

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІ**

**МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТ**

**ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
65 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
«XXV СӘТБАЕВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ
НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«XXV САТПАЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ»,
ПОСВЯЩЁННОЙ 65-ЛЕТИЮ
ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА**

XVIII том

**ПАВЛОДАР
2025**

ӘОЖ 001
КБЖ 72
Ж 66

Редакция алқасының бас редакторы:
Медетов Н. Ә., ф.-м.ғ.д., «Торайғыров университеті» КеАҚ Басқарма
Төрағасы – Ректор

Жауапты редактор:
Ержанов Н. Т., б.ғ.д., профессор, «Торайғыров университеті» КеАҚ ғылыми
жұмыс және халықаралық ынтымақтастық жөніндегі Басқарма мүшесі-проректоры

Редакция алқасының мүшелері:
Елубай М. А., Талипов О. М., Жукенова Г. А., Аубакирова С. С., Колесников Ю. Ю.,
Уахитов Ж. Ж., Ксембаева С. К., Испулов Н. А.

Жауапты хатшы:

Баянова А. К., Хусаинова А. Б., Исимова Б. Ш., Алимова А. Ж., Жангазина Д. М.,
Кайниденов Н. Н., Шалабаев Б. А., Шарапатов Т. С., Талипова Ж. Ж., Ахметов Д. А.,
Бекниязова Д. С., Мусаханова С. Т., Каменов А. А., Ткачук А. А., Зарипов Р. Ю.,
Қабылқайыр Д. Н., Рахметова А. М., Жапар Ж. Б., Байтемирова А. К., Урузалинова М. Б.,
Токтарбекова А. Б., Джанарғалиева М. Р., Естаева М. Т., Толокольникова Н. И.,
Жуманбаева Р. О., Қабылбек А. Б., Кильдибекова Б. Е., Мажитова А. Ә., Жаябаева Р. Г.,
Нурханов Т. Е., Кос В. В., Акшанова А. М., Рахимов М. И., Сахариева А. Ж., Ауесбек А. Р.,
Багумбаева А. А., Набиуллина А. С., Елубаева К. А., Садакова А. Ж.

Ж66 Торайғыров университетінің 65 жылдығына арналған «XXV Сәтбаев оқулары»
атты Халықаралық ғылыми конференцияның материалдары – Павлодар :
Торайғыров университеті, 2025.

ISBN 978-601-345-594-5 (жалпы)
Т. 18 «Жас ғалымдар». – 2025. – 428 б.
ISBN 978-601-345-612-6

Торайғыров университетінің 65 жылдығына арналған «XXV Сәтбаев оқулары» атты
Халықаралық ғылыми конференцияның материалдары (25 сәуір 2025 жыл) жинағында келесі
ғылыми бағыттар бойынша ұсынылған мақалалар енгізілген: Энергетика, Физика-математикалық
және компьютерлік ғылымдары, Ауыл шаруашылығы және АӨК, Мемлекеттік басқару, бизнес
және құқық, Сәулет және дизайн, Заманауи инженерлік инновациялар мен технологиялар,
Жаратылыстану ғылымдары, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдары.

Жинақ көпшілік оқырманға арналады.
Мақала мазмұнына автор жауапты.

ӘОЖ 001
КБЖ 72

ISBN 978-601-345-612-6 (Т. 18)
ISBN 978-601-345-594-5 (жалпы)

© Торайғыров университеті, 2025

Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдары
Гуманитарные и социальные науки

Секция 25
Орыс филологиясы
Русская филология

РАЗВИТИЕ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

БЕЙСЕМБАЕВА Л. Ж.
Агашоринская средняя общеобразовательная школа,
Иртышский район, Павлодарская область

Развитие функциональной грамотности требует системного
подхода, сочетающего классические методики и инновации.
Предложенные стратегии, основанные на анализе типичных
ошибок методических материалов, помогут учителям сделать
уроки русского языка и литературы более результативными и
мотивирующими.

Для определения лучших путей развития функциональной
грамотности, особенно в плане исследовательских умений,
мы опирались на научные и педагогические исследования в
области методики преподавания русского языка и литературы.
Функциональная грамотность является важной целью и результатом
образования при изучении любого языка. Она:

Универсальна и важна для всех языков.

Связана с умением общаться в разных ситуациях, используя
языковые и жизненные знания.

Помогает общаться быстро, эффективно и гибко, что важно
для развития современного общества.

Поэтому, основной целью нашей работы стало развитие
функциональной грамотности учащихся, чтобы помочь им
реализовать свои способности через критическое мышление. Для
этого необходимо организовать обучение так, чтобы учащиеся
научились:

Анализировать информацию.

Сортировать информацию для решения задач.

Находить главные проблемы.

Искать и оценивать разные способы решения.

Выбирать лучший способ и планировать действия.

Формирование функциональной грамотности в основной школе – одна из важнейших задач современной системы образования Казахстана. Особая роль в этом процессе принадлежит читательской грамотности, которая рассматривается не только как средство освоения учебной информации, но и как основа для развития критического мышления и способности применять знания в реальных ситуациях. В контексте уроков русского языка и литературы ключевым аспектом становится читательская грамотность, которая включает умение интерпретировать тексты, критически оценивать информацию и использовать её для достижения личных и общественных целей. Для реализации этих задач актуальным становится интеграция искусственного интеллекта (ИИ) и SMART-целей, обеспечивающих персонализацию обучения и повышение мотивации учащихся.

Читательская грамотность — это не просто навык чтения, а комплекс умений:

Анализ текста — выделение главной мысли, структуры, авторской позиции.

Критическое мышление — различение фактов и мнений, оценка достоверности источников.

Социализация — применение информации из текстов в реальных жизненных ситуациях.

На уроках литературы в 5-6 классах эти навыки формируются через работу с художественными и публицистическими текстами, что позволяет учащимся развивать эмоциональный интеллект, эмпатию и культурную осведомлённость.

В качестве теоретической базы были изучены современные исследования по функциональной грамотности (Баранова, 2020; OECD, 2019), а также методические рекомендации по внедрению SMART-целей при планировании уроков русского языка в 5–6 классах. Анализ показал, что уроки должны иметь чётко прописанные критерии оценивания и содержать задания, связанные с реальными ситуациями.

Для реализации программы были выбраны разнообразные методы и приемы обучения, которые помогают развивать необходимые

Для проверки эффективности программы в школе было проведено анкетирование учащихся, чтобы выявить трудности в работе с текстом. Результаты показали, что учащимся не всегда хватает знаний для анализа информации и понимания, как применять

полученные знания. Поэтому основной задачей стало формирование навыков мышления и оценки при работе с текстом. Учитель помогает ученикам задуматься: «Что я уже знаю об исследовании текста?», «Чему я научусь и как смогу это использовать?».

Данные опроса и результаты выполнения заданий с ИИ подтверждают, что использование активных методов, приемов и инструментов искусственного интеллекта эффективно способствует развитию читательской и функциональной грамотности учащихся 5-6 классов, делая процесс обучения более интересным и продуктивным.

Развитие функциональной грамотности на уроках русского языка и литературы в 5-6 классах успешно реализуется через целенаправленное планирование уроков с SMART-целями, выбор активных методов работы с текстом, интеграцию заданий с использованием ИИ и четкую систему оценивания с дескрипторами и критериями.

Такой подход стимулирует учеников исследовать текст, выражать свое мнение, аргументировать свою точку зрения и применять полученные знания в жизни, а также делает обучение более современным и отвечающим требованиям нового поколения.

Учащиеся, овладевшие навыками читательской грамотности, демонстрируют следующие умения:

Размышлять о информации и находить истину.

Определять разные виды информации.

Анализировать задачи и находить решения.

Внимательно относиться к деталям и анализировать материал.

Сравнивать разные мнения, анализировать их и высказывать свои.

Грамотно работать с текстом, в том числе с использованием ИИ-инструментов.

Изучать особенности художественных произведений.

Осваивать исследовательские навыки.

Применять знания для решения практических задач.

В результате реализации программы у учащихся:

Повышается уровень функциональной грамотности и развиваются необходимые компетентности.

Формируется умение эффективно использовать ИИ-инструменты для обучения и исследования.

Развивается способность к самостоятельному обучению и применению полученных знаний в реальной жизни.

Таким образом, современная методика преподавания русского языка и литературы в средней школе должна отталкиваться от задач формирования функциональной грамотности и читательских навыков на практике. Интеграция ИИ-инструментов и применение SMART-целей в сочетании с активными методами обучения открывают новые возможности для достижения этих задач, делая уроки более мотивирующими, эффективными и соответствующими вызовам цифровой эпохи. Предложенные в статье методические решения и практические рекомендации могут стать отправной точкой для учителей, стремящихся к инновационному и результативному обучению русскому языку и литературе в 5-6 классах, вооружая учащихся необходимыми навыками для успешной жизни и самореализации в современном мире.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Баранова М. В. Эффективные практики по формированию читательской грамотности / Институт развития образования Ярославской области. 2023.
- 2 Развитие грамотности чтения по русскому языку (Я1): сборник заданий для 5–9 классов / Под ред. Г. Мухометовой. – Талдыкорган: Методический центр области Жетісу, 2024.
- 3 Мурзалинова А.Ж. Формирование функциональной грамотности учащихся при обучении русскому языку как неродному на старшей ступени школы общественно-гуманитарного направления. АДД. – Алматы, 2003.
- 4 Кабанова-Меллер, И. В. «Читательская грамотность как основа образовательного процесса». -Москва, 2008.
- 5 Современные подходы к формированию читательской грамотности: международный опыт. – Mater. междунар. конф. – Алматы, 2021.
- 6 Сборник текстов по развитию грамотности чтения для 5-7 классов.
- 7 Школина И.Э., КГУ «Школа-гимназия № 5 акимата г.Шахтинска». 2020.
- 7 Насонова Л.Г. «Работа с текстом на уроках русского языка как один из способов формирования универсальных учебных действий». -2014.
- 8 Юрочка, О. А. Читательская деятельность: методы и приёмы работы // Вестник филологического образования. – 2021. – №2.

9 Барнова, М. В. Формирование функциональной грамотности учащихся: теоретические основы и практические подходы // Педагогическое обозрение. – 2020. – №2 (45).

10 Функциональная грамотность в контексте современного образования» - С.В. Волков, В.Н. Козлов, А.А. Никитин, Е.Н. Шилова.-2018.

ОБУЧЕНИЕ НАПИСАНИЮ ЭССЕ: ОТ ПРОДУКТИВНОГО ЧТЕНИЯ К ПРОДУКТИВНОМУ ПИСЬМУ

ГУСЕВА Л. Ю.

учитель русского языка и литературы (педагог-исследователь)
Общеобразовательная школа, с. Елтоқ,
Аршалынский район, Акмолинская область

Формирование функциональной грамотности заявлено как приоритетное направление развития системы образования Казахстана [1]. Одним из ключевых индикаторов этой грамотности является умение создавать логичные, доказательные и стилистически корректные аргументированные письменные тексты [2, с. 15]. Навык написания эссе, требующий аналитического мышления и умения обосновывать свою точку зрения, становится особенно важным для старшеклассников, готовящихся к продолжению образования и активной социальной жизни. Однако данные национальных мониторингов [2] и международных сравнительных исследований, таких как PISA [3], свидетельствуют о наличии определенных трудностей у казахстанских школьников в освоении письменной речи. Учащиеся часто испытывают затруднения не только со структурированием текста и подбором релевантных аргументов, но и с их логическим выстраиванием, использованием языковых средств для обеспечения связности и выразительности [5, с. 82]. Это актуализирует проблему поиска и разработки эффективных методик обучения письменной речи, которые бы учитывали как когнитивные механизмы порождения текста, так и неразрывную связь процессов чтения и письма, а также способствовали бы целенаправленному развитию критического мышления [4, с. 88]. Создание эссе представляет собой сложный когнитивно-коммуникативный процесс, включающий этапы анализа информации, генерации идей, планирования, вербализации и рефлексивной оценки [7, с. 15]. Современные методические подходы смещают акцент с

сугубо нормативного аспекта (соблюдение правил орфографии и пунктуации) на формирование умения конструировать смысл, выражать и аргументированно отстаивать собственную позицию. Наше исследование опирается на когнитивно-коммуникативный подход, который рассматривает язык как инструмент познания и общения, а обучение письму связывает с развитием мыслительных операций анализа, синтеза и оценки [7, с. 18]. Основопологающим элементом предложенной методики является стратегия «От продуктивного чтения — к продуктивному письму». Она предполагает, что глубокий, осмысленный анализ текста-образца (выявление проблемы, авторской позиции, системы аргументации, композиционных и стилистических особенностей) [8, с. 110] создает необходимую базу для последующего создания собственного аргументированного текста [9, с. 76]. Такое чтение не только обогащает знания и языковые средства учащихся, но и формирует модель построения рассуждения, развивая их общую коммуникативную компетенцию [6, с. 50]. Эту стратегию эффективно дополняет метод руководимого письма (Guided Writing), который предусматривает поэтапное сопровождение и поддержку (scaffolding) ученика со стороны учителя на всех стадиях работы над текстом, что помогает преодолевать трудности и снижает когнитивную нагрузку [11, с. 64]. Важную роль в методике играют также элементы визуализации: использование графических организаторов (схем, интеллект-карт) для планирования структуры и логики эссе помогает учащимся лучше понять композиционные принципы и эффективнее организовать свои мысли в соответствии с требованиями учебной программы [10, с. 25]. На основе интеграции этих подходов было разработано авторское учебно-методическое пособие «Эссе: рассуждения, опыты, открытия», направленное на системное формирование навыков написания эссе. Цель данного исследования – экспериментальная проверка педагогической эффективности разработанной методики и пособия при обучении русскому языку учащихся 10 класса. Выдвигалась гипотеза, что применение данной методики позволит достичь более высоких результатов в развитии навыков аргументированного письма по сравнению с традиционным обучением. Объект исследования: процесс обучения русскому языку учащихся 10 класса естественно-математического направления (ЕМН). Предмет исследования: модификационный подход к формированию навыков написания эссе у учащихся 10 класса на основе авторской методики.

Для проверки эффективности методики был использован метод педагогического эксперимента, включавший три этапа: констатирующий (диагностика исходного уровня), формирующий (внедрение методики) и итоговый (оценка динамики). Эксперимент проводился в 2022–2023 учебном году на базе КГУ «Общеобразовательная школа села Елтоқ». В нем приняли участие 16 учащихся 10 класса ЕМН, разделенных на две группы: контрольную (КГ, n=8), обучавшуюся по стандартной программе, и экспериментальную (ЭГ, n=8), где применялась авторская методика и пособие «Эссе: рассуждения, опыты, открытия». Пособие включало теоретические материалы, алгоритмы работы, тексты-образцы для анализа и практические задания, направленные на отработку каждого этапа создания эссе. Оценка эффективности методики осуществлялась путем сравнения динамики результатов написания диагностических эссе (оценивались по критериям итоговой аттестации: содержание, структура, язык) и средних баллов за компонент «Письмо» (эссе) в рамках процедур суммативного оценивания за раздел (COP) и за четверть (COC).

Результаты педагогического эксперимента подтвердили выдвинутую гипотезу об эффективности разработанной методики. Анализ диагностических эссе, проведенный на констатирующем и итоговом этапах, показал статистически значимое улучшение показателей в экспериментальной группе по сравнению с контрольной. Динамика результатов представлена в Таблице 1.

Таблица 1 – Динамика результатов обучения (диагностические эссе)

Показатель	Констатирующий этап	Итоговый этап	Динамика
Кол-во учащихся на «5»	2	3	+1 уч.
Кол-во учащихся на «4»	2	3	+1 уч.
Кол-во учащихся на «3»	3	1	-2 уч.
Качество знаний (%) (на 4 и 5)	57,1%	85,7%	+28,6 п.п.
Средний балл	6,5	8,0	+1,5 балла

Как видно из таблицы 1, в ЭГ наблюдался существенный рост качества знаний (доля учащихся, получивших оценки «4» и «5») – с 57,1% до 85,7% (прирост на 28,6 процентных пункта). Средний балл за диагностическое эссе в ЭГ увеличился на 1,5 балла (с 6,5

до 8,0), что свидетельствует о позитивной динамике в освоении навыков письма.

Подтверждение эффективности методики было получено и при анализе результатов текущего суммативного оценивания (СОР/СОЧ), в частности, компонента «Письмо» (эссе), оцениваемого по 10-балльной шкале. Динамика средних баллов в контрольной и экспериментальной группах представлена в Таблице 2.

Таблица 2 – Динамика среднего балла за эссе в СОР/СОЧ (10-балльная шкала)

Период / Показатель	КГ	ЭГ	Разница (ЭГ-КГ)
Средний балл на начало года (СОЧ 1)	5.8	5.9	+0.1
Средний балл на конец года (СОЧ 4)	6.9	8.5	+1.6
Средний прирост балла за год	+1.1	+2.6	+1.5

Данные таблицы 2 показывают, что, несмотря на практически одинаковый стартовый уровень (средние баллы 5.8 в КГ и 5.9 в ЭГ), к концу учебного года средний балл за эссе в экспериментальной группе вырос значительно сильнее (+2.6 балла), чем в контрольной (+1.1 балла). Итоговая разница в приросте среднего балла составила 1.5 балла в пользу ЭГ, что является статистически и педагогически значимым показателем. Учащиеся ЭГ стали демонстрировать более стабильные и высокие результаты при написании эссе в рамках стандартных оценочных процедур.

Качественный анализ письменных работ учащихся также подтвердил выводы количественного анализа. Работы учащихся ЭГ на итоговом этапе отличались большей продуманностью тезисно-доказательной базы, логической связностью и структурной четкостью. Ученики ЭГ демонстрировали умение не только подобрать аргументы, но и подкрепить их релевантными примерами из текстов или собственного опыта, что в КГ встречалось реже или носило более поверхностный характер. Например, при выполнении задания 2.Б «Цитатный анализ» учащиеся ЭГ смогли осмысленно интегрировать предложенные цитаты в свои эссе, используя их для постановки проблемы, формулировки тезиса или усиления аргументации, тогда как в работах КГ цитаты часто использовались формально, без глубокой связи с основным содержанием рассуждения. Также наблюдалось улучшение в связности текста:

использование логических переходов, вводных конструкций для структурирования мысли в ЭГ стало более осознанным и уместным.

Успешность апробированной методики объясняется ее комплексностью и системностью. Поэтапный подход позволил декомпозировать сложную задачу написания эссе на более мелкие и управляемые шаги. Интеграция продуктивного чтения и письма обеспечила прочную основу для генерации идей и построения аргументации. Использование приемов визуализации способствовало лучшему пониманию структуры текста и облегчило процесс планирования. Метод руководимого письма обеспечил необходимую поддержку на трудных этапах, формируя у учащихся уверенность в своих силах. Наконец, акцент на работе с четкими критериями оценивания и практика само- и взаиморецензирования повысили осознанность учебной деятельности и способствовали развитию рефлексивных навыков.

Проведенное исследование и экспериментальная апробация подтвердили педагогическую эффективность предложенного модификационного подхода к обучению написанию эссе учащихся 10 класса, реализованного в авторском пособии «Эссе: рассуждения, опыты, открытия». Данный подход, основанный на интеграции когнитивно-коммуникативной теории, стратегии «От продуктивного чтения к продуктивному письму», метода руководимого письма и приемов визуализации, продемонстрировал статистически значимые положительные результаты. Учащиеся экспериментальной группы показали существенный прирост умений в структурировании текста, подборе и представлении аргументов, речевом оформлении и оригинальности суждений по сравнению с учащимися контрольной группы, что было подтверждено как количественными данными (динамика баллов за диагностические эссе и СОР/СОЧ, представленная в Таблицах 1 и 2), так и качественным анализом работ. Разработанный подход и созданное на его основе пособие могут рассматриваться как действенные инструменты для целенаправленного формирования навыков аргументированного письма у старшеклассников. Их системное применение на уроках русского языка способствует не только освоению специфики жанра эссе, но и развитию более широких метапредметных компетенций, составляющих ядро функциональной грамотности: критического и аналитического мышления, умения логически структурировать информацию, ясно и доказательно выражать и обосновывать свою позицию, а также

навыков самооценки и рефлексии. Результаты показывают, что такая методика особенно важна в контексте подготовки учащихся к итоговой аттестации и дальнейшему обучению в высших учебных заведениях.

Рекомендовать использование описанной методики и учебно-методического пособия «Эссе: рассуждения, опыты, открытия» учителям русского языка и литературы при работе с учащимися 10-11 классов общеобразовательных школ Республики Казахстан.

Применять элементы данного подхода (поэтапность, интеграция чтения и письма, визуализация, руководимое письмо, критериальное оценивание) при подготовке учащихся к Итоговой аттестации по русскому языку и другим формам контроля, требующим создания развернутых письменных ответов.

Предложить включение материалов по данной методике и анализа опыта ее применения в содержание программ повышения квалификации учителей-словесников.

Внедрение описанного модификационного подхода в широкую педагогическую практику способно внести позитивный вклад в повышение общего уровня языкового образования и формирование функционально грамотной личности выпускника казахстанской школы, отвечающей на вызовы современного общества.

ЛИТЕРАТУРА

1 Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020–2025 годы : Постановление Правительства Республики Казахстан от 27 декабря 2019 года № 988

2 Национальный доклад о состоянии и развитии системы образования Республики Казахстан (по итогам 2022 года) / Под общ. ред. Г. Бейсембаева; АО «Информационно-аналитический центр». – Астана: ИАЦ, 2023. – 320 с.

3 Бейсембаев Г. Ключевые аспекты повышения качества образования в Казахстане в контексте международных исследований PISA / Г. Бейсембаев // Вестник Национальной академии наук Республики Казахстан. – 2022. – № 5. – С. 10-18.

4 Родионова В. В. Методы развития критического мышления при обучении письменной речи студентов-филологов / В. В. Родионова // Образование и наука. – 2023. – Т. 25, № 5. – С. 88–121.

5 Джаманкулова Л. С. Формирование аргументированной письменной речи у старшеклассников: методологические основы

/ Л. С. Джаманкулова // Журнал современной педагогики. – 2022. – № 3 (15). – С. 82–97.

6 Жаркенова А. С. Развитие коммуникативной компетенции учащихся на уроках русского языка / А. С. Жаркенова // Вестник Карагандинского университета. Серия Педагогика. – 2022. – № 4 (108). – С. 50–58.

7 Смагулова А. К. Когнитивно-коммуникативный подход в обучении русскому языку в школах Казахстана: теория и практика / А. К. Смагулова // Тіл әлемі = Мир языка. – 2023. – № 2 (84). – С. 15–22.

8 Жетписбаева Б. А. Технологии продуктивного чтения в образовательном процессе / Б. А. Жетписбаева, А. К. Рысбаева, Г. К. Абдигалпарова // Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Серия Педагогика. Психология. Социология. – 2022. – № 1 (138). – С. 110–118.

9 Абдрахманова Ж. К. Роль анализа текста в развитии продуктивных письменных навыков / Ж. К. Абдрахманова // Modern Education: Research and Practice. – 2024. – № 1. – С. 75–82.

10 Типовая учебная программа по предмету «Русский язык» для 10-11 классов уровня общего среднего образования (естественно-математическое направление). – Астана: Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2022. – 58 с.

11 Дерунова, Е. Н. Руководимое письмо в обучении написанию эссе [Текст] / Е. Н. Дерунова и Г.С.Суёнова // Язык и литература: теория и практика. – 2023. – № 3. – С. 63–79.

МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РАССКАЗА М. ШОЛОХОВА «СУДЬБА ЧЕЛОВЕКА»

ЖУМАБЕКОВА Б. Б.

магистр, ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

ТОЛОКОЛЬНИКОВА Н. И.

магистр, ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

Мировоззрение – это система взглядов человека на мир и его место в мире; совокупность взглядов, оценок, принципов и образных представлений, определяющих общее видение, понимание мира, места человека в этом мире [1].

В структуре мировоззрения можно выделить основные элементы: знания, духовные ценности, принципы (основополагающие идеи в жизни), идеалы, убеждения, идеи. Мировоззрение определяет

общую направленность личности, её отношения с другими людьми, особенности поведения и действий людей.

Анализировать рассказ М. А. Шолохова «Судьба человека» мы будем с позиции мировоззренческого метода (с помощью которого попытаемся выявить авторскую философскую концепцию и проследить изменение мировоззрения человека в условиях войны).

Автор М. Шолохов говорил в одном из интервью: «Я хотел бы, чтобы мои книги помогали людям стать лучше, стать чище душой, пробуждать любовь к человеку, стремление активно бороться за идеалы гуманизма и прогресса человечества. Если мне это удалось в какой-то мере, я счастлив» [2].

Михаил Шолохов написал произведение «Судьба человека» в 1956 году. Оно является кратким содержанием рассказа, который писатель услышал на фронте. Это первый рассказ, в котором глубоко затронута проблема солдат, оказавшихся в плену у немецких оккупантов. Эта история повествует о человеческих горестях, потерях и вместе с тем надежде на другую жизнь, вере в человека.

В рассказе изображен шофер Андрей Соколов. Его жизнь поделена на «до» и «после Великой Отечественной войны». «Была семья, свой дом, все это лепилось годами, и все рухнуло в единый миг, остался я один». Андрею пришлось пережить много испытаний. Много раз он оказывался на пороги смерти, но чудом спасался. Про него можно сказать смело, что он «родился в рубашке» [3]. Андрей Соколов в любой ситуации оставался человеком, он является примером настоящего солдата.

До войны у Андрея было все: любящая и понимающая жена Ирина (образец верной настоящей жены), сын Анатолий, дочка Настя и Оля. Был дом, который Андрей построил своими руками. Пока Андрей Соколов жил со своей семьей, он жил счастливо: жена его понимала и никогда с ним не ругалась, дети учились и подрастали. Его семья казалась идеальной. Можно сделать вывод, что герой был очень счастлив в семье.

Известие о начале войны изменило жизнь семьи Соколовых. Последняя встреча Андрея с женой навсегда осталась в его памяти. Ирина предчувствовала, что они больше никогда не увидятся в этом мире. «Родненький мой... Андрюша... не увидимся мы с тобой... больше... на этом... свете» [3], - сказала жена Андрею. Тогда он не придавал этому значения, но спустя годы горько сожалел, что оттолкнул жену, когда она сказала эти слова. Расставание было

тяжелым для всех. Андрей старался сдерживать слезы и не показывать своих эмоций при Ирине, чтобы не расстраивать ее.

На войне Андрей Соколов старался держаться. Он знал, что дома его ждут родные, поэтому не сдавался. Он не рассказывал семье обо всех ужасах и трудностях пребывания на войне, чтобы их не расстроить. В письмах он никогда не жаловался ни на что. В этом проявляется его стойкость и сила воли.

В плену человек проявляется по-настоящему. Для немцев жизнь русского солдата ничего не значит, они с легкостью могли пристрелить любого. Андрей Соколов не является исключением. Ему чудом удалось спастись: товарищи, которые шли с ним, подхватили его и вели всю дорогу до пункта назначения. Пленные и немцы остановились на ночь в церкви, в святом месте для русского человека. Русский солдат ни при каких обстоятельствах, даже если он стоит перед лицом смерти, не осквернит церковь. Русский солдат готов умереть за веру. Это мы видим в следующем эпизоде: «И, как на грех, приспичило одному богомольному из наших выйти по нужде. Крепился-крепился он, а потом заплакал. «Не могу, – говорит, – осквернять святой храм! Я же верующий, я христианин! Что мне делать, братцы?» А наши, знаешь, какой народ? Одни смеются, другие ругаются, третьи всякие шуточные советы ему дают. Развеселил он всех нас, а кончилась эта канитель очень даже плохо: начал он стучать в дверь и просить, чтобы его выпустили. Ну, и допросился: дал фашист через дверь, во всю ее ширину, длинную очередь, и богомольца этого убил, и еще трех человек, а одного тяжело ранил, к утру он скончался» [3].

Другой случай, свидетельствующий об обостренном чувстве справедливости и нравственной силе Андрея Соколова, произошел в церкви, где ночевали пленные. Узнав, что среди них есть предатель, пытающийся выдать фашистам одного взводного в качестве коммуниста, Соколов собственноручно задушил его. Убивая Крыжнева, он не испытал жалости, ничего кроме омерзения. Таким образом, он спас неизвестного ему взводного и наказал предателя.

Пленные старались помогать друг другу. Был среди них один военный врач, который старался помочь своим товарищам. Врач старался, находясь в плену, исполнять свой долг. Он подходил к каждому и спрашивал: «Раненые есть?» Вот что значит настоящий доктор! Он и в плену и в потемках свое великое дело делал.

На примере Андрея автор показывает, что русский солдат не сдастся никогда. У коменданта Андрей проявил себя мужественно,

он показал, что у него «есть свое, русское достоинство и гордость и что в скотину они его не превратили, как ни старались» [3]. Такому мужеству комендант был удивлен. Он помиловал Соколова – дал ему хлеба и сало и отпустил. Сплоченность русских солдат проявляется в том, что они все делят поровну. Пленные разделили хлеб и сало на всех: «Хлеб и сало резали суровой ниткой. Досталось каждому хлеба по кусочку со спичечную коробку, каждую крошку брали на учет, ну, а сала, сам понимаешь, только губы помазать. Однако поделили без обиды» [3].

Таким образом, в этих ситуациях проявляется человек: сразу видно, кто тебе друг, а кто – враг. Русские солдаты были единым целым, они поддерживали друг друга в беде. Андрей Соколов в плену у врага проявил мужество, храбрость и силу характера. Он не стал предателем, не сломался перед лицом опасности.

Андрей Соколов держался на войне и в плену стойко. Он жил мыслями о долгожданной встрече с женой и детьми. Но все обрывается тогда, когда он узнает о смерти жены и дочерей. На какой-то миг у него теряется смысл жизни, все внутри обрывается. Вместе с домом теряются и надежда, смысл жизни, счастье. Разорённый очаг принёс в жизнь главного героя горе, разочарование, пустоту. Он остался один на один со всеми превратностями судьбы.

Но известие о том, что сын Анатолий живой, заставляет его продолжать жить. У Андрея появляется надежда на встречу с сыном Анатолием. И опять возникла надежда на возрождение семьи, появились «стариковские мечтания» о будущем сына, внучатах. С Анатолием Андрей встречается, только эта встреча грустная и печальная: Анатолий мертв, отец оказывается на его похоронах.

После смерти единственного родного человека у Андрея Соколова снова все обрывается. Но он продолжает жить, только уже безрадостно. Не сломили героя рассказа обстоятельства. Он продолжал жить: работал, начал выпивать, пока не переменялась его жизнь за один час.

После всего, что пережил этот человек, он, казалось бы, должен был озлобиться, ожесточиться. Однако жизнь не смогла сломить Андрея Соколова, она изранила, но не убила в нем живую душу. Всю теплоту своей души герой отдает усыновленному им сироте Ванюше, мальчишке со «светлыми, как небушко, глазами». Судьба дарит Андрею Соколову подарок в виде мальчика Ванюши. Эта встреча спасительна для них обоих. Андрей не ожесточился из-за потери семьи. «Закипела тут во мне горячая слеза, и сразу я решил:

«Не бывать тому, чтобы нам порознь пропадать! Возьму его к себе в дети» [3]. И сразу на душе героя стало легко и светло, да и мальчик прижался к Соколову и весь дрожит, «будто травинка под ветром». То, что он усыновляет Ваню, подтверждает нравственную силу Андрея Соколова, сумевшего после стольких потерь начать жизнь сначала.

Ванюша стал смыслом жизни для Соколова, он вернул ему улыбку и спокойный сон, он вернул ему возможность любить. Неслучайно все действие рассказа происходит ранней весной. Это символ: подобно тому, как снег тает на полянах леса и солнце освещает бегущие ручьи, так и «новый сынок» Андрея Соколова осветил его судьбу и растопил его закаменевшее сердце.

Шолохов описал человека, способного не покориться обстоятельствам, выстоять все. В битве с судьбой Андрей Соколов проявил поистине великую силу характера, духа, способность любить ближнего своего несмотря ни на что. Это и есть лучшие черты русского национального характера, наличие которых помогло выстоять в столь нелёгких испытаниях, сохранить себя как личность.

Сердце Андрея Соколова не зачерствело, он смог найти в себе силы подарить счастье и любовь другому человеку. Жизнь продолжается. Андрей продолжает жить и заботиться о мальчике. Андрей Соколов сумел сохранить в себе Человека. В этом проявляется сильный характер человека. В конце рассказа у Андрея Соколова появляется смысл жизни и семья. Теперь спустя годы ему есть о ком заботиться, есть к кому спешить после работы.

В рассказе «Судьба человека» на примере главного героя Андрея Соколова перед нами предстает целая человеческая жизнь. Можно сделать вывод, что никогда не надо сдаваться, как бы сложно в жизни не было. Потому что после тяжёлых испытаний судьба обязательно подарит что-то хорошее. Нужно учиться видеть то хорошее, что дарит судьба, ценить то, что имеем, и жить, не взирая ни на что.

Так, М. Шолохов в своем произведении выражает философские идеи о смысле жизни, свободе выбора и ответственности. Он показывает, что даже в условиях жестокой войны и страданий, человек остается хозяином своей судьбы. Мировоззрение героя формируется под воздействием обстоятельств, но в конечном итоге он делает выбор, который определяет его дальнейшую жизнь. Мировоззрение, отраженное в рассказе «Судьба человека», проникнуто гуманизмом, верой в стойкость и силу духа русского

народа, стремлением к мирной жизни и ответственностью за судьбу Родины. Писатель утверждает вечные ценности: любовь, сострадание, милосердие и справедливость.

ЛИТЕРАТУРА

1 Мировоззрение и его виды. [Электронный ресурс]. – URL: <https://social-studies.ru/theory/razdel-1-chelovek-i-obshchestvo/mirovozzrenie-i-ego-vidy/> [дата обращения 24.03.2025].

2 Михаил Шолохов – философия жизни и идеология: к 115-летию со дня рождения (1905 – 1984). [Электронный ресурс]. – URL: <https://kalmnlib.ru/articles/747-mihail-sholohov-filosofija-zhizni-i-ideologija-k-115-letiyu-so-dnja-rozhdenija-1905-1984.html#:~:text=> [дата обращения 29.03.2025].

3 Шолохов М. А. «Судьба человека». – М. : Художественная литература, 1956. [Электронный ресурс]. – URL: <https://azbyka.ru/fiction/sudba-cheloveka-mihail-sholohov/> [дата обращения 28.03.2025].

4 Кузнецова Л. А. «Человек и война в произведениях Шолохова». – Литературная учеба, 2010. – 320 с.

5 Алексиевич С. А. У войны не женское лицо. – Минск, 1989. – 300 с.

ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ГРАМОТНОСТЬ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА: ОТ ТЕОРИИ К ПРАКТИКЕ

КАЙКЕНОВА А. А.

учитель русского языка и литературы, СОШ №21, г. Павлодар

В статье рассматривается проблема формирования функциональной грамотности на уроках русского языка в контексте современных образовательных стандартов. Анализируются теоретические аспекты понятия функциональной грамотности, а также предлагаются методические подходы к её развитию. Особое внимание уделяется практическим методам и приёмам, способствующим формированию навыков работы с текстом, коммуникативной компетенции и критического мышления у обучающихся.

В современном мире, где информация множится с невероятной скоростью, а коммуникация становится все более разнообразной,

функциональная грамотность приобретает особую значимость. Это уже не просто умение читать и писать, а способность использовать полученные знания для решения жизненных задач, для успешной адаптации в обществе. И русский язык, как никакой другой предмет, дает для этого богатейшие возможности.

Функциональная грамотность в рамках предмета «Русский язык» представляет собой гораздо более широкое понятие, чем традиционное понимание грамотности, ограничивающееся лишь знанием правил орфографии и пунктуации. Она включает в себя способность эффективно использовать язык как инструмент для решения разнообразных жизненных задач. Это предполагает умение не только читать и писать, но и понимать, анализировать и интерпретировать тексты различных жанров и стилей, от бытовых инструкций до сложных научных статей. Важно уметь извлекать необходимую информацию, оценивать её достоверность и применять полученные знания в практических ситуациях. [1, с. 2]

Кроме того, функциональная грамотность предполагает способность создавать собственные тексты, соответствующие конкретным коммуникативным целям. Это может быть написание делового письма, составление отчёта, подготовка презентации или участие в публичной дискуссии. Умение грамотно и эффективно общаться в устной и письменной форме, аргументировать свою точку зрения и понимать точку зрения собеседника, является неотъемлемой частью функциональной грамотности. В современном информационном обществе особенно важным становится умение критически оценивать информацию, отличать факты от мнений, выявлять манипуляции и ложную информацию.

Таким образом, функциональная грамотность в контексте русского языка – это не просто набор знаний и умений, а способность активно и осознанно использовать язык для достижения личных и профессиональных целей, для успешной адаптации в обществе и для непрерывного саморазвития. Это способность использовать язык как инструмент познания, позволяющий расширять кругозор, углублять знания и формировать собственное мировоззрение.

Методы и приемы развития функциональной грамотности: от теории к практике

Для эффективного формирования функциональной грамотности на уроках русского языка необходимо отойти от традиционных методов преподавания и внедрить в практику активные и интерактивные формы работы. Использование аутентичных текстов,

взятых из реальной жизни, таких как статьи из СМИ, фрагменты интервью или блогов, позволяет учащимся сталкиваться с языком в его естественной среде. Это способствует развитию навыков анализа и интерпретации текстов различных жанров и стилей, что является ключевым аспектом функциональной грамотности. Например, можно использовать метод «чтение с пометками» (инсерт), где учащиеся делают пометки на полях текста, отражая свое понимание и отношение к прочитанному. [2, с. 17]

Проектная деятельность, предполагающая создание учащимися собственных медиапродуктов, таких как газеты, буклеты или видеоролики, предоставляет возможность применить полученные знания на практике. В процессе работы над проектом учащиеся учатся планировать, организовывать информацию, создавать тексты, соответствующие коммуникативным целям, и работать в команде. Здесь эффективен метод «мозгового штурма» для генерации идей и «метод проектов», предполагающий поэтапную работу над созданием конечного продукта. Ролевые игры и дискуссии, моделирующие жизненные ситуации, развивают коммуникативные навыки, умение аргументировать свою точку зрения и понимать точку зрения собеседника. Например, можно использовать метод дебатов или технологию «аквариум», где группа обсуждает проблему, а наблюдатели анализируют их коммуникацию. Кейс-метод, предполагающий решение проблемных ситуаций, требующих анализа текста и принятия решений, способствует развитию критического мышления и умения применять знания в практических ситуациях. [3, с. 13]

Развитие критического мышления является неотъемлемой частью формирования функциональной грамотности. Учащиеся должны уметь анализировать информацию, выявлять противоречия, формулировать аргументы и отличать факты от мнений. Здесь полезны такие методы, как «анализ аргументов», «составление кластеров» и «технология развития критического мышления через чтение и письмо (РКМЧП)». Интеграция с другими предметами, демонстрирующая связь русского языка с историей, литературой или обществознанием, расширяет кругозор учащихся и показывает практическую значимость языка в различных областях знаний. Например, можно использовать метод межпредметных проектов или интегрированные уроки. [4, с. 38]

Таким образом, для успешного формирования функциональной грамотности необходимо использовать разнообразные методы и

приемы, ориентированные на активное участие учащихся в учебном процессе и на применение знаний в реальных жизненных ситуациях.

Для того чтобы успешно формировать функциональную грамотность у учащихся, необходимо создать на уроках атмосферу творчества и сотрудничества. Учитель должен стать не просто источником знаний, но и наставником, который помогает учащимся раскрыть свой потенциал и развить свои способности. Важно использовать интерактивные методы обучения, которые делают уроки интересными и запоминающимися. Это может быть работа в группах, дискуссии, ролевые игры, анализ кейсов и другие формы активного обучения. Поощряйте учащихся к самостоятельному поиску информации и критическому анализу. Важно научить их не просто получать информацию, но и оценивать ее достоверность, выявлять противоречия и делать собственные выводы. [5, с. 10]

Используйте на уроках современные технологии, такие как мультимедийные презентации, онлайн-ресурсы и интерактивные задания. Это сделает уроки более динамичными и интересными для учащихся, а также поможет им развить навыки работы с информацией в цифровой среде. Покажите учащимся, как русский язык помогает им в повседневной жизни. Приводите примеры из реальной жизни, демонстрирующие, как умение грамотно общаться, читать и писать помогает решать различные задачи и достигать успеха. Важно создать у учащихся понимание того, что русский язык – это не просто предмет в школе, а инструмент, который они будут использовать на протяжении всей жизни. [6, с. 27]

Помимо этого, важно учитывать индивидуальные особенности каждого ученика. Используйте дифференцированный подход, подбирая задания и материалы, соответствующие уровню подготовки и интересам учащихся. Создавайте условия для того, чтобы каждый ученик мог проявить себя и почувствовать уверенность в своих силах. Регулярно проводите рефлексию, обсуждая с учащимися, что они узнали на уроке, какие навыки развили и как они могут применить полученные знания в будущем. Это поможет им осознать свою учебную деятельность и сделать ее более целенаправленной. [7]

Формирование функциональной грамотности на уроках русского языка – это не просто задача, стоящая перед педагогами, это необходимость, продиктованная требованиями современного общества. В мире, где информация становится все более доступной, но и все более противоречивой, умение критически мыслить,

анализировать и интерпретировать тексты различных жанров и стилей приобретает особую значимость. Русский язык, как никакой другой предмет, предоставляет богатейшие возможности для развития этих навыков.

Наша задача как педагогов – не просто передать ученикам знания о правилах и нормах языка, но и научить их использовать эти знания в реальных жизненных ситуациях. Мы должны помочь им стать не просто грамотными, а функционально грамотными людьми, способными эффективно общаться, аргументированно выражать свою точку зрения и успешно адаптироваться в современном мире. Это требует от нас отказа от традиционных методов преподавания и внедрения в практику активных и интерактивных форм работы, ориентированных на развитие критического мышления, коммуникативных навыков и умения работать с информацией.

Функциональная грамотность – это не конечный результат, а процесс, который длится всю жизнь. И русский язык играет в этом процессе ключевую роль. Наша задача как педагогов – не просто подготовить учеников к экзаменам, а помочь им стать успешными и уверенными в себе людьми, способными использовать язык как инструмент познания, саморазвития и успешной адаптации в обществе.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Леонтьев А.А. Что такое функциональная грамотность? // Начальная школа: плюс-минус. 2004. № 6. С. 2–4.
- 2 Айтмамбетова Б.Р. Формирование функциональной грамотности учащихся в контексте обновления содержания образования. // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия педагогические науки. 2018. № 3 (57). С. 13-20.
- 3 Жумабаева А.Е. Развитие функциональной грамотности школьников в условиях обновления содержания образования. // Педагогика и психология. 2017. № 4 (33). С. 11-18.
- 4 Калиев С.К., Ушкемпирова А.Р. Функциональная грамотность как основа формирования компетенций учащихся. // Вестник Карагандинского университета. Серия Педагогика. Психология. 2016. № 4 (84). С. 36-41.
- 5 Кусаинов А.К., Шер Р.А. Развитие функциональной грамотности учащихся в контексте международного исследования PISA. // Вестник КазНУ им. аль-Фараби. Серия педагогические науки. 2015. № 4 (52). С. 10-17.

6 Мусин С.С. Развитие функциональной грамотности учащихся на уроках русского языка и литературы. // Вестник Павлодарского государственного педагогического университета. Серия педагогические науки. 2019. № 1 (5). С. 22-29.

7 Национальный план действий по развитию функциональной грамотности школьников на 2012–2016 годы. Астана, 2012.

АБАЙ И ПУШКИН - СОЗВУЧИЕ ДВУХ СЕРДЕЦ

КАЛЕЛОВА А. Б.

учитель русского языка и литературы, М. Горьковская СОШ,
Иртышский район, Павлодарская область

Абай Кунанбаевич и Александр Сергеевич Пушкин – великие личности двух национальностей, их произведения занимают особое место в мировой литературе. Есть много общего и глубокого созвучия между творчеством великого казахского поэта Абая и гениального поэта русской поэзии Пушкина. В жизни и творчестве обоих поэтов центральное место занимают идеи гуманизма, нравственных ценностей, свободы и равенства.

В творчестве Абая и Пушкина центральное место занимает погружение в душу человека, понимание его внутреннего мира, его печали, его мечты и желания. Оба любят человека в своих произведениях и пытаются исправить его недостатки. Абай в своих стихах, поднимая социальные проблемы казахского общества, стремился спасти человека от невежества, лени, несправедливости, а Пушкин в своих произведениях открыто писал о социальном положении народа, о неравенстве в обществе. Например, в стихотворении Абая «Гора темной ночью» подчеркивается важность знания и разума для достижения человеком цели в жизни, а в стихотворении Пушкина «Мцыри» главной темой была внутренняя свобода человека, борьба за его пробуждение. Оба поэта проявили глубокую любовь к человеку, стремление к его улучшению.

Особое место в творчестве Абая и Пушкина занимает связь природы с внутренним миром человека. Абай в своих стихах связывает пейзажи с глубокими философскими мыслями и пытается понять смысл человеческой жизни. Даже в Пушкине природа изображается как зеркало человеческого духа. Он придает значение каждой детали природы и тем самым пытается раскрыть внутренние чувства человека. В стихотворении Абая «зима «и в стихотворении

Пушкина» Зимний вечер» через суровый облик природы отражаются страдания, печали в жизни человека. В произведениях обоих есть желание извлечь из природы необходимые уроки жизни человечества. 3. значение языка и литературы Абай поддерживал тесные связи с русской литературой, в том числе с творчеством Пушкина, обновляя и обогащая казахскую литературу и язык. Впечатление Абая от русской классики, в том числе от Пушкина, очень сильное. Он черпал огромное вдохновение в поэзии Пушкина и стремился донести до казахского общества его гуманистические, свободололюбивые взгляды. Вклад Пушкина в литературу, его место в русской литературе произвели на Абая большое впечатление. Абай перевел произведения Пушкина на казахский язык, в своих произведениях вновь разъяснил его гуманистические взгляды и представил их казахскому народу[1, 566].

Особое место в творчестве Абая и Пушкина занимают проблемы общества и человека. Оба борются с несправедливостью в своих работах, критикуют невежество, социальное неравенство общества. В стихотворении Абая «будь человеком «прозвучат глубокие размышления о нравственных ценностях в обществе, о нравственности и качествах, необходимых для счастливой жизни, а в романе Пушкина» Евгений Онегин» также показана борьба между глубинным мышлением общества и внутренними чувствами человека. 5. духовная близость Абая и Пушкина Главное сходство в творчестве Абая и Пушкина – их духовная близость. Оба стремились размышлять о будущем своего народа и искать вечные ценности человечества. В философском трактате Абая «три ясности», в поисках ответов на самые важные вопросы жизни человека, звучат стихи Пушкина «Стихи о Боге», «Пророк». В творчестве этих поэтов переплетаются глубокие размышления о смысле жизни, о совести, свободе и справедливости человека.

Творчество А.С.Пушкина и Абая Кунанбаева богато и многогранно. С детских лет стихи поэтов воспитывали в нас стремление к знаниям, доброте, честности, справедливости. Любовью к родине, к родным местам, к природе пронизаны многие произведения поэтов

Абай сумел донести красоту русского слога, русской культуры своему народу, призывал изучать русскую литературу. С юности полюбил он произведения Александра Пушкина. Необыкновенная песня любви пушкинской Татьяны, преданный и сильный духом образ Петруши Гринёва, бескорыстное отношение Пушкина к

своему народу благодаря таланту Абая стали близкими и понятными казахскому народу. Известно, что Пушкин – учитель Абая в поэзии. Их роднят общие темы о человеческом бытии, смысле жизни, роли поэта, природе, любви, добре, постижении истории, языка, культуры, обычаев и традиций своих народов. Каждый из поэтов видит свое предназначение в поэзии:

Читая произведения А.С. Пушкина и Абая, невольно подмечаешь созвучие их творчества, отражающее любовь к человеку, стремление к истине и красоте, понимаешь, как переплетены между собой русская и казахская культуры.

О своей роли как поэтов в этом мире Пушкин и Абай говорят потомкам каждый по-своему. «Памятник» и «Өлсем, орным кара жер сыз болмай ма?» Пушкин и Абай написали незадолго до смерти. Как отмечают критики, Абай через слово великого русского предшественника осознаёт своё жизненное предназначение, свою поэтическую миссию – «чувства лирой пробуждать», объединять народы. Жившие в разные эпохи, Пушкин и Абай сохраняли любовь и к другим народам, интересовались жизнью других людей, традициями, культурами, бытом. Абая называют казахским Пушкиным[2,1156].

Пушкина интересовала культура неизвестного ему народа – казахов. Учёные утверждают, что в архивах русского поэта после смерти нашли записи поэмы «Козы Корпеш и Баян Сулу», записанной для него в период поездки в Оренбург и Уральск.

На языке любви к родной земле, к Родине писали великие Пушкин и Абай. Их голоса – эхо своего народа. Пушкин и Абай – два великих поэта двух великих народов. И не только в юбилейные годы или в Год культуры. Они всегда будут над временем. Абай и Пушкин – это наше общее культурное прошлое и настоящее.

Абай был первым среди казахов, который познакомил и навсегда породнил свой народ с Пушкиным. Он первым в казахских степях стал пропагандистом и переводчиком произведений Лермонтова, Крылова, Салтыкова-Щедрина. Музыкальность и нежность произведений Пушкина, «железный стих» Лермонтова демократические убеждения Чернышевского и Белинского, поучительные басни Крылова и едкая сатира Салтыкова-Щедрина, гуманистические взгляды Л.Толстого – все это отразилось на поэзии Абая. Изучая раздел программы «Абай-переводчик», учитель заострит внимание школьников на то, что занимаясь переводами произведений выдающихся мастеров русского поэтического слова.

Абай выполнил не только просветительскую задачу, но одновременно проходил великолепную поэтическую школу мастерства. Казахский акын и русский поэт одинаково видели цель своей деятельности в беззаветном служении своему народу.

Абай и Пушкин – два гения двух народов. В них много общего, несмотря на то, что жили и творили они в разное время. Два гуманиста, чьи сердца пронизаны любовью к своему народу, мечтой о его просвещении и свободе. Абай и Пушкин глубоко самобытны и национальны. В их произведениях ярко прорисовываются реальные, у Пушкина – исконно русские, у Абая – исконно казахские картины жизни народа. «Неподкупный голос мой был – эхо русского народа», – писал Пушкин. Тематика, сюжеты, образы их произведений были и остаются созвучны душе каждого человека. Бескрайние просторы степей, жизнь и быт казахского аула, летние кочевья, подготовка к зиме, соколиная охота. Но и Пушкину, и Абаю глубоко чужда национальная ограниченность. Г. К. Бельгер пишет: «В великих людях есть некий общий фермент духовности. Он выражается в единстве, в родственности духа, в страстном, целеустремленном порыве к Истине, к Красоте, к Жизни». Таковы Пушкин и Абай. Созвучность душ, единство мыслей побудили глубокую любовь Абая к А. С. Пушкину, а народность – необычайный успех его произведений в Степи. Благодаря переводам Абая, казахский народ впервые познакомился с творениями Пушкина. Из юрты в юрту переходили «Письмо Татьяны», «Слово Онегина», «Из монолога Ленского» и находили отзыв в сердце каждого слушателя. Абай был первым, кто перекинул мостик духовной культуры между казахским и русским народами. Кто знает, быть может, это сделал бы именно А. С. Пушкин, если бы не трагическое событие у Черной речки. Ведь не случайно в личном архиве писателя было найдено краткое описание светлой истории любви казахских Ромео и Джульетты – Козы Корпеш и Баян Сулу. Как Пушкин для русского народа, так и Абай для казахов является не только выразителем национальной души, но и символом высокой культуры. В поисках истины они черпали знания в книгах. «Друзья, которые никогда не предадут», – так писал А. С. Пушкин о книгах, имея в своей библиотеке 3,5 тысячи томов на 14 языках. Абай же называет книгу «величайшим достижением человеческой цивилизации, неизменным спутником и другом, дарующем радость постижения нового».

Могучий дух Пушкина и Абая, их творчество, воспевающее общечеловеческие нравственные ценности, актуальны и востребованы всегда. Читая их произведения, мы постоянно открываем своего нового Пушкина, своего нового Абая, а через них открываем и в себе нечто новое. Поэтому неслучайно спустя века творчество Абая и Пушкина притягивает и волнует, заставляя обращаться к нему вновь и вновь. Памятники великим сынам двух великих народов нужны нам, особенно нашей молодежи... Как символы величия человеческого духа, стремящегося к постижению мудрости жизни. Пусть тревожат они наши души и зовут к знанию, напоминают о добре и терпимости, дарят веру в силу духовного развития, вдохновляют на великие дела во имя любви и гуманизма[3, 159б].

Глубокие гуманистические мысли в творчестве Абая и Пушкина, любовь к человечеству, борьба с несправедливостью и невежеством в обществе, гармония человека и природы – главные сходства в их литературе. Произведения обоих не только отражают ценности своего периода, но и остаются актуальными и в настоящее время. Духовная гармония между Абаем и Пушкиным укрепила их культурную связь между народами и позволила им добавить новый взгляд и более глубокую мысль в литературу.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Абай, К. (2013). Собрание сочинений в 3-х томах. Алматы: Жазушы.,-356с.
- 2 Жұмабаев, М. (2011). Абай Құнанбаев: Өмірі мен шығармашылығы. Алматы: ҚазҰУ.,-195с
3. Пушкин, А. С. (2007). Собрание сочинений в 6-ти томах. М.: Художественная литература.,-295с.
4. Табынов, Р. Т. (2009). Абай және Пушкин: рухани байланыс. Алматы: Ғылым.,-215с.

ФОРМИРОВАНИЕ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ ГРАМОТНОСТИ В 5-6 КЛАССАХ КАК ПОДГОТОВКА К МЕЖДУНАРОДНОЙ ОЦЕНКЕ PISA

КРИВЕНКО Г. А.

к. филол. н., ассоц. профессор (доцент), Торайгыров университет, г. Павлодар
БЕСПРОЗВАННАЯ О. В.

учитель русского языка и литературы, СОШ № 6, г. Павлодар

Функциональная грамотность является ключевым элементом личностного образования и играет важную роль не только в жизни отдельного человека, но и в развитии общества в целом. Она включает в себя различные виды грамотности, такие как читательская, математическая и естественнонаучная грамотность. «Являясь базовым личностным образованием, функциональная грамотность ценна не только для самого человека, но и для всего общества, поскольку личность интегрируется в общество» [1, с. 23]. В «Плане развития Министерства просвещения Республики Казахстан на 2023–2027 годы» сказано: «Казахстан войдёт в 30-ку стран с наивысшими рейтингами по индексам оценки качества школьного образования, таким как PISA, TIMSS или их аналогом <...> Образовательная политика будет направлена на кардинальное повышение функциональной грамотности...» [2]. Согласно исследованиям PISA, читательская грамотность занимает особое место среди различных видов функциональной грамотности. Она является одной из ключевых компетенций современного человека и играет важную роль в образовательном процессе, определяется как «способность человека понимать и использовать письменные тексты, размышлять о них и заниматься чтением для того, чтобы достигать своих целей, расширять свои знания и возможности, участвовать в социальной жизни» [3, с. 13].

Читательская грамотность представляет собой способность человека понимать, использовать, оценивать и размышлять о текстах, необходимых для достижения своих целей, развития знаний и участия в жизни общества. «Читательская грамотность – это своего рода метаумение, позволяющее школьнику грамотно воспринимать текст, оценивать его и использовать для достижения целей» [4, с. 144], – отмечают К. Д. Акулова и Н. М. Харлова в своей статье. Это больше, чем просто умение читать слова на странице; читательская грамотность предполагает способность анализировать информацию, интерпретировать её значение и применять полученные знания

на практике. Таким образом, она включает в себя не только механическое чтение, но и развитие критического мышления, навыков интерпретации и интеграции информации.

В контексте оценки PISA читательская грамотность определяется как способность понимать, использовать, оценивать и осмысливать текстовую информацию, чтобы достигать целей, расширять знания и возможности, а также участвовать в жизни общества. Это включает умение не только просто читать текст, но и анализировать его содержание, критически оценивать представленные идеи и находить в тексте решения реальных задач. Таким образом, читательская грамотность является основой для успешной адаптации учащихся в современном мире, где информация играет ключевую роль. Вот несколько примеров заданий для 5 класса на основе текста О. Уайльда «Соловей и роза», которые помогут развить читательскую грамотность учащихся:

1. Извлечение информации

Прочитайте текст и ответьте на вопросы:

- Почему соловей решил помочь юноше?
- Какие препятствия встречались на пути соловья?
- Как юноша отреагировал на принесённую розу?

2. Поиск скрытых смыслов

Подумайте и обсудите:

- Какие черты характера проявляются у соловья и у юноши?
- Почему роза в итоге была отвергнута девушкой?
- Какой смысл вкладывается в жертву соловья?

3. Оценка надёжности источников

Размышляем:

- Насколько правдоподобны действия и поступки персонажей?
- Как автор использует символику в тексте для передачи своей идеи?

4. Формирование собственного мнения

Напишите эссе:

- Согласны ли вы с поступком соловья? Почему?
- Как бы вы поступили на месте юноши?
- Что, по вашему мнению, автор хотел донести до читателя этой историей?

Такого рода задания помогают учащимся глубже анализировать текст, находить скрытые смыслы и формировать свои собственные мнения.

Читательская грамотность включает в себя несколько важных компонентов.

Во-первых, это навык технического чтения, который лежит в основе любого взаимодействия с текстом. Техническое чтение включает в себя правильное декодирование слов, понимание синтаксиса и семантики. Однако одного только технического чтения недостаточно для развития полной грамотности.

Во-вторых, это когнитивные навыки, такие как способность анализировать, сравнивать и делать выводы. Важно уметь отличать главную мысль текста от второстепенной информации, устанавливать причинно-следственные связи и интерпретировать метафоры или сложные идеи.

В-третьих, эмоциональный и социальный аспекты. Читательская грамотность также связана с мотивацией к чтению, интересом к тексту и способностью воспринимать чужие точки зрения. Эмоциональная вовлечённость играет значительную роль в формировании позитивного отношения к чтению.

5-6 классы играют ключевую роль в процессе формирования базовых навыков, необходимых для успешного обучения и личностного развития. Именно на этом этапе школьники переходят от освоения элементарных знаний к углубленному изучению различных предметов, что закладывает фундамент для их будущих успехов.

Во-первых, в 5-6 классах происходит развитие навыков самостоятельной работы. Ученики учатся планировать свое время, выполнять задания с большей ответственностью и самостоятельно решать проблемы, что помогает укрепить их организационные способности.

Во-вторых, этот период важен для формирования критического мышления и аналитических способностей. Учебный процесс становится более сложным, требуя от детей умения анализировать, сравнивать и делать выводы. Эти навыки незаменимы как в учебной деятельности, так и в повседневной жизни.

Кроме того, в 5-6 классах закладываются основы коммуникативных навыков. Групповые проекты, дискуссии и совместная работа способствуют развитию умения эффективно общаться, выражать свои мысли и учитывать точку зрения других.

Таким образом, 5-6 классы играют решающую роль в становлении учащихся, помогая им развивать ключевые навыки,

которые станут опорой для дальнейшего обучения и адаптации в обществе.

Развитие когнитивных и лингвистических способностей у учащихся 5-6 классов является ключевой задачей в образовательном процессе. Когнитивные способности включают умение анализировать, интерпретировать информацию, формулировать выводы и решать проблемы. Лингвистические способности охватывают расширение словарного запаса, формирование грамотной речи, развитие навыков письменной и устной коммуникации.

Одним из эффективных методов развития когнитивных способностей является работа с текстами различной сложности и тематики. Учащиеся учатся выделять главные идеи, распознавать подтекст, находить связи между частями текста, что способствует развитию логического и критического мышления. Задания на сопоставление информации из нескольких источников также стимулируют аналитическое мышление.

Вот несколько примеров заданий для 5 класса на основе текста К. Паустовского «Тёплый хлеб», которые помогут развить когнитивные способности учащихся:

1. Выделение главных идей

Прочитайте текст и ответьте на вопросы:

- Какая основная тема произведения?
- В чем заключается основная мысль автора?

2. Распознавание подтекста

Обсудите:

- Какие скрытые смыслы можно найти в описаниях природы и поведении персонажей?
- Как автор использует метафоры и символы для передачи своих идей?

3. Поиск связей между частями текста

Найдите и объясните:

- Как связаны события начала и конца истории?
- Как изменяется поведение персонажей в ходе повествования?

4. Сопоставление информации из нескольких источников

Прочитайте текст и найдите статьи или рассказы, описывающие аналогичные ситуации.

Сравните:

- Как схожие темы раскрываются в различных источниках?
- Какие подходы и методы использованы разными авторами?

Эти задания помогут учащимся не только понять текст, но и развить логическое и критическое мышление, а также навыки анализа и синтеза информации.

Лингвистические способности развиваются через регулярное использование языковых упражнений. Например, составление аннотаций или пересказов текстов помогает формировать навыки ясного и структурированного выражения мыслей. Обогащение словарного запаса возможно через использование новых слов в контексте, дискуссии, письменные работы и творчество, такое как написание рассказов или эссе.

Вот несколько примеров заданий для 6 класса на основе текста А. Гофмана «Щелкунчик и мышиный король», которые помогут развить лингвистические способности учащихся:

1. Составление аннотаций

Прочитайте текст и напишите аннотацию, в которой кратко изложите основное содержание произведения. Убедитесь, что аннотация передаёт основные события и характеры персонажей.

2. Пересказ текста

Перескажите один из эпизодов произведения своими словами, уделяя внимание деталям и последовательности событий.

3. Обогащение словарного запаса

Выберите 10 новых или сложных слов из текста и найдите их определения. Составьте предложения с этими словами, чтобы лучше понять их значение и использование.

4. Дискуссии

Обсудите в классе:

- Какой персонаж вам показался наиболее интересным и почему?

- Каковы основные темы и идеи произведения?

- Какие эмоции вызывает у вас эта история и почему?

5. Письменные работы и творчество

Напишите эссе на одну из следующих тем:

- Как бы вы поступили на месте Марии (Клары), столкнувшись с волшебными событиями?

- Как вы понимаете значение борьбы между Щелкунчиком и мышиным королём?

- Придумайте и напишите свою собственную сказку или рассказ, вдохновлённый произведением «Щелкунчик и мышиный король».

Эти задания помогут учащимся развить навыки ясного и структурированного выражения мыслей, а также обогатить их словарный запас и развить творческие способности.

Интерактивные методы, включая ролевые игры, дискуссии и групповые проекты, позволяют объединить развитие когнитивных и лингвистических навыков. Например, при обсуждении прочитанного текста учащиеся не только выражают свои мысли, но и аргументируют их, что развивает как мышление, так и речь. Важным аспектом является создание благоприятной учебной среды, где ученики чувствуют себя комфортно в выражении своих идей, что способствует их активному участию в процессе обучения.

Таким образом, комплексное развитие когнитивных и лингвистических способностей способствует общему интеллектуальному развитию учащихся и их подготовке к успешному обучению в старших классах и участию в международных оценочных программах.

Формирование читательской грамотности у учащихся 5-6 классов требует использования разнообразных методов, направленных на развитие навыков понимания, интерпретации и анализа текста. Вот основные методы, которые зарекомендовали себя как эффективные:

1. Анализ текстов с заданиями разного уровня сложности. Учащиеся работают с текстами, выполняя задания на понимание содержания, поиск главной идеи, интерпретацию подтекста и критическую оценку. Это помогает развивать навыки работы с текстом на разных уровнях, что соответствует требованиям международных исследований, таких как PISA.

2. Сравнительный анализ. Ученики читают два текста (литературных или научных) на одну тему и анализируют их сходства и различия. Такой метод позволяет развивать аналитическое мышление, умение видеть авторские намерения и различать стили изложения.

3. Интерактивные подходы. Использование ролевых игр, дискуссий, инсценировок и других методов, которые вовлекают учащихся в активное взаимодействие с текстом. Это делает процесс обучения более интересным и способствует лучшему усвоению материала.

4. Работа с визуальными и графическими материалами. Включение диаграмм, графиков, иллюстраций в тексты помогает развивать навыки работы с мультимодальными источниками

информации. Учащиеся учатся находить связи между текстовой и визуальной информацией.

5. Развитие критического мышления. Для этого используются тексты с противоречивыми мнениями, где ученики должны самостоятельно сформулировать свою позицию, опираясь на прочитанное. Это способствует умению аргументировать свою точку зрения.

6. Работа с вопросами PISA-формата. Задания, смоделированные по типу вопросов из международных исследований, тренируют учащихся в понимании и анализе текстов разных жанров, что является важным аспектом подготовки к этим оценочным процедурам.

Эти методы направлены на формирование комплексных навыков чтения, которые позволяют учащимся не только эффективно работать с текстами в рамках школьной программы, но и успешно справляться с задачами на международном уровне.

Формирование читательской грамотности – ключевой аспект успешной подготовки школьников к международным оценкам, таким как PISA. Вот несколько идей для тренировочных упражнений и их адаптации для учащихся 5-6 классов:

Формирование читательской грамотности в 5-6 классах играет ключевую роль как в образовательном процессе, так и в подготовке к международной оценке PISA. Вот несколько выводов о значимости этого направления:

1 Развитие критического мышления. Читательская грамотность не только помогает понимать тексты, но и способствует развитию умения анализировать, сравнивать и оценивать информацию. Эти навыки важны не только для успешного прохождения PISA, но и для жизни в целом.

2 Подготовка к международной конкурентоспособности. PISA измеряет способность применять знания на практике. Развитие читательской грамотности в средней школе формирует базу для успешного участия учащихся в этой оценке.

3 Формирование функциональной грамотности. Умение понимать и интерпретировать текст является частью функциональной грамотности, что необходимо для полноценной интеграции в общество и профессиональной реализации.

4 Укрепление учебной мотивации. Понимание прочитанного напрямую влияет на успехи в других предметах, что повышает уверенность учащихся в своих силах и желание учиться.

5. Подготовка к вызовам информационного века. Учащиеся учатся критически относиться к информации из различных источников, отличать факты от мнений, что крайне важно в условиях информационного перегруза.

Таким образом, ранняя работа над читательской грамотностью является инвестицией в будущее учащихся, помогая им развивать как академические, так и жизненные навыки. Это также усиливает образовательную систему в целом, подготавливая молодых людей к вызовам глобализованного мира.

ЛИТЕРАТУРА

1 Мишина, А. П. Формирование читательской компетенции как основы функциональной грамотности / А. П. Мишина, С. В. Данилов, О. А. Куш // Поволжский педагогический поиск. – 2024. – № 2(48). – С. 22-31.

2 Приложение к приказу Министра просвещения Республики Казахстан от «30» января 2024 года №15. // План развития Министерства просвещения Республики Казахстан на 2023-2027 годы. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.gov.kz/memleket/entities/edu/documents/details/597283?lang=ru>

3 Басюк, В. С., Ковалева, Г. С. Инновационный проект Министерства просвещения «Мониторинг формирования функциональной грамотности»: основные направления и первые результаты // Отечественная и зарубежная педагогика. – 2019. – Т. 1. – № 4 (61). – С. 13–33.

4 Акулова, К. Д. Пути формирования читательской грамотности на уроках русского языка в средней школе / К. Д. Акулова, Н. М. Харлова // Вестник Чувашского государственного педагогического университета им. И.Я. Яковлева. – 2022. – № 3(116). – С. 143–154.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КОМИКСОВ В ОБУЧЕНИИ ЛИТЕРАТУРЕ: АНАЛИЗ, КРИТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ РЕЧИ

МУСИНА К. М.

учитель русского языка и литературы, Узынсукская СОШ,
Иртышский район, Павлодарской область

Современное образование требует поиска новых подходов к обучению, которые бы соответствовали интересам и когнитивным

особенностям современных школьников. Одним из таких методов является использование комиксов в изучении литературы. Комиксы позволяют оживить процесс изучения литературы, развивать критическое мышление, воображение. Этот формат помогает не только анализировать произведения, но и развивать речь, способность к синтезу и сравнению. В данной статье рассмотрим, как комиксы могут быть использованы в учебном процессе на примере произведений из учебной программы «Русская литература» 5-11 классы. Такой подход особенно актуален для школьной программы Казахстана, включающей произведения, требующие детального анализа.

Исследования по использованию комиксов в образовании

Комиксы давно стали предметом научных исследований. Например, работы Скотта Макклауда и Уилла Айснера доказывают, что графическое повествование является мощным инструментом для обучения. Исследования, проведенные ЮНЕСКО и OECD, показывают, что визуальное обучение способствует лучшему усвоению информации.

В Казахстане также начали появляться исследования на эту тему. Например, Аубакирова К. в своей статье «Комиксы как инструмент развития креативного мышления школьников» рассматривает успешные примеры внедрения графических историй в образовательный процесс.

Комиксы как инструмент анализа произведений

Комикс – это сочетание текста и изображения, которое помогает глубже понять сюжет и характеры персонажей. При изучении произведений школьники могут создавать комиксы на основе ключевых сцен. Например, в «Станционном смотрителе» можно визуализировать момент встречи Самсона Вырина с Дуняшей после ее побега. Это позволит не только лучше понять чувства героев, но и проанализировать, какие художественные детали использует Пушкин для передачи эмоций.

Использование комиксов на уроках литературы

Применение комиксов в школьной программе Казахстана открывает новые горизонты для преподавателей и учеников:

Анализ произведений. Разработка комиксов по мотивам казахской и мировой литературы помогает ученикам лучше понимать текст и его основные идеи.

Развитие речи. Пересказ содержания через графические элементы способствует развитию устной и письменной речи.

Критическое мышление. Сравнение различных интерпретаций произведений через комиксы помогает глубже осмыслить их содержание.

Синтез и выражение мыслей. Создание собственных комиксов на основе прочитанного учит анализировать материал и выражать идеи в сжатой, но емкой форме.

Развитие речи через создание комиксов

При создании комиксов учащиеся вынуждены кратко и выразительно передавать основную мысль сцены. Это способствует развитию навыков сжатого и логически выстроенного изложения, а также учит работать с диалогами. Например, изучая «Муму», можно предложить школьникам пересказать сюжет через комикс, уделяя внимание репликам и интонации персонажей.

Примеры интеграции комиксов в школьную программу

На примере произведений, входящих в учебную программу Казахстана, можно предложить следующие методики:

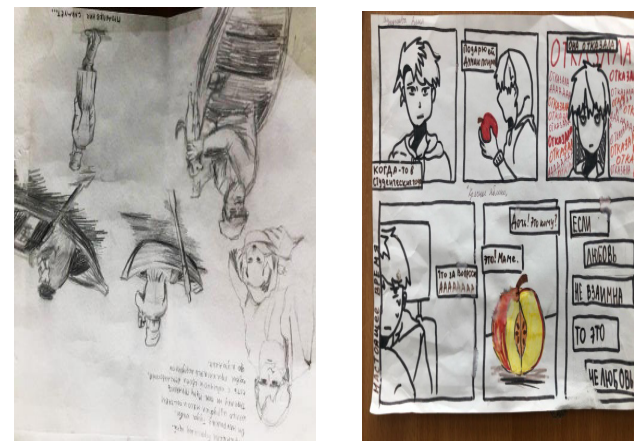

Рисунок 1, 2 – Комиксы (работы учеников)
Развитие критического мышления

Комиксы помогают ученикам анализировать действия героев, их мотивы и последствия поступков. Например, в «Ромео и Джульетте» можно предложить учащимся изменить один из эпизодов и представить, как бы развивались события, если бы герои приняли другие решения. Такой прием учит оценивать альтернативные сценарии и аргументировать свою точку зрения.

Синтез и сравнение через визуализацию

Использование комиксов позволяет сравнивать различные произведения и выявлять общие мотивы. Например, сопоставление сцен прощания героев из «Санькин марал» и «Ромео и Джульетты» в формате графического повествования поможет увидеть, как в разных культурах выражаются трагические чувства любви и разлуки.

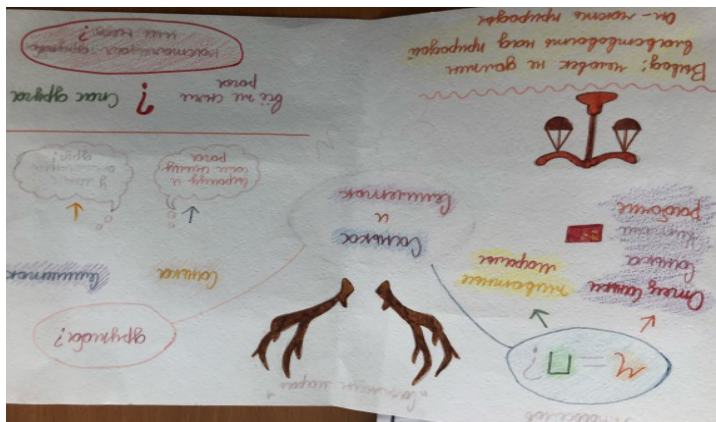

Рисунок 3 – Комиксы (работы учеников)

Заключение

Использование комиксов в обучении литературе помогает не только глубже анализировать тексты, но и развивать речь, критическое мышление и навыки сравнения. Этот метод делает изучение классических произведений более интересным и доступным для современных школьников, что способствует их более осознанному восприятию художественной литературы.

Создание комиксов учениками в образовательном процессе значительно повышает уровень вовлеченности обучающихся, улучшает их способность к анализу и критическому осмыслению текстов. Данный подход особенно эффективен в рамках школьной программы Казахстана, поскольку сочетает традиционные и современные методы обучения. Развитие и внедрение методических рекомендаций по использованию комиксов в школах может стать важным шагом в модернизации образования.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Макклауд С. «Комиксы. Невидимое искусство». – М.: Альпина нон-фикшн, 2019.
- 2 Бондаренко А. «Графический роман и комикс как средство развития критического мышления». – Вестник педагогических наук, 2022.
- 3 Гаврилова М. «Использование комиксов в образовательном процессе: методические рекомендации». – Педагогика и время, 2021.
- 4 Eisner W. Comics and Sequential Art. – New York: W.W. Norton & Company, 2008.
- 5 Yang G. Graphic Novels in the Classroom: A Teacher's Guide. – Scholastic, 2014.
- 6 Государственный общеобязательный стандарт среднего образования Республики Казахстан.
- 7 Учебные программы по литературе для 5–11 классов школ Казахстана.
- 8 Аубакирова К. «Комиксы как инструмент развития креативного мышления школьников». – Казахстанский педагогический журнал, 2023.
- 9 Официальные сайты образовательных проектов («Комиксы в школе»).
- 10 Исследования ЮНЕСКО и OECD по визуальному обучению и комиксам.

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ И ПРИЁМЫ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ НАПИСАНИЯ ЭССЕ В ШКОЛЬНОЙ ПРАКТИКЕ

САГУМБАЕВА А. А.

учитель русского языка и литературы, СОШ № 27, г. Павлодара

В настоящее время умение писать эссе является неотъемлемой частью функциональной грамотности учащихся. Современный школьник должен уметь чётко формулировать мысли, аргументировать свою позицию, критически осмысливать информацию и грамотно излагать идеи. «Жанр эссе находится в постоянном развитии и становится особенно востребованным в настоящее время, когда обществу требуется конкурентоспособная личность», – написано в «Методических рекомендациях по написанию эссе» [6, с.3]. Именно поэтому тема статьи «Современные

методы и приёмы развития навыков написания эссе в школьной практике» особенно актуальна.

В данной статье рассмотрены эффективные методы и приёмы, которые применяются мною в педагогической практике и которые существенно влияют на развитие текстовых и коммуникативных навыков учеников.

1. Интерактивные методы и технологии в обучении написанию эссе

Развитие навыка написания эссе невозможно без вовлечённости учащихся в процесс обсуждения и поиска аргументов. Интерактивные методы способствуют активному включению учеников в работу, развивают аналитическое мышление и учат их аргументированно излагать свои мысли.

Метод 1. «Мозговой штурм» и «Метод ассоциаций»

Эти методы особенно эффективны на этапе подготовки к написанию эссе. Они помогают ученикам сформулировать тезисы, подобрать аргументы и примеры, расширяя их представление о теме.

Как применять на уроке:

Учитель предлагает ключевую тему эссе, например: «Что значит быть честным?»

Учащиеся называют любые слова и образы, которые у них ассоциируются с честностью: «правда», «совесть», «ответственность», «Пётр Гринёв» (из «Капитанской дочки»), «судьба», «карьера», «доверие».

Затем совместно обсуждают, как эти ассоциации можно использовать в аргументации эссе.

Пример:

В эссе на тему «Честность – это всегда правильный выбор?» ученик может использовать пример Петра Гринёва, который, несмотря на сложные обстоятельства, остаётся верен своим принципам, в отличие от Швабрина, который меняет убеждения ради выгоды.

Этот метод не только облегчает подбор аргументов, но и делает процесс написания осмысленным.

Метод 2. «Карусель мнений»

Этот метод способствует развитию критического мышления и учит анализировать проблему с разных сторон. Учащиеся по очереди дополняют мысли друг друга, обосновывая и развивая аргументы.

Как применять на уроке:

Класс делится на группы по 4-5 человек.

Учитель предлагает дискуссионный вопрос, например: «Всегда ли человек несёт ответственность за свои поступки?»

Первый ученик из группы озвучивает своё мнение, например: «Да, потому что каждый сам принимает решения».

Следующий ученик должен дополнить или опровергнуть эту точку зрения, приводя аргумент, например: «Но бывают случаи, когда человек действует под давлением обстоятельств».

Обсуждение продолжается до тех пор, пока не будут рассмотрены разные аспекты темы.

Пример:

В эссе по литературе на тему «Герой и его ответственность: кто виноват в трагедии?» ученики могут рассмотреть судьбу Евгения из «Медного всадника». Одна группа может утверждать, что Евгений сам виноват в своей трагедии, поскольку не смог справиться с эмоциями. Другая группа может возразить, что стихия и судьба сильнее человека, и он не мог повлиять на ситуацию.

Этот метод помогает учащимся увидеть многогранность проблемы, находить контраргументы и формировать глубокий анализ, необходимый для написания эссе.

Использование интерактивных методов на уроках русского языка и литературы значительно облегчает процесс написания эссе. «Мозговой штурм» и «Метод ассоциаций» позволяют структурировать идеи и подготовить материал для аргументации, а «Карусель мнений» помогает увидеть проблему с разных точек зрения и научиться логично выстраивать текст. Это делает обучение более эффективным, развивает критическое мышление и снимает психологический барьер перед написанием эссе.

Компетентностный подход и кейс-технологии в обучении написанию эссе

Современное образование направлено не только на передачу знаний, но и на формирование у учащихся ключевых компетенций: критического мышления, аналитических способностей, аргументации и осознанного восприятия информации. Важным инструментом развития этих навыков является работа с текстами, в том числе написание эссе. В Типовой учебной программе по предмету «Русский язык для 5-9 классов уровня основного среднего образования» указаны главные акценты обучения по развитию речевого навыка письма: «выражение собственного мнения, разные виды эссе, аргументативное эссе, творческие работы

(200-250 слов), выбор определенной социальной роли и речевого поведения, исправление смысловых, фактических, логических недочетов, редактирование текста, изменение структуры отдельных предложений или фрагментов текста» [10, с.42]

При обучении написанию эссе необходимо опираться на компетентностный подход, который ориентирован не только на знание языковых норм, но и на умение ученика понимать цель своего высказывания, его адресата и основную мысль.

Компетентностный подход в обучении эссе

Компетентностный подход делает процесс написания эссе осознанным и целенаправленным. Ученик должен понимать: зачем он пишет эссе? Кому оно адресовано?

Какова его цель? Какую идею он хочет донести?

Без осознания этих аспектов текст становится формальным набором мыслей, лишённым логики и смысловой глубины. Поэтому в своей практике я использую метод кейс-технологий, который помогает учащимся анализировать ситуацию, ставить себя на место автора или героя произведения и осмысленно подходить к процессу написания эссе.

Технология «КАФЕ» как инструмент развития навыков эссе

Одним из эффективных инструментов, позволяющих реализовать компетентностный подход, является авторская технология «КАФЕ», разработанная на основе известной RAFT-технологии.

Расшифровка технологии «КАФЕ»:

К (Контекст) – ситуация, в которой создаётся текст.

А (Адресат) – кому адресовано высказывание.

Ф (Форма) – формат создаваемого текста.

Е (Единство идеи) – основная мысль, вокруг которой строится текст.

Почему именно «КАФЕ»?

Название этой технологии символично: как в кафе можно выбрать блюдо по своему вкусу, так и в эссе ученик может подобрать наиболее подходящий формат, адресата и содержание, что делает текст более выразительным, логичным и целенаправленным.

Пример использования технологии «КАФЕ»

Возьмём повесть А.С. Пушкина «Капитанская дочка» и предложим учащимся написать эссе, используя эту методику.

Задание:

Представьте, что Пётр Гринёв пережил осаду Белогорской крепости и теперь хочет обратиться к Екатерине II, чтобы рассказать о произошедших событиях. Напишите письмо от его имени, используя структуру «КАФЕ».

К (Контекст): осада Белогорской крепости, сложный нравственный выбор Гринёва.

А (Адресат): Екатерина II.

Ф (Форма): письмо-обращение.

Е (Единство идеи): необходимость сохранять честь и достоинство в любых исторических обстоятельствах.

Пример начала эссе: Ваше Величество! Прошу Вас внимать рассказу моему, ибо судьба моя сложилась в испытаниях великих. Я был пленён разбойником Пугачёвым, но не предал ни присяги, ни чести своей. Верю, что справедливость восторжествует, ибо душа моя чиста...

Что даёт эта технология?

Осознание контекста — ученик погружается в ситуацию и понимает, о чём он пишет.

Определение адресата — текст становится более выразительным и логичным, так как учитывает, кому он предназначен.

Выбор формы — ученики понимают, что разные ситуации требуют разного стиля изложения (например, письмо отличается от статьи или рецензии).

Выделение главной идеи — текст становится осмысленным, его легче структурировать.

Применение компетентностного подхода и кейс-технологий в обучении эссе делает процесс написания глубоким, логичным и осмысленным. Технология «КАФЕ» помогает ученикам структурировать текст, видеть в нём смысл и выражать собственную позицию, а также делает уроки более увлекательными и практико-ориентированными.

3. Проектная деятельность в развитии навыков эссе

Современное образование требует от учеников не только знаний и умений, но и высокой степени осознанности, самостоятельности и критического мышления. Одним из наиболее эффективных способов развития навыков написания эссе является включение проектной деятельности в образовательный процесс.

Важность внедрения проектной деятельности в образовательный процесс подчеркнули Лаврова В. П. и Мухомлева А. М.: «Творческий проект - это учебно-трудовое задание, активизирующее

деятельность учащихся, в результате которой ими создается продукт, обладающий субъективной, а иногда и объективной новизной» [5, с.123]. Проектная работа позволяет перенести теоретические знания в практическую плоскость, формируя у учащихся умение работать с текстом, анализировать, редактировать и презентовать свои идеи.

При традиционном подходе к обучению эссе учащиеся пишут текст, получают оценку и зачастую не возвращаются к нему снова. Однако если эссе становится частью более крупного проекта, его написание приобретает новый смысл.

Какие задачи решает проектная деятельность?

Развитие письменной грамотности – ученики осознают, что их текст имеет реальное назначение (например, будет опубликован, представлен в сборнике или на конкурсе).
2. Развитие критического мышления – проект требует глубокого анализа проблемы и осознанного выбора аргументов.
3. Формирование навыков работы с текстами – ученики не просто пишут эссе, но и учатся редактировать и улучшать свои работы.
4. Развитие командной работы – в групповых проектах учащиеся совместно анализируют тексты, обсуждают идеи и учатся работать над коллективным продуктом.

Пример проекта: «Коллективный сборник эссе по «Капитанской дочке»

Цель проекта: создание коллективного сборника эссе, посвящённого нравственному выбору героев повести А.С. Пушкина «Капитанская дочка».

Этапы работы над проектом:

1. Определение темы и формата проекта

Учитель совместно с учениками определяет тему сборника: «Нравственный выбор героев «Капитанской дочки»: честь, долг, предательство»

Формат:

Ученики пишут эссе по выбранной теме.

Работы проходят этап редактирования и взаимного оценивания.

После доработки эссе объединяются в сборник (в бумажном или цифровом формате).

Ученики презентуют свои работы на классном или школьном мероприятии.

2. Подготовка к написанию эссе

1. Выбор тем эссе

Каждый ученик выбирает персонажа или ситуацию, связанный с нравственным выбором, например:

«Пётр Гринёв: честь или жизнь?»

«Швабрин: предательство ради спасения?»

«Образ Пугачёва: жестокий тиран или справедливый вождь?»

2. Мозговой штурм и сбор аргументов

Перед написанием эссе класс проводит обсуждение:

Какие поступки героев можно считать нравственными?

Какие исторические реалии повлияли на их выбор?

Как автор оценивает их действия?

3. Написание чернового варианта эссе

Ученики создают первые версии своих текстов, используя структурированный подход:

1. Вступление – постановка проблемы.

2. Основная часть – аргументация с примерами.

3. Заключение – вывод о нравственном выборе героя.

Пример:

«Каждый человек в жизни сталкивается с нравственным выбором. В повести «Капитанская дочка» Пётр Гринёв оказывается перед сложной дилеммой: сохранить верность присяге или поддаться обстоятельствам. В своём эссе я постараюсь разобраться, каким был его выбор и что он говорит о его характере.»

4. Взаимооценивание и редактирование эссе

После написания черновика учащиеся обмениваются эссе и оценивают их по чек-листу, например:

1. Соответствие теме.

2. Логичность аргументации.

3. Структура и грамотность.

После анализа и обсуждения ученики дорабатывают свои тексты с учётом полученных рекомендаций.

5. Финальная версия эссе и создание сборника

Готовые работы оформляются в виде коллективного сборника.

Форматы:

1. Печатная версия – классный журнал эссе.

2. Электронный сборник (в формате PDF или на школьном сайте).

3. Презентация проекта – ученики представляют свои эссе перед одноклассниками, обсуждают выводы.

Проектная деятельность значительно повышает эффективность обучения написанию эссе, делает этот процесс осмысленным, увлекательным и продуктивным. Коллективные проекты формируют

важные компетенции: умение анализировать, аргументировать, редактировать и презентовать текст.

Современные методы и технологии, применяемые в преподавании русского языка и литературы, значительно повышают эффективность обучения навыкам написания эссе. Включение интерактивных методик, таких как «мозговой штурм», «карусель мнений», а также использование авторской технологии «КАФЕ» позволяют учащимся осознанно подходить к формированию структуры текста, правильно определять его целевую аудиторию и выделять ключевую идею.

Особую роль в развитии навыков эссе играет проектная деятельность, которая делает процесс обучения более осмысленным, увлекательным и практико-ориентированным. Создание коллективных сборников эссе, участие в конкурсах и разработка литературных или исследовательских проектов позволяют ученикам глубже осмыслить литературные произведения и выразить собственное мнение.

Таким образом, внедрение этих подходов в педагогическую практику способствует формированию функционально грамотного ученика, который умеет ясно и логично излагать свои мысли, аргументированно отстаивать точку зрения и эффективно коммуницировать в современном информационном обществе. Навык написания эссе, приобретённый в школьные годы, становится не просто элементом подготовки к экзаменам, а важным инструментом для успешного обучения, профессионального роста и личностного развития.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Капенова Ж.Ж., Валова М.В. Экспресс-курс подготовки к написанию эссе: учебно-методическое пособие для школ с русским языком обучения. -Астана: Издательство «Арман ПВ», 2017.-108с.
- 2 Карнаух Н.Л. Учимся писать эссе. Р.Я.Ш. 2001 №2.
- 3 Карнаух Н.Л., Щербина И.В. Письменные работы по литературе. 9-11 кл. М.: «Дрофа», 2002г.
- 4 Колесова Д.В., Харитонов. А.А. Пишем эссе: учебное пособие для изучающих русский язык. -СПб.: Златоуст, 2016
- 5 Лаврова В. П., Мухоплева А. М. Роль проектной деятельности в разностороннем развитии учащихся // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2017. –Т.11- С. 123–124.

6 Методические рекомендации по написанию эссе. Министерство образования и науки Республики Казахстан. Национальный центр тестирования. - Астана 2018 г.

7 Мещеряков В. Н. Жанры школьных сочинений. Теория и практика написания. Учебно – методическое пособие для студентов и учителей – словесников. М., «Просвещение», 1999 г.

8 Нурақаева Л., Савина О. Эссе как форма итоговой аттестации, сайт www.bilimdinews.kz

9 Сборник текстов для подготовки к итоговой аттестации учащихся по русскому языку. 9 класс. - Петропавловск, 2021

10 Типовая учебная программа по предмету «Русский язык 5-9 классов уровня основного среднего образования».

ОРГАНИЗАЦИЯ РАБОТЫ ПО ВОСПОЛНЕНИЮ ПРОБЕЛОВ В ИЗУЧЕНИИ СЛОЖНЫХ ТЕМ ПРЕДМЕТА «РУССКИЙ ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА» (5-6 КЛАССЫ)

САХИМЗАДИНА М. Д.

магистр филологических наук, учитель русского языка и литературы,
СОШ имени Жумабека Ташенева, г. Павлодар

ТОЛОКОЛЬНИКОВА Н. И.

магистр гуманитарных наук, ст. преподаватель,
Торайгыров университет, г. Павлодар

Одним из направлений деятельности педагогов на данный момент является восполнение пробелов в изучении сложных тем после вынужденного дистанционного обучения. Разъяснить ключевые моменты сложных тем, оказать персональную помощь каждому ученику – непростая задача. Поэтому при создании цифровых уроков для данного сборника материал тщательно отбирался, систематизировался и структурировался. При организации каждой части учебной информации учитывались ретроспективы и перспективы формируемых знаний, умений и навыков. Логика последовательности в построении учебного материала тщательно продумывалась, использовались разнообразные формы и методы подачи материала. Учитывались особые образовательные потребности учащихся и их возрастные нормы, особое внимание уделялось развитию умений концентрировать внимание, размышлять, аргументировать свою позицию. Кроме этого, при организации работы по восполнению пробелов знаний

по русскому языку и литературе рекомендуется обратить внимание на формирование навыков слушания и говорения (оценивание прослушанного материала с точки зрения содержания, структуры, логики высказывания; использования языковых средств для привлечения внимания; аргументированный монолог; использование модели речевого поведения в соответствии с речевыми нормами в конкретной ситуации; определение основной мысли с учетом невербальных средств общения; участие в дебатах, аргументация собственной позиции), следует уделять особое внимание развитию коммуникативной компетенции обучающихся [1, с. 13].

Практика показала, что использование контентов цифровых уроков при обучении способствует оптимизации учебного процесса и, главное, восполнению пробелов в знаниях учащихся. В настоящее время, когда дистанционное обучение является неотъемлемой частью образовательного процесса, использование учебных видеоресурсов становится одним из часто внедряемых образовательных инструментов в электронной среде. Во-первых, изучение предмета с помощью визуальных средств разнообразит формы и методы преподавания, а значит способствует лучшему усвоению знаний, во-вторых, это может качественно улучшить отношение учащихся к учебной деятельности, в-третьих, использование видеоуроков создает благоприятную среду, в которой развиваются языковые знания и речевые умения.

Цель работы над сборником: предоставить методический материал к урокам по восполнению пробелов в изучении сложных тем.

Задачи:

1. выявить сущность и особенности пробелов в знаниях учащихся 5-6 классов;
2. изучить причины отставания, методы и формы ликвидации пробелов;
3. составить краткосрочное планирование и разработать уроки по сложным темам с целью преодоления пробелов в знаниях после вынужденного дистанционного обучения.

Пробелы в знаниях есть у всех.

Появиться они могли по самым разным причинам, иногда совсем не зависящим от детей. Это результат пропуска занятий по болезни, в других случаях, следствие нерадивого отношения к учёбе, в-третьих, педагогическая запущенность, в-четвёртых, наличие диагноза, с которым уже ребёнок приходит в школу, в-пятых,

неблагополучные семьи. В этом году к этим причинам добавилось вынужденное дистанционное обучение.

Основными показателями пробелов в знаниях обучающихся являются:

- 1) наличие пробелов в знаниях по учебной программе предмета;
- 2) наличие пробелов в умениях и навыках учебно-познавательной деятельности;
- 3) недостаточный уровень развития личностных качеств, проявления самостоятельности, организованности, необходимых для успешного обучения;
- 4) эмоциональный дискомфорт.

Так как причины пробелов в знаниях разные, то и ликвидировать или пытаться ликвидировать их надо по-разному. Важно также понимать, что в разных предметах критичность пробелов в знаниях проявляется по-разному. В частности, по русскому языку и литературе педагогу необходимо, во-первых, определить уровень отставания учащегося или степень усвоения учебного материала и пробелы в знаниях; во-вторых, обратить внимание на сформированность познавательных навыков; в-третьих, систематически предоставлять обратную связь.

Предлагаемое нами методико-дидактическое пособие «Организация работы по восполнению пробелов в изучении сложных тем предмета «Русский язык и литература» (5-6 классы)» составлено с целью устранения и восполнения имеющихся пробелов по темам, вызывающим трудность у учащихся.

Сборник создан на основе Типовой учебной программы по предмету «Русский язык и литература» для 5-9 классов уровня основного среднего образования по обновленному содержанию (с нерусским языком обучения).

Учебные задания запланированы по разделам «Ценности: дружба и любовь» (5 класс), «Климат: погода и времена года», «Чудеса света» (6 класс). При поддержке Инновационного центра развития образования Павлодарской области уроки по разделам «Климат: погода и времена года», «Чудеса света» размещены на областном образовательном канале BilimLife (Ссылка: https://www.youtube.com/playlist?list=PLduBdbp_56oL09NibpxmEzZfgdzWV6YGM).

Содержание уроков раскрывается последовательно, логично. Представленные задания связаны с поставленными целями и способствуют достижению необходимого результата. В уроки

включены разнообразные упражнения, тестовые задания для усвоения и закрепления материала урока. Ко всем заданиям имеются модельные ответы, что помогает учащимся сопоставить свой вариант ответа с предлагаемым.

Темы и учебные задания, включенные в презентации, позволяют изучить программный материал в соответствии с задачами учебной программы и дистанционного обучения, устранить имеющиеся пробелы и провести коррекционную работу по формированию недостаточно освоенных учебных умений и навыков.

Иллюстративный материал учебного материала позволяет показать визуализацию учебного материала, что важно именно в дистанционном обучении. Визуальный материал составляют картины известных художников к произведениям русской классической и мировой литературы. При этом рекомендуется не только сравнение авторского замысла писателя и интерпретации художника, но выработка своего толкования художественного произведения.

Для осуществления формативного оценивания обучения и оценивания для обучения с целью своевременной поддержки обучающихся учитель предоставляет учащимся индивидуальную обратную связь в виде модельных ответов. Так, педагог как носитель экспертного знания через взаимодействие с учеником обеспечивает образовательный успех.

Обратная связь, являясь следствием учебной деятельности, помимо информационной насыщенности, обладает трансформирующим потенциалом, а также может способствовать «когнитивному, техническому и профессиональному развитию личности». Следовательно, центральной функцией обратной связи (наряду с корректировкой, поддержкой, диагностикой, «эталонным» оцениванием) является отсроченное во времени личностное развитие. Это значит, что ценность обратной связи заключается не столько в том, что она фокусируется на результате состоявшейся деятельности, то есть на прошлом, сколько в ее нацеленности на будущее [2, с. 3].

При подготовке сборника использованы ресурсы (рисунки, фотографии, тексты, видео- и аудиоматериалы и др.), находящиеся в открытом доступе на официальных интернет-сайтах.

Ссылки к урокам (6 класс):

1. Тема «Шкала Цельсия» (<https://youtu.be/ISwjYu72gW8>)

2. Тема «Любимое время года» (<https://youtu.be/2ftWvY8Usfs>)
3. Тема «Природа в произведениях писателей» (<https://youtu.be/qqq-uVxaQb>)
4. Тема «Учимся писать эссе» (<https://youtu.be/XP0IL1xka-k>)
5. Тема «Роберт Лоуренс Стайн. Роман «Проклятие гробницы фараона»» (<https://youtu.be/EeXTWpY0TLE>).

При разработке данного сборника учитывались следующие принципы:

1. оптимальный выбор целей урока;
2. соблюдение структуры урока;
3. задания, соответствующие типовой учебной программе, возрастным и индивидуальным особенностям класса;
4. принципы функциональности;
5. принцип структурного подхода;
6. принцип коммуникативной направленности;
7. принцип обучения на речевых образцах и моделях;
8. принцип взаимодействия видов речевой деятельности.

Учитывая данные принципы при построении уроков по сложным темам, педагог должен придерживаться четырех правил:

1. заинтересованность в процессе обучения;
2. создание психологического комфорта;
3. включение в учебную работу всех учеников, активизация инициативы детей;
4. творческий подход, мастерство учителей.

В заключении следует отметить, что данное методико-дидактическое пособие поможет учителям устранить пробелы в знаниях учащихся по сложным темам, даст возможность использовать новые формы и методы работы на уроках, умелое владение которыми предупредит отставание и обеспечит активную работу каждого. Также необходимо подчеркнуть, что эффективность использования форм и методов, приемов обратной связи, модельных ответов и оценивания учащихся зависит, насколько рационально организована структура видеоурока, как согласованы учебные возможности видеоурока с содержанием, целями и задачами обучения. Успешными факторами любого урока, на наш взгляд, будут три важных правила, которыми должен руководствоваться педагог. Во-первых, детям необходимо ощущение комфорта. Во-вторых, только положительные эмоции от урока. В-третьих, ощущение счастья. И если оно присутствует, значит, можно считать урок эффективным.

ЛИТЕРАТУРА

1 Инструктивно-методическое письмо «Об особенностях организации образовательного процесса в общеобразовательных школах Республики Казахстан в 2024-2025 учебном году». – Астана : НАО имени И. Алтынсарина, 2024.

2 Курьян М. Л. Проблема диалога между участниками образовательного процесса в ситуации предоставления преподавателем обратной связи // Вестник Минского университета. – 2017. – № 3.

3 Смирнов А. В. Педагогика и философия языка // Коммуникация и образование / Сборник статей. Под ред. С. И. Дудника. – Санкт-Петербург : Санкт-Петербургское философское общество, 2004. – С. 162-179.

4 Пассов Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. – М., 1991.

5 Скалкин В. Л. Основы обучения устной речи. – М., 1981.

ПРИВИТИЕ ЦЕННОСТЕЙ ЧЕРЕЗ СОДЕРЖАНИЕ ОБРАЗОВАНИЯ НА ПРИМЕРЕ ИЗУЧЕНИЯ ЛЕГЕНД И ПРЕДАНИЙ

СЕМЕНЦОВА Т. В.

учитель русского языка и литературы, Песчанская СОШ

Фольклор – в переводе с английского народная мудрость – один из наиболее эффективных способов привития ценностей. Легенды и предания всегда привлекали внимание обычных людей и учёных-филологов, а поэты и писатели использовали их для сюжетов своих произведений. Герои легенд помогают учащимся осмыслить такие важные понятия, как добро и зло, честь и справедливость, служат примером верности, мужества, отваги, трудолюбия, солидарности и преданности своей Родине.

Легенды русского и казахского народов созвучны, отражают все ценности. Вот некоторые примеры.

Независимость и патриотизм: русская легенда «Сказание о Мамаевом побоище» отражает дух патриотизма и стремление к независимости и казахская легенда о батырах Богенбай и Кабанбай, храбрых воинах, защищавших земли казахов от джунгарских захватчиков.

Единство и солидарность: русская легенда о Князе Владимире и Крещении Руси рассказывает о выборе единой веры для народа, что объединило русские земли и казахская легенда о трех биях (Толе би, Казыбек би, Айтеке би) рассказывает о мудрых правителях, которые объединили казахские жузы.

Справедливость и ответственность: русская легенда о богатыре Добрыне Никитиче, который защищал людей от зла, действуя справедливо и ответственно, и казахская легенда о батыре Кобланды, который не только сражался за свою землю, но и действовал по законам чести и справедливости.

Закон и порядок: русская легенда о Ярославе Мудром и «Русской Правде», первом своде законов Киевской Руси, и казахская легенда о Тауке-хане и его своде законов «Жеты Жаргы». Законы регулировали отношения в обществе, обеспечивали порядок.

Трудолюбие и профессионализм: русская легенда о Микеле Селяниновиче, богатыре-крестьянине, чья сила была в честном труде, а не только в бою и казахская легенда о Карамергене, выдающемся охотнике, чьё мастерство и терпение помогали ему добывать пищу и защищать людей.

Созидание и новаторство: русская легенда о талантливом мастере Левше, который подковал блоху, демонстрируя высочайший уровень мастерства и творческого подхода, и казахская легенда о происхождении Домбры, отражающая важность музыки и искусства в культуре.

Таким образом, легенды, поднимая важные нравственные проблемы, имеют огромное обучающее, развивающее и воспитательное значение.

Легенды изучаются на уроках русской литературы в 7 классе. Легенда – это устный народный рассказ, в основе которого лежит чудесное событие [1, с. 14].

В учебнике даются примеры легенд о луковке, о граде Китеже, о происхождении Борового и предлагается задание собрать легенды своей семьи, рода или края. Поскольку село Песчаное расположено у Иртыша, то рассматриваем легенды об этой реке. Они отражают борьбу добра и зла, любовь и самопожертвование. Наиболее распространенное объяснение происхождения названия реки – в переводе с тюркского языка: Иртыш – «ер» – земля и «тыш» – роющий, то есть «роющий землю» или «землерой». Вот несколько тематических групп:

Казахская легенда о батыре-великане, по имени Ир-тыз, который ради спасения людей сделал реку, процарапав ногтём длинного пальца.

Легенда сибирских татар о том, что в старые времена Иртыш был чистым и прозрачным, и стал мутным, чтобы скрыть в глубинах своих волшебника Сулеймана.

Легенда о происхождении кыпчаков повествует, что река получила свое название от слов женщины: «Ер, тус!» («Остановитесь, люди, если вы пришли с миром!»).

Об отважном и находчивом юноше, который, спасаясь от преследователей, спрятал предупреждающее послание в деревянную рукоять кнута и, взяв его в зубы, переплыл через реку. После победоносного сражения казахи устроили пышной той в честь джигита, а реку стали называть Ер тіс – Иртыш (Мужской зуб).

Казахская земля богата легендами и преданиями. По наблюдениям А. Д. Цветковой, топонимические предания в Павлодарском Прииртышье во все времена отмечались особой активностью бытования [2, с. 179].

Радует, что дети приносят семейные легенды. Но чаще всего среди них – именно предания, что и подтолкнуло к необходимости введения понятия этого жанра. Нередко в научной литературе смешивают два понятия: «предание» и «легенда». Это объясняется их близостью и наличием переходных форм.

«Предание (быль или бывальщина) – это своеобразная устная хроника одного региона и живущего в этом регионе народа, племени или рода, это правдоподобный рассказ, вернее – сообщение о событии, происшедшем в конкретном районе» [3, с. 153]. Проблеме жанрового разграничения преданий и легенд в современном фольклоре посвящена статья А.Д. Цветковой [4].

Для быстрого запоминания темы с помощью синквейна (пятистишия) (рис. 1). можно составить мнемотехнические шпаргалки. Вот несколько примеров:

1 Миф объясняет, притча поучает, легенда вдохновляет, предание сохраняет.

2 Легенда вдохновляет на подвиг, миф объясняет тайны, предание передаёт мудрость.

3 Легенда – о героях, миф – о богах, предание – о народе.

Синквейны:

Легенда
Давняя, героическая
Прославляет, вдохновляет, призывает
Связывает реальность с вымыслом.
Сказание

Предание
Старое, народное
Хранит, передаёт, рассказывает
Содержит крупницы истории.
Память

Рисунок 1

Для лёгкого усвоения понятий составила схему и алфавитный словарь от К до Ч (рис. 2).

Рисунок 2

Благодаря разновременным фольклорным экспедициям в село Песчаное можно наблюдать динамику фольклорных традиций, активное бытование семейных преданий, в которых соединились и топонимические, и исторические мотивы [5].

Ресурсом и хорошим подспорьем служат краеведческие и фольклорные материалы, например, книга «Фольклор Песчанской станицы» [6]. Авторы этого сборника к.ф.н., профессор Торайгыров-университета, Цветкова Алевтина Дмитриевна и Дударева Наталья Михайловна, выпускница нашей школы, учитель русского языка и литературы Качирской СОШ №1. Для многих сельчан эта книга стала семейной реликвией. Мне она дорога тем, что в ней есть записи от моей бабушки, Шкиря Екатерины Матвеевны.

Исторические предания об основании села имеют две версии его названия:

1 «Раньше здесь была казачья станица, основанная приблизительно в 1745 году. Её название произошло от расположения вблизи озера, окружённого песками» (Записано в 2004 г. от Щегловой Александры Михайловны, 1927 г.р., русской).

2 Название села произошло от казахского «Бесжан»: В 1745г. в Песчаное, его тогда ещё не было, приехало пять человек. И они основали село. Их называли «бес жан». А затем уже Песчаное (Записано в 2004 г. от Желниной Тамары Яковлевны, 1939 г.р., украинки) [7].

Ближайшие к Иртышу две улицы, где жили первые поселенцы, до сих пор называют Чебакстроем, а потомков первых казаков – чебаками по названию рыбы, в изобилии обитавшей в реке. В топонимических названиях сохранились фамилии первых поселенцев: Карбышиха, Дудариха, Хлопино, Тришкина яма и др.

В исторических преданиях описываются история заселения, жизненный уклад, памятные события, известные в селе и чем-либо прославившиеся люди.

Активное бытование религиозных легенд объясняется наличием в селе православной церкви. Особую тематическую группу составляют рассказы-воспоминания о разрушении храма в 1932 г. и наказании участников этого события.

В селе проживают люди более десяти национальностей, большую часть составляют русские и казахи. В многонациональных семьях можно встретить удивительное сочетание разных культур и традиций.

Учащиеся, привлекая своих родных и близких к выполнению домашнего задания, выступают в роли собирателя фольклора, учатся вести беседу, брать интервью, работать с различными источниками.

В Казахстане много школ (наряду с казахским и русским) с узбекским, уйгурским, таджикским языками обучения, в которых можно изучать местный фольклор, включая в учебные программы, факультативы и элективные курсы по литературе, истории, географии. Это сделает процесс обучения не только познавательным, но и духовно обогащающим.

Благодаря сопоставлению произведений (или фрагментов) русской, казахской и мировой литературы, дети приобщаются к общечеловеческим нравственным ценностям, что является важным фактором в сохранении национальной культуры и традиций народов нашей страны.

Приобщаясь к легендам и преданиям разных народов, населяющих наш многонациональный Казахстан, дети испытывают гордость, причастность к истории страны, осознают идентичность традиций между народами, учатся уважительно относиться к культуре разных этносов, бережно относиться к природе, семейным

традициям, истории родного края. Это показывает, что воспитание можно строить на общем культурном наследии, объединяя традиции разных народов.

ЛИТЕРАТУРА

1 Савельева В.В., Лукпанова Г.Г., Ярмухамедова А.Б. Русская литература. Учебник для 7 класса общеобразовательных школ – Алматы: Атамұра, 2017 – 272 с.

2 Цветкова А.Д. Фольклорная традиция в регионе со смешанным составом населения : (На примере Северного Казахстана). // Народная культура Сибири. – Омск, 2012. – С. 177– 181.

3 Каскабасов С.А. Золотая жила. Истоки духовной культуры. Избранные исследования. – Ч. 1. – Астана: Елорда, 2000. – 400 с.

4 Цветкова А.Д. К проблеме жанрового разграничения преданий и легенд в современном фольклоре // Вестник КазНПУ им.Абая. Серия «Филологические науки». – Алматы, 2010. – № 3 (33). – С. 63 – 66.

5 Семенцова Т.В., Цветкова А.Д. Динамика фольклорной традиции (на примере одного села) // Материалы международной научной конференции молодых учёных, магистрантов, студентов и школьников «XXII Сатпаевские чтения». – Том 16 – 7 секция. Гуманитарные и социальные науки. Русская филология – С. 89-96.)

6 Цветкова А.Д., Дударева Н.М. Фольклор Песчанской станицы. – Павлодар, 2011. – 183 с.

РУССКИЙ ЯЗЫК В ЭПОХУ ЦИФРОВИЗАЦИИ: НОВЫЕ СЛОВА, МЕМЫ И ТРЕНДЫ

СЕНИК Е. А.

бакалавр, преподаватель русского языка и литературы,
Иртышский аграрно-технический колледж, Павлодарская область, с. Иртышск

Русский язык, находясь в активном контакте с глобальными информационными потоками, адаптируется к новым условиям, обогащаясь заимствованиями, сленговыми выражениями и мемами. Цифровая революция изменила не только способы коммуникации, но и сам язык. Особенно ярко эти изменения проявляются в интернет-среде (социальных сетях), где формируются новый формат речевого поведения. В статье рассматриваются основные тенденции лексического обновления, связанные с цифровыми технологиями,

социальными сетями и онлайн-культурой. Анализируются механизмы заимствования, словообразования и трансформации значений, а также влияние мемов на речевые практики.

Современные неологизмы в русском языке, связанные с цифровизацией можно разделить на несколько групп: 1) заимствования из английского языка, 2) калькирование и адаптация, 3) словообразование на основе русских корней.

Англоязычные заимствования в русском языке — это слова, заимствованные из английского языка и адаптированные к правилам русского языка. Эти заимствования активно используются в различных сферах жизни, таких как бизнес, технологии, мода, интернет-культура, развлечения и многое другое. Технологическое доминирование англоязычного пространства приводит к активному проникновению англицизмов. Например: скроллить (от scroll – прокручивать страницу), чекнуть (от check – проверить), фичи (от features – функции, возможности программного обеспечения). Социальные сети и IT-индустрия провоцируют активные заимствования, которые люди начинают чаще использовать в речи: хайп (hype), контент (content), рилс (reels), стрим (stream) и т.д.

Калькирование – это «образование новых слов и выражений по лексико-фразеологическим и синтаксическим моделям другого языка с использованием элементов данного языка. Калькироваться могут не обязательно все части иноязычного слова, а только одна часть. Например, телевидение образовано из греч. tele — «далеко, вдаль» и русск. «видение»» [1]. Некоторые заимствования проходят процесс адаптации. Например, юзать (от use – использовать), зашеймить (от shame – пристыдить), краш (от crush – объект симпатии).

Русский язык также демонстрирует гибкость, создавая новые слова на основе уже существующих корней. К примеру, самозанятый – новый термин, возникший в контексте цифровой экономики, удаленка – разговорное обозначение дистанционной работы, фейкньюс – информация, не соответствующая действительности.

Мем – это «единица культурной информации, любая идея, символ, манера или образ действия, осознанно или неосознанно передаваемые от человека к человеку посредством речи, письма, видео, ритуалов, жестов и т. д. Примеры мемов: музыкальные мелодии, лозунги, мода, способы приготовления пищи, архитектура» [2]. Интернет-мемы создают устойчивые речевые конструкции, которые быстро входят в обиход. Они могут

формировать новые значения уже известных слов или порождать уникальные конструкции. Например, «это фиаско, братан», пон (вместо «понял»), жиза (вместо «жизненная ситуация»).

Популярные мемы часто становятся частью повседневной речи. Например: кринж – ситуация, вызывающая чувство неловкости, базированный – убежденный в своей точке зрения человек. Следует отметить, что мемы могут влиять не только на лексику, но и на грамматику. Некоторые слова искажаются ради юмористического эффекта, например, покеда (от «пока»). Упрощение грамматики приводит к намеренному пропуску предлогов (я в магните вместо «я в магазине «Магнит»»). Игнорирование согласования стало заметно в речи молодежи. Например, мне не нравится твой лицо вместо «твое». Использование новых конструкций, таких как «Я есть Грут» – стилизация под иностранную речь. Намеренные ошибки для стилизации, характерные как для разговорной речи, так и для письменной : што? вместо «что», щас вместо «сейчас» и т.д.

Мемные конструкции проникают даже в деловое общение. В некоторых рабочих чатах можно встретить следующие конструкции: «держу в курсе», «жду ответа, как манны небесной» и подобное.

Иногда мемный стиль используется осознанно для самоиронии или дружеской атмосферы. Мемы ускоряют развитие языка, делая его более динамичным и гибким. Они разрушают формальные нормы, но также помогают выразить эмоции, сделать речь более живой и ёмкой. Некоторые мемные выражения исчезают, а другие со временем становятся частью повседневной речи.

На сегодняшний день существуют определенные тренды в цифровом языке, связанные с упрощением и сокращением слов. Интернет-коммуникация стремится к лаконичности, что приводит к сокращению слов и появлению новых аббревиатур, таких как: ГГ (от good game – хорошая игра), лол (от LOL – смех, ирония), имба (от imbalance – нечто чрезмерно сильное, несбалансированное).

Цифровизация не только влияет на лексику, но и трансформирует нормы письменной речи. Упрощение орфографии и пунктуации приводит к отсутствию заглавных букв в личных сообщениях, пропуску запятых. Графические элементы значительно упрощают общение. Эмодзи и стикеры заменяют целые слова и даже предложения. Например, «🔥» обозначает «круто», а «😂» заменять фразу «очень смешно». Сейчас уже менее популярно стало использование символов для эмоций, таких как «)))», «0_0». Использование аудио- и видеоматериалов вместо текстовых

сообщений также оказывает влияние на язык. Пользователи все чаще отправляют голосовые сообщения или видеоролики, что значительно меняет стиль общения.

«Исследователи обращают внимание на активность таких знаков, как слэш /, хэштег или решетка #, * астерикс, а также различных картинок смайликов, способных изобразить и передать те или иные чувства или эмоции, например: #рки #ркисегодня #русский_как_иностраный. Хэштег помогает выделить тему новостной информации и перейти по ссылке», - пишет И. В. Гаврилова в статье «Русский язык в эпоху цифровизации» [3, с. 153].

«В качестве названий сайтов, для наименования ключевого слова используются словообразовательные сращения: Вконтакте, ЯКласс и др. Подобные им сращения являются формой языковой игры и могут использоваться не только в сетевом общении: яжемать, онижедети» [3, с. 153].

Распространение гибридного языка стало также очень популярным. Современные коммуникации часто сочетают русский язык с английскими терминами, создавая следующие гибридные конструкции: апгрейдить комп – обновить компьютер, зафоловить блог – подписаться на блог, зарепостить новость – поделиться новостью.

«Роль социальных сетей Интернета в жизни общества не стоит преувеличивать или преуменьшать. Социальные сети – часть современной информационной реальности, которая как любой инструмент коммуникации может быть использована в разных целях» [4, с. 135]. Неоднозначность цифрового влияния на язык порождает много дискуссий. Одни специалисты считают, что цифровая среда обогащает язык, но важно отделять временные тренды от долгосрочных изменений. Другие эксперты считают цифровизацию угрозой нависшей над языком, т.е. размываются нормы и снижается грамотность. Некоторые лингвисты видят в этом естественное развитие языка, где интернет-лексика играет роль временного пласта.

Справедливо замечание С.И. Холиной в статье «Русский язык в эпоху цифровизации»: «Современные технологии предоставляют уникальные возможности для сохранения языкового наследия. Например, онлайн-словари, базы данных с литературными текстами и приложения для изучения русского языка помогают сохранить его богатство. Кроме того, искусственный интеллект и машинное обучение могут способствовать созданию инструментов для коррекции ошибок и поддержания языковых норм» [5, с. 33].

Таким образом, русский язык в эпоху цифровизации претерпевает значительные изменения, обогащаясь новыми словами, трансформируя грамматические конструкции и интегрируя интернет-мемы в повседневную речь. Эти процессы являются естественной адаптацией языка к изменяющимся условиям общения. Несмотря на активное заимствование иностранных слов, русский язык сохраняет свою самобытность, создавая уникальные формы и выражения, отражающие специфику цифровой эпохи. Лингвисты продолжают изучать влияние цифровой среды, а общество выбирает, какие изменения принять, а какие — игнорировать.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Онлайн словарь лингвистических терминов. 2012. [Электронный ресурс]. – URL: <https://slovar.cc/rus/term/1464073.html>
- 2 Ричард Докинз. «Эгоистичный ген», 1993 г.
- 3 Гаврилова И.В. Русский язык в эпоху цифровизации / Актуальные проблемы преподавания национальных языков и литератур : сб. научных статей по итогам Международной научно-практической конференции, посвященной 70-летию кандидата педагогических наук, доцента З. Н. Якушкиной / отв. ред. А. Д. Ахвандерова, О. А. Димитриева. – Чебоксары : Чуваш. гос. пед. ун-т, 2020. – с. 149-154.
- 4 Филь М. Социальные сети. Новые технологии управления миром. – М.: Университет Синергия, 2016. – 187 с.
- 5 Холина С.И. Русский язык в эпоху цифровизации / Культурология, филология, искусствоведение: актуальные проблемы современной науки, сборник статей по материалам LXXXIX международной научно-практической конференции. Новосибирск, 2024. – с. 30-37.

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ТЕМЫ ПОЭТА И ПОЭЗИИ В ЛИРИКЕ К. С. АКСАКОВА

СМАГУЛОВА С. М.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар
ИОСТ О. А.

к.ф.н., профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

В 1915 году В. В. Розанов в своей рецензии на первый и единственный тогда изданный том собрания сочинений К. С.

Аксакова, вышедшего в том же году под редакцией Е. А. Ляцкого, написал: «Но если бы вы упорнее переспросили о Константине Аксакове, то не только «грамотей», но и человек образованный, окончивший курс классической гимназии и окончивший курс в университете, притом на историко-биологическом факультете, ответил бы, из ста случаев в девяносто, что он, правда, слышал имя Константина Аксакова, но решительно ничего из его сочинений не читал...» [1, с. 605]. И объясняет внешнюю причину незнания сочинений К. С. Аксакова, которая связана с недоступностью их для читателя: «В библиотеках, так называемых «городских» – нет; в «читальнях» – странно даже и спрашивать!» [1, с. 605].

Спустя 110 лет после рецензии В. В. Розанова и 165 лет после смерти К. С. Аксакова ситуация со знанием его творчества изменилась не сильно. В XXI веке проблемы с доступом к сочинениям нет, но возникла другая – у К. С. Аксакова на сегодняшний день ещё не издано полного собрания сочинений.

Первую попытку создания полного собрания сочинений К. С. Аксакова предпринял его младший брат – Иван Сергеевич Аксаков – славянофил, издатель-редактор газет «День», «Москва» и «Русь», председатель Общества любителей российской словесности с 1872 года по 1874 год и председатель Московского славянского комитета с 1875 года по 1878 год, зять Ф. И. Тютчева. С 1861 года по 1880 год И. С. Аксакову удалось издать только три тома из шести запланированных.

О второй не удавшейся попытке в 1915 году под редакцией Е. А. Ляцкого мы говорили выше.

Третья попытка предпринята в наше время. В санкт-петербургском издательстве «Росток» планируется выход полного собрания сочинений К. С. Аксакова в 10-ти томах. На данный момент вышло два тома при участии редакционной коллегии, в которую вошли: Е. И. Анненкова в качестве главного редактора, А. П. Дмитриев, Б. Ф. Егоров, В. А. Котельников, В. А. Кошелев и М. Д. Кузьмина.

В первый том, вышедший в 2019 году, вошла поэзия и проза К. С. Аксакова с начала 1830-х годов по 1860 год. Во второй том, вышедший в 2020 году, вошли драмы и экспромты из альбома «Семейные стихотворения Аксаковых, писанные на разные случаи с 1841 года», а также очерки «О постепенном покорении Россиию земель Сибирских» (ок. 1833) и «Армакские тунгусы» (сер. 1830х). Именно первый том данного издания [2] является основой нашего

исследования потому, что оно наиболее полное (в нем значительная часть работ публикуется впервые) и имеет классический научный аппарат.

Константин Сергеевич Аксаков (1817-1960) – старший сын Сергея Тимофеевича Аксакова, который многим известен своими произведениями «Семейная хроника» и «Детские годы Багрова-внука». Вся семья Аксаковых сыграла предельно значимую роль в культурной жизни России. Имение Абрамцево – родовое аксаковское гнездо – уже «с 1840 годов сделали средоточием культурной жизни Москвы» [3, с. 3], сегодня это одно из самых посещаемых литературных мест.

«Аксаковские субботы» посещали многие известные люди России, в числе которых – Н. В. Гоголь, И. С. Тургенев, А. А. Шаховской. Среди активных посетителей их усадьбы были основатели славянофильского течения, так называемые «старшие славянофилы» – А. С. Хомяков, братья И. В. и П. В. Киреевские, А. И. Кошелев. Братья Аксаковы принадлежали к так называемым «младшим славянофилам», из числа которых следует назвать и Ю. Ф. Самарина, который также входил в круг ближайшего общения семьи Аксаковых.

К. С. Аксаков вошел в историю не только как один из наиболее значимых представителей славянофильства, но и как интересный художник слова – поэт, критик и публицист.

С детства увлекающийся философией и литературой, получивший прекрасное образование (в пятнадцатилетнем возрасте стал студентом словесного отделения Московского университета, а уже в 1835 году защитил магистерскую диссертацию по теме «Ломоносов в истории русской литературы и русского языка»), К. Аксаков всю жизнь отдал русской словесности, сыграв ключевую роль в истории русского национального самосознания, которую невозможно переоценить.

Именно потому К. С. Аксаков интересовал многих исследователей, таких как С. А. Венгеров [4], В. Н. Корблев [5], И. Б. Гаврилов [6], В. В. Тихомиров [7] и многих других. Кто-то изучал его как литературного критика, кто-то – как публициста. В нашей работе мы попробуем взглянуть на К. С. Аксакова – поэта.

Лирике – и художественному творчеству в целом – К. С. Аксаков посвятил большую часть жизни. Первое стихотворение – из известных нам – датируется 1830 годом, а последнее – 1858 годом. Т.е. лирике или «изящному искусству» [2, с. 24], как пишет К. С.

Аксаков в стихотворении «Куплеты Н. И. Надеждину», он посвятил двадцать восемь лет жизни из сорока трех прожитых.

В лирике К. С. Аксакова разрабатывается множество разнообразных тем. Но наиболее значимой выступает тема поэта и поэзии, функционирование которой и является в данном случае предметом нашего пристального интереса.

У К. Аксакова есть свой уникальный взгляд и трактовка для столь распространенной темы в творчестве многих поэтов. И эту уникальность во взгляде на роль, предназначение и способности поэта мы отчетливо можем проследить в нескольких стихотворениях, а именно: «*** («Зачем я не могу среди народных волн...»»)» (1832 год), «*** («Да будет тот благословен...»»)» (1832 год), «Орел и поэт» (1833 год), «*** («Пушай другие там холодными стихами...»»)» (конец 1830-х годов), «Поэту-укорителю» (1845 год), «Литераторы-натуралисты» (1856 год).

Внимательно присмотревшись к стихотворению «*** («Зачем я не могу среди народных волн...»»)», мы сможем уловить некоторую общность с «Пророком» А. С. Пушкина, который впервые был опубликован в 1828 году в журнале «Московский вестник». К. С. Аксаков, конечно, не просто скопировал образ и задумку А. С. Пушкина, но, как мы увидим позже, сравнивая два стихотворения, действительно обдумывал образ поэта-пророка, переосмысливая и дополняя его.

Читая стихотворение «*** («Зачем я не могу среди народных волн...»»)»: «Зачем я не могу среди народных волн, // Восторга пламенного полн, // Греть торжественным глаголом! // И двигать их, и укрощать, // И всемогущим правды словом // Их к пользе общей направлять; // Сердец их видеть умиление, // Из глаз их слезы извлекать // И всё души своей волнение // В отверзтые их души изливать! // Зачем я не могу среди народных волн // Направить свой отважный челн!» [2, с. 14], конечно же, сразу в глаза бросается третья строка стихотворения, которая так созвучна «глаголом жги сердца людей» [8, с. 304] из «Пророка» А. С. Пушкина.

Аксаков строку из стихотворения Пушкина перефразировал, но основную способность и предназначение он у поэта не отобрал, соглашаясь с А. С. Пушкиным. Не отрицает автор и необходимость нести Божий Глагол людям, используя в своем стихотворении иное словосочетание – «всемогущим правды словом» [2, с. 14], которое к общей пользе направляет. Именно от Пушкина Аксаков перенимает

основную черту поэта – его особенность, которая делает его поэтом: преисполнившись волею Божьей, отправляется жечь сердца людей.

У К. С. Аксакова эта мысль звучит более эмоционально: наполнившись восторгом пламенным, поэт идет «греть торжественным глаголом» [2, с. 14] среди «народных волн» [2, с. 14]. И далее Аксаков развивает мысль Пушкина, дав ответ на вопрос, зачем же поэты сердца людей глаголом жгут. Ответ кроется с четвертой по девятую строку.

Еще одной особенностью, отличающей аксаковское представление о предназначении поэта от пушкинского, является ключевая фраза в первой и предпоследней строке – «я не могу». Лирический герой хотел бы стать пушкинским поэтом-пророком, но не имеет такой возможности. Ему недоступна та высота, на которой находится поэт-пророк у Пушкина.

Еще одна особенность данного стихотворения раскрывается при соотнесении первых трех и последних двух строк стихотворения. Лирический герой желает быть среди «народных волн», но не сливаясь с ними, а оставаясь на челноке, чтобы иметь возможность двигать их, укрощать или направлять.

Стихотворение «*** («Да будет тот благословен...»»)», написанное в один год с только что рассмотренным, дополняет тему поэта и поэзии в лирике Аксакова, обогащая новыми деталями и уточнениями.

В стихотворении «*** («Зачем я не могу среди народных волн...»»)» поэт лишь устремляет людей к «пользе общей» [2, с. 14], а в «*** («Да будет тот благословен...»»)» «польза общая» превращается в нечто более конкретное и важное – в «небесную жизнь» [2, с. 15], к которой поэт устремляет человека.

И совершенно новая способность проявляется у поэта в данном стихотворении. В предшествующем тексте поэт мог только из глаз народа «слезы извлекать» [2, с. 14], а в «*** («Да будет тот благословен...»»)» может уже тлен земной страсти, вытащить из плена отчаянья. И не просто вытащить из плена отчаянья, но и сделать счастливыми, вливая в их сердца «умиление и покой» [2, с. 16]. Но самой примечательной способностью поэта является, по представлению автора, возможность возвысить человека к небу «песнею святой» [2, с. 16].

В стихотворении «Орел и поэт» впервые сравниваются орел, являющийся знаком свободы, с человеком, наделенным даром слова.

В первой части стихотворения орёл «далече оставляет дол» [2, с. 23], чтобы плавать под небесами. Там – в небесах – «он смотрит на светило дня» [2, с. 23], пытаясь принять «свет бессмертного огня» [2, с. 23]. Во второй части стихотворения поэт повторяет путь орла, но, если у орла есть крылья, которые помогают ему подняться к небесам, то поэту в этом помогают мечты.

Орёл оставляет дол, а поэт – «мир дольней суеты» [2, с. 23]. И оба они возвышаются над тем, что покинули. Только оторвавшись от дола или от мира «дольней суеты» [2, с. 23], что находятся на земле, можно приблизиться к «огню Божественного света» [2, с. 23]. Именно воспарение над земным физическим миром, возможность нахождения в мире небесного света дает поэту вдохновение поделиться «чудесными виденьями» [2, с. 23] с теми, кто этого лишен. Например, с «народными волнами» [2, с. 14], которые прикованы не только к «миру суеты», но и к «земному тлену».

Стихотворение «*** («Пуškai другие там холодными стихами...»)» созвучно стихотворению «Зачем я не могу среди народных волн...». В этих двух стихотворениях лирический герой не является поэтом, а потому лишь может желать им стать.

В стихотворении «*** («Зачем я не могу среди народных волн...»)» ключевой фразой является «я не могу», которая закономерно продолжается «стать поэтом», потому что чего-то мне для этого не хватает. А стихотворение «*** («Пуškai другие там холодными стихами...»)» всё построено в сослагательном наклонении: «Но сердце, если бы свое имело слово, // И если бы душа имела свой глагол, // Огнем бы запылал я чувства неземного // И выше бы небес поставил вам престол. // И песнь моя была тогда бы вас достойна, // И жадно бы тогда внимал мне целый свет, // И звуки бы лились пленительно и стройно, – // Тогда б я был поэт!..» [2, с. 71].

Лирический герой в данном случае счастлив был бы не потому, что он поэт в значении рифмослагания, а потому, что он как настоящий поэт может выразить сердечное душевное устремление к небесному престолу. Само сердце поэта становится словом, а душа – глаголом. И, достигая этого «неземного» состояния, человек становится настоящим поэтом. Ибо не тот поэт, кто слагает лишь вирши в дар вельможам, а тот, кто способен выразить свою душу и сердце так, как не может ни один человек.

Стихотворения «Поэту-укорителю» и «Литераторы-натуралисты» отражают влияние славянофильских идей, которые

на тот период уже укрепились в творчестве К. С. Аксакова. В этих стихотворениях лирический герой не стремится к идеалу – настоящему поэтическому мастерству, не выражает сожаленья или желанья из-за недостатка способностей, а поучает и наставляет поэтов-укорителей и литераторов-натуралистов, помогая им найти своё предназначенье.

В стихотворении «Поэту-укорителю» лирический герой обращается к поэту, который «подвиг покаянья» [2, с. 85] проповедует земле – и не просто земле, а самой Руси, и без поэта-укорителя знающей всё о темных деяньях и о покаянье.

В данном стихотворении К. С. Аксаков разделяет народ на две половины – на «не изменивших сынов» [2, с. 85] и на тех, кто грех на себе тяжелый несет за измену Руси. К «изменившим» относится и сам поэт-укоритель, и общество «образованных невежд» [2, с. 86], что говорит на чужом языке и носит чужую одежду в угоду просвещения.

А потому лирический герой призывает поэта-укорителя обратить свои упреки не на Русь, на которой греха нет, и тех сынов, что её не предали, а на себя и на тех, кто предал: «Нет, к нам направь свои укоры, // Нас к покаянию зови...» [2, с. 86].

Хоть между этим стихотворением и предыдущими есть различие в настроении, но есть в них и общее – способность, благословение поэта направлять народ к небесам «песнею святой» [2, с. 16].

Таким образом, поэт, используя свой дар, обращается с укором и призывом к покаянию уже не к «тяжко стонущему народу» [2, с. 86], который от Руси не отвернулся, а к изменникам, бросившим Русь. Теперь, когда слово поэта обращено к верному адресату, всё должно измениться: «... весь народ соединится // В одну великую семью...» [2, с. 86], ведь сила покаянья теперь будет не только в одной половине народа, а во всем. Данный текст предельно актуален сегодня, когда в сложнейшей ситуации решения главного метафизического и исторического предназначения русского народа некоторые предали его. Аксаковский текст содержит надежду об объединении лучших патриотических сил России, что неизменно приведет к победе. И надежда принципиально актуальна сейчас.

«Литераторы-натуралисты» соответствуют по характеру «Поэту-укорителю». Литераторы-натуралисты, как и поэт-укоритель в начале стихотворения, идут путем ложным. Но главное отличие литераторов-натуралистов от поэта-укорителя в том, что последний, хоть и обращался сначала не к тем людям, но он все

ещё обладал своим даром, благословением, которое, если его направить правильным людям, позволило бы сбросить тлен земной с изменников, объединив народ. А литераторы-натуралисты даром таким не обладают, а потому идут, не сворачивая, ложным путем.

Они пытаются вникнуть в жизнь, подмечая только её «покров бездушный» [2, с. 195]: «Всё то, что жизни полно, // Твое перо не уловляет; // Как полицейский вид, оно // Одни приметы исчисляет...» [2, с. 195], являясь в глазах героя не литераторами, а падальщиками, ведь: «Ему живого не схватить, // Не вырвать птицы на полете...» [2, с. 196].

А способность понять жизнь, вникнуть в неё, сорвав покров, является одной из важнейших для поэта, как мы видели в предыдущих стихотворениях, но, вероятно, по словам лирического героя, совсем ничего не значит для литераторов-натуралистов, которые желают обладать этой способностью «до смысла жизни достигнуть» [2, с. 196], но не могут преодолеть своей натуры падальщиков: «Завидел падаль мой канюк, // Спускается и падаль щиплет...» [2, с. 196].

Здесь стоит отметить, что поэт в предыдущем стихотворении «Орел и поэт» был подобен орлу, который «оставляет дол», устремляясь в небо, чтобы увидеть «свет бессмертного огня», а канюки движутся не вверх, не к огню бессмертному, а к падали, что на земле.

Следует подчеркнуть, что рассмотренные стихотворения созданы в рамках романтизма, ибо строятся на главном творческом принципе данного художественного метода – двоemiрии. В дихотомии – мир физический земной и мир метафизический небесный – автор однозначно отдает предпочтение Божественному, к которому устремлено все существо поэта.

Таким образом, тема поэта и поэзии занимает принципиально важное место в лирике К. С. Аксакова, выступая ключевым составляющим христианского мировоззрения автора, в котором сконцентрировано явлены представления о великом предназначении человека – образа Божия, в первую очередь, наделенного даром слова, а также предназначении всего русского народа, имеющего особое значение в истории человечества.

ЛИТЕРАТУРА

1 Розанов В. В. Один из «стаи славной» // Розанов В. В. Собрание сочинений. О писательстве и писателях. – М.: Республика, 1995. – С. 605-608.

2 Аксаков К. С. Собрание сочинений и писем: в 10 т. Т. 1: Поэзия. Проза / ИРЛИ РАН; Том подготовили Е. И. Анненкова и М. Д. Кузьмина. – СПб.: Росток, 2019. – 720 с.

3 Анненкова Е. И. Архив К. С. Аксакова // Ежегодник Рукописного отдела Пушкинского дома на 1975 г. – Л.: Наука, 1977. – С. 3-19.

4 Венгеров С. А. Передовой боец славянофильства. Константин Аксаков. – СПб.: Прометей, 1912. – 248 с.

5 Кораблев В. Н. Константин Аксаков // К. С. Аксаков. Ты древней славою полна, или Неистовый москвич. – М., 2014. – С. 408-413.

6 Гаврилов И. Б. Константин Аксаков о «Русском воззрении» (1830-1840-е гг.) // Христианское чтение. – 2017. – №1. – С. 238-262.

7 Тихомиров В. В. К. С. Аксаков о сущности словесного творчества // Вестник Костромского государственного университета. – 2017. – №4. – С. 73-77.

8 Пушкин А. С. Полн. собр. соч.: в 10-ти тт. / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкинский Дом); Т. 2. Стихотворения. 1820-1826 / текст проверен и примечания составлены проф. Б. В. Томашевским. – Л.: «Наука» Ленинградское отд., 1977. – 401 с.

СЕМЬЯ КАК ОТРАЖЕНИЕ ОБЩЕСТВА (В ПОВЕСТИ Ю. В. ТРИФОНОВА «ОБМЕН»)

ТОЛОКОЛЬНИКОВА Н. И.

магистр гум. наук, ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар
АУБАКИРОВА Р. Н.

магистр филол. наук, учитель русского языка и литературы,
СОШ имени Мәшһүр Жүсіпа, г. Павлодара

Семья обладает способностью влиять на ход развития общества. Она как в зеркале отражает самые существенные процессы его развития – экономические, социальные, демографические. «Общественные порядки, – подчеркивал Ф. Энгельс, – при которых живут люди определенной исторической эпохи и определенной страны, обуславливаются ступенью развития, с одной стороны – труда, с другой – семьи» [1, с. 25].

Семья приносит полноту жизни, она приносит счастье, но каждая семья, в особенности в жизни общества, говорил выдающийся педагог А. С. Макаренко [2], является, прежде всего,

большим делом, имеющим большое государственное значение. Семья – это основанное на браке или кровном родстве объединение людей, связанных общностью быта и взаимной ответственностью. Через семью сменяются поколения людей, в ней человек рождается, через нее продолжается род. В семье происходит воспитание детей, а также в значительной части реализуется обязанность заботиться о старых и нетрудоспособных членах общества.

Основное назначение семьи – удовлетворение общественных, групповых и индивидуальных потребностей. Являясь социальной ячейкой общества, семья удовлетворяет ряд его важнейших потребностей, в том числе и в воспроизводстве жизни, то есть в рождении детей, продолжении человеческого рода.

Ф. Адлер считал: «Семья – это общество в миниатюре, от целостности которого зависит безопасность всего большого человеческого общества» [3].

Согласно определению Э. Гидденса, семья – это «группа людей, связанных прямыми родственными отношениями, взрослые члены которой принимают на себя обязательства по уходу за детьми» [4]. Ведь действительно семья – это не только связь, но и ответственность за друг друга.

Семья – это источник любви, уважения, солидарности и привязанности, это то, на чем строится любое цивилизованное общество, без чего не может существовать человек. Семья всегда примет и поймет, поддержит и будет опорой при любых жизненных обстоятельствах.

Семья и семейные отношения являются предметом изучения психологии, философии, социологии, демографии, истории и других гуманитарных дисциплин. Но именно языком художественной литературы можно доступно и познавательно рассказать и показать на уровне слова о семейных отношениях и собственно о понятии «семья».

В произведениях мировой литературы немало примеров тому, как складывались и жили семьи. Каждый писатель, рассматривая проблему семейных взаимоотношений, исследует обстановку, в которой растет и развивается герой, пытается понять его. Тема семьи нашла свое яркое отражение на страницах многих художественных произведений русских писателей.

Попытки описать семью и обобщить ее традиции появились уже на заре развития литературы. Это и «Поучение Владимира Мономаха», и проповеднические сборники «Златоуст» и

«Измарагд». Тематика сборника «Измарагд» разнообразна: «слова-поучения» о «почитании книжном», христианских добродетелях, пороках (жадности, пьянстве и т. п.), добрых и злых женах, о воспитании детей.

В произведении Н. М. Карамзина «Бедная Лиза» показаны взаимоотношения матери и дочери. Их объединяет одно общее горе – потеря мужа и отца. Они бедны, но не лишены достоинства. Обманутая Лиза не в силах перенести предательство любимого и решается на самоубийство. Но прежде она думает о матери, и просит подружку Анюту о ней позаботиться. В этом мы видим отношении дочери к матери.

Роман А. С. Пушкина «Евгений Онегин» знакомит с семьей Лариных, где между мужем и женой царит взаимопонимание и согласие. Их дочери, воспитанные на чтении французских романов, верили в предсказания луны и гадания на картах. Они были добры, наивны и чисты. И Евгений Онегин, не знавший родительской любви и ласки, отданный на воспитание «мадам» и «мсье». Ему не хватало любви в детстве и это стало причиной неумения любить и ценить то, что имеешь.

К семейному произведению относится автобиографическая повесть Л. Н. Толстого «Детство». Исконно русская счастливая семья, где все друг друга любят и уважают, и искренне дорожат этими отношениями, основанными на духовных ценностях.

В статье мы решили обратиться к произведению Ю. В. Трифонова «Обмен» [5]. В повести представлены две семьи – Дмитриевы и Лукьяновы, которые противоположны друг другу. Их представители – молодое поколение. Виктор Дмитриев женился на Лене Лукьяновой и не смог передать ей ценности семьи Дмитриевых: эмоциональную чуткость, мягкость, доброту.

Дмитриевы были дружной и интеллигентной семьей. Все их представители имеют образование, у них хорошие манеры, они очень тактичны. Младшие учатся примеру старшего поколения, родители пытаются найти общие интересы и поддержать молодежь. Но когда в семейство вошла Лена, то все меняется. Лора и Ксения Федоровна, испытывают глубокую неприязнь к девушке, потому, что ее родственники – полная противоположность Дмитриевым.

Лена отрицательно влияет на Виктора, она полностью подчиняет его себе. С ней семья строится не на любви и уважении, а на других качествах. Главная ее черта – умение добиваться своего: «она вгрызалась в свои желания, как бульдог. Такая миловидная

женщина-бульдог с короткой стрижкой соломенного цвета и всегда приятно загорелым, слегка смуглым лицом» [5].

Повесть называется «Обмен». Но мы заметили, что происходит обмен не только квартирный, но и духовный, нравственный, даже происходит подмена ценностей. Это и замечает мать Виктора, Ксения Федоровна. Она очень любит своего единственного сына, поэтому она очень расстроена «обменом», который произошел после женитьбы Виктора на Лене Лукьяновой: «Ты уже обменялся, Витя. Обмен произошёл» [5]. Женщина имеет в виду обмен уклада жизни семьи Дмитриевых на принципы жизни семьи Лукьяновых, который произошёл в жизни главного героя. Сам Виктор слабохарактерный человек, который не готов добиваться поставленных целей и сдаётся при первой же неудаче. Подтверждением этого является его не сложившаяся карьера художника. Связав свою жизнь с Леной Лукьяновой, он окончательно принял роль человека, который всегда и везде идет на компромисс и делает то, что ему скажут, а не то, что он считает нужным. Даже в ситуации с квартирным обменом, который с моральной точки зрения совсем не уместен, мужчина идёт на уступки своей жене. С момента принятия практического, основанного на понятие «польза» уклада жизни семьи своей жены Лены Виктор окончательно теряет все нравственные качества. Он не существует как личность, ему нет дела до духовного разрыва со своей семьей, во всех бедах он винит лишь стечение обстоятельств, признается, что не нуждается ни в чём, кроме покоя.

В семьях принято, что женщина – хранительница очага, мать, хозяйка. Однако Лена глубоких материнских чувств к дочери Наташе не испытывала. Скорее всего, она и ребенка родила, следуя какому-то расчету. Ведь, с рождением дочери Виктор был вынужден полностью отказаться от «экспериментов» со своей карьерой. Он устроился на постоянную работу, которая приносила стабильный доход. К тому же дочь, являлась основной гарантией брака. Она должна скрепить их союз.

Семейную память и традиции в повести хранит мать Виктора. Когда Виктор приехал к матери, и она вспомнила о его детстве и о том, что он рисовал, мы видим, что Виктор забыл о своих увлечениях детства: «Ты видишь свой детский рисунок? Вон там, на подоконнике. Лорочка нашла его в зеленом шкафу. По-моему, ты рисовал это летом тридцать девятого года или в сороковом, а Лорочка говорит, что после войны» [5]. По этому эпизоду можно

сделать вывод о том, что Виктор начал отдаляться от матери, от семьи, в которой он родился.

Семья, в которой воспитывали Дмитриева – это достойные, цельные люди (мать, дед), а в результате получился человек без стержня. Дед Виктора говорил: «Мы с Ксеньей ожидали, что из тебя получится что-то другое. Ничего страшного, разумеется, не произошло. Ты человек не скверный. Но и не удивительный» [5].

Так, основы семьи хранили дед и мать Виктора, которые умирают. А с ними уходят и прежние основы семьи. Когда умер дед, даже на его похоронах Виктор думает не о бабушке, а о Лене. Это говорит о подчинении ей. Последней умерла мать, и тогда герой окончательно оказывается под властью жены, назад к изменениям пути нет.

Новое поколение – Виктор и Лена – не собираются жить по правилам традиционной семьи, где все держится на любви и понимании.

Их семью окончательно сорвет квартирный вопрос. Виктор и Лена съезжаются с матерью ради квартиры. В их семье нет места традиционным ценностям и понятиям. Если Виктор изначально был чутким человеком, то к концу повести под влиянием Лены он стал черстветь душой, он уподобился ей.

После смерти матери Дмитриева вся его семья переезжает, а дом, где прошло детство героя, сносят. Уничтожение дома – это гибель семейных ценностей. Семьи больше нет. Виктор тоже меняется, он меняется внешне: «Выглядел он неважно. Он как-то сразу сдал, посерел. Еще не старик, но уже пожилой, с обмякшими щеками дяденька. Я ведь помню его мальчишкой по павлиновским дачам. Тогда он был толстяком. Мы звали его «Витучный»» [5].

Итак, семья Дмитриевых становится только внешне похожа на семью (мать, отец, дочь). Но по отношению друг к другу они давно не семья, можно сказать, что они приспособились жить вместе.

Таким образом, писатель сумел в повести «Обмен» раскрыть нравственные проблемы, характерные для многих семей: душевную черствость, равнодушие к близким, слабохарактерность, корыстолюбие. А носителями семейных традиций является старшее поколение. Молодые, к сожалению, утратили с ними духовную связь и стали жить так, как велит им общество. Ю. В. Трифонов не дает надежду нашим героям на возвращение к старым традициям. Но подводя итог, мы конечно же считаем, что в семье в первую

очередь должны преобладать духовные ценности, которые дают надежду на возрождение истинной традиции.

ЛИТЕРАТУРА

1 Маркс К., Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. Соч. 2-е изд., т. 21. – М. : Политиздат, 1961. – с. 25-26.

2 Макаренко А. С. Семья и воспитание детей : Учебное пособие / А. С. Макаренко. – М. : Педагогика 1984. – 200 с.

3 Фридрих А. Большая советская энциклопедия : [в 30 т.] / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М. : Советская энциклопедия, 1969–1978.

4 Гидденс Э. Социология. [Электронный ресурс]. – URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/gidd/12.php [дата обращения 23.03.2025].

5 Ю. В. Трифонов «Обмен». [Электронный ресурс]. – URL: <http://flibusta.site/b/495809/read> [дата обращения 24.03.2025].

МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ РАБОТЫ С ТЕКСТОМ ПО ФОРМИРОВАНИЮ ЧИТАТЕЛЬСКОЙ ГРАМОТНОСТИ

УСЕНОВА Г. Р.

учитель русского языка и литературы, СОШ, г. Павлодара»

*«Неграмотным человеком завтрашнего дня
будет не тот, кто не умеет читать, та
тот, кто не научился при этом учиться».*

Э.Тоффлер

Читательская грамотность, трактуемая в официальных документах PISA как «способность человека понимать и использовать письменные тексты, размышлять о них и заниматься чтением для того, чтобы достигать своих целей. Расширять свои знания и возможности, участвовать в социальной жизни», бесспорно, является одним из самых важных результатов обучения.

Перед школой ставится задача: создать условия для формирования и развития этого навыка. В условиях глобализации и увеличения информационных потоков развитая читательская

грамотность становится главной основой умения искать, находить, анализировать и критически оценивать информацию.

В силу того, что читательская грамотность является сложным и непрерывно развивающимся понятием. Умение осознанно прочитать текст, понять и оценить его содержание, высказать своё мнение – главные аспекты читательской грамотности, которая должна быть развита у всех учащихся. Читательские действия: умение отбирать, сопоставлять и обобщить информацию, определять авторскую позицию, обосновывать собственное мнение – являются основными составляющими читательской грамотности.

Систематическая работа по формированию умений находить и извлекать информацию, оценивать содержание текста показывает свою эффективность и проявляется при выполнении заданий для суммативного оценивания.

Для формирования читательской грамотности я в своей практике использую различные методы и приемы работы.

Для анализа содержания текста и понимания его смысла уместно определение главной темы, основной идеи текста. Для этого предлагаются задания выбрать из текста или самому ученику, придумать к нему заголовок, сформулировать тезис, выражающий общий смысл текста, объяснить порядок действий, предлагаемых в тексте.

Для выявления умения находить информацию в тексте необходимо правильно сформулировать вопросы, для этого учащемуся потребуется «пробежать» текст глазами, определить микротемы и заняться поисками необходимой информации.

Для выявления умения интерпретировать текст, целесообразно предложить учащимся сравнить и противопоставить имеющуюся в тексте информацию, обнаружить в нем доводы в подтверждение выдвинутых тезисов, сделать выводы, вывести заключение текста.

Для выявления рефлексии на содержание текста необходимо, чтобы учащийся, выполняя задания, связал информацию текста, исходя из собственных представлений о мире, нашел аргументы в защиту своей точки зрения.

Для выявления рефлексии на форму текста важно, чтобы учащийся, выполняя задания, оценивал не только содержание текста, но его форму.

Этот аспект понимания текста подразумевает достаточное развитие критичности мышления и самостоятельности эстетических суждений.

Для выполнения заданий учащийся должен владеть знаниями о структуре текста, особенностях жанра, умениями обнаруживать в тексте иронию, юмор, оттенки мысли, выражаемые словом, способности слышать авторский голос и различать авторские оценки изображенного.

Задания, характеризующие осмысление формы текста, стимулируют такие виды деятельности, как критический анализ, как оценка адекватности изображенного замыслу автора или соответствия текста его назначению, как стилистический комментарий и некоторые другие.

На разных этапах урока использую следующие приёмы:

Прием «Чтение с остановками»: перед началом чтения по названию текста учащиеся определяют, о чём пойдёт речь в произведении. Далее текст читается по частям. После чтения каждого фрагмента ученики высказывают предположения о дальнейшем развитии сюжета. Этот приём способствует выработке у учащихся внимательного отношения к точке зрения другого человека и спокойного отказа от своей, если она окажется не совсем точной.

Прием «Корзина идей» предлагается для проведения на этапе вызова, то есть в начале урока, когда происходит процесс актуализации знаний по теме — «вызываются» из памяти учащихся все, что имеет отношение к теме, происходит обобщение накопленного опыта и подготовка к восприятию нового материала.

По своему содержанию «Корзина идей» похожа на такие известные приемы, как «Мозговая атака» и «Кластер». В каждом случае предполагаются разные формы работы — и индивидуальная, и групповая, и каждый из приемов позволяет высказывать разные мнения, без их оценивания и анализа.

Итак, алгоритм работы с «Корзиной идей»:

Каждый ученик тезисно записывает в тетради все, что ему известно по теме. Этот этап длится недолго — 2-3 минуты.

Работа в парах или в группах. Учащиеся обмениваются информацией, выясняя, в чем совпали их мнения, а в чем возникли разногласия. Время проведения — 3 минуты.

Работа с классом. На этом этапе каждая группа высказывает свое мнение по теме, приводит свои знания или высказывает идеи по данному вопросу. Причем ответы не должны повторяться. Все высказывания учитель кратко записывает на доске.

В «корзину» скидывается все, что имеет отношение к теме урока: идеи, имена, даты, факты, предположения, термины и т.д.

Составление синквейна (от англ. «путь мысли») имеет определённую схему, по которой мы раскрываем суть понятия, определения, правила. Синквейн — это творческая работа, которая имеет короткую форму стихотворения, состоящего из пяти нерифмованных строк. Пишется оно по определенным правилам:

1 строка — одно существительное, выражающее главную тему синквейна;

2 строка — два прилагательных, выражающих главную мысль

3 строка — три глагола, описывающие действия в рамках темы;

4 строка — фраза, несущая определенный смысл;

5 строка — заключение в форме существительного (ассоциация с первым словом).

Составление синквейна — это полезная весёлая игра, которая обогащает словарный запас, развивает речь и мышление, а также хороший способ контроля и самоконтроля. Синквейны можно составлять по прочитанным сказкам, рассказам, стихотворениям

Приём «Тонкий и Толстый вопрос» используется для организации взаимопроса. Стратегия позволяет формировать умение формулировать вопросы, умение соотносить понятия. Тонкий вопрос предполагает однозначный краткий ответ. Толстый вопрос предполагает ответ развернутый.

Прием «Пол-арбуза»: берём книжку и непрозрачную линейку. Прикрываем линейкой одну строчку в книге так, чтобы было видно только верхнюю часть слов. Задача: прочитать текст, видя только верхушки букв. Перемещаем линейку выше и показываем только нижнюю часть слов.

Прием «Чтение в кружок»: для осмысления текста во время чтения. Мы начинаем по очереди читать текст по абзацам. Читаем внимательно, затем надо будет задать чтецу вопросы, чтобы проверить, понимает ли он читаемый текст.

Слушающие задают вопросы по содержанию текста, читающий отвечает. Если его ответ не верен или не точен, слушающие его поправляют.

Читательская грамотность формируется не только на уроках. В развитии интереса к чтению, повышении мотивации и воспитании грамотного читателя большую роль играет внеклассная работа. Она включает в себя работу кружков, внеурочную работу, проведение традиционных общешкольных мероприятий, направленных на

пропаганду книги, развитие читательского интереса у школьников.. Это мотивирует обучающихся на внимательное, вдумчивое чтение не только программных произведений, но и расширяет их читательский кругозор.

Разносторонняя работа с текстом: подобрать к каждому заголовку (пункту плана) соответствующую часть текста (определить, где она заканчивается).

Работа с деформированным текстом: разбить текст на смысловые части, выделить главную мысль в каждой смысловой части текста и дополнить предложение и т.д.

В результате применения в своей работе указанных приёмов и методов у учащихся формируются навыки мышления и рефлексии, которые являются важными составляющими читательской грамотности, также закладываются основы формирования грамотного читателя, человека, у которого есть стойкая привычка к чтению.

Исходя из вышеизложенного, я считаю, что только творческий подход и разнообразные методы и приёмы работы способствуют формированию активной читательской позиции современного школьника.

ЛИТЕРАТУРА

1 Международная программа PISA. Примеры заданий по чтению, математике и естествознанию. – М.: Центр оценки качества образования ИОСО РАО, 2003.

2 Методические рекомендации по развитию грамотности чтения учащихся. – Нур-Султан: филиал «Центр образовательных программ» АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2020. – 44 с.

3 Особенности формирования функциональной грамотности учащихся старшей школы по предметам общественно-гуманитарного цикла. Методическое пособие. – Астана: 4.Национальная академия образования им. И. Алтынсарина, 2013. – 41 с.

4 Пранцова Г.В., Романичева Е.С. Современные стратегии чтения: теория и практика. 5.Смысловое чтение и работа с текстом: учебное пособие. - 2 изд., испр. и доп. - М.: ФОРУМ, 2015. – 368 с.

5 Цукерман Г. А. Оценка читательской грамотности: материалы к обсуждению [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://2020strategy.ru/data/2011/07/15/1214720557/4.pdf> (дата обращения 20.02.2025).

6 Национальный отчет «Результаты Казахстана в PISA-2022». – Астана: Министерство просвещения Республики Казахстан, АО «Национальный центр исследований и оценки образования «Талдау» имени А. Байтұрсынұлы», 2024. – 169 с.

7 Формирование читательской грамотности на уроках русского языка и литературы// <https://profsoobshestvo.ru/practice/301/126>

8 Развитие читательской грамотности на уроках русского языка и литературы// <https://urok.1sept.ru/articles/698946>

9 Токмурзина К.К. Методы и приемы формирования читательской грамотности на уроках русского языка и литературы// <https://nsportal.ru/shkola/raznoe/library/2023/09/17/metody-i-priomy-formirovaniya-chitatelskoy-gramotnosti-na-urokah> - 2023 г.

РАЗВИТИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ И МЕДИА-ГРАМОТНОСТИ ЧЕРЕЗ ЧТЕНИЕ ШКОЛЬНОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

ШАЯХМЕТОВА А. Ш.

учитель русского языка и литературы,
«Smart Technological School», г. Астана

В современном мире, когда информационные потоки становятся все более насыщенными и разнообразными, способность к анализу, оценке и интерпретации информации становится жизненно важным навыком. Критическое мышление и медиа-грамотность — ключевые компоненты, которые необходимы современному человеку для ориентирования в информационном поле. И хотя эти навыки ассоциируются, прежде всего, с анализом медийных материалов, они также могут быть эффективно развиты через чтение художественной литературы.

Критическое мышление и литература

Чтение художественных произведений предоставляет уникальную возможность для развития критического мышления. Когда учащийся читает любое художественное произведение, он не только воспринимает содержание, но и начинает активно размышлять о смысле, мотивах героев, событиях, контексте. Такой подход способствует развитию способности к анализу и приводит к определённым выводам. В процессе чтения важно не только следить за развитием сюжета, но и задаваться вопросами: почему герои поступают так, а не иначе? Каковы последствия их решений? Какие

скрытые мотивы могут стоять за поведением персонажей? Что бы я сделал на месте того или иного героя? Какова историческая основа этого произведения? и многие другие вопросы.

Литература заставляет читателя искать и оценивать скрытые смыслы, делать выводы о жизни и человеческой природе, что развивает способность подвергать сомнению информацию и анализировать её с разных точек зрения. Например, большинство произведений, изучаемых на уроках литературы, вызывают у подростка глубокие этические и философские вопросы, требующие вдумчивого осмысления и конструктивного критического подхода.

Медиа-грамотность через художественные произведения

В сегодняшнем потоке информации могут «заблудиться» не только подростки, но и взрослые, поэтому очень важно читать книги, анализировать их. Что же мы подразумеваем над медиа-грамотностью? Медиа-грамотность — это умение не только воспринимать информацию, но и анализировать её источники, оценивать достоверность и выявлять манипуляции. Важно понимать, что медиа-грамотность выходит за рамки просто грамотного потребления информации из новостей или социальных сетей — она включает в себя способность критически осмысливать любую информацию, включая художественные произведения, в которых автор может использовать символику, метафоры и аллегории.

Чтение литературы развивает у читателей способность к размышлениям о влиянии медиа на общество, о том, как информация может быть использована для манипуляций и контроля. Приведу в пример знаменитую фразу: «Поколение читающих детей будет управлять над поколением нечитающих».

Кроме того, художественная литература позволяет развивать навыки интерпретации. В отличие от новостей или блогов, где информация часто представлена как факт, литература заставляет читателя работать с интерпретациями, разбираться в мотивах персонажей, контексте и культурных особенностях. Это помогает лучше понимать, как строится манипулятивное сообщение в медиа, и как можно влиять на восприятие информации.

Примеры в педагогической практике

В педагогической практике использование художественной литературы для развития критического мышления и медиа-грамотности может быть реализовано через анализ текстов, обсуждения и письменные работы. Ученикам можно предложить составлять и задавать простые и сложные вопросы к произведениям

(например, дифференцированные вопросы по «Ромашке Блума»): Какие факты автор скрывает или подает в искаженном виде? Как это влияет на восприятие читателем? Можно ли доверять восприятию героя? Такая работа развивает у школьников способность к самостоятельному анализу информации и формирует навык сомневаться и проверять.

Также можно организовывать обсуждения на основе прочитанных произведений, где учащиеся учат друг друга высказывать свою точку зрения, аргументировать её и принимать множественные интерпретации. Такой подход помогает формировать гибкость мышления и способность работать с множеством точек зрения, что является основой медиа-грамотности. Очень часто на уроках литературы я использую такие стратегии критического мышления, как «РАФТ», «Шесть шляп», дебаты, суд над героем или инсценирование фрагментов (в зависимости от изучаемого произведения)

И всё-таки, как художественная литература способствует развитию критического мышления?

Во-первых, это анализ персонажей и их мотивов: одним из ключевых моментов развития критического мышления через школьную литературу является анализ поведения, речи, образа жизни, мышления литературных героев. Изучая их поступки, мотивы, моральные дилеммы, учащиеся учат задавать вопросы: «Почему персонаж поступает именно так?» или «Какие силы влияют на его решения?». Примером может служить изучение образов в произведениях, где персонажи сталкиваются с трудными моральными выборами и внутренними конфликтами. Учащиеся, анализируя поведение героев, развивают способность критически оценивать мотивы и причины поступков.

Во-вторых, это интерпретация подтекста и символов.

Литературные произведения часто насыщены символами, метафорами и подтекстами, которые требуют внимательного рассмотрения и анализа. Ученики, выявляя, анализируя такие символы, учатся не только критически относиться к тексту, но и ко всей современной действительности, воспринимая её многозначно и многослойно, проводя параллели. Это требует от читателя не просто поверхностного восприятия, а умения распознавать скрытые смыслы и интерпретировать их. И, безусловно, развивает способность к более глубокому восприятию текста и поиск скрытых значений.

В-третьих, осмысление этических и моральных дилемм

Школьная литература часто затрагивает важнейшие философские, социальные вопросы, такие как справедливость, свобода, любовь, честь, верность, предательство и так далее. К примеру, в произведениях, где герои сталкиваются с трудными моральными выборами, читатели могут обсудить, какие решения были бы правильными, а какие — ошибочными, и почему. Это помогает развивать способность ставить под сомнение стандарты и установки, размышлять о справедливости и честности.

Обсуждая эти темы в классе, учащиеся учат задавать моральные вопросы, анализировать поступки персонажей с разных точек зрения и обсуждать, что такое справедливость, каковы пределы человеческой ответственности и какие критерии для принятия моральных решений существуют.

4. Сравнение разных точек зрения

Через чтение различных произведений учащиеся сталкиваются с разными точками зрения, которые помогают развить умение учитывать несколько позиций одновременно. Например, в произведении «Герой нашего времени» Михаила Лермонтова ученики могут увидеть, почувствовать внутренние противоречия Печорина, Грушницкого и других персонажей, понять, как различные социальные слои и личные переживания влияют на их действия. Сравнение разных образов и мнений помогает учащимся развивать способность к объективному восприятию, а также аргументировать свою позицию на основе анализа.

5. Размышления о контексте произведения

Чтение произведений разных исторических эпох и культур помогает формировать у читателя умение анализировать контекст, в котором был написан тот или иной текст. Знание исторических, социальных и культурных реалий времени позволяет лучше понять авторский замысел и причины возникновения тех или иных произведений. Можно привести множество примеров исторических произведений, которые изучаются в школе. Показательным в этом плане будет произведение Мухтара Шаханова «Отрарская поэма о побеждённом победителе», где учащиеся смогут узнать об осаде, падении Отрара, лучше узнают историю.

6. Рефлексия и самопознание

Литературные произведения могут побуждать читателя задуматься о себе, своих ценностях и взглядах. Встретив героя, который переживает схожие с нами переживания или принимает

решения, схожие с теми, что мы бы могли принять, мы можем глубже понять свои собственные мысли и чувства. Это способствует развитию самокритики и саморефлексии.

7. Письменные и устные работы как способ развивать критическое мышление

После чтения произведений школьной литературы учащимся можно предложить различные задания, такие как написание эссе, составление критических обзоров или участие в обсуждениях, которые помогут развить их аналитические навыки. В этих работах учащиеся учат высказывать обоснованные суждения, аргументировать свою позицию и критически осмысливать прочитанное. Например, написание эссе о помогает учащимся более глубоко осмыслить текст и развить навыки самовыражения и аргументации.

Рекомендации для развития критического мышления через чтение художественной литературы:

1. Задавать вопросы: при чтении литературы важно не только воспринимать текст на поверхности, но и задавать себе вопросы: Что хотел сказать автор? Какие идеи и ценности он выражает? Как герой воспринимает мир, и как это связано с его поступками?

2. Дискутировать с другими: обсуждение прочитанного с друзьями, учителями или в книжных клубах помогает выявить различные интерпретации текста. Это развивает умение воспринимать и учитывать множественные точки зрения.

3. Писать рефлексивные заметки: записывая свои мысли и реакции на прочитанное, можно глубже осознать, какие эмоции и идеи возникли, а также как они соотносятся с личным опытом и взглядами.

4. Читать разнообразные жанры и авторов: чтение разных литературных жанров (фантастика, историческая проза, драма, эссеистика) помогает развить способность анализировать различные формы и подходы к выражению мыслей.

Чтение художественной литературы — это не только удовольствие, но и важный инструмент для развития критического мышления и медиа-грамотности. Оно способствует формированию аналитических способностей, умению рассматривать текст с разных сторон, вырабатывать аргументы и критически оценивать информацию. Процесс чтения художественных произведений помогает ученикам лучше понимать моральные, философские и социальные вопросы, развивать собственное мнение и выстраивать

осознанное отношение к окружающему миру и литература предоставляет мощный ресурс для их формирования.

ЛИТЕРАТУРА

1 Бахарева С. Развитие критического мышления через чтение и письмо. Учеб.-метод. Пособие. Новосибирск: изд-во Новосиб. ин-та пов. квалификации и переподгот. работников образования, 2003.

2 Иванова Е. Формируя критическое мышление // Школьная библиотека. 2000. N 3. С. 21-23.

3 Кларин М.В. Развитие критического и творческого мышления // Школьные технологии. 2004. № 2. С. 3-10.

4 Матвеева Т.М. Формирование критического мышления у современного школьника//Ученик в обновляющейся школе. М., 2002. С. 83-89.

РОМАН САБИТА МУКАНОВА «БОТАГОЗ» В КОНТЕКСТЕ КАЗАХСКОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ ТРАДИЦИИ XX ВЕКА

ШЕВЕЛЁВА А. А.

магистрант, Торайгыров университет, г. Павлодар

ЦВЕТКОВА А. Д.

к.ф.н., профессор, Торайгыров университет, г. Павлодар

Сабит Муканов – выдающийся казахский писатель, поэт и общественный деятель, значительно повлиявший на становление и развитие казахской литературы. Его творчество охватывает широкий спектр жанров, включая романы, поэмы, публицистику и литературную критику. В своих произведениях он отразил важные политические и социальные перемены первой половины XX века, происходившие в Казахстане.

Особое место в творчестве Сабита Муканова занимает жанр романа, в котором писатель глубоко исследует культурные, исторические и психологические аспекты жизни казахского народа. Его произведения охватывают широкий временной диапазон и отражают ключевые этапы развития казахского общества. Среди значимых романов Муканова выделяются «Сын бая», в котором описано столкновение старого и нового уклада жизни, «Сырдарья», где автор изобразил трудности индустриализации и коллективизации в казахских аулах, а также «Светлая любовь» – роман, исследующий человеческие взаимоотношения в сложный

период истории. Отдельного внимания заслуживает трилогия «Школа жизни», в которой писатель вёл автобиографическое повествование, раскрывая процесс становления личности и эволюцию общественного сознания.

Важнейшим романом в творчестве Сабита Муканова многие литературные критики считают «Ботагоз», так как в нём наиболее полно отразились исторические события начала XX века, национальная специфика творчества и новаторские художественные приёмы автора. Впервые роман был издан в 1938 году под названием «Загадочное знамя», в издании 1957 года название было изменено на ставшее известным «Ботагоз» [1].

Цель данной статьи – выявить и проанализировать типологические связи романа Сабита Муканова «Ботагоз» с традициями казахской литературы. Исследование направлено на рассмотрение сходств и различий между данным произведением и другими образцами казахской прозы, определение влияний устной и письменной литературных традиций, а также выявление общих художественных закономерностей в формировании образной системы, сюжетных линий и хронотопа романа «Ботагоз» и других произведений казахской литературы.

Для достижения поставленной цели применяются сравнительно-исторический и историко-типологический методы.

Роман «Ботагоз» имеет явные типологические связи с произведениями ранней казахской литературы. Повторяемость и сходство структурных компонентов художественных произведений, (например, мотивов, сюжетов, образов) объясняются, по мнению В. Н. Веселовского, единством человеческих психологических процессов и историческими влияниями в литературе. Особенно значимо типологическое сходство мотивов, которые представляют собой «простейшие повествовательные единицы и формулы» [2, с. 457]. Типология персонажей играет ключевую роль в литературоведении, позволяя выявлять и анализировать устойчивые образы и мотивы, отражающие общественные и культурные реалии различных эпох. Л.В. Чернец подчеркивает, что «понятие, позволяющее сблизить многочисленных литературных героев, часто перешагивая при этом через границы национальных литератур, нередко и через рубежи периодов, выделяемых при изучении литературного процесса» [3, с. 10].

Исследование типологических связей между персонажами различных произведений и литературных традиций позволяет глубже

понять закономерности развития литературы и её взаимодействие с социокультурным контекстом. Как отмечают исследователи, начало XX века для казахской культуры – время формирования новой литературы, обогащения содержания и формы литературного произведения, «богаче и разнообразнее становится литература в жанровом отношении: появляются первые национальные романы, драмы, рассказы, критические статьи, очерки, развивается сатира» [4, с. 49]. Литература обогащалась в том числе типологическими связями между произведениями.

Образ главной героини романа «Ботагоз» пополняет типологическую коллекцию женских образов казахской литературы и заслуживает отдельного рассмотрения. С момента становления казахской литературы как самостоятельного явления одной из центральных тем в творчестве писателей стало тяжёлое положение женщины в традиционном обществе, придерживающемся старого уклада жизни, основанного на патриархальных обычаях. По этой причине уже в ранних казахских романах появляется образ женщины, вынужденной противостоять жизненным трудностям и несправедливости окружающего мира. Эти героини часто оказываются в конфликте с устоявшимися традициями, патриархальными нормами и социальным неравенством, стремясь обрести личную свободу и право на собственный выбор. Ботагоз, как и её предшественницы в казахской литературе, воплощает этот образ борющейся женщины, чья судьба становится отражением глубоких общественных перемен.

Подобно героям ранних казахских романов, таким как Жамал из произведения «Несчастливая Жамал» М. Дулатова (1910), Газиза из романа «Калым» С. Кубеева (1913) и Камар из «Красавицы Камар» С. Торайгырова (1914), Ботагоз сталкивается с угрозой принудительного брака, навязанного ей в угоду семейным интересам. Как и её литературные предшественницы, она оказывается разлучена с возлюбленным и вынуждена бороться за право самостоятельно распоряжаться своей судьбой.

Однако судьба Ботагоз складывается более благополучно: если для героинь ранних казахских романов подобные обстоятельства зачастую приводили к трагической развязке, то в случае Ботагоз насильственное похищение не состоялось, и ей удаётся избежать принудительного брака благодаря вмешательству спасителей. Можно отметить, что образ Ботагоз отражает не только

типологическую преемственность, но и трансформацию женских персонажей в казахской литературе.

Типологической особенностью образа женщины в национальной художественной традиции является её исключительность, несвойственная другим тяга к знаниям. Такие героини нередко оказываются непонятыми и оторванными от традиционного общества, поскольку их интерес к образованию выходит за рамки привычных социальных норм. Эта черта характерна и для Ботагоз: «В свободное время Ботагоз читала русские книги. Изредка Ержан привозил ей из Петропавловска книги, которые получал в библиотеке по абонементу одного знакомого жигита» [1, с. 233].

Другой важной характеристикой женского образа в казахской литературе является активная борьба за свободу, противостояние обстоятельствам и навязанным традициям. Женские персонажи не пассивны, они проявляют решительность и стойкость, сопротивляясь предначертанной им судьбе. Подобную смелость демонстрирует и Ботагоз, например, когда ей грозит похищение: «Живой в руки итбаевцам я не дам, – решила она. – Лучше брошусь в озеро» [1, с. 212].

Будучи непохожей на своё окружение, Ботагоз находит родственную душу лишь в своём возлюбленном Аскаре Досанове, с которым её связывает не только любовь, но и общие нравственные ценности, мировоззрение. Скажем, молодых людей роднило стремление к знаниям: «Встретив Ботагоз и узнав, что девушка учится в русской школе, Аскар подумал; что похожая на мираж далекая мечта его о грамотной казашке стала как будто более реальной» [1, с. 20]. Однако воссоединение героини с любимым человеком, как это свойственно ранней казахской прозе, оказывается затруднённым из-за внешних обстоятельств.

Образ Аскара Досанова также вписывается в типологический ряд возлюбленных героинь казахских романов начала XX века. Он демонстрирует сходство с Ахметом из произведения «Калым» С. Кубеева (1913) и Кожашем из «Красавицы Камар» С. Торайгырова (1914). Подобно этим персонажам, Аскар является образованным молодым человеком, стремящимся применить свои знания на благо общества: «Молодой жигит, одетый по-русски, был Аскар Досанов, родом из того же округа – Кокшетау. Отец его жил в поселке Шучьем, пас общественное стадо. Несмотря на свою бедность, он отдал Аскара учиться в местное двухклассное училище. Окончив это училище, шестнадцатилетним юношей, в 1907 году, Аскар поступил

в Омскую учительскую семинарию» [1, с. 14]. Таким образом, Аскар представляет собой тип благородного и образованного юноши, характерный для казахской прозы начала XX века.

Именно благодаря размышлениям Аскара, автор развивает социальную проблематику в романе. Можно отметить, что проблемно-тематическое содержание романа «Ботагоз» также обнаруживает типологическое сходство с ранними произведениями казахской прозы. О кощунственности калымных браков и трагичной судьбе девушки, выданной замуж против своей воли, писали, например, М. Дулатов в первом казахском романе «Несчастливая Жамал» и С. Торайгыров в «Красавице Камар». И Жамал, и Камар погибли, так и не обрета счастья с любимым человеком, обе героини терпели унижения от окружающих за свои попытки борьбы против воли семьи. О том же пишет Муканов: «В ауле Итбая, где учительствовал Аскар, не было ни одной замужней женщины, которую муж не купил бы за калым, не было и ни одной незапроданной девушки. «В тринадцать лет девушка – хозяйка домашнего очага», – говорили в ауле. Часто бедняки, соблазнившись большим выкупом, отдавали своих малолетних дочерей старикам или людям с физическими недостатками. Никто не вел борьбы с этим злом» [1, с. 19].

Безжалостно критикуя устаревшие патриархальные традиции, препятствовавшие развитию общества, казахские авторы писали не только о бесправии женщин, но и о пассивности народа, его нежелании развиваться, бороться за свободу в сложные исторические периоды. Ту же традицию продолжает Сабит Муканов: «Аскар видел, что народ везде живет плохо, что его угнетают и царские чиновники, и свои баи. Но в далекой степи голос протеста был совсем заглушен. Вековые традиции были там особенно сильны, родовой быт давал себя особенно знать. Там совершенно не ощущалось влияние города, не слышно было и слова о свободе» [1, с. 195].

В романе «Ботагоз» конфликт традиционного общества, ориентированного на патриархальный уклад, и новой идеологии, связанной с социальными преобразованиями, ярко проявляется в споре Аскара и Базархана. Такой диалог персонажей, имеющих противоположные мировоззренческие позиции, является довольно распространенным композиционным приемом казахской литературы начала XX века. В отсутствие глубокого психологизма при создании образов персонажей, характерного для европейского романа того

же периода, казахские авторы передавали повествовательную инициативу самим героям, позволяя им напрямую озвучивать свои мысли. Такой подход не только облегчал читателю понимание авторской позиции, но и служил важным средством художественной полемики, отражая актуальные общественные и философские дискуссии своего времени.

В споре с Базарханом, который считает необходимым беречь исконно казахский быт и сохранять вековые традиции, Аскар озвучивает идеи, которые отражены в произведениях многих казахских авторов начала XX века: «Сохранение патриархально-родового быта, кочевого образа жизни, который вы отстаиваете, только закрепит отсталость нашего народа и в экономическом, и в культурном отношении... А все ли обычаи и нравы необходимо нам сохранить? Например, многоженство? Или калым? Или самоуправство и власть аксакалов, баев, духовенства? «Айкап» требует открытия национальных школ. А какие школы мыслимы при кочевом образе жизни? Ваша программа – худший вид консерватизма» [1, с. 140].

Следует отметить, что в романе ощутима идеологическая позиция Сабита Муканова, разделявшего взгляды советской власти. Например, Аскар, изображенный в исключительно положительных чертах и выражающий авторское мнение, «убежден, что большевики правы и что всякий, кто желает добра своему народу, должен идти с ними» [1, с. 141].

Использование исторического хронотопа в развёртывании сюжета романа также свойственно традиции ранней казахской прозы. К примеру, в романе «Акбилек» Ж. Аймауытов описывает тяжёлую судьбу казахской девушки, мать которой белогвардейцы убили во время нападения на аул, а её саму взяли в плен. После надругательства в плену Акбилек сбегает, возвращается в родной аул, где вместо утешения её встречает презрение соседей и даже родных: Отец и прежде был не склонен к долгим разговорам, теперь же замолк совсем. Ни слова ласкового, ни взгляда, ничего не осталось... Он нарочно избегает ее, и ее с ним присутствие в одной комнате тяготит его» [5; 127]. Муканов, как и Аймауытов, поддерживал большевиков и изображал представителей старого уклада жизни, сторонников царизма отсталыми, жестокими людьми, препятствующими счастью народа.

Можно заключить, что Сабит Муканов внёс значительный вклад в развитие реалистического казахского романа. Его роман

«Ботагоз» демонстрирует типологическую преемственность с ранней казахской прозой, одновременно отражая изменение литературных тенденций середины XX века. В произведении прослеживаются традиционные мотивы казахской литературы, такие как тяжёлое положение женщины, борьба за свободу личности и социальное неравенство, однако автор дополняет эти темы новыми историко-политическими акцентами и более детальной психологической проработкой героев.

Муканов не только следует традиции в изображении женских образов, но и трансформирует её, создавая персонажа нового типа – активную, образованную и стремящуюся к самостоятельности героиню, способную противостоять устоям общества. Кроме того, роман «Ботагоз» раскрывает социально-политические конфликты эпохи, используя характерные для казахской прозы приёмы открытого диалога, хронотопа исторических потрясений и противопоставления консервативных и прогрессивных сил.

Таким образом, произведение Сабита Муканова занимает важное место в казахской литературе, продолжая традиции раннего национального романа, но в то же время демонстрируя эволюцию жанра, его приближение к более сложным формам реалистического повествования.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Муканов С. Ботагоз: роман. – 6-е изд. – Алматы: Жазушы, 1977. – 344 с.
- 2 Веселовский А. Н. Поэтика сюжета // Веселовский А. Н. Историческая поэтика. Ленинград: Художественная литература, 1940. – 649 с.
- 3 Чернец Л. В. Тип персонажа и его эволюция // Вестник МГПУ. Серия: Филология. Теория языка. Языковое образование. 2016. №4 (24). – с. 8 – 16.
- 4 Омаров Н. К., Алимкулов А., Турсынбаева Г., Агабеков О. М., Жанзакова М. А., Омаров Т. К. Актуальные проблемы казахской литературы начала 20-го века // Вестник науки и образования. 2020. №9 (87). – с. 47 – 49.
- 5 Аймауытов Ж. Акбилек: роман / Пер. с каз. Кусаинова Ш. – Алматы: Раритет, 2007. – 232 с.

Секция 26
Қазақ тіл білімі мен әдебиеттанудың өзекті мәселелері
Актуальные проблемы казахского языкознания
и литературоведения

ШӘКӘРІМ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҚАҺАРМАНДАРДЫҢ ПОРТРЕТІ

АБИГУЗИНА А. Б.
қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Ленин ЖОББМ,
Ленин ауылы, Ертіс ауданы, Павлодар облысы

Ұлттық мәдени қазынамыз бен рухани өмірімізге қайта оралған ұлы тұлғалардың өмір жолдары, тарихи, әдеби еңбектері кейінгі жылдар ішінде жүйелі түрде зерттеліп, кең арнаға ұласты. Осы ретте Шәкәрімнің де өмірі мен еңбектерінің үлкен дабыл қактыруы - әрі табиғи құбылыс, әрі мұқтаждықтан туған қажеттілік.

Шәкәрімнің өмірі мен шығармашылығы - өте күрделі құбылыс. Ақын еңбектері, соның ішінде дастандары - өмір мен қоғамның қыр - сырын сала - сала етіп мазмұндық баяндауда да, сол мазмұнға философиялық мән беруде де, мазмұн мен ой бірлігін көркемдік тұрғыда өрнектеуде де көп жүйелі, терең мағыналы туындылар.

Ақын поэмаларындағы әр түрлі көріністерді: заман суреті, келешек барлауы, сыншылдық, романтикалық сарындар, философиялық толғам, лирикалық және эпикалық өрлеу, көркемдік ерекшеліктердің түрлі - түрлі жолдары, түр дамыту мен көркемдіктің бірлігі, үлгі - өнегелік нұсқалар, салттық дәстүр мен жаңа сананың байланысы, тағы басқалар әрқайсысы арнайы сөз етуге, түбегейлі зерттеуге тұратын мәселелер.

Шәкәрім ақынның тілі құнарлы, сиқырлы, суретті сөздерге бай. «Қаламым, қарындашым - жан жолдасым» деп өзі айтқандай, ажарлау, құбылту, айшықтау сияқты бейнелеу тәсілдері оның ой сауытынан сия болып құйылып отыратын сияқты. Оқырман түсінігін айқындау үстіне тереңдетіп, эстетикалық әсерін күшейте түсетін бейнелеу құралдары Шәкәрім поэзиясына ерекше серпін беріп, ширата, шындай, ойлы кеудеден шыққан отты жыр адырнадан азынап ұшқан жебедей, көздеген мақсатына жетіп, діттеген жеріне дәл тиеді.

Ақынның жалынды сөзі тыңдаушының жүрегін жазбай табады да, оның жанын оятып, толғандырады.

Акын өз поэмаларында кейіпкерлерінің портретін жасауға ден қоя бермегенін айттық. Шынында Шәкәрім қаһармандары елден ерек сұлу не жұрттан асқан батыр ретінде суреттелмейді. Нақты портреттер де кездеспейді. Әйтсе де оқырманның көз алдына олардың кескін - келбеті айқын көрінерліктей болары анық. Ол заңды да. Акын қаһармандарының бүкіл портретін, ішкі жан дүниесінің сырларын нақты, нақты тіркестер арқылы мүсіндеп жеткізеді. Аз сөзбен көп ой ұқтыру, нені болса түйіп айту - Шәкәрімге тән қасиет. Ол үшін бір - екі бейнелі сөз немесе сәтті эпитеттер қаһарманның ішкі сыртқы портретін сомдауға жетіп жатыр.

Атап айтқанда, Мамыр - «әрі сұлу, әрі есті, еркекшора», Еңлік - «биік қабақ сұрлау қыз», Барлы - «қортықтау, аласа, нашарлау бала», Ханым - «тантық қыз», Тоқтамыс - «ту тіккен Тобықтының қос басшысы», Көкенай - «өзі батыр, мінезі қатты кісі», Кебек - «көзі өткір, қара торы, орта бойлы, тапалдау, кең иықты, жауға батыл, жақынға әдепті жігіт». Кебекті әр оқиғаға байланысты әр түрлі эпитеттермен береді: «аң қуған аңғал батыр», «сері Кебек», «ер Кебек», «батыр Кебек».

Бұлардан басқа да эпитеттердің толып жатқан тізбектерін келтіруге болады: «мұңлы қоңыр дауыс», «боз қырау бүркыраған аттың тері», «көрінгенге көз сүзген көрсеқызар, әдепсіз қыз», «ес білмейтін ескі», «кер кеткен кеселді», «аз күндік арам жүрес», «ыстық жас», «күрең ат» сүйген жар, сүйенген жан», боз жорға ат», «нұр жүзі», «нұр жүрек», «ұлы дене».

Шәкәрім өлеңдерін әдемі теңеу, ұшқыр қанатты сөздермен ажарлап беруге шебер:

Қайран жастар қапыда қолға түсті,
Елтіген бөрідей боп жеген уға...
Бабаңның нұр жүрегі болды мұздай,
Жазасыз жасқа ешкімнің жаны қызбай...
Көп Найман екеуіне тұр анталап,
Бейне бір соятұғын малға балап...
Ындын қойып тындасаң сарнағанын,
Сақтанбасаң алғандай ақылды ұрлап... [1, 65 б.].

Акын дастандарында екіұдай құбылыс, түсініктерді ұштастыра, шендестері беретін жолдар да кездеседі. Осы сөздерімізді дәлелдеу үшін тағы да поэмаларға үңілейік:

Ақылдың кейі іс жауы, кей іс досы,
Бұл екі істен болмайды өмір босы...
Мені де кедей емес, байға берген,

Күйеуім өткен жазда ұрын келген...
Қызарды, бір ағарды байдың қызы,
Бетке шықпай тұра ма жүрек ізі?
Іші ыстық, сыртқы дене суық тартып,
Салқын термен мөлдіреп нұрлы жүзі...
Алдыңа кешу сұрап келіп тұрмін,
Көзге тірі болса да, өліп тұрмын...

Ал поэмалардан алынған төмендегі жолдар ұтымды параллелизмге мысал бола алады:

Қаза келсе, малдыдан мал таймай ма,
Ажал жетсе, батырдан жан таймай ма?
Азар болса күйеуің жастау шығар,
Жарлы байып, жас өсіп, қартаймай ма?
Жас түзеліп, түрленіп, ер жетпей ме?
Бойындағы балалық бір кетпей ме?
Асыққандық емес пе мына сөзің,
Жақсы әйел жаман ерді түзетпей ме ?

Дастандарда құбылудың бір түрі метафоралар да кездеседі. Бір ғана мысал: «жылы жүрек өзіне жар тапқандай, тыншымады, тулады, жүз құбылды».

Сондай - ақ «Еңлік-Кебектегі» мына бір бейнелі жұмбақтың астарында қаншалықты көркем образ жатқанын аңғару қиын емес:

Қабекең сөз айтпайды жұмбақтамай:
* Ей, Көбей, сұңқар қалай, тауық қалай?
Тоқтамыс жолаушылап кетіп еді,
Сол келгенше өтпей ме уақыт талай?
Көбей мұны ұқты да қайтып кетті,
Тобықты кеңес қылған топқа жатті.
Қабекең екі-ақ ауыз жұмбақ айтты,
Ол сөзінің мағынасы мынау депті:
«Еңлікті алып қашқан - Кебек батыр,
Оны айтпай-ақ біздің би біліп жатыр.
«Тауық» деп қызды айтады, «Сұңқар»-Кебек,
Тоқтамысқа қаратып қой дейді ақыр.

Мұндай мысалдар Шәкәрім акын поэмаларының өн бойынан ұшырасып жатады.

Акын поэзиясындағы фигураға келетін болсақ, акын сөз тіркестерді дағдылы синтаксистік қалыптан гөрі өзгеше оралыммен, айрықша айшықпен құрады. Сөйтіп, сөздерге ерекше леп, екпін, тыныс беріп, жаңаша жан бітіреді.

Шәкәрім өлеңнің әсерін күшейтетін басқа да тәсілдермен бірге, оның қайталай түрін де орынды қолданады. Ол сөзін арнап отырған оқырманның назарын аударып, ықыласын баурып алғысы келген тұстарда сөзді мәртебе қайталап, әрі тартымды, әрі оқығанда бірден есте қалатындай етіп жеңіл ұйқастарға құрады.

Сол соғыс - хан Абылай келген қызы,
Қалмақтың сыбағасын берген кезі...
«Шырағым, бал аштым деп мал алмаймын,
Ол үшін саған ақыл сал алмаймын.
Жаман айтсам, жабығып қала көрме,
Жынның сөзін жасырып қала алмаймын...
Кебек мұны есітіп көп ойлады,
Асықпай біраз ғана еп ойлады.
Түні бойы қыз мені сынапты ғой,
Мен де мұны сынайын деп ойлады»...
Бабаң айтты: «Өлтірер жұмыс емес,
Таспен атып өлтірмек бұл іс емес.
Біреудің некелісін бұзбаған соң,
Қанына ортақ болу мүмкін емес».

Поэмалар тіліндегі тағы бір ерекшелік - Шәкәрімнің әзірге дейін барлық қазақтың ортақ қазынасына қосылып үлгермеген жаңа сөз тіркестерін жасаған ақын екендігі. Мәселен, қарастырылған поэмаларда жай ермек үшін емес, ұйқасқа үйлестілікті сақтау, тармақтың өлшемінен ауытқымау мақсатында өңделген, өзгертілген қолданыстар бар. Миым, ақылым жетпей тұр деп екінің бірі айта беретін ұғымды ақылым шақ түрінде, кешірім өтіну, сұрау дегенді - кешу сұрау деп, баласы жоқ, балаға мұқтаж дегенді - баладан кем деп жаңғыртқан.

Ақынның қай дастанын қарастырсақ та, оларда халық ойының мәйегі болып табылатын мақал - мәтелдер мен қанатты сөздердің молдығы көзге түседі.

«Сақтықта қорлық жүрмес» деген бар ғой,
Сақтанбасаң артқыға сөз болсарсың»...
«Пәледен машайық та қашқан» жоқ па,
Қайтып разы болайын берген уға?»...
«Иесімен ас тәтті» деп Еңлікті
Шақырып ап екеуі отырды жеп.
Матай да соқтыққан жоқ тіпті неген
Мақал бар «ел құлағы елу» деген...
«Өлерде үш тілек бар деуші еді» ғой,

Құдай үшін, берсендер, мен сұрайын...
Болсын да Мәмбетейдің бір айтқаны,
«Еркек тоқты құрбандық» деген көне.

Міне, осындай толып жатқан мақал - мәтелдер ақын жырының кестесін әрлендіріп тұрғаны анық.

Ақын поэмаларында өмірден екшеліп алынған, тереңдік толғамдар мен философиялық түйдек - түйдек ойлар бар.

Олар бірде кейіпкер сөзімен келсе, кейде айтар оқиғаға кіріспе ой ретінде беріледі.

«Еңлік - Кебек» поэмасы мынадай жолдармен басталады:

Өткен адам болады көзден таса,
Өлді - өшті, оны ешкім ойламаса.
Ол кетсе де белгісі жоғалмайды,
Керектісін ескеріп, ұмтылмаса.
Ақыл деген денеге егулі дән,
Суғарылса кіреді оған да жан.
Ақылдың өсіп - өніп зораймағы -
Көрген, білген нәрседен ғибрат алған.
Есітіп, біліп, іоз көріп ойға салмақ,
Өткен істен адамзат бір үлгі алмақ.
Қызықпақ, не жек көрмек, жиіркенбек,
Бастан кешкен әр істен белгі қалмақ.
Ақылдың кей іс жауы, кей іс досы,
Бұл екі істен болмайды өмір босы.
Досынды жау, дұшпанды дос көрсетіп,
Көзді байлап нәпсінің қылғаны осы.

Енді бірде қорытынды ойлар кейіпкер іс-әрекетін суреттеумен ағастастырылып беріледі:

Не күшті, ойласаңыз, тағдыр күшті,
Кім тоқтатар әзелде болмақ істі.
«Өлсем бірге өлмекші сертім бар», - деп,
Мінгестіріп алуға аттан түсті.

Ақын Қалқаман мен Мамыр диалогы арқылы өзінің гуманистік сарынға толы толғамдарын жеткізеді:

Ей, Қалқаман, тегі жоқ, құдай жалғыз,
Мұқтаж емес жолдасқа тіпті армансыз.
Адамзатқа көмексіз, махаббатсыз
Өмір қызық дегенді естен қалғыз.
Жоқ болса махаббатты бір сүйгенің,
Ойлашы, керегі не дүниенің?

Сүйсін, жолдас болсын деп жаратты алла,
Бұл туралы білгенім осы менін.

Поэмаларының баяндау сарыны, көркемдеу жүйесі - бүкіл болмыс - бітісінен көнігі шеберге ғана тән салқын сабыр, сөз нарқы нақты байыпталған суреткерлік, өткен тарихты, көне тұрмысты, қазіргі ахуалды терең таныған білгірлік көрінеді. Оқиғаға бай, драмаға толы, жанды тұлғалары нақты дараланған, қаламгерлік мұрат айқын таңбаланған поэмалардың көлемі таңқаларлықтай шағын. Бірақ осы шағын көлемге романдық материал сыйған.

Кезінде ұлы Абай шығармашылығы жайында сөз қозғай келіп белгілі ғалым А. Нұрқатов: «Абай поэмалары негізінен баяндау стилінде жазылған. Оларда эпикалық сарын басым. Авторлық тебіреністер, лирикалық шегіністер, кейіпкерлердің ішкі монологтары Абай поэмаларында жоққа тән», - деген болатын» [2, 78 б.].

Шөкәрім поэмаларының жазылу стилінде де ұлы ұстазына ұқсастық бар. Оның дастандары да негізінен баяндау үлгісінде жазылған. Ол заңды да. Өйткені, бұл дәуірде көркем де бейнелі сурет жасайтын қазіргі ұғымдағы поэмалар дәстүрі әлі де толық қалыптаса қоймаған болатын.

«Абайды қазақтың жаңа үлгідегі поэма жанрын өмірге әкелген ақын дей тұрсақ та, - дейді зерттеуші Б. Әбдіғазиев, - бұл кезде негізінен бұрыннан келе жатқан дастан дәстүрі үстем тұрғанды. Абайдың реалистік поэмалары да, Шөкәрімнің одан кейінгі дастандары да осы дәстүрде туды» [3, 48 б.].

Бір айырмасы - Шөкәрім дастандарында авторлық түйінге кейіпкерлердің диалогтары мен монологтарына айрықша маңыз берілген. Бұл ұстаз дәстүрін ілгері дамытудағы шәкірт ақынның жемісті ізденісі деу керек.

Шөкәрім шығармалары ғасырлар бойы сараланып, қалыптасқан халық поэзиясының көркем тілі мен қанатты сөздерін, шығыс ақындарының сұлу да сыршылдық сипаттауларын, батыс пен орыстың романтик ақындарының сәбидей сезімталдығын, ал ұлы ұстаздың Абайдың шеберлік дәстүрін үлгі тұтып, қазақ поэзиясында өзінше жаңадан қайталанбас өрнек салды. Оның поэзиясының мағынасы терең, идеясы жоғары, сырты сұлу жұп - жұмыр, әсері мен әсемдігі бірдей мінсіз ұласып жатыр. Мазмұн мен ой көмкерілген, бейнеленген түрдің бірлігін танытатын қарымды суреткерлік.

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1 Құдайбердиев Ш. Өлеңдер мен поэмалары. - Алматы: Жалын, 1988., - 266 б.
- 2 Нұрқатова А. Абайдың ақындық дәстүрі. - Алматы: Ғылым, 1966., - 254 б.
- 3 Әбдіғазиев Б. Асыл арна. - Алматы: Қазақ университеті, 1991., - 198 б.

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА ЖАҢА ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

АБИЛШАИКОВА П. Ж.

Қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі, № 27 ЖОББМ, Павлодар қ.

Ұлттық тіл - әр халықтың өзіне тән ой санасын, парасатын, бүкіл-болмыс тіршілігі мен сезім - түйсігін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін күре тамыр. Онсыз халық аты бар, заты жоқ тобыр. Тіл арқылы мемлекеттің мәдениет дербестігі, экономикалық саяси егемендігі сөз жүзінде емес, іс жүзінде болуы тиіс. Бұл біздің тәуелсіз Қазақстанға өте қажет.

XXI ғасыр - білімділер ғасыры болмақ. Білімділерді аялап тербетіп, баптап өсірер ұстаз керек.

Баланың ойлау қабілетін дамыту үшін қазақ тілі сабақтарында жаңа әдістемелерді тиімді қолдану мұғалім жұмысының нәтижелі, оқушының алған білімінің тиянақты болуына ықпалы зор.

Домбырашы өзінің орындайтын күйін еркін дыбыс биіктеріне келтіру үшін домбыраның ішектерін құлақтары арқылы тартып немесе босатып әсем саз үндестігі естілгенше жайлап бұрап, бір арнаға келтіреді, яғни домбыраны аялап, мәпелеп әуен толқынына беріле, мейірлене реттейді. Ал бағбан болса, жерге түскен кішкене ғана тұқымды баптап күтіп, уақтылы суарып, өңдеп, отап, өсіріп шығады, яғни бүкіл мейірімін осы өсімдіктің өсіп-жетілуіне жұмсайды.

Домбыра күйін келтірген домбырашы, егілген тұқымды өсіруші бағбан сияқты, біз - мұғалімдер де өзіміздің оқушыларымыздың білімі жоғары деңгейде болу үшін және жан-жақты қалыптасуы үшін тиімді оқыту әдістемелерін қолдануымыз керек. Мұғалім қолданған әдістемелерін орынды және жүйелі қолданбаса нәтиже

болмайды, әдістемелерді дұрыс қолдану мұғалімнің шеберлігіне байланысты.

Сабақ барысында өзiм көмекке алған озық ғалымдар, ұстаздар, әдістемешілер Ж.Қараев, Қ.Бітібаева, Н.Оразақынова, М.Жанпейісова т.б. ұсынған оқыту түрлерін жиі қолданамын. Өйткені бұл ғалымдардың ұсынған әдістемелері мен технологиялары қазіргі таңда ұлттық білім берудегі озық, маңдайалды әдістемелер болып табылады.

Педагогикалық жаңа технологиялар мен әдістемелер дұрыс және орынды пайдаланылса, оқушы білімі терең, ұстаз еңбегі нәтижелі болады.

Қазіргі өмір талабына сәйкес оқу, тәрбие жұмысын жақсарту, жүйесін демократияландыру, ізгілендіру, рухани жетілдіру арқылы мектеп қабырғасында сөйлеу тілі жан-жақты дамыған, білімді, өмір сүруге бейім, іскер, өзіндік ой-талғамы бар, адамгершілігі жоғары, қабілетті жеке тұлға қалыптастыру үшін оқытудағы жаңаша әдіс-тәсілдерді, технологияларды тиімді қолдану керек.

Педагогикалық технология дегеніміз – тәжірибеде жүзеге асырылатын белгілі бір педагогикалық жүйенің жобасы. Қазіргі таңда әлемдік оқу үрдісінің өзегі жаңа технологиялар екені мәлім.

Сын тұрғысынан ойлауды ұйымдастыру, дамыту бағдарламасы бойынша сабақ өткізгенде: ой қозғау, топтастыру, ассоциация, кластер, кубизм, еркін жазу стратегияларын қолдандым. Бұл технология үш кезең бойынша қолданылады:

Қызығушылықты ояту.

Мағынаны тану.

Ой толғаныс.

Осы кезеңдердің ұтымды өткізілуі мынадай нәтиже береді:

оқушылар басқалармен қарым-қатынас жасай біледі;

керек кезде өз көзқарасын өзгертуге үйретеді, дамуын қамтамасыз етеді;

өз ойын топ алдында ашық айту, қорғай білу;

өз бетінше ізденуге үйренеді;

балалардың белсендігі жоғары болады.

Оқушы енді тек дайын білімді қабылдаушы, есте сақтаушы ғана емес, ол өз бетінше ізденуші, жеке тұлға, тапқан білімін өмірде қолданушы. Мұғалім міндеті – оқушының төменгі ойлау деңгейін жоғары ойлау деңгейіне жеткізу.

Осы тұрғыда Блум бойынша сұрақ қою өлшемін алайық:

- бағалау,

- синтез,
- талдау,
- қолданыс,
- түсіндіру,
- жады.

Осы сұрақтар оқушылардың білімді түсіну, бағалап пікір айтуынан басталып, түп нұсқасы бірдей формаларды қайта құру, жаңа мазмұндар тудырып, нәтиже жасауды үйретеді. Талдау сұрақтары оқушыларды қызық та қиын мәселелерді ойлауды шапшандатады, зерттеу жасауға жетелейді. Одан соң қолданыс сұрақтары үйрену кезіндегі күтпеген жерден кездескен жаңа себептерді зерттеуге мүмкіндік береді. Талдау сұрақтары барлық мәселелердің талапқа сай немесе басқа жағдайлар арқылы түсіндірілуін талап етсе, синтез сұрақтары оқушыларға бүкіл білімін, іс-тәжірибесін қолданып мәселені шығармашылықпен шешу мүмкіндігін береді.

Баға беру сұрақтары оқушылардың дұрыс, бұрыс, теріс, он деген шешімін қорытындылап беруін өгінеді.

Сабактарыма «Түртіп алу», «Ой шақыру», «Семантикалық карта», «Топтастыру», «Интервью» т.б. тәсілдерді жиі қолданамын.

Сонымен қатар ұжымдық оқыту тәсілі сапалы білім беру үшін ең қолайлы технология деп санаймын. Осы технология оқушының қабілетін дамытуға, еңбек етуге ынтымақтастыққа, ұйымшылдық қабілеттерін оятуға тәрбиелейді. Өзін-өзі басқарып, байқампаздыққа тартады. Оған мынадай басты талаптар қойылады:

- әр оқушының еңбектенуі қажет және оның еңбегі пайдаға жарау керек;

- өзінің еңбегімен қоса басқаның да еңбегіне жауапкершілікпен қарау керек;

- өзі оқи отырып, қасындағы оқушыны да оқытуы керек;

- түсінбегенін түсіндіріп, көмектесуі керек.

Ерекшелігіне келсек: жекелей оқыту, жұппен оқыту, топпен оқыту, ұжымдық оқыту. Оқушы – оқушы, оқушы – ұстаз. Шәкірт үйретуші міндетін атқарады.

Бұл технология бойынша әр деңгейлі топтар құрылуы керек. Әр топтың басшысы болады. Топ басшысының міндеті: топтағы жұмысты ұйымдастыру. Ал мұғалімнің рөлі тек басқарушы, бағыттаушы. Сабактың аяғында міндетті түрде рефлексия болу керек.

Тапсырманы даярлау әр кезеңдерге бөлінеді:

I. Берілген тапсырмамен танысу: шағын бөлімдерге бөлу, бөлімдерге ат қою, жоспар құру, мазмұнын меңгеру, сұрақтар даярлау.

II. Тапсырманы екінші оқушыға түсіндіру кезеңі: мәтіннің, тапсырманың мақсаты не? Жоспармен танысу, мазмұнын түсіну, бақылау сұрақтары бойынша түсінгенін тексеру.

III. Жеке жаттығу жазу, шығарма жазу, түсінгенін баяндау кезеңі.

Ұжымдық оқыту технологиясы 10 әдістемеден құрылады. Мен орта буында оның кейбірін ғана қолданамын: Ривин-Баженов әдістемесі, өзара жаттықтыру әдістемесі, тапсырмалармен өзара алмасу, тақырыппен өзара алмасу.

Ривин-Баженов әдістемесі: практикалық дағдалырды тексеруге арналған. Бұл әдістемені мен бақылау жұмыстарының алдында пайдаланамын. Балалар әрбір тапсырманы алдымен ауызша талқылайды. Одан соң тапсырмаларын дәптерлеріне өздігінен жазады. Соңында өзара тексеру жасайды. Екінші тапсырманы басқа баламен талқылайды.

Өзара жаттықтыру әдістемесі: бұл әдістемені практикалық дағдыларды жаттықтыру, қайталау, бекіту, автоматтандыру мақсаттарында пайдаланамын. Әдістеме бойынша арнайы карточкаға 5-6 тапсырма және оның орындалуын, немесе 5-6 сұрағымен жауабын бірге жазамын. Балалар карточкаларды алып, бір-бірлерімен ауыспалы жұпта жұмыс істей отырып тексереді, білімдерін бекітеді.

Тапсырмалармен өзара алмасу әдістемесі: бұл әдістеме көбінесе практикалық дағдыларды меңгеруге арналған. Оны жаңа тақырыпты, жаңа ережені өткен кезде және бекіту кезінде қолданамын. Әдістеменің 2 нұсқасы бар. Жалпы карточка 2 бөлімнен тұрады. 1-ші бөлімінде тапсырма мен алгоритмін, тапсырманы қалай орындау керек екеніне түсінік жаздым. 2-ші бөлімінде бірінші тапсырмаға дәлме-дәл сәйкес 2 тапсырма бердім. Оны оқушы өздігінен орындайды.

Тақырыппен өзара алмасу: бұл әдістеме тақырыпты өз бетінше оқуға арналған. Әдістеме бойынша міндетті түрде 3 бөлімнен тұратын үлестірме жасалады. 1-ші бөлімінде азат жолға арналған сұрақтар. 2-ші бөлімінде бүкіл тақырыпты қамтитын сұрақтар, деңгейлік тапсырмалар, оқушыларды ойландыратын, ізденіс жасайтын, қиын сұрақтар. Оқушылар 2-ші бөлімдегі тапсырмаларды орындағаннан кейін мұғалімге келіп міндетті түрде тақырыбын

тапсырады. Тек тексергеннен кейін оқушының басқамен тақырып алмасуға құқы бар. Ал шығармашылық деңгейді оны істей алатындары ғана жасайды.

Оқушылардың танымдық қызығушылығын арттыратын тағы бір әдіс дамыта оқыту. Дамытудың негізгі факторы олардың білімі мен дағдыларының дәрежесі ғана емес, сонымен бірге, баланың маңызды психикалық қызметтерін, ақыл-ой жұмысының тәсілдерін қалыптастыруға мүмкіндік беретін оқу процесін жолға қою керектігі саналады. Оқушының шығармашылық қабілеті де оның ойлау мен практикалық әрекеттері арқылы ғана дамиды. Ойлауға үйрететін сабақтарды дамыта оқыту сабақтары деп білеміз. Дамыта оқыту сабағындағы ерекше ахуал мұғалім мен оқушы арасындағы қарым-қатынас. Шәкірт өз ойын ашық айтып жеткізу үшін әр сабақ сайын сөздік қорын молайтып отыру қажет. Оқушыны терең әрі жинақты біліммен қаруландыру ұстазға да жаңаша ойлап, жаңаша жұмыс істеуін талап етеді. Яғни, оларды дамыта оқыту керектігі, ал дамыта оқыту деген – оқушыны болашақ өмірге дайындау деген сөз.

Тапсырмада берілген түсініктер, пікір, ұғымдарды талқылап, талдауға әкелетін әдіс – талдау. Өз сабақтарымда жиі қолданатын әдістердің бірі. Сонымен қатар бұл әдіс қазақ тілінің табиғатына лайық алған білімінің негізгі нәтижесі байқалатын лексикалық, фонетикалық, морфологиялық, ситаксистік талдауларды шебер меңгеруге үйретеді.

Оқыту әдісінің индукция және дедукция түрлері оқу материалын өту кезінде оқушының ойлау жолдарына қарай қолданылады. Талдау – жинақтау және индукция-дедукция әдістерін қолданып жүргізген оқу үдерісінде оқушының бақылау қызметі белсенді болады. Олардың бақылау, топшылау, қорытындылау қызметі үстінде өзіндік ой қозғау дағдысы мен таным қабілеті дами түседі.

Проблемалық оқытуда оқушылар бейтаныс, белгілі емес мәселелерді өз беттерінше шешуге жұмылады. Проблемалық ситуацияны шешу арқылы оқушының шығармашылық ойлауы дамиды, интеллектуалдық таным үрдісі жетіледі. Проблемалық оқытуға негізделген жұмыстар, тапсырмалар оқушының ғана өзіндік ойлауына, өзіндік ізденісіне бағытталады, білімді өз беттерімен алуға жол ашады, таным белсенділігін арттыруға түрткі жасайды. Проблемалық сұрақтарды, ситуацияны шешу шығармашылық үдеріс. Оқушылардың шығармашылық іс-әрекетін былай тұжырымдауға болады:

оқу материалының мазмұнын талдау, саралау;
проблеманы ашу, өнім жасау, шығармашылық еңбекке қол жеткізу;

қорытынды жасау, өзіне-өзі баға беру, саралау.

М. Жанпейісованың «Оқытудың модульдік технологиясы» әсіресе орыс сыныптарында қазақ тілі сабақтарын өтуде өте қолайлы болып табылады. Бұл технологияны орыс сыныптарында сабақ берген кезімде жиі қолдандым. Бір тақырып бірнеше сағатқа бөлініп, модульге салынады да соңында нәтиже сабақпен бекітіледі. Сабақтар барысында тапсырмалар білім деңгейіне қарай құрылып, күрделене отыруы арқылы оқушы білімін де, оның сапасын да жүйелі түрде арттырып отырады. Деңгейлік тапсырмаларды жүргізудегі негізгі мақсат: баланың қабілетін ашу, шығармашылығын шыңдау, іздендіру, пәнге қызығушылығын арттыру.

Осы мақсатқа жету үшін төмендегідей міндеттерді жүзеге асыру қажет.

Оқушылардың өздігінен білімін толықтыра, жетілдіре отырып, жаңа білім алуы.

Оқушылардың бір-бірімен білім алмасуына дағдылануы.

Берілген білімді пысықтау.

Оқушының білімін тексеру, бақылау.

Шығармашылық қабілетін арттыру.

Байланыстыра сөйлеуді үйрету.

Сөздік қорын байыту.

Ұлттық рухта тәрбиелеу.

Аталған оқыту әдістемелерін күнделікті сабақта қолдану барысында оқушы білімінің жетіліп, білім, білік, дағдылары қалыптасады.

Ұстаз үшін ең басты мәселе – оқыту әдісін дұрыс таңдау. Менің өз әдісім – ізденіс, ізденіске жұмылдыру, проблемалық міндеттерді шешуге талаптандыру. Шәкірттерді берілген тапсырмаларды қызыға, ынталандыра орындауға, кез келген қиыншылыққа төзуге, жеңуге үйрету. Менің тәжірибем бойынша жаңа технологиялармен оқытканда әрбір оқушының жеке басының ерекшелігін ескере отырып әдіс-тәсілді қолдану үлкен жетістікке жеткізеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Ж.Қараев «Қазақ тілін оқыту әдістемесі» Алматы «Кітап» 1989ж

2 Журнал «Қазақ тілі мен әдебиеті орыс сыныптарында» №4 2004 ж.

3 Журнал «Қазақ тілі мен әдебиеті орыс сыныптарында» №2 2005 ж.

4 Журнал «Қазақ тілі мен әдебиеті» №3 2010 ж.

5 Журнал «Қазақ тілі мен әдебиеті» №9 2006 ж.

6 Журнал «Қазақ тілі мен әдебиеті» №2 2008 ж.

7 Журнал «Бастауыш мектеп» №4 2009

Б. МАЙТАНОВТЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ КӨРКЕМ ӘДЕБИЕТТЕГІ ПСИХОЛОГИЗМ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АНАРБАЕВА М. М.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазақ әдебиеттану ғылымында көркем шығарманың психологиялық тереңдігін зерттеу ерекше маңызға ие. Бұл бағытта профессор, филология ғылымдарының докторы Бақытжан Майтановтың еңбектері айрықша орын алады. Оның зерттеулері қазақ прозасындағы психологизмді теориялық тұрғыдан талдауға және оның көркемдік ерекшеліктерін ашуға бағытталған. Б.Майтановтың еңбектері арқылы қазақ әдебиетінің психологиялық қырларын терең түсінуге мүмкіндік туды.

Б. Майтановтың зерттеулерінің негізгі маңызы.

Б. Майтановтың еңбектері қазақ әдебиетіндегі психологизм мәселелерін теориялық тұрғыдан жүйелеп қана қоймай, оны жаңа деңгейге көтерді [1]. Оның зерттеулері арқылы қазақ прозасының көркемдік мүмкіндіктері кеңейе түсті.

Психологизмді зерттеу:

Психологизм – көркем әдебиетте кейіпкердің ішкі жан дүниесін, ой-сезімін, психологиялық күйзелістерін бейнелеудің тәсілі. Бұл ұғым әдебиетте XIX ғасырдан бастап ерекше назарға алынып, Ф.М. Достоевский, Л.Н. Толстой сынды жазушылардың шығармаларында кеңінен қолданылды. Қазақ әдебиетінде психологизмнің дамуы XX ғасырдың ортасынан бастау алып, бұл бағытта Б.Майтановтың еңбектері маңызды рөл атқарды.

Майтанов психологизмді тек кейіпкердің ішкі әлемін ашу құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар шығарманың жалпы құрылымын айқындайтын негізгі элемент ретінде қарастырды.

Оның пікірінше, психологизм – автор мен кейіпкер арасындағы байланысты тереңдететін, оқырманды шығарманың мәніне жақындататын көркемдік құрал.

Көркемдік шеберлікті зерттеу:

Көркем шығарма құндылығын арттырып тұрған жазушы шеберлігінің кыры мен сырын ашуға бағытталған еңбектер жазды.

Кейіпкер болмысын танытудағы психологизмнің қызметін, көркем шығармадағы баяндаудың жолдарын, суреттеудің жүйесін, көркем мәтіннің семантикалық, стилистикалық құрылымын зерттеді [2].

Б.Майтановтың психологизмді зерттеудегі негізгі еңбектері.

Б.Майтановтың психологизм мәселелеріне арналған негізгі еңбектері қатарында «Қазақ романы және психологиялық талдау» (1996), «Көркем әдебиеттегі психологизм» (2006) және «Мұхтар Әуезов және қазақ әдебиеті дамуының тенденциялары» (2009) атты монографияларын атауға болады [3].

«Қазақ романы және психологиялық талдау» (1996): Бұл еңбекте қазақ романдарының кейіпкерлерінің ішкі жан дүниесін, олардың психологиялық ерекшеліктерін талдауға арналған. Мысалы, автор Ә.Нұрпейісовтің «Қан мен тер» романындағы Еламаннның ішкі қайшылықтарын, психологиялық күйзелістерін терең талдайды. Сондай-ақ, І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясындағы кейіпкерлердің психологиялық портреттерін, олардың шешім қабылдау ерекшеліктерін қарастырады.

«Көркем әдебиеттегі психологизм» (2006): Бұл монографияда автор көркем әдебиеттегі психологизмнің теориялық мәселелерін, оның түрлерін, қолданылу ерекшеліктерін зерттейді. Мысалы, автор Л.Толстойдың «Соғыс және бейбітшілік» романындағы кейіпкерлердің ішкі монологтарын, олардың сезімдерінің өзгеруін, психологиялық күйлерін талдайды. Сондай-ақ, Ф.Достоевскийдің «Қылмыс және жаза» романындағы Родион Раскольниковтың психологиялық күйзелісін, оның қылмысқа бару себептерін қарастырады.

«Мұхтар Әуезов және қазақ әдебиеті дамуының тенденциялары» (2009): Бұл еңбекте М.Әуезовтің шығармаларындағы психологизмнің ерекшеліктері, оның қазақ әдебиетінің дамуына қосқан үлесі қарастырылады. Мысалы, автор «Абай жолы» эпопеясындағы Абайдың ішкі жан дүниесін, оның психологиялық портретін, ақынның ой-толғамдарын талдайды. Сондай-ақ, М.Әуезовтің

басқа да шығармаларындағы кейіпкерлердің психологиялық ерекшеліктерін, олардың қоғамдағы орнын қарастырады.

Мұхтар Әуезов шығармашылығындағы психологизм.

М.Әуезовтің шығармаларындағы психологизмнің ерекшеліктерін, оның қазақ әдебиетінің дамуына қосқан үлесін зерттеді. Әуезов шығармалары жайлы құнды зерттеулер жазды.

Б. Майтановтың зерттеулерінде Мұхтар Әуезовтің шығармашылығы ерекше орын алады. М. Әуезовтің «Абай жолы» романындағы Абай бейнесі арқылы қазақ қоғамының рухани-мәдени өмірі мен әлеуметтік қайшылықтары терең көрсетілген. Майтановтың пікірінше, Абайдың ішкі жан дүниесін бейнелеуде ақынның өлеңдері үлкен рөл атқарады. Бұл өлеңдер кейіпкердің ой-сезімін ғана емес, сонымен қатар сол дәуірдегі қоғамдық көзқарастарды да көрсетеді. Майтанов сондай-ақ Әуезовтің табиғатты суреттеу арқылы кейіпкердің психологиялық күйін жеткізу шеберлігін ерекше бағалады.

Қазақ прозасындағы психологизмнің ерекшеліктері.

Б. Майтанов қазақ прозасындағы психологизмді зерттей отырып, оның ұлттық ерекшеліктеріне назар аударды. Қазақ жазушыларының шығармаларында кейіпкердің ішкі жан дүниесін ашуда ұлттық менталитет пен дәстүрлер маңызды рөл атқарады.

Табиғатпен байланыс:

Кейіпкерлердің ой-сезімдері көбінесе табиғатпен байланыста беріледі. Табиғат құбылыстары кейіпкердің ішкі күйін, көңіл-күйін бейнелеудің маңызды құралы ретінде қолданылады.

Мысалы, Абай шығармаларындағы табиғат көріністері ақынның ішкі толғаныстарын, философиялық ойларын жеткізуге қызмет етеді.

Диалогтар мен монологтар:

Диалогтар мен монологтар арқылы кейіпкерлердің ішкі қайшылықтары айқындалады. Олар кейіпкердің ой-өрісін, дүниетанымын, құндылықтарын ашуға көмектеседі.

Кейіпкерлердің ішкі монологтары олардың ойларын, сезімдерін және күмәндарын жеткізуге көмектеседі. Осы арқылы оқырман кейіпкердің ішкі дүниесіне тереңірек енеді.

Портреттік сипаттамалар мен пейзаждар:

Портреттік сипаттамалар мен пейзаждар кейіпкердің психологиялық күйін жеткізудің негізгі құралдары ретінде қолданылады. Кейіпкердің сыртқы келбеті, мимикасы, қимыл-қозғалысы оның ішкі жан дүниесін бейнелеуге қызмет етеді.

Пейзаждар кейіпкердің көңіл-күйін, ішкі толғаныстарын жеткізуге көмектеседі.

Ұлттық менталитет және дәстүрлер:

Қазақ жазушылары кейіпкерлердің ішкі жан дүниесін ашуда ұлттық менталитет пен дәстүрлерді кенінен қолданады.

Қазақ халқының салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптары, наным-сенімдері кейіпкерлердің психологиялық ерекшеліктерін айқындауға көмектеседі.

Әдеби тілдің ерекшеліктері:

Қазақ тілінің байлығы мен икемділігі жазушыларға кейіпкерлердің ішкі жан дүниесін терең және әсерлі етіп жеткізуге мүмкіндік береді.

Әдеби тілдің ерекшеліктері, метафоралар, салыстырулар, эпитеттер және басқа да көркемдік құралдар кейіпкерлердің психологиялық күйін жеткізудің маңызды құралдары ретінде қолданылады.

Түйін:

Б. Майтановтың көркем әдебиеттегі психологизмді зерттеуі қазақ әдебиеттану ғылымына үлкен үлес қосты. Оның еңбектері қазақ прозасындағы кейіпкер психологиясын тереңірек ашуға, жазушылардың көркемдік шеберлігін анықтауға мүмкіндік берді. Ғалымның зерттеулері қазақ әдебиетіндегі психологизмді дамытумен қатар, оны әлемдік әдебиет контекстінде қарастыруға мүмкіндік берді. Сондықтан Б. Майтанов еңбектері қазақ әдебиетінің теориялық және әдіснамалық тұрғыдан жетілуіне орасан зор ықпал етті. Оның зерттеулері қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымына да маңызды бағыт-бағдар беріп, әдеби шығармаларды жаңаша талдауға жол ашады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Майтанов Б.К. Психологизм в художественной литературе (На материале казахского романа). — Алматы, 2004.

2 Майтанов Б.К. Психологизм в художественной литературе. — С.57.

3 Акашева С. Теория психологизма в трудах Б.Майтанова. Майтанов әлемі: Алматы: «Әдебиет әлемі», 2013. — 256 с.

ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ: ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІН ЗАМАНАУИ ӘДІСТЕРМЕН ОҚЫТУ

АХАТ Қ. З.

Педагог-зерттеуші, қазақ тілі мен қазақ әдебиеті оқытушысы,
Қостанай жоғары педагогикалық колледжі, Қостанай қ.

Уақытының көп бөлігін цифрлық техника әлемінде өткізетін бүгінгі білім алушының ең өткір проблемаларының қатарына оның оқуға деген ынтасы жатады. Сонымен қатар сандық құрылғылар сабақтарда құрал ретінде танымал бола бастады. Осыған байланысты білім алушылардың ақпараттандыру әлемінде компьютерлік ойындарға, гаджеттерге үйір болуы білім беру процесінде «оң пайдалану» мүмкіндігі пайда болады. Цифрлық білім беру ортасын пайдалану оқыту нысандары мен технологияларына елеулі өзгерістер енгізген жаһандық сын-қатерлерге байланысты өте өзекті болып тұр. Қазіргі заманда білім саласында геймификация технологиясын қолдану өте тиімді. Оқу процесін геймификациялау - әлемдегі білім беруді дамытудың өзекті бағыттарының бірі, қазіргі ақпараттандыру заманында білім беру трендтерінің бірі.

Ғылыми жұмыстарды талдай отырып түйгеніміз, педагогикалық кадрларды даярлау мазмұнындағы геймификация технологиясын зерттеу бағдарламасы отандық педагогикада аз зерттелген. Сонымен бірге, бұл технологияны елдің білім беру мекемелерінде қолдану қарқын ала бастады, бірақ педагогтер мен педагогикалық мамандықтардың студенттері теориялық зерттеу және практикалық қолдану бойынша оқу және әдістемелік өнімдерді бүгінгі күні табу қиынға соғады. Сондықтан 2023-2024 оқу жылында біздің колледжде Қазақ әдебиеті пәніне негізделіп жасалған «Геймификация - мотивация және оқытудың тиімділігі технологиясы» жинағын әзірлеу қажеттілігі ескерген мотивациялық схемаларды жаңғырту қажеттілігіне байланысты туындады. Бұл бағдарлама шетелдік және отандық психологиялық-педагогикалық зерттеулерді талдау нәтижелері, колледж информатика мамандықтары студенттерінің тәжірибесінің нәтижелері бойынша, сондай-ақ колледж педагогикалық ұжымының практикалық тәжірибесі негізінде жасалды.

Бұл бағдарлама педагогикалық кадрларды даярлаудың білім беру процесіне енгізу «Педагог» кәсіби стандартында белгіленген қазіргі заманғы педагогтің функционалдық міндеттерін табысты орындау мақсатында базалық және кәсіби құзыреттерді

калыптастыруға және дамытуға ықпал ететін болады. Ендеше, бұл мақалада көтерілген мәселелер – студенттерге оқулық бойынша құрастырылған сабақ қызық емес болғандықтан, геймификация технологиясы арқылы ойын элементі оларды сергітіп, белсенділікке ынталандырып, қызығушылықтарын оятатындығын дәлелдеп, осылайша геймификацияны білім беру жүйесіндегі заманауи тенденция екендігін дәлелдеу. Осы мақсатқа жету үшін «Геймификация – мотивация және оқыту тиімділігі технологиясы» тақырыбында құрастырылған авторлық бағдарламаны қолданып, тәжірибеден өткіздік.

Зерттеу объектісі - бұл колледж студенттерінің қазақ әдебиеті пәні бойынша өз бетінше геймификация әдістерін қолданып жұмысын ұйымдастыру процесі.

Бағдарламаның мақсаты – білім алушылардың оқу процесін геймификациялау технологиясын меңгеруін қамтамасыз ету.

Геймификация әдісін зерттеуге арналған ғылыми жұмыстарды іздестіре бастағанда қазақша еңбектер таба алмағандықтар орыс тілінде И. Аттали, Л.П. Варенина, Ю.П. Олейник, О.В. Орлова, Л. Шелдон еңбектеріне шолу жасадым. Қарастыру барысында И. Атталидің зерттеуінде ойын ойнау қатысушылардың белсенділігін арттыру құралы ретінде қолданса, Л.П. Варенина өз еңбектерінде жаратылыстану пәндері арқылы геймификацияны енгізу тәжірибесімен бөліседі. О.В. Орлова өз зерттеулерінде компьютерлік ойындарды оқу процесіне енгізу мотивация кезеңінде орындаушылардың тапсырм орындауға деген адалдықтары арттырып, мақсатқа жету мүмкіндіктерінің жоғарылайтынын ерекше атап көрсетті. Қазақстанда білім беру саласында геймификация соңғы 3-5 жылда дами бастады. Бастапқыда ойын және квест әдістері жекелеген жобаларда қолданылса, кейінгі жылдары мектептер, жоғары оқу орындары мен кәсіпорындар деңгейінде білім беру бағдарламаларына ойын енгізу қызығушылығынын артуда. Қазақстанда Л.Л. Отарбаева, Г.К. Утепбергенова, А.С. Муханова білім беру саласында геймификацияны қолдану және білім алушылардың мотивациясын арттыру үшін ойын әдістерін әзірледі, геймификация элементтері арқылы білім алушылардың белсенділігін анықтауға зерттеу жүргізген.

Колледждегі қазақ әдебиеті сабағында геймификацияны қолдануың тиімділігін зерттеу үшін оқу материалдарын талдауды, педагогикалық экспериментті және студенттер мен оқытушыларды сауалнамадан өткізуді қамтитын құрамдастырылған әдіс

пайдаланылды. Таңдау тәсілі өзекті қиындықтарды анықтап қана қоймай, оларды шешудің оңтайлы жолдарын ұсынуға мүмкіндік беруіне бағытталды. Диагностика әдістері студенттерді ұсынылған жинақпен жұмыс істегенге дейін және одан кейін тестілеуді, сондай-ақ олардың ілгерілеуін бақылауды қамтиды. Салыстырмалы талдауды қолдану тапсырмалардың жаңа құрылымы материалды жақсы меңгеруге қаншалықты ықпал ететінін анықтауға көмектеседі.

Жүргізілген талдау негізінде мынадай гипотеза тұжырымдалды: «Геймификация – мотивация және оқыту тиімділігі технологиясы» бағдарламасы қазақ әдебиеті бойынша арнайы әзірленген дербес жұмыстар жинағын пайдалану колледж студенттерінің білімді меңгеру сапасын арттыруға ықпал етеді, олардың талдамалық ойлауын және міндеттерді шешуде дербестігін дамытады.

Геймификация білім беру- бұл компьютерлік ойын емес (дегенмен, егерк урсты қолдайтын бағдарлама жасайтын болсақ, кейде ойын қабықшасының арқасында оған өте ұқсас) Курс бойынша білім алушылар білім беру және ойын міндеттерін де орындайды. [6].

Колледжде оқитын студенттеріміз болашақ ұстаздар болғандықтан мектепте тәжірибеден өту барысында әр сабақтарын қызықты өткізуге көмек ретінде педагогикалық мамандықта оқитын 1 курс студенттеріне арнап «Геймификация – мотивация және оқыту тиімділігі технологиясы» авторлық бағдарламасы құрастырылды. Бағдарлама айқын тәжірибеге бағытталған сипатқа ие. Бағдарлама 48 сағат/2 кредитке, 3 модульге (Геймификация технологиясының психологиялық - педагогикалық негіздері. Дизайн механикасы, заманауи цифрлық құралдар арқылы қазақ әдебиетін оқытуды геймификациялау. Оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес оқытуды геймификация) әзірленіп жасалды. Бағдарламаның құрылымына үш білім беру блогы кірді: теория-6 сағат, практика - 32 сағат, студенттің жеке жұмысы -10 сағат (жоба бойынша жұмыс, оны қорғау, тәжірибе негізінде қазақ әдебиеті пәнінде геймификацияны қолдана отырып сабақтарды әзірлеу және өткізу). Бағдарламаның мазмұнына тақырыптық бөлімдер (оқыту нәтижелері) кірді, олардың әрқайсысы білім беру бағдарламасының жеке міндетін жүзеге асырады. Білім беру бөлімдері теориялық білімді игеруді және іс - тәжірибелік тәжірибені қалыптастыруды көздейді. Практикалық тапсырмалар білім алушылардың

шығармашылық қабілеттерін, оқу процесін геймификациялау дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Бағдарлама мазмұны төмендегі үлгідей құрастырылған

№	Бағалау критерийлері және / немесе сабақ тақырыптары	барлық сағат	Оның ішінде			Сабақтың типі	Бақылау тәсілі
			теориялық	практикалық	жеке		
ОН 1 Геймификация технологиясының психологиялық- педагогикалық негіздерін білу							
БӨ 1.1	Геймификация технологиясы ұғымын, принциптерін, түрлерін, оң және теріс аспектілерін, Қазақ әдебиеті сабағында технологияны қолдану ерекшеліктерін біледі.	2	2			жаңа материалды үйрену сабағы	ауызша сауалнама
БӨ 1.2	Геймификация технологиясының әдістері мен тәсілдерін біледі. Білім берудегі геймификация технологиясының құралдары мен кезеңдерін біледі.	4	4			аралас	тестілеу

Оқу жоспарының мазмұнында бағалау өлшемі өтетін тақырып туралы түсінік, ерекшеліктері, не білу керектігі және студенттерге оқытылатын материалдың мазмұнынан тұрады.

Бағдарламаның мазмұнын игеру студенттердің оқу - тәрбие процесін геймификациялау туралы алғашқы білімдерін, оқу процесінің тиімділігін арттыру үшін қызметтер мен платформаларды орынды пайдаланудың практикалық дағдыларын алуды қамтыды.

Бағалау өлшемі	Оқылатын материалдың мазмұны
Геймификация технологиясының психологиялық-педагогикалық негіздерін білу	

Геймификация технологиясы ұғымын, принциптерін, түрлерін, оң және теріс аспектілерін, технологияны қолдану ерекшеліктерін біледі.	Геймификация технологиясы ұғымы, ойын технологиясынан айырмашылығы. Геймификация принциптері. Терең, жеңіл және аралық геймификация түрлері. Қазақ әдебиеті сабағында Геймификацияның мотивацияға және оқу тиімділігіне әсері.
Геймификация технологиясының әдістері мен әдістерін біледі және қолданады. Білім берудегі геймификацияның құралдары мен кезеңдерін біледі.	Геймификация әдістері мен тәсілдері. Рейтингтер, ұпайлар, белгілер. Тарих және жағдай. Прогресс және кері байланыс. Марапаттар. Шектеулер. Оқытуды геймификациялау алгоритмі. Сюжет, мақсат, ойын механикасы, рөлдерді қазақ әдебиетінде қолдану.

Студенттерге арналған жинақты зерделеу кезінде өзіндік және ұжымдық жұмыс үшін мүмкіндіктер қарастырылып, базалық және кәсіби құзыреттіліктерді дамытуға мүмкіндік берді. Курсты игеру ұжымдық сабақтарды (сабақтар, дәрістер және т. б.), әртүрлі білім беру салалары мен қазақ әдебиеті пәнінде ойындар әзірлеу бойынша сабақтан тыс/үй тапсырмаларын орындауды, практика негізінде сабақтар өткізуді қамтыды.

Бағдарламаға төмендегідей міндеттер қойылған:

- оқыту процесінде геймификация технологиясын қолданудың теориялық негіздері туралы білім қалыптастыру;
- оқу-тәрбие процесінде геймификация технологиясын педагогикалық негізделген пайдалану дағдыларын дамыту;
- білім алушылардың практика кезінде тиімді оқыту технологияларын пайдалануға уәждемесін дамытуды қамтамасыз ету.

Бағдарламада әзірленген және ұсынылған диагностикалық материалды мұғалімдер толық немесе ішінара пайдалана алады және өз бетінше әзірлей алады. ОН1 бойынша диагностикалық материалға сілтемелер және ОН 2. 2.3 тармағында көрсетілген. ОН 3 бойынша. «Оқушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес оқытуды ойынға айналдыра білу» геймификацияны, бағалау материалын – сабақты талдау картасын, сюжетті-рөлдік ойынды жоспарлау схемасын пайдалана отырып, сабақтарды әзірлеу мен өткізуді қарастырады.

Бағдарламаны игеру барысында студенттер әмбебап құзыреттіліктерді игеру тәжірибесін игеріп, сыни ойлауды (қажеттілік, талдау мен шешім қабылдауға қабілеттілік пен дайындық); ынтымақтастық (ынтымақтастық, өзара әрекеттесу,

қарым-қатынас пен бірлескен қызметті ситуациялық орталықсыздандыру қажеттілігі, қабілеті және дайындығы), өзін-өзі таныстыру (ынтымақтастық процесінде өз пікірін, пікірін, көзқарасын және өзіндік нәтижелерін ұсыну қажеттілігі, қабілеті және дайындығы); креативтілікті (жаңасын жасауға қажеттілік, қабілеттілік және дайындық) қарым-қатынас (қарым-қатынасқа деген қажеттілік, қабілеттілік және дайындық), көрсете алды Зерттеу нәтижелері. Оқытуды геймификациялау - оқушылардың белсенділігін, мотивациясын және белсенділігін арттыру үшін білім беру үдерістерінде ойын элементтері мен әдістерін пайдалану [6]. Осы мақсаттарға жетуге болатын көптеген бағдарламалық білім беру ресурстары мен платформалар бар. Олардың негізгілерін қарастырайық: курс өту барысында студенттер қазақ әдебиеті сабағында геймификацияны қолдану үшін әр түрлі платформалармен жұмыс жасады. Кейбір платформаларға жеке-жеке тоқталып өтсек.

Joyteka.com платформасы – студенттердің қызығушылығын арттыратын тиімді құрал. Бұл платформа квест ойынын ұйымдастыруға мүмкіндік береді, ол студенттерді белсенді қатысуға ынталандырады. Квест бөлмелерін қашықтықтан немесе бетпе-бет оқыту үшін пайдалануға болады. Интернеттегі квест бөлмелерімен жұмыс істеу үшін кез келген заманауи гаджет пен интернет байланысы қажет. Joyteka.com платформасы білім алушылардың пәнге деген ынтасын арттыруға көмектеседі. Студенттер материалды жақсырақ меңгереді, зейінділігі мен қызығушылығын арттырады. Мысалы, қазақ әдебиеті сабағында «Абай жолы» шығармасын оқыту барысында студенттер квест ойынына қатысып, шығарманың негізгі тақырыптары мен кейіпкерлері туралы сұрақтарға жауап беріп, тапсырмаларды орындау арқылы білімдерін тереңдетеді. Осылайша, Joyteka.com платформасы қазақ әдебиеті сабағында геймификацияны тиімді енгізуге ықпал етеді, студенттердің оқу процесіне белсенді қатысуын қамтамасыз етеді

LearningApps.org сайтында әр түрлі тақырыптар бойынша дайын мультимедиялы қосымшалар бар. Бұл бағдарлама – онлайн режимде жүргізіледі. Бағдарламаны қолдану барысында үнемі ғаламтормен байланыс болу керек. Бағдарламада дайын тапсырмалар жиынтығы болғанымен, тапсырмалар орыс тілінде құрылған, қазақ тілді тапсырма мүлдем жоқ. Бірақ студенттермен жаңа жаттығулар тапсырмасын құруға мүмкіндігіңіз бар. Өзіңізге ұнаған бір жаттығу түрін алып, дайын шаблондарға қазақ әдебиетіне қатысты тапсырмаларыңызды құру мүмкіндігі берілген. Бағдарламаның

тиімділігі де - сол. Осы дайын шаблондарды өзім қолданып, «Қазақ тілі мен әдебиеті» пәніне арналған түрлі тапсырмалар жиынтығын жасадым. Сабақ кезінде де интерактивті тақтаны қолдану арқылы Learning Apps.org сайтына кіріп, интерактивті қосымшалардан викторина құрып студенттермен жұмыс жасадық. Мысалы, М. Шахановтың өмірі мен шығармашылығы және «Отырардың күйреуі» поэмасының мазмұнын меңгерту барысында «Миллион кімге бұйырады?», «Көкпар» секілді тапсырмаларды студенттер қызыға шешті. «Миллион кімге бұйырады?» ойынының шаблонуна қазақ әдебиетіне қатысты сұрақтарды жинақтап, студенттерге ұсынғанымызда, қызығушылықпен ат салыса қатысты

Kahoot – мобильді құрылғыларда дұрыс жауабы бар онлайн викторина құруға мүмкіндік беретін сервис. Сервис арқылы құрылған бір викторинаға жалпы саны 30 – дейін оқушы қатысы алады. Веб сервис оқушының әр тақтырып бойынша білімін бекітуге, тексеруге мүмкіндік береді. Ол компьютерлер, планшеттер, ұялы телефондар және басқа құрылғылар арқылы орындауға болатын тесілерді, сұрақ – жауаптарды жасауға мүмкіндік береді. Бұл арқылы жүргізілетін жұмыстар фото және видео қосу мүмкіндігіне ие сауалнама (тест) құру, виртуалды кабинеттің номерін (жүйе генерациялайды) беру, проектор арқылы тапсырманы экранға көрсету, студенттердің мобильді құрылғылар арқылы виртуалды кабинетке кіру.

Superkid.online бұл қазіргі уақытта 14 түрлі үлгіні қамтитын технология. Студенттер орындаған тапсырмаларды автоматты түрде текеріп; түймені басу арқылы үлестірмелі материалдарды алуға мүмкіндік береді. Бұл қолданбада викторинаны жүргізу барысында студенттер арасында байқау ұйымдастыруға болады. Қорытындысында жиналған ұпайын берген жауабының дұрыс, бұрыстығын көрсетеді. Сонымен қатар, қашықтан оқыту мақсатында да қолдануға болады. Құрылған тестті әлеуметтік желілер арқылы немесе электронды пошта арқылы сілтемесін жіберіп, басқа әріптестермен бөлісуге болады. Курс барысында геймификацияны қазақ әдебиетінде қолдану әдістерімен танысады және қолданады: қазақ әдебиеті бойынша викториналар ұйымдастыру, онда оқушылар әдеби шығармалар, авторлар мен олардың шығармалары туралы сұрақтарға жауап береді. Бұл әдіс білімді тексеру мен бекітуге көмектеседі.

«Геймификация - мотивация мен оқыту тиімділігі технологиясы» курсы аяқтағаннан кейін білім алушылар:

- білім берудегі геймификация технологиясының түсінігін, принциптерін, түрлерін, құралдары мен кезеңдерін білетін болады; әртүрлі жас топтарымен жұмыс істеу кезінде геймификация әдістері мен әдістері туралы түсініктерін кеңейтеді;

- шығармашылық – өнімді іс- әрекетті модельдейтін үстел үсті – баспа және рөлдік ойындарды, ойындары әзірлеу дағдыларына ие болады; арнайы пәндер кабинеттерінің оқу жабдықтары мен бағдарламалық қамтамасыз етуін пайдалана отырып, әртүрлі сервистерді, қолданбаларды пайдалана отырып ойындар жасауды үйренеді.

Қорыта келгенде геймификация қазақ әдебиетін оқытуда тиімді әдіс болып табылады және сабақ өту барысында шығармаға деген қызығушылықтарын оятады. Бұл педагогикалық колледж студенттерін оқытудың әдістемелік бағдарламасында осы әдісті қолдануды қажет етеді. Болашақта геймификацияны одан әрі дамыту және жаңа әдістерді енгізу арқылы қазақ әдебиетін оқыту сапасын арттыруға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Баджиева С. Х., Урусова Ф.А.- Геймификация образования: проблемы использования и перспективы развития // Мир науки. Педагогика и психология: науч. журн. 2020. №4. URL: <https://mir-nauki.com/34PDMN420.html>

2 Варенина Л.П. -Геймификация в образовании // Историческая и социально-образовательная мысль : науч.-практич. журн. Том 6, № 6. Часть 2, 2014 URL:

<https://cyberleninka.ru/article/n/geymifikatsiya-v-obrazovanii/viewer>

3 Ермолаева М.Г. Игра в образовательном процессе: методическое пособие / М.Г. Ермолаева. – 2-е изд., доп. –СПб.: СПб АППО, 2005.

4 Климкович Е.В. Развитие геймификации образования в процессе реализации программ высшего и дополнительного образования // Современное педагогическое образование 2021, №8.

5 Кавтарадзе Д.Н. Обучение и игра: введение в интерактивные методы обучения / Д.Н. Кавтарадзе. – 2-е изд. –М.: Просвещение, 2009

6 Сыдыков Б.Д., Сман Г.Т. Геймификация білім беруді ұйымдастырудың құралы ретінде // Молодой ученый. - 2022. - № 9 (404). - С. 251-

ҚАЗІРГІ ӘДЕБИЕТТАНУ САЛАСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ДАМУ БАҒЫТТАРЫ

АХАТОВА З. С.

педагог-зерттеуші, қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі, Ағашорын ЖОББМ, Ертіс ауданы, Павлодар облысы

Әдебиеттану ғылымы-әдеби шығармашылықты зерттеу арқылы қоғамның мәдени және рухани дамуын түсінуге мүмкіндік беретін бірден-бір сала. Себебі, қазіргі кезде әдебиеттану тек әдеби шығармаларды ғана зерттемей, оларды әлеуметтік, мәдени және философиялық контексте талдайды. Сондықтан әдебиеттану ғылымының дамуы барысында бірнеше жаңа бағыттар пайда болып, бірқатар өзекті мәселелер туындауда. Соның бірі-әдебиеттегі постмодернизмнің әсері. Постмодернизм қандай бағыт? Оның қазіргі таңдағы әдебиеттегі ықпалы қандай?

Постмодернизм-XX ғасырдың екінші жартысында пайда болған бағыт, ол дәстүрлі әдебиет түрлерін, құрылымдық тәсілдерді қайта қарап, автор мен оқырман арасындағы шекараны бұзды[1,1176]. Бұл бағыттың әсерінен әдебиеттану да бірқатар өзгерістерге ұшырады. Әдеби шығармаларда қарама-қайшылықтар мен көпмәнділіктер, мәтіндер арасындағы өзара байланыс, авторлық интерпретацияның шектеулілігі сияқты жаңа мәселелер туындады. Дегенмен, қазақ әдебиеттануына постмодернизмнің әсері әр түрлі тұстарда теріс әсер етуі мүмкін. Сол үшін постмодернизмнің қазақ әдебиеттануына тигізетін кері әсерлерін талқылап көрейік.

Постмодернизмнің әдебиеттануға кері әсерін айтқанда, ең алдымен, оның дәстүрлі құндылықтарды төмендететіндігін айта кеткеніміз жөн. Өйткені, ол дәстүрлі әдебиетке деген көзқарасты қайта қарап, оның шекараларын тарылтты. Қазақ әдебиеті өзінің ұлттық құндылықтары мен халықтық дәстүрлеріне негізделген шығармалармен танымал болған. Постмодернистік көзқарастар ұлттық сана мен мәдениетке көбірек мән беру орнына, әлемдік ауқымдағы салыстырмалы концепциялар мен көпқабатты мәтіндерге көңіл бөледі. Бұл жағдай дәстүрлі қазақ әдебиетінің мән-мағынасын түсінудегі қиындықтарды тудырып, әдебиеттанушылардың ұлттық рухани мұраны терең зерттеуінен алыстатуы мүмкін.

Постмодернистік әдебиетте ұлттық немесе мәдени бірегейлікке қатысты анық, бірегей көзқарас болмайды. Мәтіндерде жиі «бөлшектерден» құралған әлемдер көрсетіледі, бұл, өз кезегінде, ұлттық бірегейлік пен мәдени мұраның бұлыңғырлануына әкеп

соғады. Қазақ әдебиетінде ұлттық тілді, салт-дәстүрлерді сақтау маңызды болғандықтан, постмодернизм бұл құндылықтарды ескермей, оларды айқын шекаралармен көрсетудің орнына, көпшілікке түсініксіз, абстракцияланған түрде ұсынуы мүмкін. Бұл ұлттық әдебиеттануды негізсіз күрделендіріп, халықтың мәдени мұрасына деген құрметті төмендетуі мүмкін.

Постмодернизмнің тағы бір ерекшелігі-мәтіндердің көпмағыналылығы мен интертекстуалдығы[2,586]. Яғни, мәтіндер бір-бірімен байланысты емес, тіпті қарама-қайшы элементтерді біріктіріп, көркемдік жағынан қосымша мағыналарға ие болады. Бұл қазақ әдебиетінің түпнұсқалық мәнін бұрмалауы мүмкін, себебі қазақтың әдебиеті көбінесе айқын құрылымды және түсінікті болуды талап етеді. Егер постмодернистік теория мен әдіснаманы қолдану барысында мәтіндердің қарама-қайшылығы мен түсініксіздігі негізгі құндылыққа айналатын болса, онда қазақ әдебиетінің оқырмандары мен зерттеушілері үшін оны дұрыс түсіну қиындайды.

Постмодернистік әдебиетте жанрлар арасында нақты шекаралар жоқ. Әдебиет зерттеушілері мен сыншылары көбінесе шығармаларды өзіне тән жанрлық анықтамалар арқылы талдайды. Ал постмодернизм бұл анықтамаларды бұзып, жанрлардың арасындағы өтпелі шекараларды, гибриді түрлерді насихаттайды. Қазақ әдебиеттануында бұл күрделіліктердің артуына әкелуі мүмкін, себебі әдебиет жанрларының нақты жіктелуі мен құрылымдық тұтастығы ұлттық мәдениет пен оның әдебиетін түсінуде маңызды рөл атқарады.

Сондай-ақ, постмодернистік әдебиетте тіл көбінесе күрделі, ауыр және көпжақты болады. Қазақ тілінің өзіндік қарапайымдылығы мен түсініктілігі постмодернистік тәсілдермен үйлесімсіз болуы мүмкін. Әсіресе, қазақтың дәстүрлі фольклорлық шығармалары мен эпикалық поэзиясында тілдің қарапайымдылығы мен халықтық нақтылығы маңызды болса, постмодернизм бұл қарапайымдықты жоя отырып, қазақ әдебиетінің жандылығын, оған тән ерекшеліктерді бұзуы ықтимал.

Постмодернизм қазақ әдебиеттануына көптеген жаңалықтар әкелгенімен, оның кері әсерлерін ескеру де маңызды. Дәстүрлі ұлттық құндылықтардың, бірегейліктің, жанрлық шекаралардың сақталуы қазақ әдебиетінің өзіндік сипатын сақтау үшін маңызды. Постмодернистік теориялардың әсерінен әдебиеттану саласындағы зерттеулер күрделеніп, түсініксіз сипат алуы мүмкін[3,646].

Сондықтан қазақ әдебиеттануында постмодернизмді қолдану барысында ұлттық мәдениет пен тілдің сақталуын қамтамасыз ету керек.

Әдебиеттану саласындағы тағы бір өзекті мәселе-оның мәдени контекспен байланыстылығында болып отыр. Әдебиеттің қоғаммен, мәдениетпен байланысы әдебиеттанудың басты мәселелерінің бірі болып қала береді. Қазіргі әдебиет зерттеушілері шығармаларды тарихи, әлеуметтік және мәдени контексте талдауға көп мән беруде. Әсіресе, жаһандану кезеңінде әдебиеттің ұлттық ерекшеліктері мен әлемдік мәдениетке ықпалы мәселесі ерекше назарда.

Әдебиет және мәдени контекст арасында тығыз байланыс бар, өйткені әдебиет тек қана шығармашылық құбылыс емес, сонымен қатар сол кезеңнің, қоғамның, халықтың мәдениеті мен әлеуметтік құрылымын айқындайтын маңызды құрал болып табылады. Әдеби туындылардың терең мағынасы көбінесе сол туындының туындаған мәдени, тарихи, саяси жағдайларымен тығыз байланысты. Әдебиет белгілі бір мәдени контексте ғана толыққанды түсінік алады, өйткені ол сол қоғамның құндылықтары, тілдік жүйесі, дін, дәстүрлер мен әлеуметтік құрылымдарын өз ішінде сақтайды.

Әдебиет әр дәуірдің, қоғамның, мәдениеттің айнасы болып табылады[4,366]. Сондықтан шығармалар көбінесе автордың әлемге, қоғамға, оның мәдени құндылықтарына деген көзқарасын, пайымын көрсетеді. Әдебиет туындылары әлеуметтік өзгерістер мен мәдени құбылыстарды көрсететін дәлелдер ретінде қызмет етеді. Мысалы, қазақ әдебиетінде XIX ғасырда романтизмнің белен алуы, қазақ қоғамындағы көшпелі өмірдің ерекшеліктерін көрсетуі әдебиеттің мәдени контексте тәуелді екендігін көрсетеді. Бұл уақытта әдебиетте қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрі мен қоғамның рухани әлемі басты орын алады.

Мәдени контекст әрбір шығарманың өз кезеңіндегі тарихи жағдайға, ұлттық психологияға, халықтың құндылықтарына сәйкес болуын талап етеді. Сондықтан, әдебиет тек шығармашылық үдеріс емес, сол кезеңнің мәдени-әлеуметтік жағдайларын түсіну құралы болып табылады.

Әдеби шығармаларда мәдени кодтар-белгілі бір халықтың немесе қоғамның түсініктері, бейнелер мен белгілер жүйесі қолданылады. Бұл кодтар автордың шығармасын оқырманға түсінікті әрі мәнді ету үшін қажетті құралдар болып табылады. Әрбір халықтың мәдени кодтары оның тарихымен, дінімен, тілінен, дәстүрлерімен тығыз байланысты. Әдеби шығармаларда

осы кодтар дұрыс қолданылғанда ғана олар толық мағынаға ие болады. Мысалы, қазақ қазақ әдебиетінде «қонақ» ұғымы ерекше мәнге ие. Қонаққа деген құрмет пен ықылас қазақ халқының мәдениетінде маңызды орын алады. Бұл код қазақ әдебиетінде түрлі шығармаларда кездесіп, оқырмандардың ұлттық мәдениет туралы түсінігін қалыптастырады. Сондықтан әдебиет мәдени кодтарды дұрыс қолдану арқылы өзінің ұлттық ерекшеліктерін сақтай отырып, оқырманға терең мағына мен рухани байлық бере алады.

Әдебиет өз кезегінде қоғамның мәдени дамуына әсер етеді. Әдеби шығармалар мәдени өзгерістердің қозғаушы күші бола алады. Олар адамдардың ойлау жүйесін, дүниетанымын, әлеуметтік қатынастарды өзгертуге қабілетті. Көптеген әдеби туындылар қоғамдағы әділетсіздікке, теңсіздікке, саяси қанаушылыққа қарсы күрескен, бұл қоғамда үлкен мәдени толқуларға, реформа жасауға ықпал еткен. Мысалы, Абай Құнанбаевтың шығармашылығында қазақ қоғамындағы кемшіліктер мен адамгершілік құндылықтар жөнінде айтылған ойлары әлеуметтік және мәдени өзгерістерге әсер етті.

Сондай-ақ, XX ғасырдың басында қазақ әдебиетінде ұлттық тәуелсіздік пен ұлттық мәдениетті сақтау мәселелері көтерілгенде, әдебиет әлеуметтік және мәдени қайта құрулар мен жаңғырулардың бастамашысы болды. Мысалы, Мұхтар Әуезовтің шығармаларында қазақ халқының мәдени мұрасы мен тарихын зерттеу, қайта жаңғырту мәселелері алға қойылды.

Әдебиет әр кезеңде жаңа мәдени кодтарды қабылдай отырып дамиды. Әр тарихи кезеңде мәдени құндылықтар мен дәстүрлер өзгеріп отырады, бұл әдеби шығармаларға әсер етеді. Егер әдебиет белгілі бір тарихи кезеңнің мәдени кодтарын көрсететін болса, онда уақыт өте келе жаңа мәндер мен түсініктер пайда болады. Бұл әсіресе модернизм мен постмодернизм сияқты ағымдарда байқалады, онда әдеби шығармалар жаңа интерпретациялар мен символикалық кодтар арқылы көпқабатты мағына алады[5, 596].

Қазіргі қазақ әдебиетінде де жаңа кезеңнің мәдени контекстіне байланысты әдеби шығармаларда жаңа тақырыптар мен мәселелер қарастырылуда. Мысалы, қала мен ауыл арасындағы айырмашылықтар, жаһандану процесі, жастар арасындағы идеологиялық өзгерістер, дәстүр мен жаңашылдық арасындағы қақтығыстар сияқты мәселелер бүгінгі әдебиетте жиі кездеседі.

Әдебиет ұлттық мәдениетті сақтаушы ғана емес, сонымен бірге оны әлемдік мәдениетпен байланыстыратын көпір болып табылады.

Әдеби шығармалар ұлттық тарихты, тіл мен дәстүрді жеткізумен қатар, әлемдік әдебиетпен диалогқа түседі. Бұл ұлттық әдебиеттің өз орны мен рөлін сақтай отырып, әлемдік мәдениетте өз ықпалын нығайтуына мүмкіндік береді.

Қазақ әдебиеті, әсіресе тәуелсіздік алғаннан кейін, әлемдік әдебиетпен байланысын арттырды. Әрине, ұлттық сипат сақталуы қажет болса да, халықаралық әдеби қауымдастықпен байланыс орнату арқылы қазақ әдебиеті өз ықпалын кеңейтті. Мұндай байланыстар әртүрлі мәдени контексттерді түсінуге және қабылдауға мүмкіндік береді.

Әдебиет пен мәдени контекст арасындағы байланыс өте маңызды және олар бір-біріне өзара әсер етеді. Әдебиеттану ғылымы қоғамның мәдени құндылықтарын, ұлттық дәстүрлерін, тілдік жүйесін, әлеуметтік жағдайын сақтай отырып, жаңа идеялар мен мәдени өзгешеліктерді ұсынады. Ал мәдени контекст әдеби шығарманың мағынасын толық түсіну үшін қажетті негіз болып табылады. Сондықтан әдебиет пен мәдениет арасындағы қарым-қатынасты зерттеу, олардың өзара байланысын түсіну қазіргі әдебиеттанудың маңызды міндеттерінің бірі болып табылады.

Қазіргі әдебиетте идеологияның рөлі туралы мәселе де өзекті болып отыр. Әдеби шығармаларда идеологиялық ықпалдың қалай көрінетіні, автордың қоғамдағы саяси жағдайларға қандай әсер ететіні, сондай-ақ әдеби шығармалардың идеологиялық құндылығының мәні туралы пікірталастар жиі болып тұрады.

Цифрлық дәуір әдебиетке де өз әсерін тигізді. Электронды кітаптар, интернеттегі әдеби платформалар, блогтар мен әлеуметтік желілерде жарияланатын шығармалар әдебиеттің жаңа форматтарын жасады. Сонымен қатар, әдебиеттанушылар жаңа медиа құралдарының әдебиетке қалай ықпал етіп жатқанын зерттеу үстінде. Бұл мәселе әдебиеттің дәстүрлі түрлері мен жаңа медианың арақатынасын түсінуге ықпал етеді.

Қазіргі әдебиеттану ғылымы өз зерттеулерінде жаңа әдіснамаларды қолдануда. Феминистік әдебиеттану, постколониалды теория, гей-теория және психоанализ сияқты жаңа тәсілдер әдебиетке деген жаңа көзқарастарды қалыптастырды. Бұл теориялар әдеби шығармаларда қоғамдағы әділетсіздіктер мен теңсіздіктерді, психологиялық қырларды зерттеуге мүмкіндік берді.

Психология мен әдебиеттің арасындағы тығыз байланыс әдебиеттану ғылымында үлкен зерттеулерге арқау болды. Автордың психологиясы, кейіпкерлердің ішкі дүниесі, сондай-ақ шығарманың

психологиялық аспектілері қазіргі әдебиеттану зерттеулерінде басты мәселелердің біріне айналуда.

Қазіргі әдебиеттану ғылымы бірнеше жаңа бағыттардың ықпалымен қарқынды дамып келеді. Әдебиет тек эстетикалық құндылықтар ғана емес, сонымен қатар қоғам мен мәдениеттегі маңызды құбылыс ретінде қарастырылады. Әдебиеттанушылар қазіргі заманғы өзгерістер мен жаңалықтарды ескере отырып, әдебиеттің әлеуметтік, саяси, мәдени және философиялық қырларын тереңірек зерттеуге ұмтылуда. Бұндай өзекті мәселелер әдебиеттану ғылымының дамуына жаңа бағыттар мен тың идеялар қосып отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Асылбекова Б. Қ. Қазіргі қазақ әдебиетінің проблемалары- Алматы: Қазақ университеті, 2020-1176

2 Атамұратов С.Б. Әдебиеттану теориясы мен әдіснамасы- Астана: Фолиант, 2019-586

3 Бенашвили М. Постмодернизм және әдебиет-Алматы: Дәуір, 2016-646

4 Әбдіқалықова С.Ж. Қазіргі әдебиеттегі жанрлар мен стильдер-Алматы:Қазақ университеті, 2021-366

5 Жұматаева Г.Т. Қазіргі қазақ әдебиетіндегі сыни көзқарастар-Астана: Фолиант, 2017-596

АБАЙДЫҢ ҚАРА СӨЗДЕРІН МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНА ОҚЫТУ ӘДІСТЕРІ

БАЛТАБАЕВА У. А.

магистрант, Ә. Мәргұлан университеті, Павлодар қ.

Абай Құнанбайұлы – қазақтың ұлы ойшылы, ақын және ағартушысы. Оның қара сөздері – халқымыздың рухани қазынасы. Бұл еңбектерінде ол адамгершілік, білім, еңбек, ұлт болашағы, дін және ғылым туралы ойларын ортаға салған. Қара сөздерді оқыту – тек әдеби шығарманы түсіндіру емес, оқушыларға терең философиялық, моральдық және этикалық тәрбие беру процесі. Абайдың қара сөздері – адамгершілік пен білімнің маңыздылығын түсіндіретін құнды еңбектер. Ол өз еңбектерінде еңбек, әділеттілік, ақыл мен мінез-құлық мәселелерін қозғайды. Абай: «Адамның жақсы болуы

– атадан емес, тәрбие мен білімнен» (7-сөз) деп, адамның дамуы үшін білім мен тәрбиенің шешуші рөл атқаратынын баса көрсетеді. Қара сөздерді оқыту барысында мұғалім оқушыларды тек мәтінмен таныстырып қана қоймай, оның мағынасын ашуға көмектесуі қажет. Бұл еңбектер қазақ халқының мәдени құндылықтарын бойына сіңірген азамат тәрбиелеуге ықпал етеді.

Абайдың қара сөздері мектеп бағдарламасында бар, барлық сыныптарда кездеседі. Ол философиялық, ойшылдық тұрғысынан жазылғандықтан оқытуда біраз қиындықтарды тудырады. Қара сөздердің лексикалық қабатында да көнерген, сирек қолданылатын сөздер болғандықтан, оны түсіну оқушыларға қиындық келтіріп жатады. Сондықтан мұғалімнен үлкен педагогикалық шеберлікті қажет етеді деуімізге болады.

Қазақ лексикасындағы көнерген сөздер екіге бөлінетіні белгілі. Тарихи сөздерге би, жәдігөй, абыз т.б. сөздерді жатқызамыз. Би – қазіргі сот жүйесіне ұқсас, халықтың дауларын шешуші болса, жәдігөй алдамшы, жалған ақыл айтушы, ал абыз дәстүрлі қоғамда ерекше құрметті діни тұлға.

Көнерген сөздердің екінші түрі архаизмдер. Архаизмдер – көнеріп, мағынасын өзгерткен немесе қолданылмайтын сөздер. Мысалы меңзеу (ишара жасау, астарлап айту), қарыз – борыш, міндет (Абай заманында кең мағынада қолданылған), жарлы – кедей, тұрмысы төмен адам. Бұлар қазір де қолданылады көркем тілде. Ауызекі тілде жастар көп қолдана қоймайды. Сондықтан жастар арасындағы актив қолданысқа жатқыза алмаймыз. Сондықтан көнерген сөздер оқушыларға түсінуге қиындық келтіреді. Біз мақала жазу барысында көнерген сөздерді оқытудың бірнеше әдістерін ұсынбақпыз.

Абайдың қара сөздеріндегі көнерген сөздерді түсіндіру үшін түрлі оқыту әдістерін қолдануға болады:

1. Салыстырмалы әдіс – көнерген сөздер мен қазіргі қолданыстағы баламаларын салыстырып түсіндіру. Мысалы, «би» сөзін қазіргі «судья» немесе «төреші» сөзімен салыстыру.

2. Көрнекілік әдісі – тарихи суреттер, картиналар немесе фильмдер арқылы түсіндіру. Абыз, би, хан сияқты тұлғалардың рөлін көрсету.

3. Мәтіндік талдау – қара сөздерді оқып, контекст бойынша көнерген сөздердің мағынасын ашу. Мысалы, «Жиырма тоғызыншы сөзде» кездесетін көнерген сөздерге талдау жасату.

4. Тапсырмалар мен ойындар ақылы көнерген сөздердің мағынасын табу ойындары. Архаизмдермен сөз тіркестерін құрғызу.

5. Этнолингвистикалық зерттеу әдісін қолдану. Бұл әдіс оқушыларға көнерген сөздердің шығу тарихын зерттеуге мүмкіндік береді және жалпы оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытады. Абайдың «Қара сөздері» – қазақ әдебиеті мен мәдениетінің терең мұрасы. Оны оқыту барысында көнерген сөздерді түсіндіру арқылы оқушылардың сөздік қорын байытуға, тарихи танымын арттыруға болады. Оқыту әдістерін дұрыс қолдану – бұл сөздерді түсінікті әрі қызықты етуге көмектеседі. Абайдың жиырма тоғызыншы қара сөзін мысал ретінде талдап, оқыту әдісін ұсынамыз. Абайдың бұл қара сөзінде бірнеше көнерген сөздер кездеседі. Олардың көпшілігі қазақтың дәстүрлі қоғамына, салт-санасына, моральдық-этикалық құндылықтарына байланысты.

Жиырма тоғызыншы қара сөздегі көнерген сөздер мен олардың мағыналары:

1 Жәдігөй – екіжүзді, алдамшы, жағымпаз адам.

2 Жансыз – тыңшы, біреудің сөзін жеткізуші.

3 Сәуегей – болжаушы, көріпкел, алдын ала айтушы.

4 Бөлекор – өсекші, жамандық іздеуші, жала жабушы.

5 Құр тамаққа жалданып – ақы алу үшін жалған сөз айту, пайда табу үшін өтірік сөйлеу.

6 Жылмаң – жағымпаз, арсыз, жеңілтек мінезді адам.

Бұл сөздерді оқыту тәсілдері:

Мәтіндік талдау: Оқушыларға осы сөздердің мәтіндегі мағынасын ашу.

Салыстыру: Көнерген сөздер мен қазіргі қолданыстағы сөздерді салыстыру (мысалы, «сәуегей» – «көріпкел» деген сөзбен сәйкес келеді).

Түсіндірме сөздік құру: Оқушыларға көнерген сөздердің мағынасын өздеріне зерттетіп жаздыру.

Диалог құру: Осы сөздерді пайдаланып, оқушыларға қысқа әңгіме немесе диалог жазғызу.

Абайдың Жиырма тоғызыншы қара сөзі – адамгершілік пен әділдік туралы маңызды ой қозғайтын терең шығарма. Көнерген сөздерді түсіну арқылы оқушылар оның мәнін тереңірек ұғына алады.

1 Талдау және түсіндіру әдісін қолдану

Мұғалім қара сөздің мазмұнын түсіндіріп, негізгі идеяларды бөліп көрсетеді. Оқушыларға мәтіннің мағынасын ашып, оның астарлы ойларын саралауға көмектеседі.

Мысалы, 38-қара сөзінде Абай былай дейді: «Адамның ғылымы, білімі – ол хақиқатқа, растыққа құмар болып, әр нәрсенің түбін, хикметін білмекке ынтық бірлән табылады» Осы сөйлем арқылы оқушыларға ғылым мен білімнің маңызын түсіндіруге болады.

2 Салыстыру әдісі. Қара сөздердегі ойлар қазіргі заманмен, өзге философиялық немесе әдеби еңбектермен салыстырылады. Мысалы, оныншы қара сөзде Абай еңбек етудің маңыздылығын айтады: «Еңбек қылсаң, қара жер де береді, құр тастамайды» Бұл ойды қазіргі кәсіпкерлік, еңбексүйгіштік құндылықтарымен байланыстыруға болады.

Шығармашылық тапсырмалар. Қара сөздердің мазмұнына байланысты эссе жазу. Абай қара сөздерін қазіргі заманмен байланыстырып әңгіме немесе көркем шығарма жазу. Театрландырылған көрініс қою (Абайдың бір қара сөзін сахналау).

Сыни ойлау дағдыларын дамыту. «Екі жақты күнделік» стратегиясы: оқушы бір бағанға қара сөзден үзінді жазса, екінші бағанға оның мағынасын түсіндіреді.

Қара сөздерді қазіргі заманмен байланыстыру. Абайдың қара сөздері – тек әдеби мұра емес, сонымен бірге қазіргі қоғам үшін де өзекті еңбек. «Ғылымды үйренгенде ақиқатты мақсат ет» (32-сөз). Бүгінде жас ұрпаққа білім алудың маңыздылығы зор. «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей» – еңбекқорлық қазіргі заманда да табысқа жетудің негізгі шарты. Осы аталған әдістерді қолдану арқылы Абайдың қара сөздерінің мәнін, мағынасын терең түсіндіруге болады. Сабақты түрлендіру, түрлі әдістер мен тәсілдерді жанашылдықпен қолдану сабақтың нәтижелілігіне апаратын жол десек болады.

Абайдың қара сөздері – тәрбиелік маңызы зор, өмірлік ұстаным қалыптастыратын құнды мұра. Оларды оқыту оқушылардың ой-өрісін кеңейтіп, ұлттық сана-сезімін қалыптастыруға көмектеседі. Мұғалімдер оқытудың әртүрлі әдістерін пайдалана отырып, Абайдың ойларын терең түсіндіруі керек. Абай айтқандай: «Білімдіден шыққан сөз, талаптыға болсын кез» (38-сөз). Сондықтан, ұлы ойшылдың мұрасын жас ұрпаққа дұрыс жеткізу – әрбір ұстаздың міндеті. Ұстаз үнемі ізденіс үстінде болып, білімін жетілдіріп отыруы тиіс. Үздік сабақ үлгісі терең білім

мен тәжірибені қажет етеді. Бұл саладағы шебер ұстаздардың сабағына қатысу, тәжірибе алмасумен қатар әдістемелік тұрғыдан жазылған ғылыми еңбектердің берері мол. Қазақ әдебиетін, соның ішінде Абайдың шығармаларын оқытуды тереңдеп зерттеп, тиімді оқыту әдістемесін жасаған Қ.Бітібаеваның еңбектерін [1], Б. Д. Жұмақаеваның «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі» [2], Ж. А. Рүстемованың «Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі» [3] сияқты әдістемелік еңбектерін Абайдың қара сөздерін оқытуда қолдану негізінде сабақты түрлендіруге, оқушыларды қызықтыратын жаңа әдістерді қолдануға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Бітібаева Қ. Мектепте Абай шығармаларын оқыту. Өскемен, 1994. – 180 б.

2 Жұмақаева Б. Д. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. Алматы, 2015. – 242 б.

3 Рүстемова Ж. А. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. Қарағанды, 2020. – 164 б.

ҚАЗАҚ РОМАНЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢДЕРІ ЖӘНЕ ДАМУЫ

БАРАТОВА М. Н.

к.ф.н. доцент, Торайғыров университеті, г. Павлодар

ӨСЕРБАЙҰЛЫ С.

магистрант, Торайғыров университеті, г. Павлодар

Қазақ прозасында роман жанрының қалыптасуы мен даму жолы — ұлттық әдебиет тарихының ең күрделі де терең үдерістерінің бірі. Роман жанры — халықтың тарихи, әлеуметтік, рухани және психологиялық болмысын кең көлемде бейнелеуге мүмкіндік беретін синтетикалық сипаттағы эпикалық форма. Бұл жанрдың дамуы қазақ әдебиетінде көркемдік дәстүрлердің сабақтастығы мен жаңғыруының жарқын көрінісі болып табылады. Әсіресе, М. Әуезов шығармашылығы қазақ романының жанрлық эволюциясында ерекше орын алып, эпикалық баяндау үрдістерін кемел деңгейге жеткізген.

Роман жанры — әлем әдебиетінің тарихи дамуында ең кемелденген, кең тынысты, көркемдік мүмкіндігі мол жанрлардың бірі. Ол адам мен қоғам, тарихи оқиғалар мен әлеуметтік құрылым,

ұлттық болмыс пен рухани өзгерістер сияқты күрделі мәселелерді жан-жақты суреттеуге бағытталған. Өзінің табиғаты жағынан роман — эпикалық жанр болып табылады. Ол шындықты кең кеңістікте, ұзақ уақыт аралығында, кейіпкерлердің тағдыры мен әлеуметтік ортадағы қарым-қатынастары арқылы бейнелеуге мүмкіндік береді.

Бахтин роман жанрын эпосқа қарсы тұратын, бірақ сонымен қатар эпикалық табиғатқа ие жанр деп қарастырады. Ол эпостың аяқталған, тұрақты, тарихи тұрғыдан қашықта тұрған әлемін романмен салыстыра отырып, романды «бүгінгі күннің жанры» дейді. Бірақ бұл тұжырым роман мен эпос арасында түбірлі қайшылық бар дегенді білдірмейді, керісінше, романның эпикалық табиғатын жаңғыртушы жанр екенін дәлелдейді.

Ал орыс әдебиеттанушысы Г. Гуковскийдің пікірінше, роман — «өмірдің барлық салаларын қамти алатын жан-жақты жанр» [2]. Ол романды көркем ойлаудың синтетикалық формасы ретінде сипаттайды. Яғни, романға лирика, драма, философиялық пайым, публицистика, тарих және психология элементтері қатар енуі мүмкін. Осы қасиеті арқылы роман басқа жанрлардан дараланып, өмірді барынша кең ауқымда бейнелеуге бейімделеді.

Эпикалық баяндау және роман

Эпикалық баяндау — оқиғаны кең ауқымда, тарихи-әлеуметтік контексте, хронотоптық (уақыт-кеңістік) шеңберде баяндау тәсілі. Бұл тәсіл көбіне романда қолданылады, себебі роман құрылымы — дәл осындай кең тынысты, оқиға желісі мен кейіпкерлер жүйесі күрделі, тарихи-әлеуметтік байланыстармен сабақтас келетін жанр.

Эпикалық баяндауға тән негізгі белгілерге мыналар жатады:

Кең хронотоп (уақыт пен кеңістіктің кеңдігі) — Романда оқиғалар ұзақ уақытты (бірнеше жыл, кейде ғасыр) қамтиды, түрлі мекендер мен әлеуметтік ортада өтеді.

Кейіпкерлердің көпқырлылығы — Бір ғана орталық кейіпкер емес, бірнеше параллель тағдырлар қатар жүреді.

Тарихилық — Романда тарихи фактілер мен әлеуметтік құбылыстар көркемдік интерпретация арқылы беріледі.

Әлеуметтік орта мен тұрмыстың бейнеленуі — Романдарда әлеуметтік стратификация (таптық бөлініс), халықтық өмір, ұлттың рухани жағдайы кең сипатталады.

Авторлық баяндаушы мен бейтарап баяндау стилі — Роман көбіне үшінші жақтан баяндалады, автордың ұстанымы жасырын, бірақ терең мағыналы.

Бұл ерекшеліктерді Б. Томашевский, Ю. Лотман, Г. Луков сияқты ғалымдар да атап көрсетеді. Ю. Лотман роман құрылымын семиотикалық жүйе ретінде қарастырып, оның символдық, мәдени кодтарын зерттеуге мән береді [3].

Қорыта айтқанда, роман жанрының эпикалық табиғаты – оның кең тынысты құрылымында, көпқырлы кейіпкерлер жүйесінде, әлеуметтік-тарихи мазмұнында және баяндау тәсілінің синтетикалық сипатында көрініс табады. Қазақ әдебиетінде бұл жанр өзінің қалыптасуынан бастап эпикалық сипатымен ерекшеленіп, ұлттық көркем ойлаудың негізгі арналарының біріне айналды. М. Әуезов шығармашылығы арқылы бұл жанр биік эстетикалық деңгейге көтеріліп, эпикалық баяндаудың ұлттық-типологиялық моделін қалыптастырды.

Қазақ романының қалыптасу алғышарттары

Қазақ әдебиетінде роман жанрының тууы – кездейсоқ немесе бір сәттік көркемдік құбылыс емес. Бұл жанрдың қалыптасуына әсер еткен тарихи, әлеуметтік, мәдени және әдеби факторлар қатар жүріп, ұзақ мерзімді үдерістің нәтижесінде көркем прозаның кең тынысты формасы дүниеге келді. Қазақ романының пайда болуына негіз болған басты алғышарттарды бірнеше бағытта қарастыруға болады: фольклорлық дәстүр, жазба әдебиеттің дамуы, ағартушылық қозғалыс, баспасөз бен ұлт зиялыларының қызметі және әлем әдебиетінің әсері.

Фольклорлық-эпикалық дәстүр

Қазақ романының терең тамыры – халықтың ауыз әдебиетінде, әсіресе батырлар жыры, тарихи эпос және дастандарда жатыр. Бұл мұраларда оқиғалардың эпикалық баяндалуы, кейіпкер бейнесінің идеалдануы, қоғам мен жеке тұлға арасындағы қатынастар кең түрде суреттеледі. Эпикалық жырлардағы хронотоптық жүйе, оқиғаны бастан-аяқ шежірелік тәсілмен жеткізу – роман құрылымына жақын нышандарды көрсетеді.

Зерттеуші М. Мағауиннің пайымдауынша:

«Эпикалық жырлар – қазақ халқының тарихи санасын, ұлт ретінде өзіндік болмысын көркем түрде бейнелеген алғашқы әдеби нұсқалар. Олар кейінгі жазба әдебиетке, соның ішінде романға да көркемдік үлгі берді» [6, 25 б.].

Осы дәстүр романның ұлттық стильде қалыптасуына ықпал етіп, болашақ жазушылар үшін сюжеттік, кейіпкерлік және баяндау формаларын игерудің негізі болды.

Жазба әдебиеттің дамуы және діни-ағартушылық мұра

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ жерінде жәдиттік қозғалыс, медреселік білім беру мен араб-парсы жазба мәдениетінің ықпалы күшейе түсті. Бұл кезеңде акындар мен ойшылдар тек ауызша емес, жазба әдебиет формасында ой қозғай бастады. Ы. Алтынсарин, А. Құнанбайұлы, Ш. Уәлиханов, Ш. Құдайбердіұлы шығармашылығы – сол дәуірдің рухани-ағартушылық бейнесі болды. Олардың шығармаларындағы ой тереңдігі мен өмірге көзқарасы — кейінгі романистердің дүниетанымдық негізін қалады.

А. Құнанбайұлының «Қара сөздері» – прозалық формадағы философиялық-дидактикалық туындылар. Бұл шығармада баяндаудың аналитикалық сипаты, кейіпкер бейнесінің ішкі рухани ахуалына үңілу байқалады. Мұндай тәсіл кейінгі прозалық шығармаларда, әсіресе психологизмге құрылған романдарда жиі қолданылды [7].

Алаш зиялылары және ағартушылық қозғалыс

XX ғасырдың басында қазақ қоғамында орын алған саяси-әлеуметтік өзгерістер – қазақ интеллигенциясының жаңа ұрпағын қалыптастырды. Олар ұлттың бостандығы, мәдениеті, әдебиеті үшін күрес жүргізді. Алаш қозғалысының қайраткерлері (Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, М. Дулатов, М. Жұмабаев, Ж. Аймауытов және т.б.) өз мақалаларында көркем әдебиетті ұлттық сананы оятудың құралы ретінде пайдаланды.

М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамал» романы – осы кезеңде туған тұңғыш роман. Бұл шығарма қазақ қызының тағдыры арқылы сол кездегі қоғамдағы әлеуметтік теңсіздік пен рухани мешеулікті сынға алды. Автор халықты ояту, білім мен ғылымға үндеу мақсатында көркем прозаны құрал етті.

Зерттеуші С. Қирабаев:

«Алаш қаламгерлерінің шығармалары – көркем прозаға ұлттық мазмұн, идеялық айқындық пен әлеуметтік талдау әкелген алғашқы туындылар» деп тұжырымдайды [8, 87 б.].

Қазақ баспасөзі мен алғашқы прозалық тәжірибелер

XX ғасыр басында қазақ тіліндегі мерзімді басылымдардың (мысалы, «Қазақ», «Айқап», «Садақ», «Шора», «Алаш») пайда болуы – қазақ қоғамының рухани жаңғыруына жол ашты. Бұл басылымдарда алғашқы прозалық шығармалар, фельетон, әңгіме, хикаят, новелла, очерктер жарияланып, романға жақын құрылымдар қалыптасты.

Бұл шығармаларда қысқа баяндаудан гөрі ұзақ, оқиғаға құрылымдық тұтастықпен қарау, кейіпкер бейнесін дамытып отыру сияқты элементтер көріне бастады. Осыдан роман жанрына тән белгілердің алғашқы белгілері айқындала түсті. А. Байтұрсынұлының әдебиет туралы еңбектері мен теориялық көзқарастары да көркем прозаның қалыптасуына әдістемелік бағыт берді.

Орыс және Еуропа әдебиетінің ықпалы

Қазақ жазушыларының роман жанрын игеруіне орыс және батыс классиктерінің ықпалы ерекше болды. Толстой, Тургенев, Достоевский, Гончаров сынды жазушылардың шығармалары қазақ зиялыларына үлгі болды. Романдағы философиялық, психологиялық талдаулар, әлеуметтік қайшылықтарды көркем бейнелеу тәсілдері олар үшін жаңа көркемдік көкжиек ашты.

Бұл турасында Б. Майтанов былай дейді:

«Орыс романдары – қазақ жазушылары үшін көркемдік-типологиялық мектеп болды. Әсіресе, Толстой мен Достоевскийдің терең психологиялық бейнелеу тәсілдері қазақ романына әсер етті» [9, 132 б.].

Аударма әдебиет те роман жанрына жол ашты. Қазақ тілінде алғаш рет басылған орыс және еуропа жазушыларының романдары (мысалы, «Дүние қалай өзгерді», «Марк Твеннің әңгімелері» т.б.) отандық авторларға үлгі ғана емес, формалық және стильдік эксперимент жасауға мүмкіндік берді.

Қазақ романының қалыптасуы – фольклорлық дәстүрлер, жазба әдебиеттің дамуы, ағартушылық қозғалыс, ұлттық баспасөз және шетелдік әдеби ықпалдардың қиылысуынан туған күрделі әдеби-тарихи құбылыс. Бұл алғышарттар роман жанрының мазмұндық тереңдігі мен формалық күрделенуіне негіз болды. Роман қазақ әдебиетінде тек жаңа жанр ғана емес, ұлттық идея мен тарихи жадты бейнелеудің кеңістігіне айналды. Міне, сондықтан да оның қалыптасу тарихын зерделеу – қазақ әдебиетінің көркемдік эволюциясын түсінудің кілті болып табылады.

Қазақ романының тарихи кезеңдері

Қазақ әдебиетінде роман жанры бірнеше тарихи кезеңдерден өтіп, көркемдік-эстетикалық жағынан кемелденіп, жанрлық әрі стильдік тұрғыдан байыды. Әр кезең – өзінің саяси, әлеуметтік, мәдени ерекшеліктерімен, идеялық-рухани талаптарымен ерекшеленеді. Қазақ романы – белгілі бір уақыт шындығын бейнелеумен қатар, халықтың тарихи жады мен болмысын көркем

түрде тұтастандырып көрсететін маңызды эпикалық форма. Оның дамуы шартты түрде бес негізгі тарихи кезеңге бөлініп қарастырылады: 1) Бастау кезеңі (1910–1930); 2) Кеңестік идеология дәуірі (1930–1960); 3) Көркемдік ізденіс кезеңі (1960–1990); 4) Тәуелсіздік кезеңі (1991 жылдан кейін); 5) Қазіргі посткеңестік кезең (2000 жылдан бері).

1. Бастау кезеңі (1910–1930 жж.)

Қазақ романының бастау кезеңі – ұлттың рухани оянуы, ағартушылық бағыт, әлеуметтік әділет мәселелерімен тығыз байланысты. Бұл кезеңде алғаш рет көркем прозаның ұзақ формалары, нақтырақ айтқанда роман жанры туындай бастады.

Қорытындылай айтсақ, қазақ романының қалыптасуы мен дамуы ұлттық әдебиетіміздің күрделі әрі маңызды кезеңдерін қамтиды. Оның түп-тамыры халық ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің дәстүрлерінен бастау алады. XX ғасырдың басында пайда болған алғашқы романдар ұлттық болмыс пен тарихи шындықты бейнелеп, қазақ әдебиетінің жаңа белесіне жол ашты. Бұл кезеңде роман жанры көбіне ағартушылық, ұлттық сана мен отаршылдыққа қарсылық идеяларын көтерді. Қазақ халқының рухани сұранысына жауап бере отырып, Абай Құнанбайұлы, Ыбырай Алтынсарин сынды ағартушылардың идеялары роман жанрының қалыптасуына ықпал етті.

Кеңес дәуірінде қазақ романының реалистік бағыты күшейіп, әлеуметтік және тарихи тақырыптар кеңінен қамтылды. Бұл кезеңде Мұхтар Әуезов, Ғабит Мүсірепов, Сәбит Мұқанов, Ғабиден Мұстафин сияқты қаламгерлердің шығармалары роман жанрының көркемдік деңгейін көтерді. XX ғасырдың екінші жартысында қазақ романы эпикалық кеңдікке ұмтылып, адам мен қоғам арасындағы күрделі қарым-қатынастарды бейнеледі. Сонымен қатар, экзистенциализм, психологиялық тереңдік сияқты жаңа көркемдік әдістер қолданыла бастады.

Тәуелсіздік кезеңінде қазақ романы жаңа бағыттар мен стильдерді игеріп, тарихи, философиялық, модернистік және постмодернистік үлгілерде дамуын жалғастыруда. Қазіргі қазақ романдары жаһандану үдерісіне бейімделіп, ұлттық құндылықтар мен заманауи қоғамның өзекті мәселелерін арқау етуде. Бұл кезеңде қаламгерлер тарихи оқиғаларды жаңаша зерделеуге, өткенді қайта бағалауға және бүгінгі күннің болмысын саралауға ұмтылуда.

Осылайша, қазақ романы дәуірлер ауысымымен бірге түрленіп, ұлттық мәдениеттің айнасына айналды. Ол тек көркем

шығармашылықтың ғана емес, сонымен қатар халықтың тарихи жады мен рухани құндылықтарының сақталу құралы болып келеді. Бүгінде қазақ романы әлемдік әдеби үрдістермен қатар дамып, өзіндік ерекшелігін сақтай отырып, жаңа белестерді бағындыруда.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Бахтин М.М. Эпос и роман: К диахронии жанра // Вопросы литературы и эстетики. — М.: Худож. лит., 1975. — 45 б.
- 2 Гуковский Г.А. Проблемы реализма в русской литературе XIX века. — Л.: Наука, 1983.
- 3 Лотман Ю.М. Структура художественного текста. — М.: Искусство, 1970.
- 4 Елеуенов Ш. Мұхтар Әуезов және ұлттық рух. — Алматы: Паритет, 2006.
- 5 Нұрғали Р. Көркемдік ізденіс. — Алматы: Санат, 1990.
- 6 Мағауин М. Ғасырлар бедері. — Алматы: Жазушы, 1991. — 25 б.
- 7 Абай. Қара сөздер. — Алматы: Жазушы, 2005.
- 8 Қирабаев С. Ұлттың рухани көсемдері. — Алматы: Білім, 1998. — 87 б.

ЭПИКАЛЫҚ БАЯНДАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

БАРАТОВА М. Н.

к.ф.н. доцент, Торайғыров университеті, г. Павлодар

ӨСЕРБАЙҰЛЫ С.

магистрант, Торайғыров университеті, г. Павлодар

Эпикалық баяндау ұғымы және оның әдебиеттегі орны

Эпикалық баяндау – көркем шығарманың ішкі құрылымын ұйымдастыратын, мазмұнды жеткізудің негізгі құралы болып табылатын баяндау түрі. Ол әдебиеттің эпикалық тегіне тән сипат, яғни объективті, кең тынысты, тарихи-әлеуметтік оқиғаларды баяндайтын, кейіпкер мен автор арасындағы қашықтықты сақтай отырып, оқырманды оқиғалар легіне жетелейтін көркемдік амал. Эпикалық баяндаудың табиғаты мен көркемдік қызметін айқындау үшін ең алдымен оның жанрлық, құрылымдық және семантикалық ерекшеліктеріне назар аудару қажет.

Әдебиет теориясында баяндау ұғымы narration (ағылшынша), diegesis (грекше) терминдерімен түсіндіріліп, ол тек оқиғаны

хабарлау ғана емес, сонымен қатар мәтіннің көркемдік құрылымы мен мағыналық жүйесін қалыптастырушы компонент ретінде қарастырылады. Француз структуралист ғалымы Ж. Женетт баяндау құрылымын «кім баяндайды, қалай баяндайды, қандай бұрыштан, қандай қашықтықта» деген сұрақтар төңірегінде талдай отырып, оны «сюжеттен» бөлек, дербес феномен деп қарастырады [20].

Ал Батыс филологиясында М. Бахтиннің, В. Шкловскийдің, Т. Тодоровтың, Ю. Лотманның еңбектерінде эпикалық баяндаудың хронотоптық (уақыт-кеңістік) құрылымы, баяндау мен оқиға арақатынасы, автор мен кейіпкер арақатынасы кеңінен зерттелді.

Эпикалық баяндаудың тарихи-теориялық негіздері

Антикалық поэтикада

Эпикалық баяндауға қатысты алғашқы тұжырымдар Аристотельдің «Поэтика» еңбегінде кездеседі. Ол эпос пен трагедияны салыстыра келіп, эпикалық поэзияда ақын өзі сөйлейді немесе кейіпкерлер арқылы баяндайтынын айтады. Аристотель эпикалық баяндауды «оқиғаларды уақыт жағынан бірінен кейін бірі баяндайтын шежірелік құрылым» деп сипаттайды [16].

Қайта өрлеу дәуірі және классицизм

Қайта өрлеу кезеңінде эпикалық баяндау героикалық мазмұнмен толықты. Дантенің «Күдіретті комедиясы», Сервантестің «Дон Кихоты», Мильтонның «Жоғалған жұмағы» – эпикалық баяндаудың жаңа өрісі болды. Бұл кезеңде эпос пен роман жанрлары арасындағы шекара нақты айқындала бастады.

Роман дәуіріндегі баяндау құрылымдары

XVIII–XIX ғасырларда роман жанрының дамуы эпикалық баяндаудың жаңа формаларын өмірге әкелді. В. Скотт, Бальзак, Толстой, Диккенс, Теккерей секілді жазушылардың шығармаларында тарихи шындықты көркем бейнелеу, реалистік баяндау, авторлық ұстанымды жасыру – эпикалық баяндаудың жетілген үлгілерін көрсетті.

Ресейлік теоретик М. Бахтин романды эпикалық жанрлардың ішіндегі ең жаңашыл түрі деп бағалай келе, оның басты ерекшелігін полифония, диалогтық құрылым, хронотоптық тұтастық деп белгілейді. Оның тұжырымынша:

«Эпос – қалыптасқан, жабық жүйе болса, роман – дамушы, динамикалық құрылым. Бірақ екеуінде де эпикалық баяндау тән» [17, 343 б.].

Эпикалық баяндаудың көркемдік белгілері

Эпикалық баяндауды талдау барысында мынадай құрылымдық ерекшеліктер мен көркемдік принциптерді бөлуге болады:

1. Кең ауқымды хронотоп

Эпикалық баяндау кеңістігі нақты географиялық мекенге және кең уақыт ауқымына негізделеді. Бұл кеңістік кейіпкерлердің іс-әрекетін, олардың тағдырын әлеуметтік, тарихи жағдаймен байланыстыра бейнелеуге мүмкіндік береді. М. Бахтиннің «хронотоп» ұғымы – эпикалық баяндауды уақыт пен кеңістік аясында қарастыруға негіз болады.

2. Авторлық бейтараптық

Эпикалық баяндау барысында автор оқиғаның ортасында емес, сыртында тұрады. Ол оқиғаны бейтарап баяндап, кейіпкердің ішкі әлеміне тікелей араласпайды. Бірақ авторлық интонация, ремарка, сипаттама арқылы оқырманға көркем шындықтың бағыт-бағдарын көрсетеді.

3. Көпкейіпкерлілік пен шежірелік құрылым

Эпикалық баяндауда басты кейіпкермен қатар бірнеше оқиға желісі дамиды. Бұл – роман жанрына тән полифониялық баяндау. Мысалы, «Абай жолында» Абайдың ғана емес, Құнанбай, Оразбай, Ділдә, Тоғжан, Керім сияқты ондаған кейіпкердің тағдыры қатар суреттеледі.

4. Тарихилық және философиялық тереңдік

Эпикалық баяндау қоғамдық дамудың заңдылықтарын, ұлт өміріндегі тарихи кезеңдерді көркем-танымдық тұрғыдан ашып көрсетеді. Эпикалық баяндау көбіне ұлттық тарихи санаға қызмет етеді [18].

Қазақ әдебиетіндегі эпикалық баяндау ерекшеліктері

Қазақ әдебиетіндегі эпикалық баяндау дәстүрі – фольклорлық және жыраулық дәстүрден бастау алады. Батырлар жыры мен тарихи дастандарда эпикалық баяндау шежіре, миф, поэтикалық сипатта өрбиді. Бұл дәстүр жазба әдебиетте жаңа формада жалғасын тапты.

М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы – қазақ прозасындағы эпикалық баяндаудың ең кемел үлгісі. Романда кеңістік – Семей өңірі, уақыт – XIX ғасырдың екінші жартысы, ал кейіпкерлер жүйесі – тұтас қазақ қоғамының бейнесін береді. Баяндау формасы үшінші жақпен, авторлық ремаркамен, диалогпен өрбіген. Әуезов эпикалық баяндау арқылы ұлттық тарихты көркемдікпен жандандырды, рухани-философиялық кеңістік құрды, баяндау мен мәдени дискурс арасын байланыстырды.

Зерттеуші Т. Кәкішев:

«Эпикалық баяндау – қазақ романының ұлы тынысы. Ол арқылы жазушы оқырманға ұлт рухын, тарихи тағдырды, ішкі қайшылықты бейнелей алады» деп тұжырымдайды [21, 142 б.].

Эпикалық баяндаудың функциясы

Эпикалық баяндаудың әдебиеттегі қызметі көпқырлы:

Тарихи сана қалыптастыру – Ұлттық болмысты, тарихи кезеңдерді көркем формада бейнелеу.

Мәдени кодтарды сақтау – Салт-дәстүр, тіл, наным-сенім, халықтық дүниетаным.

Философиялық пайым жасау – Адам болмысы мен өмір мәні жөніндегі терең толғамдар.

Әлеуметтік қатынасты көрсету – Қоғамдық құрылым, таптар, билік пен халықтың арақатынасы.

Қазақ романистерінің көпшілігі осы функцияларды шығармаларында терең әрі кең тұрғыдан қолдана білді. Ә. Кекілбаев, І. Есенберлин, Ш. Мұртаза, Т. Әсемқұлов сияқты қаламгерлер шығармаларында эпикалық баяндауды ұлттық идеяны жеткізудің көркемдік амалы ретінде пайдаланды.

Эпикалық баяндау – көркем прозадағы уақыт пен кеңістікті, кейіпкер мен қоғамды тұтастықта көрсетуге мүмкіндік беретін, жанрлық жағынан романмен тығыз байланысты, ұлттық әдебиет үшін маңызды көркемдік тәсіл. Оның тарихи қалыптасуы мен көркемдік эволюциясы әдебиеттану ғылымының маңызды объектісіне айналды. Қазақ әдебиетіндегі эпикалық баяндау – ұлт рухын бейнелейтін кең тынысты, терең мағыналы көркемдік модель. Бұл үлгіні ең кемел деңгейге жеткізген М. Әуезовтің роман-эпопеясы ұлттық көркем сананың әлемдік әдебиетпен тең дәрежеде дамығанын дәлелдеді.

Қорыта айтсақ, эпикалық баяндау – әдебиеттің көркемдік-эстетикалық жүйесінде маңызды орын алатын, оқиғаны бейнелеудің кең ауқымды тәсілі. Ол тарихи оқиғалар мен әлеуметтік үдерістерді шынайы көрсету арқылы ұлттық әдебиеттің дамуына ықпал етеді. Эпикалық баяндау құрылымдық, жанрлық және мазмұндық ерекшеліктерімен дараланып, автор мен оқырман арасындағы байланыс құруда шешуші рөл атқарады.

Антикалық поэтикадан бастау алып, Қайта өрлеу дәуірінде, классицизм мен романтизм кезеңдерінде өзгеріске ұшыраған эпикалық баяндау жаңа көркемдік формалар мен әдістерді бойына сіңірді. Қазақ әдебиетінде бұл дәстүр фольклордан басталып, жазба әдебиетте роман жанры арқылы жаңа деңгейге көтерілді.

Әсіресе, Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы қазақ прозасындағы эпикалық баяндаудың ең озық үлгісі ретінде танылып, ұлттық тарихи сананы қалыптастыруда үлкен рөл атқарды.

Эпикалық баяндаудың негізгі қызметі – тарихи сананы сақтау, мәдени кодтарды жеткізу, әлеуметтік құбылыстарды көркемдік тұрғыдан талдау. Ол тек өткен оқиғаларды сипаттау құралы ғана емес, ұлттың рухани-мәдени мұрасын сақтаушы маңызды әдеби әдіс.

Қазақ әдебиетінің эпикалық баяндау дәстүрі бүгінде жаңа бағыттар мен стильдер арқылы дамуын жалғастырып келеді. Заманауи жазушылар оны модернистік және постмодернистік тәсілдермен ұштастырып, ұлттық прозаның жаңа қырларын ашуда. Осылайша, эпикалық баяндау қазақ әдебиетінде дәстүр мен жаңашылдықтың үйлесімін көрсететін көркемдік феномен ретінде орнығып, ұлттық әдеби мұраны байыта түсуде.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Бахтин М.М. Эпос и роман: К диахронии жанра // Вопросы литературы и эстетики. — М.: Худож. лит., 1975. — 45 б.
- 2 Гуковский Г.А. Проблемы реализма в русской литературе XIX века. — Л.: Наука, 1983.
- 3 Лотман Ю.М. Структура художественного текста. — М.: Искусство, 1970.
- 4 Елеукенов Ш. Мұхтар Әуезов және ұлттық рух. — Алматы: Паритет, 2006.
- 5 Нұрғали Р. Көркемдік ізденіс. — Алматы: Санат, 1990.
- 6 Мағауин М. Ғасырлар бедері. — Алматы: Жазушы, 1991. — 25 б.
- 7 Абай. Қара сөздер. — Алматы: Жазушы, 2005.
- 8 Қирабаев С. Ұлттың рухани көсемдері. — Алматы: Білім, 1998. — 87 б.
- 9 Майтанов Б. Көркемдік ізденіс арналары. — Алматы: Ғылым, 1982. — 132 б.
- 10 Аймауытов Ж. Шығармалар жинағы. — Алматы: Жазушы, 1996.
- 11 Есембек Т. Қазақ романы: типология және поэтика. — Алматы: Қазақ университеті, 2014.
- 12 Елеукенов Ш. Мұхтар Әуезов және ұлттық рух. — Алматы: Паритет, 2006.

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ЖӘНЕ МҰХТАР ӘУЕЗОВ

БЕГАЛИНОВА Ж. К.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазақтың ұлы жазушысы, кемеңгер ғалымы Мұхтар Әуезов ұлт тарихын түбірлеп зерттейтін еңбектер берумен айналыспаса да, суреткер қаламынан туған көл-көсір мұрада осы ынғайдағы пікір, тұжырым нобайлары көрінбеуі мүмкін емес. Этнос тарихы мен психологиясына қатысты тұнық бітімді ой-толғамдар қаламгердің алғашқы қазақ журнал, газеттерінде жарияланған саяси-әлеуметтік тақырыптарды көтеретін мақаларында мол байқалады.

Саналы ғұмыры зор тарихи-азаматтық оқиғалардан басталатын болашақ сөз бен ойдың хас зергері алғашқы шығармашылық қадамын публицистикадан бастайды. Семинарист, кейіннен кеңес қызметкері болып, тағдыры қыл үстіндегі, дағдарыс тапқан халқы үшін аса зор қайраткерлік шаралар атқарған жас Мұхтар сол тырнақалды дүниелерінде кейіннен тегісшілдік дәуір үстемдік құрған кезде айта алмайтын батыл байламдарын шынайы көңіл, таза да аңғал ниетпен ортаға салады.

Ол мақалалар, бірінші кезекте, дәл сол дәуірдің күнделікті мүддесіне қызмет ету, сауат ашу, қараңғыдан қарманып жол іздеу, жедел жөнделіп, әлемдік өркениет көшіне ілесу іспетті ізгі мақсаттар көздеп жазылғанмен, ғылыми тұғырының беріктігі, дүниетанымдық қуатының зорлығы, рухани қажырының әлеуеті жағынан қазіргі және келешектегі тарих, әдебиет, журналистика, философия, этнопсихология тәрізді білім салалары үшін елеулі үлес қосып отырғаны ақиқат. Негізгі сарын ұқсас шыққанмен, уақыт талабын ескеру төбе көрсеткенімен, зиялы адамның өз туған елі, ортасы, ұлтының арғы тамыры мен заманалық хал-ахуалы жайлы тереннен тебіренген сыры мен пейіл, аңсары қалыптасқан жүйелі ғылыми көзқарас сындарын танытады. Жақыны санап, жаны ашығандықтан, эмоцияға беріліп, қаншалықты сын найзасына түйрегенмен, жаралы аядай арпалысқан сахара перзенттеріне деген аянышы мен ықылас, махаббатын жасыра алмау байқалады. Тұтас бір этнос табиғаты мен тұрмыс, тіршілік ерекшелігі туралы аса бағалы этнопсихологиялық мәлімет, деректерді әр уақыт өз жанарына лайық дүрбімен пайымдаса керек.

Мұхтар Әуезов «Алаш» газетінің 1917 жылғы 30 наурыздағы 16-санында Жүсіпбек Аймауытовпен бірге жариялаған алғашқы

мақалаларының бірін «Қазақтың өзгеше мінездері» [1] деп атайды. Әдебиет, өнер, саясат, ғылым әлеміне апарар сүрлеу осылайша публицистикадан басталады. Мұнда ой бүркемелеу, астарлау қажет емес. Барша қазақ зиялылары сияқты жас авторлар да ұлттық өмірдің қалыпты жағдайына көңілдері толмай, наразылық көзқарасын жасырмаған.

Мақаланың тақырыбы қаламгер ой-толғамдарының жинақтаушылық мәніне, ғылыми негізділігіне мейіздейді. Бойы бекіп, бұғанасы қатпаған семинарист өзінен үлкен, белгілі әріптестеріне еліктеп, ел тағдырын тарихи мағлұматтар аясында зерделеуге ұмтылды. М. Әуезов тіліне ғана тән оқыс, бірақ мазмұны, ырғағымен құнарлы оралымдар қағаз бетіне із қалдыра бастады. Үстемелеп келетін синоним тіркестер мен сөз бейнелілігі оқшау да мүмкіндігі мол стиль айшығынан хабар беретіндей.

XX ғасыр басындағы әлеумет олқылықтары әр тұста бір тізбектеліп отырады. Олардың әдепкі легінде «ұйымсыздық, күндестік, парақорлық, партия, әділетсіз билік, әйелдің халі деген сияқтылар» [1] бар. Орта мінезіне тән объективті, субъективті көріністер саяси және психологиялық себептермен топтастырылған. «Ұйымсыздық» – орысша ойлау нәтижесін аңғартатын фраза («неорганизованность»). Жас қаламгер ол арқылы қазақ жұртының нақты іс-әрекетке құлықсыздығын, қолға алғанды аяқтамайтын, жан қинаудан қашатын оралымсыз қылықтарын таңбаламақ. Қайсыбір әдеттер («ұйымсыздық, күндестік», «әйелдің халі») жеке субъектілер төңірегінен туындаса, «парақорлық, партия, әділетсіз билік» бұқаралық психологияға етене дағдыларды танытуға тиіс.

Авторлар өз этносына тән кемшіліктерді әлі де сынай түсетінін білгендіктен, жақынын жамандыққа қимайтын қалыппен, түз халқының ертедегі айтуға тұрар ерекшеліктерін де санамалап өтеді: «Бұрынғы уақытта қазақ елі бітімді, қайратты, сауықшыл болған екен. Досымен достасып, жауымен жауласуға табанды, қайғыра да, қуана да білетін халық екен» [1]. М. Әуезовтің қадалып іздейтін қасиеті – ұйымшылдықтың түп тамырын осы бірігусіз әр адамның жалғыз күйге түсу қаупімен байланыстырып, қажеттілік жағдайдың қалыпты ахуалға көшу мүмкіндіктері азая түсуін мейіздейді. Мейлінше диалектикалық позиция ұстанғысы келетін автор сол дәуірде де қазақ іші олқы дағдылардан ада болмағанын жақша арқылы ескертіп кетеді. Алайда көшпенділердің артықша сипаттары басым ықыласпен пайымдалады. Неге екені белгісіз, мүмкін, патшалық Ресей үстемдігінен сақтау шығар, қаламгерлер

қазақ этносының ұлт ретіндегі ірілік кезеңін ашық дәріптемеген. Батырлық пен адалдық, өзін-өзі бағалау, кесек қимыл, машықтарға бейімділік іспетті озық дағдылар бүгінгі ұсақтық пен алаяқтық, берекесіздікке кереғар алынып, ой шендестіру тәсілі қолданылады. Баяғы ата-бабаның сөзі мен ісіндегі дәйектілік, табандылық пен жігерлілік, бірбеттілік қиялдай сұлуланып, оларға қарсы жерқорак әрекеттер сүреңсіз күйге лайықтанады.

Жас зерттеуші тұтас қауымды қараңғылықтан құтқармақ ниеттегі ізгілікті идея ұстанушылар болғанын мансұқ етпейді, азат ойға ұмтылу мақсатын діни салт-дәстүр аяқ асты қылғанын басты сылтауға жатқызу бар. Диалектикалық принцип бойынша дін уағыздарының сахарда кедергісіз қабылданбағанына мән берілген. Ал кейіннен осы мұсылман қағидаларына беріле жүгінуге тырысушылықты, публицист тағы да қазаққа тән парықсыздық пен әсіреқызылдық санауға бейім. Ислам ақиқатын әбден түсінетін М. Әуезов сол кездің саяси бағдарына сай сөйлеп, мәселенің, негізінен, тұтас ілімді қаралау емес, оны тұтынушылардың шала сауаттылығы, ақ-адал өсиетін күйкі пайданың құрбанына шалушыларға наразылық маңайында қозғалғанын шамамен білсе керек.

Болашақ ғұлама қазақ үшін хандық дәуірдің маңызын күшпен болса да ел ынтымағын сақтауға қабілеттілігімен сабақтастырады. «Кемеңгер билердің заманы құрып, адамды мал мен пұлға сатып алатын заманға киікті» [1] деген сөздерден қазақ ескілігіндегі парасаттылық пен шешендік дәстүр, аталы сөзге тоқтау, даудамайдың аяғын баспай, орнымен бітісу, жаулыққа жаға ұстатпау тәрізді өрелі ғұрып-салтты сағыну сазы бой көрсетіп тұр. Орталық биліктің жоғалуы, ру-руға бөлшектеніп, 1822–1868 жылғы патша ережелеріне қарай, неғұрлым жіктеу үдерісіне түсу дала демократиясын аяғынан шалып құлату еді. М. Әуезов санасында Абылай хан, Кенесары – Наурызбай да, Бұхар жырау, Дулат, Абай, Ыбырай, Шоқан да, Кеңгірбай мен Құнанбай да ұлт өмірінің алыста қалған сағымдай елесі боп, ел намысы мен қайратына сын саналса керек [2].

Автор хандық дәуірдің қазақ мемлекетінің тәуелсіздігін сақтап тұрудағы мәнін толық ұғынған. Көшпенді тіршілікпен отырықшы өмірге ауысудың өзінен жас қаламгер ұлт үшін ұтымды шешімді көрместей. Ғасырлар бойы қалыптасқан дағдылы кәсіп пен характер адам ағзасының қалыпты жағдайда болуына әсер етеді. Өзге тұрмыстық дағдыға аяқ аттау далада еркін құстай самғаған қайратты жандарды аурушаң не сырқат жағдайға әкеп соқтырады.

М. Әуезов тән мен жанның терең тамырластығын этнопсихологияны қалыптастырар шарттардың қатарына қосады. Мінез, әрекеттің ұсақтығын денсаулық қуатының әлсіреуімен байланыстыру, әрине, жеке жағдайлардағы ерекшеліктерді жоққа шығармауға тиіс. Сөз басым белгілер хақында.

Халық енсесін түсірген ахуалдарды публицист саяси аренадағы түбірлі өзгерістермен төркіндес қарайды. Ол партия күресін сондай негізгі дүрбелең, қыр қазақтары үшін мүлде тиімсіз іске жатқызады. Бір орталыққа бағынып, тыныш жатқан ұлт болып қалыптасу үстіндегі этносқа сайлау мәселесі ру-руға, ауыл-ауылға бөлшектену, ыдырау, алауыздыққа ойысу сияқты жағымсыз әдеттерді тудырғаны мәлім. Қыл аяғы көп нәрсеге мойын бұрмайтын дін уағызы да осы лауазым тартысының қанжығасына бөктеріліп кетеді. Алыс жекжатты былай қойғанда, әкелі-балалы, ағалы-інілі қауым арасындағы кереғарлықты қозғау қазақ этносына нұқсан келтіреді.

Осы мақалада М. Әуезов қолданатын «ахлақ» термині (араб тілінен алынған) қазіргі менталитет ұғымын білдіреді. Біз оны діл деп те айтып жүрміз.

Соқа бастың қамын ғана күйттеу іспетті қылықты ашық жақтырмайтын ол оқыған зиялылардың ел ішінде озық қасиеттерінен біртіндеп арыла бастауынан қауіп алады. Жас ойшыл сандық қатынастардың сапалық өлшем түзудегі әсерін де көзден таса жібермейді.

Әр алуан сорақы мін-мүскіндерді есептемегенде, «қазаққа қалып тұрған өзгеше мінездер: тілі айтқанды қолы қылмайтын – тұрақсыздық, ұйымсыздық, басынан аспайтын – өзімшілдік, ездік» [1]. Мұндай кемшіліктер тұтас ұлтқа етене ұнамды қасиеттерді ұмыта тұруға жетелейді. Өйткені қаламгер саясатшы ретінде халықты кемшілігін бетке басу арқылы ұйқылы-ояу қалпынан құтқарып, ілгері өріске жігерлендіру мақсатын ұстанады.

«Сарыарқа» газетінің 1917 жылғы 5 қыркүйектегі санында жарияланған «Адамдық негізі – әйел» мақаласында семинарист М. Әуезов неғұрлым күрделі философиялық ой сілеміне түседі. Сол уақыттағы ресми баспасөз тілінде кездесетін араб тілінен енген салахият (қабілет, шама), инсаният (адамшылық), мархамет (күрмет), таракият (өркениет) сөздерін іргелі ғылыми-этикалық ұғымдарды саралауға қолдану бар. Абай әсерін қатты сезініп орыс, әлем жазушылары мен оқымыстыларының, мұсылманшылықтың ізгіліктілік идеяларымен танысқан жас ғалым жалпы адамзатқа тән терең кісілік мәселелерін таң қаларлықтай бейнелі орамдар арқылы

талқыға салғанда өзі сипаттап беретін өмір суреттеріне көзқарасы, оны қабылдау, қорыту тұрғысынан ұлттық психологияның айшықты мезеттерін айқын танытады.

Сынау рухынан гөрі талдау, кең ауқымды этногенетикалық заңдылықтарды саралау арғы дүние мен қазақ зиялыларының ойлау машығындағы жаңа қуатты үрдіс түйін салып, көктей бастауынан хабар береді. Тілдік тенеу де, пікір-тұжырымдағы шендестіру сәттері де тың әрі кездейсоқ кенеуімен оқыс және тартымды, өткір. Күллі жаһанды аузына қарататын М. Әуезовтің ұлттық өрнегі мен нақышты стилі аяғынан тік тұрып, тез жетіле түскені аңғарылады.

«Адамның ғұмыр кешірімек кәсібінің терең түбіне қарасақ, хайуанша күндік қоректі таспен атып, ағашпен ұрып, аң аулап жеп немесе жеміс теріп жеп, қарны тойса, аңша бір жерге жата кетіп жүрген. Ер жағы қара басынан басқаға қарамай жүргенде, балаларын баулып, асырап, үйлік ұйымның басын құраған – әйел» [1]. Дәл қазір езу тарттыратын жағдай соншалық салмақтылықпен зерделенеді. О бастан қарама-қарсы қою, антитезалық толғану дәстүрін берік ұстанған автор өзін-өзі сынау, кішірейту тәсілімен өзге жыныстың адамын ұлықтау, мәртебесін көтеру мұратын жүзеге асыра бастайды. Еркек кіндіктілер тіпті аңқау, өзімшіл, ақыл-санасы шамалы көрінген сайын Ана мерейі өсе береді. Уыздай ғана көк қауырсын ойшыл ғаламат зеректік арқылы әйел зейнетінің артықшылығын табиғи тіршілік заңдылықтарымен сабақтас қараған. «Адамның жақсысы адамға пайдасын тигізген» деп, Мұхаммед пайғамбар хадисінен алынатын үзінді М. Әуезов пайымдауының логикалық арқауын мықтап бекітеді. Басқа қандастары жалқау, жатыпшіерлікті емшектес қылса да, жас қаламгер ұлы ұстазы Абай екеуі ұлттық менталитеттің тар құрсауында қалмай, жалпыадамдық асқар тұғырнамалармен үндес биіктен табылатын қарымды қасиеттеріне үздік дәлел әкеледі. Сондықтан да ақын айтқан «Әкесінің баласы – адамның дұшпаны, адамның баласы – бауырын» дейтін қағидаға ғашық көңілмен еліктейтін тұлпар жүректі жас осы ережені дереу орындағысы келген ниетпен «марқұм әкеміз Абай» – деп, елжірей сөйлейді.

М. Әуезов адам өмірін туғаннан өлгенге дейінгі аралықта тарихи ортақ өлшеммен тұтас алып шолады. Психологиялық тұрғыда өткен тәжірибеге сүйене отырып, келешек ғұмыр елесін жеке бастың ерекшелігіне қатыстырып, қиял құнарымен болжау жасайды. Үміт факторы адам болмысының басты әлеуметтік, психикалық тегершігіне саналған. Жер басқан пенденің арманына

жете алмай, тілек қанаты қайырылған күйіне автор жиі назар аударып, себептің салдарын іздестіреді: «Адамның кейіп, «дүние шіркін-ай!» – деп өлмегі екі көздің бірінен күткен достығы қастық боп шығып, әмсе жер соға бергендігінен. Әйтпесе, жасындағы алланың дүниесінің қысы, жазы, күні, түні өзгерген емес!» [1].

Метафоралық шешен оралыммен толғанатын өндірісін ғұлама алдымен қоғам салтындағы мәңгілік араздықты табиғи туыстықты сыртқа тебу әрекетімен байланыстырса, екіншіден бұл ынғайда табиғат құбылыстарының ішкі әлем заңдылықтарына тікелей әсерін жоққа шығарады, үшіншіден, дара субъектінің барлық жағынан қалыптасуына қоршаған орта ықпалының аса зорлығына үстеу көңіл бөледі.

Осы ретте жалпы адамзатқа тән психологиядан этнопсихология көріністеріне ауысады. Ана бейнесінің бүлдіршін үшін ғаламға деген ақ көгершін сүйіспеншілігін жетілдіріп, дамытудағы рөлі мол. «Бұлай болғанда біз адамшылығымызға ірге болатын құлықты әкеміз қандай ғалым болсын, қой сауып, тезек теріп жүрген анамыздан аламыз. Бұлай болғанда өмірінде әділет, мархамет, махаббат деген нәрсенің атын естімеген ананың характері үй іші мен отбасынан, ғайбат өсектен аспаған анадан ақ жүрек, адал ниетті қамқор жан тууы мүмкін бе?» [1], – дейді семинарист.

Автор қыр тұрмысын егжей-тегжейлі білетінін байқатқан. Байлық пен кедейлікті таразылап, өзге қатарластарымен тым ерте бақталастыққа бейімделу таукіметінің сахара баласына «қызғаншақ, өзімшіл, мақтаншақ, пайдакүнем [1]» әдеттерді тез сіңіруге бастайтынын ғалым-публицист терең аңғарады.

Болашақ шарпысулар мен таусылмайтын қақтығыстардың тура осындай ортадан тағлым көрген екінші жасөспірім санасындағы қайшылықтармен таласу үстінде үдеп өрістейтінін М. Әуезов сұңғыла көзбен ажыратады. Мұндай тұстарда әйел бейнесі тек таза, биік қалпында емес, әлеуметтік және жеке жағдайлар тұтқынындағы жерқорақ, кереғар тұрқымен де талқыға түседі. Әдетте жалқыдан гөрі жалпылық ұғым жинақтаушылық мәндегі ой тізгінін оздырады. Әсіресе, қаламгер оқу, білім жетістіктерінің бастапқы тәрбие нәтижелерін оңға түзеуге қауқарсыздық деңгейден аспайтынын атағанда, архетиптік көріністің маңызы артып кетеді. Әйтсе де, жаманат қараңғылықтан туғанда, жақсылық ағарту ісінен көз алатыны мүлде терістелмеген.

«Қай уақытта қай халықта болсын, білім жолында жұрт қатарына жетерлік халық болу жолында ең керекті шарт – ақ жүректі

ерлер. Халықты ілгерілететін дөңгелек солар. Оларсыз мақсатқа жақындау мүмкін емес [1]». Ел мәдениетін жаңа өреге көтеру үшін ұлт ішінен қайнап шығатын оқыған азаматтардың мән-сыры мол. Зиялылардың да бәрі бірдей боп келмейді. Халыққа керегі – адал жанды, «ыстық жүрек, нұрлы ақылдың» иелері.

Сол дәуірдегі өркениет жемістерінің бәрі оқу, үйрену, айнала құбылыстарын терең түсіну арқылы ұйқыдағы сахара денесін жұлқылауы заңды болмақ. Қазақ этносы үшін білім алу факторларына ұмтылыс XX ғасырдың басында XIX ғасырдағы Абай, Ыбырай, Шоқан үрдістерін неғұрлым ауқымды деңгейде жүргізу талабымен үзбей жалғасын тапқаны белгілі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: Ғылым, 1997. – Т. 1. – Б. 43-48.

2 Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 240 б.

ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУДА КАНООТ, QUIZLET, DUOLINGO ҚОЛДАНУ

БЕЙСЕНОВА К. Р.

қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі, педагог-зерттеуші,
№10 ЖОББМ, Екібастұз қ.

Қазіргі таңда білім беру үдерісі қарқынды өзгерістерге ұшырауда. Мұғалім ретінде мен дәстүрлі оқыту әдістерінің балаларға әрдайым қызықты бола бермейтінін жиі байқаймын. Оқушылардың жас ерекшелігіне сай, білім беру үдерісін ойын элементтерімен толықтыру тиімді болатынын түсіндім. Осы мақсатта мен Kahoot, Quizlet, Duolingo сияқты заманауи цифрлық платформаларды қазақ тілін оқытуда белсенді қолдана бастадым.

Менің ойымша, тіл үйрету тек оқулықтар мен дәстүрлі жаттығулармен шектелмеуі тиіс. Балаларға қазақ тілін қызықты әрі жеңіл әдіспен меңгерту үшін интерактивті құралдарды пайдаланған дұрыс. Kahoot платформасы арқылы мен оқушылармен викториналар ұйымдастырып, олардың сөздік қорын тексеремін, грамматикалық білімдерін пысықтаймын. Бұл әдіс оларды белсенділікке итермелеп, сабақты қызықты әрі тартымды етеді.[1]

Quizlet – оқушылардың сөздік қорын байытуға арналған керемет құрал. Оның көмегімен мен жаңа сөздер мен олардың

аудармаларын оңай меңгеруге арналған флешкарттар дайындаймын. Балалар үшін бұл әдіс қызықты ғана емес, сонымен қатар есте сақтау қабілетін дамытуға да септігін тигізеді. Оқушылар Quizlet арқылы өздері де тесттер құрастырып, сөздерді қайталау мүмкіндігіне ие болады.[2]

Ал Duolingo – қазақ тілін өз бетінше меңгеруге көмектесетін тағы бір тиімді әдіс. Бұл платформа оқушылардың күнделікті қазақ тілінде сөйлеу дағдыларын дамытып, олардың грамматикалық білімін жетілдіреді. Маған бұл қосымшаның оқушыларға тапсырмаларды орындау барысында ұпай жинауға және деңгей көтеруге мүмкіндік беретіні ұнайды.[3]

Менің тәжірибем көрсеткендей, аталған платформалар балалардың қазақ тіліне деген қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың оқу үдерісіне белсенді қатысуына ықпал етеді. Сондықтан цифрлық технологияларды қолдану – бүгінгі білім берудің маңызды бөлшегі деп сенімді түрде айта аламын.[4]

Қазақ тілін оқыту барысында мен әрдайым жаңа әдістер мен заманауи технологияларды іздестіруге тырысамын. Олардың жасы ойын мен белсенді әрекеттерге бейім, сондықтан сабақта Kahoot, Quizlet, Duolingo секілді цифрлық платформаларды қолдану үлкен нәтиже береді. Өз тәжірибемде бұл құралдардың қаншалықты тиімді екенін байқап, оларды қазақ тілін меңгертудің негізгі әдістерінің бірі ретінде қолдануға бел будым.

Мен Kahoot платформасын көбінесе сабақтың соңында оқушылардың білімін бекіту үшін пайдаланамын. Бұл платформаның басты артықшылығы – оның ойын форматында болуы. Балалар жарысқа қатысып жатқандай сезінеді, ал бұл олардың белсенділігін арттырады.[5]

Сабақ барысында жаңа тақырыпты түсіндіргеннен кейін мен Kahoot арқылы викторина ұйымдастырамын. Мысалы, «Сын есімдер» тақырыбын өткен кезде оқушыларға бірнеше жауап нұсқасы бар сұрақтар беремін:

«Қай сөз сын есім болып табылады?»

«Берілген сөйлемдегі сын есімді анықтаңыз.»

«Сын есімнің шырайларын дұрыс сәйкестендіріңіз.»

Оқушылар өз смартфондары немесе мектептегі планшеттер арқылы жауап береді. Тест нәтижелері экранда бірден шығып тұрады, бұл балаларға өз қателерін бірден түсінуге мүмкіндік береді. Олар бір-бірімен жарысып, сұрақтарға тез әрі дұрыс жауап беруге

тырысады. Бұл әдіс олардың сабаққа деген қызығушылығын оятып, қазақ тілін үйренуге деген ынтасын арттырады.

Мен байқаған тағы бір маңызды нәрсе – Kahoot арқылы сабақ өткізген кезде тіпті ең енжар оқушылардың өзі белсенділік танытады. Ойын форматы оларды тартып, сабақтың қалай өткенін байқамай қалады. Бұл әсіресе үлкен көлемдегі теориялық материалды меңгеруге көмектеседі.[6]

Оқушылардың сөздік қорын байыту – қазақ тілін меңгертудің негізгі міндеттерінің бірі. Осы мақсатта мен Quizlet платформасын қолданамын. Quizlet-тің ең тиімді құралы – флешкарттар. Мен сабаққа қажетті сөздерді олардың аудармаларымен, суреттерімен немесе анықтамаларымен бірге жүктеймін.[7]

Мысалы, «Жануарлар әлемі» тақырыбын өткенде, мен оқушыларға мынадай тапсырмалар дайындадым:

Флешкарттар арқылы сөздерді жаттау – Оқушыларға қазақ тіліндегі жануарлардың атаулары көрсетіледі, олар өз бетімен ағылшынша немесе орысша аудармасын табуы керек.

Жұптастыру ойыны – Балалар жаңа сөздер мен олардың мағыналарын сәйкестендіреді.

Диктант жаттығулары – Оқушылар естіген сөзді дұрыс жазып шығуы қажет.

Quizlet платформасы оқушыларға үй тапсырмасын орындауда да үлкен көмек көрсетеді. Мен оларға арнайы сөздік тізімін жасап, оны үйде қайталауды ұсынамын. Бұл әсіресе қазақ тілін меңгеруде қиындықтары бар балалар үшін өте тиімді, өйткені олар өздеріне ыңғайлы уақытта бірнеше рет қайталау жасай алады.

Сондай-ақ, бұл платформаны топтық жұмыс кезінде де қолдануға болады. Оқушылар бір-біріне сұрақ қойып, дұрыс жауаптарды іздейді. Бұл олардың коммуникативтік дағдыларын дамытып, сөздік қорларын тез кеңейтуге мүмкіндік береді.

Қазіргі заман оқушыларды өзіндік білім алуға баулу керек. Менің ойымша, Duolingo – осы мақсатқа жетуге көмектесетін тамаша құрал. Бұл платформа оқушыларға қазақ тілін күнделікті негізде меңгеруге мүмкіндік береді.

Duolingo-ның ерекшелігі – геймификация принциптеріне негізделген жүйесі. Оқушылар әр тапсырманы орындаған сайын ұпай жинап, жаңа деңгейге көтеріледі. Бұл оларға мотивация береді, өйткені олар өз жетістіктерін көріп отырады.

Мен өз сыныбымда Duolingo-ны қосымша тапсырма ретінде пайдаланамын. Оқушыларға белгілі бір күндерде платформадағы

тапсырмаларды орындап, нәтижелерін көрсетуін сұраймын. Олар грамматикалық жаттығуларды жасап, жаңа сөздерді үйренеді, сөйлем құруға машықтанады.

Сонымен қатар, Duolingo үнемі кері байланыс береді. Егер оқушы дұрыс жауап берсе, ол мадақталады, ал қате жауап берсе, дұрыс нұсқасы көрсетіледі. Бұл әдіс оқушыларға өздерінің қателерін түсініп, түзетуге мүмкіндік береді.

Менің байқағаным – бұл платформа әсіресе қазақ тілін меңгеруде қиындықтарға тап болған оқушылар үшін өте пайдалы. Олар өздеріне ыңғайлы уақытта, өз қарқынында үйренеді. Бұл олардың тіл үйренуге деген сенімділігін арттырады.

Менің тәжірибем көрсеткендей, Kahoot, Quizlet және Duolingo платформаларын қолдану оқушылардың қызығушылығын арттырып қана қоймай, олардың тілді меңгеруін айтарлықтай жақсартады. Ойын арқылы оқыту әдісі келесі нәтижелерге қол жеткізуге мүмкіндік береді:

Оқушылардың белсенділігі артады – Сабақ барысында олар ойынды тек ойын ретінде емес, білім алу процесінің ажырамас бөлігі ретінде қабылдайды.

Сабаққа деген ынта күшейеді – Бәсекелестік элементтері оқушыларды тапсырмаларды барынша жақсы орындауға итермелейді.

Тілдік дағдылар тез қалыптасады – Ойын элементтері арқылы оқушылар жаңа сөздерді жылдам жаттап, грамматикалық ережелерді жеңіл меңгереді.

Кері байланыс алу мүмкіндігі – Мұғалім ретінде мен оқушылардың қай тақырыптарда қиындық көретінін жылдам анықтап, оларға көмек көрсетуге тырысамын.

Осы әдістерді қолдана отырып, мен оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырып, қазақ тілін үйренуге деген оң көзқарасын қалыптастыра алдым.

Қазақ тілін оқытуда Kahoot, Quizlet және Duolingo платформаларын қолдану – заман талабына сай, тиімді әдістердің бірі. Бұл құралдар оқушылардың білімін бекітіп, олардың қызығушылығын арттыруға көмектеседі.

Өз тәжірибемнен байқағаным – интерактивті технологияларды қолдану сабақтың сапасын арттырып қана қоймай, оқушылардың өз бетімен білім алуына мүмкіндік береді. Мен болашақта да осы әдістерді жетілдіріп, қазақ тілін оқытуда қолдана беремін. Бұл

– білім беру үдерісін жаңаша форматта ұйымдастырудың тиімді жолдарының бірі деп сенемін.

Менің қазақ тілін оқытуда Kahoot, Quizlet және Duolingo платформаларын қолдану тәжірибем тек теориямен шектеліп қалмайды. Сабақ барысында осы құралдарды енгізіп, олардың тиімділігін өз көзіммен көрдім.

Мысалы, Kahoot-ты қолданғанда, мен сабақ соңында оқушылардың меңгерген білімін бекіту үшін викториналар ұйымдастырамын. Бірде 5-сынып оқушыларымен «Зат есімнің түрлері» тақырыбын өткенде, Kahoot-та 10 сұрақтан тұратын тест әзірледім. Балалар бірден қызығушылық танытып, жауап беруге асықты. Жарыс рухы оларды ынталандырып, дұрыс жауап беруге талпындырды. Нәтижесінде, олар бұл тақырыпты жақсы меңгеріп, сабақтың соңында барлығының көңіл-күйі көтеріңкі болды.

Ал Quizlet платформасын 6-сыныпта сөздік қорды кеңейту үшін жиі пайдаланамын. Мысалы, «Табиғат құбылыстары» тақырыбында мен оқушылар үшін флешкарттар жасадым, онда қазақша сөздер мен олардың аудармалары болды. Сабақ барысында олар жаңа сөздерді есте сақтау үшін жұптастыру және тест әдістерін қолданды. Кейін олар өздері жаңа сөздік тізімдерін дайындап, бір-бірімен бөлісті. Бұл әдіс балаларға сөздерді жылдам меңгеруге көмектесті.

Duolingo-ны оқушыларға үй тапсырмасы ретінде беремін. Әр аптада оларға белгілі бір деңгейге жету тапсырмасы беріледі. Бірде оқушыларымның бірі Duolingo-ны пайдаланып, бірнеше деңгейден өткенін мақтанышпен айтып, өз жетістігін көрсеткенде, мен бұл платформаның қаншалықты мотивация беретінін түсіндім.

Осы тәжірибелерден кейін мен ойын технологияларының қазақ тілін меңгеруде өте тиімді екенін анық байқадым. Олар оқушыларды қызықтырып қана қоймай, олардың белсенділігін арттырып, білімді жақсы меңгеруіне көмектеседі.

Қазақ тілін оқытуда заманауи технологияларды қолдану – білім беру саласындағы маңызды қадамдардың бірі деп санаймын. Өз тәжірибемде Kahoot, Quizlet және Duolingo платформаларын пайдалана отырып, олардың оқушылардың білім деңгейіне оң әсер ететінін көрдім. Бұл құралдар сабақтың тартымдылығын арттырып, оқушылардың белсенділігін күшейтті.

Мен сабақтарымды әрқашан тиімді әрі қызықты етуге тырысамын. Алайда дәстүрлі оқыту әдістері барлық оқушылардың қызығушылығын тудыра бермейді. Кейбір оқушылар теорияны тез қабылдаса, енді бірі ойын арқылы жақсы меңгереді. Сондықтан

цифрлық платформалар мен ойын элементтерін сабаққа енгізу – қазіргі білім беру жүйесіндегі қажетті әдістердің бірі.

Kahoot оқушылардың бәсекелестік рухын оятып, олардың өз білімін тексеруге мүмкіндік берді. Викториналар арқылы олар тек білімдерін бекітіп қана қоймай, өздерінің қателерін түсініп, түзетуге мүмкіндік алды. Сабақ барысында бұл платформаны қолданған сайын, оқушылардың қызығушылығы артып, сабаққа деген белсенділігі жоғарылайтынын байқадым.

Quizlet платформасы сөздік қорды байытуда үлкен рөл атқарды. Балалар жаңа сөздерді үйрену кезінде флешкарттар, тесттер және жұптастыру ойындарын қолдану арқылы өз білімдерін жүйеледі. Бұл әдіс әсіресе есте сақтау қабілеті әртүрлі оқушылар үшін тиімді болды. Олар өздеріне ыңғайлы жолмен үйренуге мүмкіндік алды.

Ал Duolingo оқушылардың өз бетінше білім алуына көмектесті. Ойын форматында ұсынылған тапсырмалар балаларға күн сайын қазақ тілін үйренуге мүмкіндік берді. Бұл әдіс оларды тілді үйренуге тұрақты дағды қалыптастыруға итермеледі. Кейбір оқушыларым Duolingo арқылы сабақтан тыс уақытта да қазақ тілін үйренуге қызығушылық таныта бастады.

Жалпы, осы платформаларды қолданғаннан кейін оқушыларымның тіл үйренуге деген көзқарасы айтарлықтай өзгерді. Олар қазақ тілін меңгеруге қызығушылық танытып, сабақта белсенді қатыса бастады. Бұрын сөйлеуге қысылатын балалар ойын форматындағы жаттығулар арқылы өз ойларын еркін жеткізе алатынын байқадым.

Менің ойымша, болашақта білім беру процесінде мұндай цифрлық құралдарды қолдану кеңінен таралады. Өйткені олар тек оқушылардың ынтасын арттырып қана қоймай, мұғалімдер үшін де оқыту процесін жеңілдетеді. Мен өз тәжірибемде бұл әдістерді одан әрі дамытып, қазақ тілін оқытуда жаңа технологияларды енгізуді жалғастырамын.

Осы тәжірибе маған бір маңызды нәрсені дәлелдеді: ойын арқылы оқыту – білім берудің болашағы. Егер біз оқушылардың қызығушылығын оята алсақ, олар тілді тез әрі оңай меңгереді. Сондықтан мен әрбір мұғалімге оқытудың дәстүрлі әдістерімен қатар, инновациялық технологияларды қолдануға кеңес беремін.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Құсайынова, А. Б. (2021). Цифрлық технологиялар арқылы қазақ тілін оқытудың тиімді әдістері. – Алматы: Қазақ университеті.

2 Сүлейменова, Э. Д. (2022). Қазақ тілін оқытуда инновациялық технологияларды пайдалану. – Нұр-Сұлтан: Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА.

3 Тілешова, Г. Ж. (2023). Ойын технологиялары негізінде тілді меңгерту әдістемесі. – Шымкент: Педагогикалық шеберлік орталығы.

4 Мусина, А. Қ. (2020). Қазақ тілін оқытудағы жаңа педагогикалық технологиялар. – Астана: Фолиант баспасы.

5 Жарылқасын, Б. Н. (2023). Интерактивті оқыту әдістері: қазақ тілі сабағында қолдану. – Қарағанды: Болашақ университеті баспасы.

6 Сағындықова, Р. Т. (2021). Цифрлық білім беру ресурстары және олардың тіл үйретудегі рөлі. – Алматы: Білім баспасы.

7 Ахметова, Л. М. (2022). Қазақ тілін оқытудың заманауи әдістері: теория және практика. – Өскемен: ШҚМУ баспасы.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІ ҚАЗАҚ ТІЛІН ҮЙРЕНУДЕ ПАЙДАЛАНУ ӨТЕ ТИІМДІ

БҮКЕНОВА М. Ж.

Филология ғылымдарының магистрі, Қазақ тілі пәнінің мұғалімі,
№10 орта мектебі, Екібастұз қ.

Қазақ тілін үйрену — Қазақстандағы білім беру жүйесінде маңызды аспект болып табылады, әсіресе қазақ тілін екінші тіл ретінде үйренетін орыс тілді оқушылар үшін. Жасанды интеллектіні (ЖИ) білім беру процесінде қолдану бұл мәселеге айтарлықтай көмектеседі, тіпті орта деңгейдегі интеллекті бар оқушылар үшін де оқу процесін жеңілдетіп, жылдамдатып және жақсартуға мүмкіндік береді. Осы мақалада біз Қазақстанның орта мектептерінде қазақ тілін үйренуде ЖИ-дің мүмкіндіктерін және оның орыс тілді оқушыларға қалай көмек көрсете алатынын қарастырамыз.

Жеке оқыту және адаптивті платформалар

Қазақ тілін үйренуде орыс тілді оқушылар үшін негізгі қиындықтардың бірі — оқу процесінің жеке қажеттіліктерге сай келмеуі. Әр оқушы материалды әртүрлі жылдамдықпен меңгереді, және көпшілігі оқудың басында қиындықтармен кездеседі. Жасанды интеллекті жеке оқу әдістерін жасауға мүмкіндік береді, бұл оқушыларға өз қарқынымен материалды меңгеруге көмектеседі. Мысалы, ЖИ қолданылатын платформалар оқушының қателерін,

әлсіз және күшті жақтарын талдап, оқуды қиындататын немесе жеңілдететін тапсырмаларды ұсына алады.

Мысал: Duolingo платформасы қазақ тілін үйренуде қолданылуы мүмкін. Бұл платформа грамматика, лексика және айтылым бойынша тапсырмаларды ұсынады және әр оқушының деңгейіне сай келеді. Егер оқушы қиындықтармен кездессе, платформа ол тақырыптарды қайтадан ұсынады, ал тез меңгерген оқушыға күрделірек тапсырмалар береді. Бұл орыс тілді оқушыларға жеке қарқынмен оқуға мүмкіндік береді, нәтижесінде тіл тез және тиімді меңгеріледі [1, с. 15].

Жедел кері байланыс және қателерді түзету

Жедел кері байланыс — тіл үйренудің маңызды аспектісі, әсіресе қазақ тілін үйренуде орыс тілді оқушылар үшін. Оқушы қателіктерді түзетуді дереу алмайтын жағдайда қателіктерді жою ұзақ уақыт алады. Жасанды интеллект платформалары, мысалы, Grammarly немесе Google Translate, айтылымда, грамматикада және жазуда жасалған қателерге жедел түзетулер ұсынады. Олар қателерді түсіндіріп, дұрыс нұсқаларды ұсынады.

Мысал: Elsa Speak сияқты платформалар қазақ тілінің айтылымын жақсартуға көмектеседі. Бұл жүйе айтылымда акцент, интонация және дыбыстарды түзетуге қатысты кері байланыс береді. Бұл орыс тілді оқушылар үшін өте маңызды, өйткені олар қазақ тіліндегі дыбыстарды дұрыс айтуды қиындықпен үйренеді. Мұндай платформалар оқушыларға өздерінің айтылымын дамытуға және тілмен сенімдірек қарым-қатынас жасауға мүмкіндік береді [2, с. 18].

Айтылымды жақсарту үшін сөз тану технологияларын қолдану

Айтылым — қазақ тілін үйренудің ең қиын аспектілерінің бірі, әсіресе орыс тілді оқушылар үшін. Қазақ тілінде орыс тілінде жоқ «ә», «ө», «қ», «ң» сияқты дыбыстар бар, бұл оқушыларға қиындықтар туғызады. Жасанды интеллектті сөз тану технологияларын пайдалана отырып, дұрыс айтылымды үйренуге көмектеседі.

Мысал: Жасанды интеллект қолданатын жүйе оқушының айтылымын тексереді және жақсарту бойынша кеңестер береді. Оқушылар сөздер мен сөйлемдерді қайталайды, ал жүйе олардың айтылымын бағалап, кері байланыс береді. Бұл оқушыларға, әсіресе тілді үйренуші ортада сөйлеу мүмкіндігі шектеулі болса, дағдыларын дамытуға және сенімдірек сөйлеуге мүмкіндік береді.

Мектеп жағдайында мысал: Мұғалім оқушыларға айтылымды сөз тану технологияларымен тексеруге арналған аудио-тапсырмалар

беріп, олардың айтылымын бағалап, кері байланыс бере алады. Бұл әдіс оқушыларға өздерін ұялмай, жақсы нәтижелерге жетуге көмектеседі.

Машиналық аударма және мәтінді автоматты тану арқылы түсінуді жақсарту

Машиналық аударма — қазақ тілін үйренуде өте пайдалы құрал. Бұл әсіресе қазақ тілін білмейтін оқушылар үшін маңызды. Машиналық аударма жүйелері, мысалы, Google Translate, қазақша сөздер мен сөйлемдерді орыс тіліне және керісінше аударып, оқушыларға материалды тезірек түсінуге мүмкіндік береді.

Мысал: Оқушылар Google Translate сияқты аударма жүйелерін пайдаланып, жаңа сөздер мен сөз тіркестерін аударып, үйренуі мүмкін. Бұл әсіресе орыс тілді оқушылар үшін маңызды, өйткені олар кейбір қазақша сөздермен таныс емес болуы мүмкін. Алайда, аударма жүйелері барлық контекстті дұрыс бере бермейтіні үшін оны қосымша оқу әдістерімен бірге қолданған жөн, мысалы, мұғалімнің түсіндіруі немесе қосымша оқу материалдары [3, с. 20].

Машиналық аударма жүйелері мәтіндерді автоматты түрде тануға да көмектеседі. Мысалы, оқушылар оқу кітаптарындағы немесе плакаттардағы мәтіндерді суретке түсіріп, жүйе оны аударып береді, бұл олардың материалды тезірек меңгеруіне мүмкіндік береді.

Виртуалды көмекшілер мен интерактивті қосымшаларды қолдану

Жасанды интеллект виртуалды көмекшілер жасауға да мүмкіндік береді, олар оқушылармен қарым-қатынас жасап, қазақ тілін үйренуде көмектеседі. Бұл көмекшілер оқушыларға сұрақтар қоюға, жауаптарды бағалауға, тесттер жасауға және сөйлесу дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

Мысал: Lingvist қосымшасы ЖИ пайдаланып, оқу курсының оқушының жылдамдығына байланысты бейімдейді. Бұл орыс тілді оқушылар үшін қазақ тілін үйрену процесінде өте пайдалы, себебі ол әр оқушыға өз қарқынымен тақырыпты меңгеруге мүмкіндік береді. Виртуалды көмекшілер қазақ тілінде сұрақтар қойып, жауаптар алуға мүмкіндік береді, бұл оқушыларды тілде ойлауға және жауап беруге ынталандырады [4, с. 25].

Геймификация арқылы оқу процесін жетілдіру

Геймификация — оқу процесін қызықты әрі тартымды етіп жасауға мүмкіндік беретін әдіс. Жасанды интеллект осы әдісті қолдану арқылы оқушыларды қазақ тілін үйренуге тартуға мүмкіндік

береді. Ойындар оқушыларға сөздік қорын кеңейтуге, мәтіндерді түсінуге және айтылым дағдыларын дамытуға көмектеседі.

Мысал: Kahoot! платформасы викториналар мен ойындар құруға мүмкіндік береді, олар арқылы оқушылар қазақ тілінде грамматика, лексика немесе Қазақстанның мәдениеті туралы сұрақтарға жауап бере алады. ЖИ нәтижелерді талдап, оқушыларға әрі қарай оқу үшін ұсыныстар береді [5, с. 30].

Сондай-ақ, мобильді қосымшалар арқылы оқушылар ойындар түрінде қазақ тілін үйрене алады, бұл олардың оқу мотивациясын арттырып, оқу процесіне қызығушылықты күшейтеді.

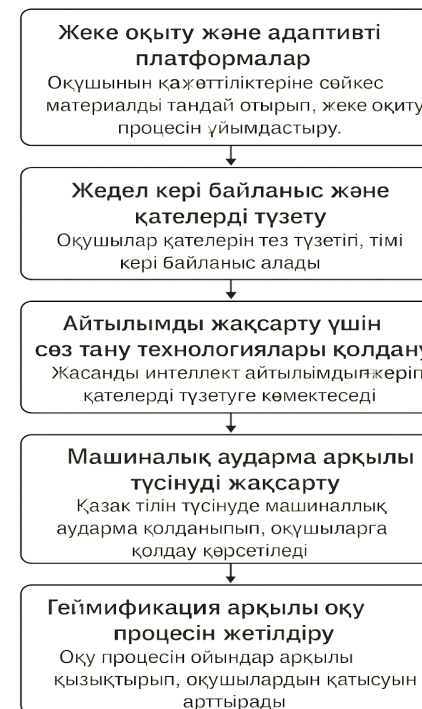
Виртуалды және толықтырылған шындық арқылы тілдік тәжірибе жасау

Виртуалды және толықтырылған шындық (VR және AR) білім беру саласында танымал бола бастады және қазақ тілін үйрену үшін жаңа мүмкіндіктер ашады. Оқушылар тек қазақ тілін үйреніп қана қоймай, оны шынайы немесе виртуалды жағдайларда қолдануға мүмкіндік алады.

Мысал: Мектептерде VR сыныптарында оқушылар Қазақстанға виртуалды саяхат жасап, қазақ тілінде виртуалды кейіпкерлермен сөйлесіп, өз дағдыларын тексере алады. Бұл оқушыларға тілді үйренуде қызықты әрі тиімді әдіс болады [6, с. 35].

Қорытынды

Жасанды интеллектінің қазақ тілін үйренуде қолданылуы оқушылар үшін үлкен мүмкіндіктер ашады, әсіресе орыс тілді оқушылар үшін. Жеке оқыту әдістері, жедел кері байланыс, айтылымды жақсартуға арналған құралдар, машиналық аударма және геймификация сияқты әдістер қазақ тілін меңгеру процесін жеңілдетіп, тиімді етеді. Жасанды интеллект осы оқу процесінде жаңа мүмкіндіктер беріп, қазақ тілін үйренуді қызықты әрі қолжетімді етеді.

Сурет 1 – Жасанды интеллектті пайдаланудың алгоритмі.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Duolingo. Duolingo — тілдерді үйренуге арналған ЖИ платформасы.
- 2 Elsa Speak. Elsa Speak — айтылымды ЖИ көмегімен жақсартуға арналған жүйе.
- 3 Google Translate. Google Translate — машиналық аударма жүйесі, ИИ қолданылады.
- 4 Lingvist. Lingvist — тілдерді үйренуге арналған адаптивті жүйесі бар қосымша.
- 5 Kahoot!. Kahoot! — геймификация элементтері бар білім алу платформасы.
- 6 VR және AR білім беру саласында. Қазақ тілін үйренуде виртуалды және толықтырылған шындық.

ДАРАЛЫҚ JAҢАЛЫҚТАР

ҒАЗЕЗ Д.

магистрант, Торайгыров университеті, Павлодар қ.

Халықтық қара өлең жырында ән мен әуеннің арақатысы шартты ғана нәрсе болып саналады, себебі халықтық қара өлеңнің өзіне телінген белгілі меншік әні болмайтыны аян, әркім өзінің даусына қолайлы, жүрегіне жақын әуенге салып айтады [1]. Яки бір әуенмен бірнеше қара өленді сүйемелдеуге бола береді. Ал, әнші ақындардың әрбір жеке әніне тиесілі меншік әуені болуы ұжымдық шығармашылықтың жемісі болып саналатын қара өлеңнен басты айырмасы, һәм ерекше сипаты. Міне, сондықтан Ақан сері Қорамсаұлының «Құлагерін», Біржан сал Қожағұлұлының «Жанботасын», Қайыптың «Ақбөпесінің» әнін бір-бірімен шатастырмаймыз. Аталған ақындардың есімдерінің музыка тарихына композитор ретінде енуі де өленді нақты әнімен өзіндік саз шығару саласындағы үлкен еңбектеріне байланысты.

Әнші ақындар шығармашылығы фольклорлық емес, дара шығармашылыққа жатады, ал халықтық қара өлеңдерде авторлық деген категория атымен жоқ, онда әннің ырғақтық жүйесін өзгертуге, әдейі дыбыстық әшекейлермен байытуға, даралық ерекшелігін көрсетуге деген батыл ұмтылыстар көп байқалмайды. Ал, авторлық туынды да авторлық сезім («осознанное авторство») [2] көркемдік шеберлікке, ақынның дара қасиеттерінің жарқырай көрінуіне жол ашқан, дем берген себептерінің бірі. «Белгісіз авторлық дәстүрден саналы авторлық шығармашылыққа өту – адам баласының өз тарихында жасаған ең ірі жетістіктерінің бірі» [3].

«Авторлық сезім – дәстүрлі қалыптан босатқан, аса үлкен шығармашылық еркіндігі» [3], - деп жазады М. И. Стеблин-Каменский.

Көркемдік форма тарихи эстетика тұрғысынан қарағанда фольклорлық поэзияға байланысты айтылмайды, ол авторлық құқық орнығуымен байланысты ғана қолданылады. Бұл екі категория бір-бірімен тығыз бірлікте [4].

Орта ғасырлық скальдтар поэзиясы турасында зерттеу жүргізген М. И. Стеблин-Каменский: «Авторлық сезім занды түрде форманы меңгеру арқылы көрініс береді... авторлық сезім әу баста мазмұнға емес, формаға ықпалын тигізді, - деп тұжырымдайды» [3]. Орта ғасырдағы трубадурлар поэзиясының дәстүрлік шеңберден

ауытқыған, форманың «шамадан тыс құбылуларын», түрлі варианттардың пайда болуын зерттеушілер бір ауыздан даралық шығармашылықтың тууын дәлелдейтін айғақ деп түйеді.

Дүние жүзілік әдебиеттің мысалдары авторлық сезімнің оянуы, автордың құқына деген сенім ауызша әдебиеттің ұжымдық шығармашылықтан іргесін бөлектеп, оқушыларына қозғаушы күш болғанын аңғартады.

Стильдік даралыққа ұмтылған, авторлық сезімнің күштілігі, өз туындысының көркемдік жетістіктерін мақтан тұту ән текстерінен де қатты байқалады. Сөзіміз дәлелді болуы үшін әнші-ақындардың өздерін сөйлетейік:

Үкідей буыны жоқ былқ-сылқ еткен,
Сал, сері Ыбырайдың «Былқылдағы»
Ыбырай («Былқылдақ»)
Қисмет бір қызық ән тамашалап
Естуге ел құмар боп таласады.
Әсет («Қисмет»)
Жігіттер сөз бастайын «Жалтармадан»
Мұны ешкім менен басқа айта алмаған.
Доскей («Жалтарма»)
Жігіттің падишасы - әмір Темір
Бозбала әнге салсаң қайғың кемір.
Кешегі бес болыстың кеңесінде
Шығарған Ақан сері «Майда қоңыр».
Ақан сері («Майдақоңыр»)
«Көкаршын» ән еркесі баппен айтса,
Ер жігіт не болады серттен тайса,
Ән болмас «Көкаршындай» қайда барсаң,
Ән білем деген адам шынын айтса.
Жаяу Мұса («Көкаршын»)
Мұхиттың мен салайын «Айдайын-ау»
Бақ берген-ай, ер жігіттің-ау, мандайына-ай, аһ-ай.
Мұхит («Айдай»)
Қартайғанша қажымай «Бес балқандай»
Ән шығарып отырған Шашаң сері.
Шашубай («Бес балқан»)
Бозбала бекер сал боп неге керек,
Салып қал шын сал болсаң «Ақсеркешке».
Біржан («Ақсеркеш»)

Әнші ақындар дәстүрлі тақырып пен мазмұн аясында да өздерінің төлтумалық және индивидуальдык дара қасиеттерін көрсете алған, бұл әннің формасын құбылту, ішкі мүмкіндіктерін кеңейту, дыбыстық интонациялық жағынан өзгерту арқылы жүзеге асқан. Адайдың «жеті қайқысының» ән текстері халықтық қара

Қай-ли, лил-лай, лил-лай-ей

«Қайырмадағы лирикалық мағынадан айырылған сөз өлең түрінде силлабикалық өлеңнің қатаң заңына бағынады» [6]. Осы орайда кейбір зерттеу еңбектерде ұшқындап қалатындай дыбыстық элементтердің қайталануы тек ән өлеңінің көне дәуірлеріне тән, поэзиялық мазмұны байып, дамыған сайын жалаң дыбыстық қайталануы азая түсіп, олардың орнын толық лексикалық мәні бар сөздер баса береді деген байлам бір жақтылау айтылған тұжырым екенін ескерте кеткен жөн. Ән жанрының ең басты қасиеті адамның көңіл-күйі, қайғы, эмоциялық сәттері көбірек беріледі десек, бұл әсіресе, әуенмен астаса келетін дыбыстық қайталауда айқын байқалады.

Әнші ақындар шығармаларының көркем формасын құбылтуға, өлеңнің ішкі құрылымын жетілдіруге баса назар аударғанын жоғарыда айттық. Осы салада тың қолданыстары да бар, мәселен бұрын тек ән 11 буын түрінде ғана келетін, ал 7-8 буынды өлең формалары кең өріс ала қоймаған. Бұрын 7-8 буынды өлең-жыр, терме, толғауда қолданылғанымен жеке шумақ ретінде ғана емес, тирада болып бірігіп, әуені речетивті түрінде кездесетін. Енді Жаяу Мұсаның «Құлбай» әніне назар салайық:

Құлбай байдың егізі, /7

Тәнкесінің семізі, /7

Келген сайын тонайды, /7

Тоймаған екен негізі /7

Үкілі Ыбырайдың «Қаралдым», Ақан серінің «Көкшетау биігі» әні осындай өлең формасында берілген. Үкілі Ыбырайдың «Қарақат көз» әнінің өлеңдік жүйесі дәстүрлі өрнектерден өзгеше:

Қарақат көзді сым саусақ, /8

Лебізің сенің бал қаймақ /8

Жолыңа сенің сарып етпей /8

Немене керек малды айдап, /8

Қадірін білмес ақымақтар /9

Атың бір қалсын борбайлап /9

ұйқас суреті а-б, -в, -б, -г, -б. Осы сурет басқа шумақтарда өзгермей қайталанатын.

Ән өлеңінің композициялық құрылымында қайталаудың мәні зор, қайталау жеке дыбыс, буын, сөз, сөйлем, сөз тіркесі, қайырма түрінде келуі мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Жұбанов А. Қазақ композиторларының өмірі мен творчествосы. – Алматы, 1942. – Б. 107; Қасқабасов С. Родники искусства. – Алматы, 1986. – С. 40; Мың бір маржан. – Алматы, 1989. – Б. 54.

2 Веселовский П. Историческая поэтика. – Москва – Ленинград, 1940.

3 Стеблин-Каменский М. И. Историческая поэтика. – Ленинград, 1978. – С. 90, 92, 134.

4 Мальцева Г. И. Традиционные формулы необрядовой лирики // Русский фольклор. – Ленинград, 1981. – С. 22.

5 Қоспақов З. Әнші тағдыры. – Алматы, 1971. – Б. 98.

6 Байгаскина А. Е. О соотношении слова и напева в казахских народных песнях: Канд. Дисс...филол. наук. – 1969. – С. 131.

ҚАЗАҚ ТОПОНИМИКАСЫ. ТҮРКІ СИПАТТАМАСЫ (ГЕОГРАФИЯЛЫҚ БЕЛГІЛЕР ЖАҒЫНАН)

ГУЛНАРА ЖАНБОЛАТ

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Топонимика – жер атаулары мен олардың шығу тегі, даму тарихы мен географиялық бөлінісімен айналысатын ғылым саласы. Қазақ топонимикасы өзінің бай тарихы мен мәдени мұрасын сақтап, ұлттық және тарихи ерекшеліктерін көрсететін маңызды дереккөз болып табылады. Қазақ жерінде ғасырлар бойы қалыптасқан жер атаулары түркі мәдениетінің, тілінің және дүниетанымының іздерін сақтайды. Бұл мақалада қазақ топонимикасындағы түркілік сипаттамаларды, олардың қалыптасу жолдарын және түркі халықтарының тарихи-мәдени әсерін зерттеу мақсатында жазылған.

Қазақ топонимикасының түркілік негіздері

Топонимдер – белгілі бір географиялық аймақтарды белгілеу үшін қолданылатын атаулар, олар тек физикалық ортаны ғана емес, халықтың тарихын, мәдениетін, дүниетанымын да көрсетеді. Қазақ жерінің топонимикасында түркілік элементтердің үлкен орны бар. Түркі халықтарының тарихы мен мәдениетінің әсері осы жер атауларында көрініс тапқан. Қазақстанның көп бөлігінде, әсіресе оңтүстік, шығыс және орталық аймақтарында түркілік топонимдер кең таралған.

Қазақ топонимикасындағы түркілік сипаттамаларды зерттегенде бірнеше факторларды ескеру қажет: біріншіден, түркі тілдерінің таралуы мен кеңінен қолданылуы; екіншіден, қазақ халқының шығу тегі мен мәдениетіндегі түркілік ықпал; үшіншіден, географиялық аймақтардың тарихи атауларының қалыптасу ерекшеліктері.

Қазақ топонимикасындағы түркілік сипаттамалар тікелей түркі тілдерінің көптеген топонимдерінде сақталып отыр. Түркі тілдерінде жер атауларының қалыптасуының негізгі принциптері мен ерекшеліктері ұқсас болып келеді. Мысалы, қазақ топонимикасындағы «тау», «көл», «өзен», «жол» сияқты сөздер көп жағдайда түркі тілдеріне тән және бұл атаулар түркі халықтарының көшпелі өмірін, табиғатпен байланысын айқындайды.

Түркі тілдерінде жер атаулары көбінесе мынадай ұғымдарға негізделеді:

- Табиғат нысандары: көл, өзен, тау, орман, шабындық, дала.
- Халық өмірінің сипаты: ауыл, қыстау, жайлау, қора, қоныс.
- Әлеуметтік және мәдени мағыналар: қала, елді мекен, бекініс.

Қазақ топонимикасындағы түркілік элементтер бірнеше негізгі топқа бөлінеді. Оларға географиялық белгілер, тарихи оқиғалар мен тұлғалар, халықтың тұрмысы мен шаруашылығы байланысты атаулар жатады.

Тарихи оқиғалар мен тұлғалар: Түркі халықтарының тарихында маңызды оқиғалар мен тұлғалар ерекше орын алады. Бұл оқиғалар мен тұлғалардың есімдері жер атауларында сақталады. Мысалы, «Бәйдібек ата», «Әбілқайыр хан», «Қарақұм» сияқты топонимдер қазақ халқының тарихымен тығыз байланысты. Түркі кезеңінен қалған тарихи есімдер мен географиялық нысандар бүгінде қазақ топонимикасында маңызды орын алады.

Халықтың тұрмысы мен шаруашылығы: Қазақ халқының көшпелі өмір салты мен мал шаруашылығы топонимдерде ерекше орын алған. Жер атауларының ішінде жайлау, қыстау, қора сияқты сөздер түркі тілдеріндегі шаруашылық атауларына сәйкес келеді. Мысалы, «Құлан», «Бұлан», «Шақпақ», «Малтабар» сияқты атаулар қазақ халқының дәстүрлі шаруашылығымен байланысты.

Түркі мәдениеті мен дүниетанымы қазақ халқының тұрмысында маңызды орын алған. Қазақ топонимикасындағы түркілік элементтер осы мәдениет пен дүниетанымның айқын дәлелі болып табылады. Қазақ халқының өмірінде табиғатпен үйлесім, көшпелі өмір салты мен жерге деген құрмет ерекше маңызды болғандықтан, топонимдерде осы дүниетанымның көрінісі байқалады. Мысалы,

«Төңірі», «Құтты», «Үшбұлақ» сияқты атаулар түркілік әлемдік көзқарастың әсерін көрсетеді.

Қазақ топонимикасы, яғни жер атаулары, халықтың тарихымен, мәдениетімен және тұрмысымен тығыз байланысты. Жер атаулары табиғатпен және қоғаммен, уақыт пен кеңістікпен тығыз байланыста қалыптасады. Қазақ халқының географиялық атаулары да осы халықтың тарихи даму кезеңдеріндегі өмір салты, мәдениет және дүниетанымының айқын көрінісі болып табылады. Топонимдер, әсіресе түркілік элементтерді зерттегенде, географиялық ерекшеліктердің мәнін түсіну маңызды. Бұл топонимдер халықтың өмірін, жерді игеру тәсілдерін, табиғатқа деген көзқарасын көрсетеді.

Жекеше географиялық белгілерге тоқталғанды жөн көрдік: Түркі тілдерінде көбіне жердің табиғи ерекшеліктеріне, ландшафтына байланысты атаулар кездеседі. Мысалы, қазақ жеріндегі таулардың, өзендердің атауларының көбісі түркі тілдеріне тән элементтерден құралған. Мысалы, «Алатау», «Талас», «Қарқара», «Бұқтырма», «Ақсу», «Шу» сияқты атаулар түркілік мәдениет пен тарихтың ізі ретінде сақталған.

Түркі тілдеріндегі топонимдер, сондай-ақ қазақ топонимикасында да жиі кездесетін географиялық белгілер, жердің табиғи ерекшеліктері мен ландшафттың сипаттамасын қамтиды. Түркі халықтарының өмірінде табиғат маңызды орын алғандықтан, жер атаулары көбінесе осы табиғи нысандармен байланысты болады. Қазақ топонимикасындағы түркілік сипаттама табиғатқа байланысты атауларда айқын көрінеді.

Қазақ жерінде кездесетін географиялық белгілерге негізделген топонимдер кеңінен таралған және олардың көпшілігі түркі тілдерінен шыққан. Мысалы, тау, өзен, көл, қырға байланысты атаулардың көбі түркі тілдеріндегі терминдерден құралған. Қазақ топонимикасындағы географиялық белгілерді түркілік сипаттамалармен талдай отырып, төменде бірнеше негізгі топтарды қарастырамыз:

Табиғат нысандарының географиялық белгілері

Қазақ топонимикасындағы жер атауларының көпшілігі табиғат нысандарына қатысты болып келеді. Бұл атаулар халықтың географиялық кеңістікті меңгеруін, табиғатпен үйлесімде өмір сүруін көрсетеді. Олардың кейбірі:

Түркі халықтарының өмірінде таулар үлкен маңызға ие болған. Қазақ топонимикасындағы «Алатау», «Талас», «Қаратау»,

«Шыңғытау», «Тау-Саз», «Бурабай» секілді атаулар тау жүйелерін, биік шыңдарды білдіреді. Бұл атаулар таулардың физикалық және табиғи сипаттамасына негізделген, мысалы, «Қаратау» атауы «қара» және «тау» деген сөздерден құралған, бұл жерде қара түсті тау немесе тасты жерді білдіреді.

Өзендер мен көлдер: Қазақ халқының өмірінде су аса маңызды орын алған. Қазақ жерінде көптеген өзендер мен көлдер бар, олардың көпшілігі түркі тілдерінің элементтерімен аталған. Мысалы, «Ертіс», «Шу», «Сарысу», «Аксу» деген атаулар өзендерге қатысты. Бұл атаулар географиялық сипаттама бере отырып, су айдындарының мөлшерін, түсін, ағымын немесе орналасқан жерін көрсетеді.

Шөлдер мен далалар. Қазақ халқының көшпелі тұрмысымен байланысты далалар мен шөлдер көп кездеседі. Қазақ топонимикасында шөлдер мен далаларға қатысты көптеген атаулар бар. Мысалы, «Қызылқұм», «Қарақұм», «Сарыарқа», «Балқаш» сияқты атаулар шөл, құм, дала, жайлау мен кең байтақ кеңістікті білдіреді. Бұл атаулар кеңістікті бағдарлауға және табиғаттың ерекшеліктерін сипаттауға негізделген.

Жазықтар мен қырлар. Қазақ жерінде қырлар мен жазықтар кең тараған. Қазақ халқының көшпелі өміріне байланысты жазықтар мен қырлар айрықша орын алады. Мысалы, «Бетпақдала», «Қызылжар», «Талғар» атаулары жазықты, тегіс жерлерді немесе сол жердің тарихи жағдайын бейнелейді.

Түркі халықтарының дүниетанымында табиғаттың киелі және қасиетті саналатын орындары ерекше маңызға ие. Қазақ халқының топонимикасында да бұл элементтер орын алады. Бұл атаулар табиғаттың сұлу әрі ерекше, адамның рухани тұрғыдан ерекше әсерленетін жерлерімен байланысты.

Мысалы, «Құлан», «Жайық», «Алтынемел» сияқты атаулар табиғаттың киелі нысандарын, тарихи маңызды орындарын білдіреді. Бұл атаулардың көпшілігі түркілік дүниетанымның негізінде қалыптасқан.

Қазақ топонимикасындағы географиялық белгілер түркі халықтарының дүниетанымымен, табиғатқа деген көзқарасымен тығыз байланысты. Топонимдер – бұл тек жер атаулары ғана емес, бұл халықтың тарихын, мәдениетін, тұрмысын бейнелейтін тарихи деректер болып табылады. Қазақ жерінің географиялық атауларының түркілік сипаттамалары қазақ халқының ғасырлар бойғы тарихын, табиғатпен үйлесімде өмір сүруін, мал шаруашылығын, көшпелі

тұрмысын көрсетеді. Қазақ топонимикасының түркілік негіздері ұлттық мәдениет пен рухани мұраның маңызды бөлігін құрайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Аманжолов К. Түркі халықтарының тарихы: Оқу құралы. – Алматы, Білім 1996, 276 б.

2 Исаченко А. Г. Ландшафттану негізі (оқу құралы). Алматы: «Мектеп», 1996, 184 б.

3 Сапаров К.Т. Ертіс алабындағы кейбір жер-су аттарының ұалыптасу жолдары// Материалы научно-практической конференции «Жандаевские чтение. Алма-Ата, 2001, 255 б.

4 Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы, 1985, 256 б.

5 Орталық Қазақстанның жер-су аттары. – Алматы: Ғылым, 1989. – 256 б.

ҚАЗАҚ ТОПОНИМИКАСЫНЫҢ ЗАМАНАУИ ӨЗЕКТІЛІГІ

ГУЛНАРА ЖАНБОЛАТ

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазақ топонимикасы – қазақ халқының жерге деген қарым-қатынасын, ұлттық мәдениетінің, тарихы мен руханиятының айнасы болып табылады. Жер атаулары тек географиялық нысандардың немесе жер бедерінің сипаттамасы ғана емес, олар сонымен қатар белгілі бір оқиғалар, тарихи тұлғалар, мәдени құндылықтар мен ұлттық жадының тұтастығын көрсететін маңызды нысандар болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ топонимикасының заманауи өзектілігі бүгінгі күні өте маңызды болып табылады.

Қазақ топонимикасы көбінесе түркілік түпнұсқалардан пайда болған атауларға негізделген. Түркі тілдерінің бай әрі алуан түрлі лексикалық қорында жер атаулары да үлкен орын алады. Топонимдердің қалыптасуы мен дамуында түркілік кезеңдердің іздері сақталған. Түркі халықтарының көшпелі өмір салты, әлеуметтік құрылымы мен әлемге деген көзқарасы жер атауларында өз көрінісін тапты. Бұл атаулардың көпшілігі табиғи жағдайларға, жер бедеріне, климатқа, халықтың тұрмыс-тіршілігіне байланысты пайда болған.

Топонимдердің этномәдени маңызы:

Қазақ топонимикасы түркі халықтарының тарихымен тығыз байланысты. Әрбір жер атауы белгілі бір тарихи оқиғалар мен кезеңдердің куәсі болып табылады. Қазақстан аумағындағы көптеген жер атаулары сонау ерте заманнан бері келе жатқан тарихи мұраларды көрсетеді. Бұл атаулардың ішінде қазақстандық жерлерге байланысты түркі дәуірінің және сонау ортағасырлық кезеңдерден қалған атаулар көптеп кездеседі. Бұл жерлердің атаулары халықтың тұрмыс-салтына, ұлттық мінез-құлқына, діни наным-сенімдеріне негізделген.

Топонимдер халықтың ұлт ретінде қалыптасуын, оның тарихтағы маңызды кезеңдер мен оқиғаларды қалай есте сақтағанын көрсететін маңызды дереккөз болып табылады. Түркі халықтарының тарихында болған атақты тұлғалар, шайқастар мен оқиғалар да көптеген жер атауларына еніп, халықтың санасына терең сіңген.

Қазақ топонимикасы түркі халықтарының бірегейлігін көрсететін маңызды элемент болып табылады. Қазақ халқының жер атаулары олардың тілі мен мәдениетінің ерекше қасиеттерін сақтап келеді. Түркі халықтарының бір-бірінен айырмашылықтарына қарамастан, олардың арасында көптеген ұқсастықтар мен ортақ мәдени-тілдік мұралар бар. Бұл ұқсастықтар топонимдер арқылы анық көрініс табады.

Мысалы, қазақ тіліндегі кейбір жер атаулары ұйғыр, қырғыз, өзбек, түрік сияқты басқа түркі тілдерінде де ұқсас немесе бірдей мағынада болуы мүмкін. Бұл жағдай түркі тілдерінің және мәдениетінің ортақ тамырлардан шыққанын көрсетеді. Топонимдер арқылы түркі халықтарының тарихи ортақтықтары мен ұлттық бірегейлігін сақтау мәселесі өзекті болып отыр.

Топонимдер мен ұлттық рухани жаңғыру:

Қазақ топонимикасы қазіргі Қазақстанның ұлттық рухани жаңғыруы мен дамуына үлкен үлес қосады. Өткен тарихтың жаңғырығы болып табылатын жер атауларын сақтап қалу – ұлттық сананы жаңғырту мен ұрпаққа дұрыс бағыт беру тұрғысынан маңызды. Топонимдер арқылы қазақ халқы өзінің тарихын, мәдениетін және ұлттық бірегейлігін паш етеді. Бұл тұрғыда жер атауларын өзгерту немесе жаңғырту үрдісі Қазақстандағы ұлттық жаңғырудың бір бөлігі болып табылады.

Соңғы жылдары топонимдердің ұлттық құндылықтарға сәйкестендірілген жаңа атаулармен ауыстырылуы – бұл ұрпаққа ұлттық тәлім-тәрбие берудің, тарихи сананы қайта жаңғыртудың маңызы зор қадам. Мысалы, Алматы мен Тараз қалаларының

атаулары, сол сияқты басқа да жерлердің атауларын қайта қарау үрдісі қазақ халқының ұлттық болмысын, мәдениеті мен тарихын сақтауға және ұрпаққа дұрыс ұғындыруға бағытталған бастамалар болып табылады.

Топонимдер тек географиялық нысандарды сипаттап қана қоймай, олар сол халықтың мәдениеті мен дүниетанымының көрінісі болып табылады. Қазақ топонимикасының негізінде түркілік ұғымдар мен символика жатыр. Мысалы, тау, өзен, көл, аймақ атауларындағы мағыналар түркі халқының тұрмысын, дүниетанымын және табиғатқа деген көзқарасын сипаттайды. Түркі әлемінде жер атаулары көбінесе тірі табиғатқа, жан-жануарларға, күнделікті өмірде қолданылатын заттарға қатысты болады.

Қазақ жерінің атаулары, әсіресе, табиғи нысандармен байланысы бар атаулар, ұрпақтар арасындағы мәдени жалғастықты сақтап, ұлттық сананың нығаюына ықпал етеді. Мысалы, қазақ халқының қалыптасқан мәдени жүйесінде тау мен өзендердің, даланың өзіндік символдық маңызы бар. Бұл топонимдер халықтың рухани әлемін, олардың дүниетанымын білдіреді. Қазақтар үшін таулар – киелі, қасиетті жерлер болып саналады, ал өзендер мен көлдер – тіршілік көзі, халықтың тіршілігі мен өмір сүру көзіне байланысты символдар ретінде қарастырылады.

Ұлттық сәйкестікті сақтаудағы рөлі:

Қазақ топонимикасы ұлттың мәдени және тарихи ерекшеліктерін бейнелейтін маңызды құралдардың бірі болып табылады. Қазақстанның территориясында орын алған түрлі географиялық нысандар, таулар, өзендер мен көліктердің атаулары қазақ халқының көшпелі мәдениетін, дәстүрлерін және өткен тарихын көрсетеді. Алайда, соңғы жылдары бірқатар жер атауларының өзгеруі, яғни орыстандыру процесі орын алуда, бұл өз кезегінде ұлттық ерекшеліктер мен тарихи санаға теріс әсер етуі мүмкін. Осыған байланысты топонимдердегі ұлттық ерекшеліктерді сақтап қалу және оларға дұрыс түсінік беру қазіргі заманның өзекті мәселелерінің біріне айналып отыр.

Топонимдер және тіл мәселесі:

Топонимика – жер атаулары мен олардың шығу тегі, даму тарихы мен географиялық бөлінісімен айналысатын ғылым саласы. Қазақ топонимикасы өзінің бай тарихы мен мәдени мұрасын сақтап, ұлттық және тарихи ерекшеліктерін көрсететін маңызды дереккөз болып табылады. Қазақ жерінде ғасырлар бойы қалыптасқан жер атаулары түркі мәдениетінің, тілінің және дүниетанымының

іздерін сақтайды. Бұл мақалада қазақ топонимикасындағы түркілік сипаттамаларды, олардың қалыптасу жолдарын және түркі халықтарының тарихи-мәдени әсерін зерттеу мақсатында жазылған.

Қазақ топонимикасының түркілік негіздері:

Қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде орнығуы мен дамуының негізгі аспектілерінің бірі – оның аумақтық қолданылу аясын кеңейту болып табылады. Қазақ топонимикасы арқылы тілдің қолданылу аясын кеңейту, оның өз деңгейінде дамуына ықпал ету үлкен маңызға ие. Қазіргі таңда еліміздегі көптеген қалалар мен ауылдардың атаулары орыс тілінде сақталып қалғаны белгілі. Бұл өз кезегінде қазақ тілінің беделін арттыруға кедергі келтіріп, ұлттық рухани жаңғыруға әсер етуі мүмкін. Осы тұрғыдан алғанда, қазақ топонимикасының заманауи өзектілігі оның тілдік аспектілерімен тығыз байланысты.

Қазақ топонимикасы тарихи жадының маңызды бөлігі болып табылады. Әрбір жер атауы белгілі бір оқиғалар, маңызды тарихи кезеңдер, ұлттың ерлік дәстүрлері мен жетістіктерін бейнелейді. Мысалы, Ұлытау, Қобда, Тарбағатай сияқты атаулар қазақ халқының тарихымен тығыз байланысты, әрі бұл атаулар халқымыздың тарихи санасын жаңғыртуда маңызды рөл атқарады. Сондықтан қазіргі заманғы ұрпақ үшін бұл атаулардың мәнін түсініп, оларды құрметтеу қажет. Топонимдер тарихтың ажырамас бөлігі ретінде еліміздің ұлттық бірегейлігін сақтау мен дамыту үшін маңызды.

Заманауи зерттеулер мен топонимикалық деректерді жинақтау:

Қазіргі таңда қазақ топонимикасын зерттеу мен жинақтау жұмыстары өзекті мәселеге айналып отыр. Топонимикалық деректерді жинау, өңдеу және зерттеу арқылы біз тек тарихи ақпаратты сақтап қалмай, сонымен қатар еліміздегі аумақтық ерекшеліктер мен мәдени құндылықтарды да зерттей аламыз. Сонымен қатар, бұл зерттеулер жергілікті халықтың тілін, мәдениетін, өмір сүру салтын зерттеу үшін маңызды әрі құнды материал болып табылады.

Қазақ топонимикасы түркі халықтарының бірегейлігін сақтаудағы маңызды құрал болып табылады. Әрбір жер атауы тек географиялық нысан ғана емес, ол халықтың тарихы, мәдениеті, дүниетанымы мен өмір салтын көрсететін айқын индикатор болып табылады. Қазақ топонимикасының зерттелуі түркі халықтарының тарихы мен мәдениетін түсінуге көмектеседі, сол арқылы ұлттық сәйкестікті сақтау мен жаңғыртуға ықпал етеді. Топонимдер халықтың тарихи жады мен мәдени мұрасының ажырамас бөлігі

болып табылады, сондықтан оларды сақтау, зерттеу және дұрыс түсіндіру – бұл ұрпақтар алдындағы жауапты міндет.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жанұзақ Т., Рысберген Қ. Қазақ ономастикасы: жетістіктері мен болашағы. – Алматы: Азия, 2004. – 128 б.
- 2 Мурзаев Э. М. Очерки топонимики – М.: Мысль, 1974, – 184 б.
- 3 Бартольд В. В. Тюрки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. – Алматы: Жалын, 1993. — 192 б.
- 4 Жанұзақ Т. Жер-су атаулары (этимологиялық анықтамалық). – Алматы: «Өнер», 2011. – 496 б.
- 5 Водопьянова С. Г. Топонимика Казахстана. – Петропавловск, 2006.- 113 с.

КӨРКЕМ МӘТІНДЕГІ СӨЗ – СИМВОЛДАРДЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ МӘНІ

ЕГОРОВА Э. Д.

магистрант, Торайгыров университеті, Павлодар қ.

Лингвомәдениеттану – жеке нақты, мәдени салалар бойынша ұлттық сипаты бар деп танылатын әлеуметтік, танымдық, этикалық, эстетикалық, саяси, адамгершілік, руханилық, тұрмыстық қағидалар мен заңдылықтарды тілдік құралдар арқылы жеткізуді зерттейтін тіл білімінің бағыты. Осы тұрғыдан лингвомәдениеттанудың ең негізгі мақсаты – ұлттық болмыстың тілдегі көрінісін, тіл фактілері мен халықтың танымдық, этикалық-эстетикалық категориялары арқылы рухани мәдениетін танытып, олардың қызметі мен орнын анықтау деп түйіндеуге болады.

Лингвомәдениеттану – мәдениеттің тілдік жүйеге қалай әсер ететінін, яғни фактор мен адам бойындағы тілдік факторлардың байланысын қарастырады» деп түйіндейді. Яғни, лингвомәдениеттану мен этнолингвистиканың теориялық арқауы, зерттеу нысаны мен мақсатының өзектес, тамырлас екені дау туғызбайды, және осы қатыасты жалпы мен жалқының, бүтін мен бөлшектің байланысы іспетті деп қарауға болады. Нақтырақ айтсақ, этнолингвистиканың зерттеу нысаны – этнос болмысын тұтастай танытатын «тіл әлемі». Осы қағиданың құрамдас бөлшектерінің қатыстылығы мен үйлесімділігінің сипатын анықтау мақсатына

карай зерттеушілердің «этнолингвистика» деп аталатын «тіл әлемінің» тұтас шеңберін жеке-жеке салаларға бөліп қарастыруы этнос болмысының белгілі бір жақтарын көрсеткенімен, тұтас бейнесін айқындай алмайды. Осыған байланысты, «этнолингвистика мен социология ғылымдарының аралығынан туған» (Б.Уорф), «Халықтың тілінде салт-дәстүрі көрініс табады» (Ф-де Соссюр), «Этностың дүниені тіл арқылы тануы оның салт-дәстүр, этнография, мифология, т.б. символдық қызметімен байланысты» (Э.Сепир), «этнолингвистиканың болмысы ретінде антропологияны қолдану» (АҚШ ғалымдары), «этнолингвистика тек «көне дүниені» немесе «ескіліктерді зерттеуші ғылым» (Е.Жанпейісов), «этнолингвистика пәнаралық ғылым» (М.Копыленко) т.б. көзқарастар этнолингвистика ғылымын жіктейтін емес, оның кешенді сипатынан туындайтын сан түрлі қырларын айқындап, тұтастыра келіп, түптеп келгенде бір арнаға тоғыстыратын салалары. Осындай тіл деректеріне сүйеніп, этнолингвистикамен сабақтас этнос болмысының ан түрлі қырын зерттейтін ғылымдарды академик Ә.Қайбар екіге бөледі:

1) Этнос тіліне жалпы қатысы бар (мәселен, мәдениеттану), этнография, этнология, өлкетану, фольклористика, мифология, астрономия, педагогика, дидактика т.б.) ғылымдар.

2) Этнос тілінің тілдік табиғатын айқындауға тікелей қатысты ғылымдар (мәселен, этимология, диалектология, ономастика, фразеология, паремиология, терминология, лексикография, социоллингвистика, этнолингвистика, психоллингвистика т.б.).

Демек, бұл екі топтағы ғылым салаларын этнолингвистикамен байланыстыратын, этнос болмысын танытатын тілдік дерек көздерінен көреміз. Міне, осындай сабақтастықтың бірі – этностың мәдениетін таныту мүддесін көздеген мәдениеттанумен сабақтас лингвомәдениеттану [1. 37 б.].

Көркем мәтіндегі сөз символдардың лингвомәдени мәні – белгілі бір мәдениетке тән тілдік бірліктердің мағынасы мен қолданылуын зерттейтін маңызды сала. Бұл символдар белгілі бір халықтың дүниетанымын, ұлттық ерекшеліктерін, тарихи және мәдени құндылықтарын бейнелейді.

Сөз символдарының ерекшеліктері:

1. Тарихи негізділігі – сөз символдары халықтың өткен өмірімен, дәстүрімен, наным-сенімдерімен байланысты қалыптасады.

Мысалы, қазақ мәдениетінде «ақ» түсі тазалық пен қасиеттілікті білдірсе, «қара» түсі қайғы мен ауыртпалықтың символы болып саналады.

2. Ұлттық ерекшелік – әр халықтың өзіндік мәдени кодына байланысты бір символдың мағынасы әртүрлі болуы мүмкін.

Мысалы, қазақта «бөрі» ерлік пен рухтың символы болса, кейбір шығыс мәдениеттерінде ол қауіптіліктің белгісі саналады.

3. Тұрақтылығы – белгілі бір сөз символдық мәнге ие болғаннан кейін ұзақ уақыт бойы сол мағынада қолданылады.

Мысалы, «шашы ағарды» деген тіркес қазақ тілінде адамның қартаюын немесе көп қиындық көргенін білдіреді.

Көркем мәтіндегі сөз символдарының мысалдары:

«Жол» символы – қазақ әдебиетінде тағдыр, өмір жолы, рухани ізденіс ұғымдарын білдіреді.

М.Әуезовтің «Абай жолы» романындағы жол образы Абайдың рухани жетілуін бейнелейді.

«От» символы – жылулық, өмір, кейде қасіреттің белгісі.

Мысалы, «отқа түсу» – қатерге бас тігу, ерлік көрсету.

«Құс» символы – еркіндік, биік мақсаттың белгісі.

Асан Қайғы жырларында «Самұрық» құсы арман-аңсардың, пәктіктің символы ретінде көрінеді.

Көркем мәтіндегі сөз символдары ұлттық болмысты, тарихи жадты және мәдени құндылықтарды сақтаудың құралы болып табылады. Әрбір тілдік бірлік белгілі бір халықтың өмір салтымен, дүниетанымымен тығыз байланысты және көркем шығармаларда ерекше мәнге ие болады.

Адамның шындық болмысты тануы, ақиқатқа деген көз қарасы, қабылдау тілде бейнеленеді. Сондықтан тілді когнитивтік, танымдық модель ретінде танимыз. Адамның қоршаған дүниені, ғаламды қабылдау сандық және сапалық тұрғыда көрініс табатынын ескере отырып, символдардың төменгі түрлерін көрсетуге болады. Олар: түр – түс символикасы, сандар символикасы, космосимволика, табиғат символикасы, өсімдіктер символикасы, жан-жануарлар символикасы. Түр-түс әлемі – өзіндік ерекшелікке, өзіндік символдық мәнге ие ұлт мәдениетін танытатын бір тұғыр. Ол өз тамырын тереңге жайып, ата-бабалармыздың мифтік түсінігіменде астасып жатады. Сондықтанда осы тараушадағы қазақ тіліндегі ақ, қара, көк, қызыл, ала, сары, қоңыр, боз түстерінің «киелі», «қасиетті» мағыналары тілдік деректер негізінде анықталады. Көшпелі елдің барша тіршілік болмысы табиғатпен тамырлас. Мұның өзі бір-бірімен өзара біте қайнасқан әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік-мәдени жүйені орнықтырған. «Табиғат көрінісіне, жағдайына икемделу-адамның негізгі бір қасиеті. Жүздеген, ия

мындаған жылдар бойы жалғасатын бұл икемделу тек материалдық өндіріспен ғана байланысты емес, ол адамдардың ой-өрісінде әсер етеді. Этнос пен табиғатты біртұтас ұғым деп қарау әсіресе көшпенділер мәдениетін, психологиясын түсіну үшін ерекше маңызды. Себебі, олар көбінесе осы екі ұғымның (этнос пен табиғат) нәтижелік көрініс». Мысалы, белгілі ғалым Р.Сыздық: «Дала сөзі қазақ поэзиясында, тіпті прозасында да бұрын да, қазір де туған жердің, қасиетті Отанының символы», - деп көрсетеді[2]. Табиғатты ғылым тілімен биосфера деп атасақ, ол флора мен фаунаға бөлінетіні белгілі. Өз кезегінде олар ерекше символдық мәнге ие болып, ұлт танымында өзіндік орынды иеленіп, белгілі жүйе қалыптастырған.

Хамза Есенжанов шығармасында «Жол» сөз- символы кеңінен қолданған. Азат өмірдің қасиетін, қадірін ұғынған жұрттың қиын-қыстау кезеңін жол арқылы көрсете білген. Бесіктегі шырылдаған шарананың да, баласын жоқтап, зарлаған сорлы ананың да, әлі бола тұра әйелі, баласы үшін істерге амалы жоқ қайсар, алайда тауы шағылған өкенің де, әділетсіздікке қанық болып өскен жастардың да жан айқайы, жүрек әні сонау алыс жолдан естіледі. «Ұзақ, жалпақ жолдың» арғы жағындағы осындай адам жанын түршіктіретін адамның адамға еткен қастандығын жолдың бергі жағындағы оқырманға жеткізуде Х.Есенжанов үлкен шеберлік танытқан.

Айдалада бір қара...

Жалпақ дала, ұзын жол. Әскер жүріп келеді. Кешеден бері Нұрымды талай уайымды ой да қоршап еді. «Елден аулақ, жерден аулақ, әкеден, шешеден аулақ, әзілді құрбы, назды замандастан аулақ кеттік. Алда не күтіп тұр. Жер де, ел де таныс емес, сапар да ойда жоқ жерден киліккен сапар. Қиыр шет, күдікті жол...

Бірақ ол дүбірлі жолдың дүрмегімен, әлденеге аңсап ұмтылған көптің бірі сияктанып, ой шырмауынан тез арыла берді[3.338 б.].

Олар: жер бітіп, су аққалы көксеп келе жатқан теңдікке, әділдікке аяқ басып тұрмыз. Бұл бірақ оңай қолға түсер олжа емес: ерлік пен тапқырлықты кересітетін, құрбандығы мол, қару айқастырып, қан төгісетін жол деседі[4. 302 б.].

Атаңның әділ жолы- айыбына астындағы атыңды мінгіз!- деді ол[4.377 б.].

Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде ЖОЛ 1. Қатынас жасап әрі-бері жүріп- тұруға арналған ұзын желілі сұрлеу. 2 Ұзақ сапар. 3. Сөздердің жазба не баспа түріндегі қағазға түскен ізі. 4. Салт- дәстүр, әдет-ғұрып. 5. Кезек, рет, жөн, орын, жайы. Ауыс. Шама-шарық, жөн- жоба [ҚТТС] Х.Есенжановтың «Ақ Жайық»

романында «Жол» сөзі жай ғана атау, немесе ұғым ретінде ғана емес, үлкен бір істің бастамасы, сол уақыттағы қазақ халқының ауыр да қиын өмір жолын білдіретін сөз- символ ретінде қолданылып тұр. Жазушы өз шығармасында «ұзын жол» «дүбірлі жол», «тынымсыз жорытқан жол», «осынау тұманды жол, алда не күтіп тұрғандығы белгісіз қараңғы жол», «өмірдің соқпағы мол ұзақ жолы», «өмірдің соқпақты жолдары», «ерлік пен тапқырлықты керістіретін, құрбандығы мол, қару айқастырып, қан төгісетін жол», «атаның әділ жолы», «тарихтың логикалық жолы» сияқты біздің «Жол» сөз- символымызды ашып көрсететін тіскестер бар.

Халықты қаруландыра беріндер дегені, дұшпанға қарсы тұру үшін сол халықтың қолына мылтықпен бірге сана қаруын да ұстат дегені. Кімнің жау екенін түсіндір, ол мылтығын соған кезенсін дегені [4. 806.].

Х.Есенжановтың шығарма тілін талдай отыра біз «қару» сөзін де сөз- символ ретінде қарастырдық. Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде бұл сөздің түпкі мағынасы былай берілген: «Қару 1. ұрыста қолданатын шабуыл және қорғаныс құралдары. 2. белгілі бір еңбек өнімін өндіретін құралдары, құрал- сайман. 3. ауыспл. Күш- жігер, қайрат. Қаруын қайтарды- есесін, қарымын қайтарды [ҚТТС]. Х.Есенжанов «Ақ жайықта» «Қаруды» жай ғана мылтық ретінде емес, халықтың көзін ашар, көкірегіне нұр құяр, дұшпанға қарсы төтеп берер ақыл- қару ретінде «сөз- символ» туындатып тұр.

Хамза Есенжановтың романында қолданыс тапқан «Қару» сөзін сөз- символ ретінде қарастыруымыздың бірқатар себептері бар. Біріншіден, мұнда «Қару» қазақ танымында қашанда қазақ батырының әйгілі бес қаруына кіретін қасиетті дүние. Яғни, қазақ халқы қай заманда болмасын өз ерлерінің нағыз батыл батыр екендіктерін дәлелдейтін «қаруын» әрқашан тілге тиек етіп жүрген. Х.Есенжанов романында «қару» халық батырлығының символы ретінде де қолданыс тапқан. Екіншіден, «қару» көдуілгі «оқ атар» емес, «ой атар» ретінде көрініс тапқан. Яғни, жаумен, әділетсіз заманмен күресте тек қана мылтық емес, «сана қаруы да» маңызды болғаны. Жазушы шығармасында «қару» батылдықпен қатар, ақылдың символы.

Еркін амал, ерікті өмір жойқын жорыққа жетектеген аңғал Ермақтың нөкерінен бөлініп ну Жайықтың сағалай жортқан Кольцо [4.336.].

...ырғақты нәзік қоңыр үн- өмірдің әрі құштар, әрі бейғам, әрі жұмбақ күйінің тоқтаусыз шерткен пернесіндей көрінеді...[4. 55 б.].

Адам туған күннен бастап өмір ұшына бір табан жақындай түседі. Оны тіршілік байқатпайды. Бірақ өлім қорқынышты емес, өмірде игілікті іс істей алмай өту қорқынышты [4. 490б.].

Өмір 1.Материяның қозғалу, даму, өсу көріністерінің жалпы жиынтығы, тіршілік. 2. Адам мен жан- жануарлардың, өсімдіктердің физиологиялық тіршілік ету, өсу процесі. 3. Өсу, даму процесінің белгілі бір кезеңі, сатысы; тірі организмнің тіршілік ету мерзімі; ғұмыр[ҚТТС, 652б.].

Х. Есенжанов «өмірді» «ерікті» етіп алып, оның «бейғам, жұмбақ күйінің шерткен пернесін» кейіпкерге жеткізе білді.

Қазақ тілінде өмір бақи, өмірге қадам басты, өмірден тепкі жеді, өмірдің ащы- тұщысын көрді, өмір серік, өмір тауқыметін көп көрген, өмір шамы сөнді, өмірі кісі есігінде өтті, өмірі өксіді т.б. осы тәрізді тұрақты тіркестер кездеседі [ҚТТС, 652 бет]

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінен алыстай отыра, біз таным дүниесіне келер болсақ, «Өмір» сөзін Х.Есенжанов қолданған сөз- символ ретінде алуға болады. Жазушы «Өмірді» адамзат тарихындағы барлық тіршілік атауының қайнары, бастауы деп ұғындырып, сол өмірді сүру жолында тек қана өз қамын, өз басын үшін ғана емес, отбасын, жақындарын, ұлтын, елін, жерін үшін құрбан етсең де, «кешкен ғұмырын» елеусіз қалмайтынын айта кетеді.

Өмірдің «берілетін, кететін, келетін, үйрететін, күресетін, өшетін, жанатын, т.б. әрекет иесі» екенін фразеологиялық және поэтикалық дүние бейнелері де таңбалайды. Мәселен, фразеологиялық дүние бейнесінде «Өмір» концептісі өмір бақи, өмір беру, өмірге бойлау, өмірге ез болу, өмірге жету, өмірден тепкі жеу, өмір кешу, өмір өту, өмір тауқыметін көру, өмір тонын кигізу, өмір шамы сөну, өмірі кісі есігінде өту, өмірін сарп ету, өмірі өксуі т.б. фразеологизмдердің денотативтік, сигнификативтік, коннотативтік мағыналары арқылы «заттық-ұғымдық- концептуальдық» байланысқа түседі.

Өмірден тепкі жеді/көрді (тіршілік үшін күресінің бәрі жеңіліске ұшырады); Өмір тауқыметін көп көрген (өмірдегі ыстық пен суықты, қуаныш пен қайғыны, мұң мен наланы, жақсылық пен жамандықты басынан көп өткізген); Өмірін итке берсін (қиыншылықты көп көру және ол қиыншылықтарды адамға басына тілемеу) фразеологизмдерінде өмірдің іс-әрекет қимылының бейнесі адам іс-әрекет, қимылына ауыстырылып, «адам» мен «өмір» арасына теңдік белгісі қойылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қайдар Ә. Халық даналығы. - Алматы: Толғанай, 2004. – 560 б.
- 2 Сыздықова Р. Абайдың сөз өрнегі(Монография).-Алматы: Санат, 1995.-208б.
- 3 Есенжанов Х. Т.І: Ақ жайық: Тар кезең: роман.
- 4 Есенжанов Х. Т.І: Ақ жайық: Төңкеріс үстінде: роман

ШЫҒАРМА ТІЛІНДЕГІ СТИЛИСТИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМДАРДЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ЕГОРОВА Э. Д.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Мақалада көркем шығарма тіліндегі стилистикалық құрылымдардың лингвомәдени ерекшеліктерін көркем шығарма негізінде қарастырып, ұлттық мәдени кодтарды сақтау мен жеткізудегі рөліне назар аударылады. Көркем шығармадағы стилистикалық құралдардың қолданылу ерекшеліктері мен олардың мәдениетпен байланысы белгілі ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып талданады.

Тіл – халықтың рухани және мәдени болмысының айнасы. Әдеби шығармалар сол халықтың дүниетанымын, ұлттық ерекшелігін, болмысын бейнелейтін маңызды құрал. Белгілі ғалым Ә.Қайдаровтың пікірінше, «Тіл – тек қарым-қатынас құралы ғана емес, ол – ұлттың мәдениеті мен рухани құндылықтарының сақтаушысы» [1.12 б.].

Көркем әдебиетте қолданылатын стилистикалық құрылымдар тек тілдік құбылыстар ғана емес, сонымен қатар ұлттық мәдени кодтарды бейнелеуші құрал болып табылады. Лингвомәдениеттану ғылымының дамуы нәтижесінде көркем шығармалардағы стилистикалық құралдардың тіл мен мәдениетті байланыстырушы қызметі айқындала түсті десек болады. Мақалада осы мәселеге баса назар аударылады.

Көркем әдебиет тілінде стилистикалық құрылымдар бірнеше деңгейде көрініс табады:

Лексикалық деңгей – тұрақты сөз тіркестері, идиомалар, фразеологизмдер, метафоралар.

Синтаксистік деңгей – қайталамалар, риторикалық сұрақтар, инверсия, эллипсис.

Мәтіндік деңгей – ассоциациялар, контекстік стилистикалық ренктер.

Белгілі ғалым Г.Смағұлова фразеологизмдердің ұлттық сипаты туралы: «Фразеологизмдер – халықтың ұлттық болмысы мен мәдениетін бейнелейтін маңызды тілдік бірліктер» деп атап көрсетеді [2. 47 б.]. Бұл пікір қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердің лингвомәдени ерекшелігін айқындауға негіз болады.

Фразеологизмдер – ұлттың тілдік қазынасы, оның тарихы мен мәдениетінің айнасы. Көркем әдебиетте олар мәтінге ұлттық сипат беріп, оқырманға белгілі бір эмоциялық әсер етеді. Мысалы:

Ұлы Абайдың өлеңінде «Қолын мезгілінен кеш сермеу» деген тіркес бар. Бұнда өкінішпен қатар уақыттың қадірін білуге қатысты қолданылатын фразеологизм.

«Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман» – бейбіт, тыныш кезеңді сипаттайтын тұрақты тіркес. А.Байтұрсынұлы өз еңбектерінде қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердің мәніне ерекше тоқталып, олардың көркем әдебиеттегі қызметін атап өткен: «Фразеологизмдер – халықтың өмірінен, тұрмысынан, салт-дәстүрінен сыр шертетін тілдік байлық» [3. 89 б.].

Фразеологизмдер бойындағы ұлттық бояу әр халықтың әлем бейнесімен тығыз байланысты. Яғни, фразеологизм – бір жағынан, тіл көркемдігінің құралы болса, екіншіден, ой көркемдігінің сипаты. В.Н.Телияның көрсетуі бойынша, фразеологизм өз тарапынан мәдени ақпаратты символдау қызметін атқарады. Мұның өзі фразеологизмге символдау қызметі тән екендігін, фразеологизм мағынасының астарында образдылықпен қатар, символдық та мән жатқандығын көрсетеді. Бұл жағдайда тұрақты тіркес құрамында келген сөз – символдар белгілі бір аспектіні немесе құбылысты белгілейді. Оның бұл символдық мағынасы фразеологизм образдылығымен салыстырғанда екінші орында түсініледі.

Мәдени-ұлттық таным мен ұлт тілінің біртұтастығы – адам баласының ой-санасында танылған әлемдік бейне, болмыстың ұғымдық белгілерімен тоғысады. Кез келген ұлт өкілдерінің көзқарасы мен менталитеті, өзіндік дүниетанымы т.б. тілде бейнеленіп, тілде сақталады. Ана тілі ежелден келе жатқан тарихи мәдени-ұлттық танымды жеткізу қызметімен ерекшеленеді. Әдетте халықтың дүниетанымы тіл арқылы жеткізіліп, қоғамдық өмірмен, мәдени дамуымен тығыз байланыста қарастырылады. Мысалы: сөз

өнерін айрықша бағалаған қазақ халқы үшін «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би», сөздің қасиеті де сөзсіз биік. Тіл – замана ағымы негізінде түзілген таным, халықтың өмір сүру тәсілінің, әдет-ғұрпының, дәстүрінің, мінезінің, жалпы болмысының көрінісі. Зерттеу еңбектерінде анықталғандай, ол – өмірдегі түрлі құбылысты жинақтап, ықшамдап жеткізетін, бір не екі тармақтан тұратын, алдыңғы жолдарында пайымдап, соңғы жолдарында қорытылған ой айтатын халықтың бейнелі поэтикалық жанрдың бір түрі. Оның мазмұны терең, тақырып аясы өте кең.

Мақал-мәтелдер ойды жандандырып, өткірлік, ұлттық сипаттағы экспрессивтік стильдік мәні ерекше құрал болып табылады. Мақал – мәтелдерді орынды, дұрыс қолдану сөз өрнегіндегі шеберлікке баулитын әсем өрнек. Халық даналығы мақалдар мен мәтелдерді мол қолданады, бұл тілімізде экспрессивтік стилдік ерекшелікті қалыптастырудың негізі болды. Жиынтығы тілде мақал-мәтелдердің, қанатты сөздердің тілдік экспрессивтік табиғаты айрықша. Мақал-мәтелдер – халықтың рухани-эстетикалық, көркемдік қазынасы. Олардағы тілдік құралдармен берілетін экспрессия мен эмоцияның мынадай негізгі белгісін атап көрсетуге болады: эмоция – адамның тіршілік жағдайына қанағаттануы мен қанағаттанбауынан туатын психологиялық күй, экспрессия – соның айшығы, тіл арқылы бедерлі өрнектеліп бейнеленген көрінісі; -адам ойындағы психологиялық процестерді сипаттайтын экспрессивті мәнді қолданыстар, нақты айтқанда, мақал-мәтелдер және қанатты сөздер функционалды-семантикалық жинақтық құрайтын күрделі жүйе және ол ықшамдық, дәлдік, әсерлілік принциптерін басшылыққа алады. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердегі экспрессия мен эмоцияның тілдік құралдар арқылы берілетін эмоционалдық ренкі мағынасы терең, халыққа ұғынықты.

Метафора – белгілі бір ұғымды немесе құбылысты жанама мағынада сипаттайтын көркемдік тәсіл. Белгілі ғалым Р.Сыздықова: «Метафора – көркем әдебиет тілінің ең маңызды құралы, ол тек стильдік әсер тудырмайды, сонымен қатар ұлттық дүниетанымды да бейнелейді» [4. 102 б.] деп жазады.

Мысалы, Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романында табиғат пен адамның біртұтастығы, қазақтың көшпелі өмір салты метафоралар арқылы беріледі:

«Қазақ даласы – ұлы ана» деген тіркес халықтың туған жерге деген сүйіспеншілігін білдіреді. «Түннің құшағындағы дала» – қазақтың кең байтақ жері мен оның түнгі тыныштығын сипаттайтын

көркем бейне. Осындай метафоралар ұлттық мәдениеттің ерекше белгілерін сақтайды. Метафора тек қана өз ойымызды жеткізу үшін ғана емес, күрделі, еркше құбылыстар мен заттарды түсіну үшін қажет. Ол ойды жеткізу құралды ғана емес, танымның маңызды қаруларының бірі. метафора логикалық түсіну мен оны құрастыру қиын идеяларға нақты форма беріп, оларды түсінуге мүмкіндік береді. Метафора – көркем әдебиеттегі ең ықпалды бейнелеу құралдарының бірі. Ол сөздің мағыналық аясын кеңейтіп, оқырманға ерекше әсер береді. Белгілі ғалым Р.А. Будаговтың пікірінше «Метафора – бұл тек сөздің ауыспалы мағынасы емес, ол – адамның ойлау қабілетінің жемісі». Қазақ әдебиетінде метафоралар поэтикалық тілдің көркемдік сапасын арттырып, автордың көзқарасын тереңірек жеткізуге көмектеседі. Метафора – екі құбылысты ұқсастық негізінде салыстырып, олардың бірін екіншісінің орнына қолдану арқылы жасалатын көркемдік тәсіл. Ол әдеби шығармаларда бірнеше маңызды қызмет атқарады:

- бейнелілікті арттыру;
- эмоционалдық әсер беру;
- шығарманың идеясын тереңдету;
- авторлық стильді қалыптастыру.

Әрбір жазушының шығармаларында оның өзіндік стилі көрініс табады. Бұл стиль көркем әдебиеттің тілдік құрылымдары арқылы қалыптасады. Қазақ жазушыларының тіліндегі ұлттық ерекшеліктер көбінесе диалогтарда, кейіпкерлердің сөйлеу мәнерінде және пейзаждық суреттеулерде айқын көрінеді. Белгілі ғалым Т.Қоңыров қазақ жазушыларының стилистикасын зерттей отырып, «Авторлық стиль көркем әдебиеттің айнасы, ол тек сөздердің орналасуынан емес, ұлттық дүниетанымды беру тәсілінен де көрінеді» [5. 586.] деп атап көрсетеді. Көркем шығарма тіліндегі стилистикалық құрылымдар белгілі бір ұлттың мәдениетін, дүниетанымын және ұлттық ерекшелігін бейнелейтін маңызды құралдар болып табылады. Қазақ әдебиетіндегі фразеологизмдер, метафоралар, авторлық стильдік ерекшеліктер ұлттық мәдени кодтарды сақтап, болашақ ұрпаққа жеткізудің маңызды тетігі ретінде қызмет етеді.

Зерттеу нәтижесінде қазақ көркем әдебиетіндегі стилистикалық құрылымдардың лингвомәдени ерекшеліктері анықталды. Болашақта бұл тақырыпты белгілі бір жазушылардың шығармалары негізінде тереңірек қарастыруға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қайдаров Ә. Тіл және мәдениет: лингвомәдениеттану мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998.
- 2 Смағұлова Г. Лингвомәдениеттану және фразеологизмдер. – Алматы: Қазақ университеті, 2008.
- 3 Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1991.
- 4 Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Ана тілі, 2004.
- 5 Қоңыров Т. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы: Ғылым, 2004.

МӘЙІТ ЖЕРЛЕУ РӘСІМДЕРІНІҢ ЭТНОГРАФИЯ МЕН ФОЛЬКЛОРДАҒЫ КӨРІНІСІ

ЖАЙКБАЕВА Г. А.
магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Мәйіт жерлеу рәсімдерінің әуелгі пайда болуы және оның ауыз әдебиетінің жанрларындағы көрінісі арнайы ғылыми айналымға түспеген. Біз осы бір қалтарыс қалып бара жатқан ғұрпымыздың шығу генезисіне үңілгенде, оның этнографиялық негізі айқындалады. Сондықтан да қазақ оқырмандарын, жалпы дүние жүзі этнографтары мен фольклористері қалам тербеген мәйіт жерлеу рәсімдерінің туу, даму сатыларымен қысқаша таныстыруды жөн көрдік. Дүние жүзі зерттеулері мынаған көз жеткізген, алғашқы қауымдық құрылыс кезінде адамдардың өлу туралы түсінігі болмаған. Сондықтан өлген адамдар қатты ұйықтап жатыр деген түсінікпен олардың жанына қару-жарағын, керекті заттарын қалдырып кетіп отырған. Осы ұғым негізінде Еуропаның бірқатар елдері өлген адамдарды көмбей жер бетінде қалдырып отырған. Бұл археологиялық қазбалар кезінде анықталған. Адам қаңқаларының қасынан аң терілері мен пайдаланған заттары табылған [1].

Ерте кездегі адамдардың «өлу» туралы түсінігі болмағандықтан, мәйіттер қашан бүлініп, сасып кеткенше сақтауына негізінен себептер де болған. Мәселен қатты науқастанып, есінен танып жатқан, болмаса улы шөптер жеп уланып қалғандары бірнеше күн талықсып жатып, өз-өздеріне келген соң, орындарынан тұрып кететін болған. Мұнда да әр халықтың өз наным-сенімдері болған. Мәселен, Қытайда үйдің төбесіне шығып, өліп жатқан адамның

атын атап, «бөленше қайтып кел» деп айғайлап шақырған. Африканың Самоя жағалауында тұратын халықтар мен көне египеттіктер, еврейлер бірнеше күн бойы тамақ ішпей қойған, сөйтіп өлген адамды қорқытып тірілтпекші болған. «Егер сен қайтып келмесең, ұйқыннан оянбайтын болсаң, денемді пышақтаймын деп конголықтар денелерінің бірнеше жеріне пышақ тығып, қанын судай ағызған. Африканың қайсыбір тайпаларының халқы өз бастарын өзі таспен жарған. Мұны зерттеуші этнографтар өлген адамдарға құрбандық ретінде жасалған деген пікірлер айтып жүр.

Ал қазақ халқындағы күні бүгінге дейін ара-кідік кездесіп отыратын бет тырнау, шаш жұлу – сол көне архаикалық сенімдердің қалдықтары болса керек. Кейде «жан» өлі денені уақытша тастап кетті деген түсінікпен мәйітті сабалап, жанды кері қарай шақырған. Бай адамдардың дүниелерін жан-жаққа шашып, «сен мынша жиһаздарды тастап кете бермексің бе, қайтадан қайтып кел» деп асыл заттармен қызықтырып, жанды кейін шақыратын болған. Бір-бірімен жауласқан тайпалар «жан» қайтып келе алмай қалсын деген ниетпен, өлгендерінің еттерін пысырып жеп қоятын да болған.

Өлген адамдардың етін жеу ертедегі түркі тайпаларында да сақталған. Олар көбінде сау адамның етін жеген, ауырып өлген адамның етін жегенде «еті сондай тәтті болды» деп көпке дейін мақтап жүретін болған [2]. Бұл – өлген адамның жаны мәңгілікке бізбен бірге жүреді деген түсінікпен жасалған. Американың бір тайпасы өлген адамның сүйегінен порошок жасаған, етінен тамақ істеп ішіп, оның жаны өзімен мәңгіге бірге жүр деп ойлаған. Өлген адамдар туралы түсініктері де сондай болған. Мысалы, Аляскадағы аңшылар бұлғындардың, түлкілердің сүйегін бір жерге жинап сақтаған, өлекселерін итке бермей, қайтадан тіріліп келеді деп күткен [3].

Перу мен Индонезия халықтары соғыста ерлікпен өлген адамдардың сүйегін мойындарына жіп байлап іліп алып жүрген. Мұны өлген адамның жаны өздерімен бірге жүріп, оны жауларынан қорғайды деген ұғымда жасаған. Австралиялықтар соғыс кезінде жауларының сүйегін жинап үгіп, басқа жерге апарып шашып тастап отырған. Оны қайтадан тіріліп кетпесін деген мақсатта жасайтын болған. Бірте-бірте өлген адамдардың денелерінен шыққан жан төзгісіз сасық иіс, тірілмейтіндеріне көздерін жеткізген соң, өздері тұратын үңгірлердің ортасына, болмаса босағасы мен табалдырығының астына қазып көмулеріне мәжбүр еткен. Мұны босағадан енген қара ниетті адамды төрге жібермейді, бізді қорғап,

жанымызда бірге жүреді деген түсінікпен жасаған. Сөйтіп тайпалар мен рулар арасында адамдардың өмірі мен өлімі туралы түрлі аңыздар мен мифтер тарала бастаған.

Бірте-бірте адамдар санасының жетіле бастауы нәтижесінде өлім туралы түсініктер өзгере бастаған. Ендігі жерде өлген адамдар мына дүниені тастап өзге дүниеге кетті, ол жерде де осындай тіршілік бар деген ұғым қалыптасады. Сондықтан жарық дүниеде тұтынға заттары, сол кезде де қайтадан керек болады деген тоқтамға келеді. Сөйтіп өлген адамның денесін жерге бергенде оған керекті заттарды бірге көметін болған. Оған бір мысал ретінде археологиялық қазба кезінде Өзбекстан Республикасының Тесік-Тас үңгірінде өлген баланың денесі қауымдастар тұрған үңгірдің ішінде жерленгенін келтіруге болады. Оның қасынан балаға керекті заттардың бәрі табылған. Қазақстандағы қазбалар кезінде Алматы облысының Іле өңірінде, Қарағанды облысында да кездескендерін, олардың сақ, сармат кезеңдеріне дейін созылғандарын археологтар анықтаған.

Міне, байқап отырғанымыздай мәйіт жерлеу рәсімдері сонау аңшылық, бақташылық дәуірлерде пайда болған. Бұлай жерлеу палеолит ғасырының соңғы кезеңіне дейін созылған. Аңшылық дәуір кезеңінде еркектер мен әйелдердің, әр түрлі жастағы балалар мен жасөспірімдердің жерленуі бірдей болған. Мұны ғалым археологтар жер қыртыстарының әр түрлі қатпарларынан кездескен сүйектердің жерлену әдісімен де айырған. Батыста, Шығыста, Азиядан, славяндар жерінен табылған қазбаларға қарап ғалымдар палеолит дәуірінің алғашқы кезеңінде жер жүзі халықтарының санасы да бір деңгейде болған деген болжам жасайды. Олардың қайсынан мамонттардың, бұғылардың, «тағы» аттардың сүйектері де табылған [1]. Ал палеолит дәуірінің соңғы кезеңдерінде жерленген сүйектердің қасынан табылған заттардан, олардың еркек, әйел, бала екендіктерін білген және оларды қымбатты, бағалы киімдерімен жерлегендері анықталған. Олардың қайсыбіреулерінің бүрістіріліп, тізерлеп жерленгендері кездескен, ғалымдар олардың себебін таспен қазылғанда жердің тым қатты болғандығынан деп түсіндіреді. Оларды тізерлеп отырғызып жерлеу үшін аяқ-қолын жинап, мойындарынан мықтап таңуларына тура келсе керек, өйткені олардың қасынан аң терісінен жасалған қайыстар табылған. Енді бір ғалымдар бұл өліктен қорыққандықтан деген тұжырымдар жасайды. Сол кездегі өлген адамдардың қайсы бірінің аяқтары қызыл охрамен боялғаны – оттың түсін, болмаса қанның түсін бейнелегендіктен деген болжамдар бар.

Барлық континент халықтарындай, түркі тектес халықтар да өлу өмірдің соны, о дүниеде тағы да өмір бар, бұл өмір сонымен жалғасады деп ойлаған. Сондықтан да бұл сенімді діни көзқарастан туған деп айту дұрыс емес. Бұл дүниеден өткен адам о дүниеде туыс адамдарымен бірге жүреді деп ойлаған. Және жердегі адамдармен қарым-қатынастарын үзбейді деп сенген. Бұл қазір де өз күшін жойған жоқ. Сондықтан өлген адамдарға небір тамаша киімдер кигізіп, қару-жарақ беріп, о жақтағы адамдарға сән-салтанатпен барсын деп, ол жақта да осындай сәнді үйлерде тұрсын деп үйлерін де өздерімен бірге өртеп жіберіп отырған. Түркі тектес халықтардың бай ру басылары өлгенде, үйір-үйір жылқыларды құрбандықтарға шалып, бірге көміп отырған. Өлгендерді дәл осылай жерлеу, әсіресе дәулетті әке өлгеннен кейінгі үйірлеп өртенген малдар мен жиһаздар оның кейінгі ұрпақтарын әбден қайыршылық халге душар етеді. Ру басылары өлгенде тайпаларды, корольдар өлгенде қарапайым халықты қызыл қанға батырған. Сондықтан экономикалық қыспақ бірте-бірте бұл жабайы әдетті тоқтатып, оны ығыстыра бастайды. Салт-дәстүр жұмсара түседі. Сөйтіп тірі құрбандықтардың орнына басқаша әдістер іздестіріледі. Мәселен, Жапонияда құрбандыққа берілетін малдың суреті салынған картон үлгілері мәйітпен бірге жерленетін болған. Қытайда өлген адамның дүние мүлкіне ұқсатылып суреттер, балшықтан үйлер салынып, оны сындырып, өртейтін болған. Мұндай әдісті египеттіктер мен римдіктер, гректер де қолданған. Түркі тектес халықтарда құрбандыққа шалынған малдар сойылып, терісі алынатын, еті желінетін болған. Сөйтіп әсіресе ру басылары өлгенде үйірлеп құрбандыққа сойылған малдың етін төменгі топтың адамдары қарық болып жейтін болған. Түркілерде, оның ішінде қазақтарда алғашқы «ас беру» рәсімі осылай тарай бастайды. Бұдан былайғы жерде құрбандыққа шалынған жылқылардың еті мүжілген бас сүйегі ғана мәйітпен бірге көмілетін болса, онан кейінгі кезеңдер де тек моласының басына қойлатын болған.

Этнограф ғалымдардың пікірінше, өлікті керек жарағымен бірге көму, мәйіт жерлеу рәсімдерінің екінші кезеңі. Мұның да аңшылық, бақташылық кезеңдерден айырмашылықтары болған. Енді бұрынғыдай тізерлеп отырғызыл жерлемей, бір қырынан ұйықтап жатқан адамдай жерлейтін болған. Бұған ертедегі түрік мемлекетінің бір бұтағы болған Тува жеріндегі обалардың бірінен табылған, кемпірдің мәйіті дәлел. Кемпірдің аяғының басына үзеңгінің темірін іліп, оң жақ аяғының тұсына отқа ұстайтын жез шәугімді қойған

және қасынан қой қырқатын қайшы, балта табылған. Осы өлкеден табылған тағы бір обадан еркектің қанқасының қасынан сәл кейін қойылған әйелдің сүйегі табылған. Ғалымдардың пікірінше, еркек бұрын, әйел соңынан жерленгені байқалған. Олардың біріктіріліп көмілуі де о дүниеде бірге болады деген түсініктен болса керек.

Ал 1617 жылы Тувадағы Уысы-Нор өзеніне жақын жерден атпен бірге жерленген әйел табылған. Әйелдің басы батысқа қаратылып, шалқасынан, екі тізесі бүгіліп жатқызылған. Атты да әйелмен қатар сол жағына қарай қисайтып, қырынан жатқызған. Оның да аяқтары бүгілген. Әйелдің мойнынан көгілдір түсті моншағы, саусақтарынан темір жүзік, жылқының мойнынан да моншақ табылған [4]. Бай адамның бейітінің төңірегін қоршаған. Егер ол атақты ру басы болса, оның бейнесі ойылған ағашты, болмаса тасты сол бейіттің бас жағына қойған. Бұл түрік қағанаты кезінде қалыптасады. Өлген адамды атымен жерлеу жалпы түркі тектес халықтар арасында XIX ғасыр басына дейін сақталған. Кейін аттың аяқтарын тұсап, моланың басына бірнеше күнге жіберетін болған. Бұл оңтүстік алтайлықтар мен хакастарда күні бүгінге дейін сақталып келеді.

Сондай-ақ мәйіттің сүйегінен етін бөліп алатын кездері де болған. Оның себебін ғалымдар әр түрлі түсіндіреді. Бір ғажабы мұндай рәсім жер бетіндегі халықтарда да бір кезеңді бастан өткерген. Мысалы, Филиппин аралында тұратын апайлықтар деген халықтар өлген адамның сүйегінен етін кесіп тазартып қапқа, болмаса корзинаға салып үйдің іргесіне іліп қойған, онда магиялық күш бар деп есептеген [5].

Қазан төңкерісі алдында Қазақстан жерінде Қорған төбедегі обаларға қазба жұмыстарын жүргізген экспедиция қайсыбір сүйектердің етінен бөлініп алынғанын, әрі оның басқа жерден әкелінгендігін анықтаған. Ғалымдар мұны III ғасырда жерленген деген болжам жасай отырып, оның жаугершілік кезінде батыр сүйегін жат жерге қалдырғысы келмегендіктен туған деген пікірге келеді [2]. Ертедегі адамдар сүйекте магиялық күш-күдірет бар деп ойлаған. Сондықтан оған қатты назар аударған, бұл сенім түркілерде ғана емес, әлем халықтарының көпшілігінде бар. Мәселен, Перу мен Индонезияда соғыста ерлік көрсетіп өлген батырлардың сүйектерін туған жеріне әкеліп жерлеген. Бұл қазақтарда да бар, ол туған жеріне, ата-баба бейітіне жерлеу мақсатында болған.

Атақты адамдардың денелерін былғарыға тігіп биік етіп жасалған сөрелерге аманат қойған. Оны «Аманат тас» деп

атайтын болған. Сондай «Аманат тастың» бірі – Шығыс Қазақстан облысы, Тарбағатай ауданының Қамысты таулы өңірінде де бар. Оны Қабанбай батырмен байланысты аңыздардың бірімен байланыстырады. Қабанбай жасы жетіп, өлер алдында туған-туыстарын жинап, өзі өлгеннен кейін атан түйеге артып, туған жері Аякөзге апарып жерлеуін сұрайды. Қабанбай ажалы жетіп, қыс түсе қайтыс болады. Денесін қара атанның үстіне артып, Тарбағатай жондарынан түсіріп келе жатқан кезде, Қабанбайдың сүйегінің салмағына шыдай алмай, қара атанның белі қақ бөлінеді. Түйе сол жерде өліп кетеді. Сол мезетте ат құлағы көрінбейтін қалың боран басталады. Үлкендердің ақылымен Қабанбайдың денесін сол жердегі бір үлкен қара тастың түбіне былғарыға тігіп қалдырып кетеді де, ерте көктемде сүйекті ақ бураның арқасына танып, Аякөзге алып кетеді.

Ал халық ұғымында ондай аманат қойған мәйітті еш уақытта бейітке апарып жерлемеген. Қашан барар жеріне жеткенше биік сөреге салып сақтағандықтан кеуіп тұрған. Сондай-ақ бас сүйектің де магиялық күшіне қатты назар аударған. Мәселен, қытай халқы үшін жазаның үлкені басының алынуы болған, сондықтан о дүниеде қайтадан тірілу үшін бассыз қалудан қорыққан. Қытайлықтардың ұрылар мен ауыр қылмыс жасағандардың басын кесіп алатындығы сондықтан, мұндай жаман әдет ел арасына таралып кетеді деп сақтанған. Ондай сенімдер көптеген халықтарда болған, сондықтан соғыс кезінде әскер басыларының басын қарсыластары кесіп алып кетуге, болмаса, кесіп тастауға әрекет жасап отырған. Батырының басынан айрылған ел қорқақ, тәуекелсіз келеді деген ұғым болған, оны біз батырлар жырындағы хандарының басы алынғанда қалғандарының қаша жөнелетіндіктерінен де, «Қыдырбайұлы Қобыланды» жырында қалмақтың ханы Қостөренің басының алынғандығын көрген жасақтардың, бұдан кейін қазақтармен табан тіреп соғыса алмай, кейін қарай қашуынан байқаймыз, оны «Қарғабойлы Қазтуған» жырынан да білеміз.

Жер жүзі халықтарының ұғымында ел басқарған адамдардың бас сүйектерінде, әсіресе батырларының басында магиялық күш бар. Сондықтан жеңген жак, жеңілген қарсыластарының бас сүйектерін бөтен елдің жеріне, денесінен бөліп апарып өртеп, далаға шашып жіберіп отырған. Мысалы Ассирияның патшасы Ашурбанипал жауласқан патша Эламанның бас сүйегін ұнтақтап, бөтен елдің жеріне апарып тастаған.

Бірте-бірте өлген адамның жанын (рухын) қуалайтын, өлген адамдардан қорқатын болған. Оны түркі тектес халықтар да бастарынан кешкен. Мәселен, Солтүстік Америка, Дания, Австралия елдерінде мәйітті түрлі әдістермен қорласа, көне түркілер өлген адамның денесін есіктен емес, үйдің басқа жағынан шығаруға мәжбүр болған. Мұны өлген адамның жаны қайтып келсе, есікті таба алмай адасып қалсын деген мақсатпен жасаған. Кейде өлген адамның денесін күншығыстан шығармай, күнбатыстан шығарған. Мәйітті үйден шығарғанға дейін тамақ ішуге, атын атауға, ошақтағы отты сөндіруге рұхсат етілмейтін болған. Аты аталса жанын алған қара күш, оның мойын бұрап, мазасын алады деп ойлаған.

Тувалықтардың «Бора-Шээлей» туралы эпосында батырдың қарындасы Бора-Шээлей, өлген ағасы – Бокту Каришаның атын атағаны үшін ұшып бара жатқан аққуларға «неге сендер оның атын атап, аруағын тебіреттіндер» деп қатты ренжиді [6]. Жоғарыда келтіргеніміздей, өліктен туған қорқыныш түркі тектес халықтардың барлықтарына ортақ болған. Олар мәйіт шығарылғаннан кейін киіз үйді жығып басқа жаққа апарып тігіп, есігін, өзгертіп тастайтын болған. Қазақстанның оңтүстігінде күні бүгінге дейін сақталып келген, «қаралы үйді» орнынан қозғап, жұрт жаңарту әдісінің түбі осыған негізделсе керек. Бұл аруақтар о дүниедегі өміріне үйрене алмай қайтып келсе, үйін таба алмай қалсын деген ұғыммен жасаған. Ол туралы әйгілі этнограф Штернберг бұл қорқудан емес, керісінше о дүниедегі өмірге жылдам үйреніп, жайлы өмір сүру үшін, жанын алып кеткен жаналғыштардың ілесіп келіп, артында қалғандарға жамандық жасамауына бағышталған айла деген пікір айтады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Ефименко П. П. Первобытное общество. – Киев : Изд. АН. УССР, 1953. – С. 249, 409
- 2 Чулошников А. П. Очерки по истории казах-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. – Оренбург, 1924. – С. 38, 47, 114.
- 3 Штернберг Л. Я. Первобытная религия. – Ленинград, 1936. – С. 301.
- 4 Дьяконов В. П. Погребальный обряд тувинцев как историко-этнографический источник. – Ленинград : Наука, 1975. – С. 37.
- 5 Мифы, культы, обряды народов зарубежной Азии. – Москва : Наука, 1986.

6 Бокту Кириши и Бора-Шээлей (Пер. с тувинского Л. В. Гребнева.) – Кызыл, 1969. – С. 29.

ҚАЗАҚ ЖАЗУШЫЛАРЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ: ҒАБИДЕН МҰСТАФИН

ЖАКАНОВА М. А.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

БАРАТОВА М. Н.

ф.ғ.к., профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің тарихында Ғабиден Мұстафин есімімен байланысты жарқын беттер бірқанша. Алыптар тобында жүріп, әріптес достарының көлеңкесінде қалмаған, өзі өсірген бәйтеректің жасыл жапырақтарындай жайқалған шығармашылық мұрасының саясында жазушы тұлғасы алыс сапарға шыққан кемелерге жол сілтейтін бағдаршам тәрізді мізбақпай, тапжылмай, бүгінге және болашақ күндерге тағзым ету бақытына иеленгендей.

Заманында атағы жер жарған қаламгер хақында көп дүние айтылды да, жазылды. Бірақ табыстан бас айналған жоқ. Аз ғана сауаты бар, зерек, қажырлы қаламгердің әдебиет майданындағы теңдесі жоқ ерлігі қалың жұртты қайран қалдырумен бірге, алмас семсерін сілтеп, өнер көрсететін көне Спартаның бармағынан күш саулаған батырындай табиғи талант құдіретіне терең ілтипатпен табындырды да. Өмірден білгені мен түйгенін жас суреткер әлем классикасынан өз бетімен үйрену, ересек сана сүзгісінен өткізу арқылы көркем ойдың кенеулі суреттеріне ұластырды.

Саны емес, салмағымен ұтқан романдарымен бұрынғы Одақ көлеміне белгілі, әлемге танымал Ғабиден Мұстафин жер ортасынан асқан шағында өкшесінің ізі қалған өткен-кеткен тіршілік жолдарын ой-қиял елегіне салатын «Көз көрген» атты шығармасын жазды. Үш кітаптан тұруға тиіс дүниенің бірінші кітабы ғана толық аяқталып, 1963 жылы жарық көрді. Екінші кітаптан үзінділер ғана жарияланды.

Кезінде Мұхтар Әуезов: «Жазушылық жолында өз арнасын тапқан Ғабиденнің өмір жолында да жазушылығына жетекші, себепші болған шындық, болмыс, тәрбие-тәлім бар. Мұнда да өмірден жазушылыққа, жазушылықтан өмірге ауысып араласатын қосөрім байқалады. Нақтылап айтпағымыз: жазушының романдарын оқып кеп, өз өмірбаянын аңдап барлағанда, романдардағы кейбір

ортадан жазушының өзін тауып жатқаны сезіледі. Және де жазушының өз өмірі бірталай елеулі үлкен шындығы, талабы, табысымен романдар ішіндегі геройлардың сезіміне, іс-әрекетіне ұдайы араласып жатқандай байқалады» [1], – деген ғой. Осы қасиетке мән бермей кету қиын. Ақ-қарасы айқын өмірбаянсыз жазушының шығуы дүдәмал. Бірақ қазақ әдебиетінде Ғ. Мұстафин тәрізді автобиографизм сипаты басым туынды бергендер некен-саяқ. Қаламгер ертегідегі не сұраса, орындайтын сикырлы тас тауып алған баладай құдіретпен «Өмір не өлім», «Қарағанды», «Дауылдан кейін» сияқты, прототиптерінің туыстарын арыздандыратын дәрежедегі шынайылықпен суарылған шығармалар жариялады. «Шығанақ» та таза өмірлік материалға негізделген. Оның қиялмен алға озатын повесі – «Миллионер». Бірақ автор бұл дүниедегі басты қаһармандар бойында да өз сана үдерісінің әдемі көшірмесі жүргенін жасыра алмайды. Өйткені өмірсіз көркемдік жинақтауда қыбыр-қозғалыс болмайды. Ал «өмір» мен «өмірбаянның» түбірі бір.

Алапат әсерлерге толы думанды, даңғазалы, тартысты, азалы тірлігін әдеби шығармашылығының қолына байлап, екеуін егіз тірестіріп жүретін Эрнест Хемингуэй балалық шағында қиындық тақсиретін тартпаған жан-нан жазушылық өнер күтпейді. Көпшілік жағдайда әбден дұрыс. Алайда қатып қалған ереже емес. Мәселе сол кезеңде белгілі бір мөлшерде елеулі немесе зор күйзеліс шақтарын бастан өткеру, оның ашы күйігін сезінуге байланысты болса керек.

Бұл тұрғыда шығармадағы бас кейіпкер – Сарыбаланы екі жақты қарастырар едік. Сарыбала тесік өкпе жетімдік зарын білген жоқ. Анық жоқшылықпен де бетпе-бет келмейді. Бірақ көкірек көзі ерте ашылатын Сарыбала айналасында орын алған ел қасіретін, замана гөй-гөйін қызыл иек жанының терең тынысымен көңіліне тоқиды. Қатты тебіренеді әрі шерленіп, мұңға бөленеді. Сондықтан Э. Хемингуэй қоятын талап жаңылысып, жерге қарамайды.

Сарыбаланы дүниеге әкелген – Мұстапа (Мұстафа) мен Қадидша. «Көз көргенде» арғы тамырларды іздеуге қатысты мәтін астарындағы генотиптік идея, бүгінгі уақытпен бұрнағы дәуір арасындағы сабақтастық арна автор-баяндаушының әкесі төңірегінде өрістейді. Кейінгі Сарыбала немесе Ғ. Мұстафинге тән кесек мінездер, дүниетаным ірге тасы Ислам қағидаларына көз жұмып берілген діндар, адал, сөзінен қайтпайтын, қайсар шалға қарыздар. Ғ. Мұстафиннің дәл осындай жігерлілік, шешімталдық, шыншылдық қасиеттеріне Серік Қирабаев нақты мысалдар келтіреді. «Ғабиден бір сөзді, айтқанынан жалтармайтын, біреудің

нұсқауын емес, ар-ұжданының айт деген сөзін ғана айтатын табанды азамат еді. Оның жеке адам жөнінде немесе белгілі бір мәселе жайлы өз түсінігі, пікірі болатын. Егер ол пікірін шындық деп ұғып қалыптастырса, оның дұрыстығына көзі жетсе, одан ешуақыт қайтпайтын» [2], – дейді ғалым. «Көз көргендегі» Мұстапаның іс-әрекеті, ой-дүниесі, тілек-мұратынан да тура осы сапалардың жоталы көріністерін ұшыратасыз. Ол ұры да болса адам, өзгенің қол шоқпары боп сорлаған Дүйсекені арашалағанда, табиғат апатынан бейтаныс Әмірбекті құтқарғанда, сері Тұрлыбайды ауыр жазадан құтқарғанда, досы Жолжанның аманатын орындау үшін Меккеге екінші барып қайтқанда тек құдай алдындағы мұсылман парызын ойлайды.

Көңілі таза, ісі ақ, иманы аузындағы Мұстапаны айналадағы қауым түгел қадірлейді. Тек байлықтың буына піскен Әубәкір Сейіткемелов сияқты саудагерлер ғана құдалық уәдені бұзуға жақын қалғанымен, бөтен дәуір және бедел қажының ел арасындағы салмағынан қаймығады.

Мына бір диалогқа үңілейікші:

«– ...Жер қисапсыз көп. Орыстардан сатып алғанша, жерден тегін неге алмайды қазақ?

– Ол үшін еңбек істеуі керек те.

– Неге істемейді?

– Істемеуінде екі себеп бар: бірі – ерінеді. Екіншісі – аспабы, икемі жоқ. Ең жаманы – ерінгені. Ерінген аузындағысынан айрылады. Ерінбеген арыстанның аузындағысын алады.

– Әй, Мұстапа, Мұстапа! – деді Шодыр сүйсініп, – Саған үйретпек болдым-ау. Осынша ақылмен кедей болғаныңа қайранмын!

– Малды болғанша, иманды болғым келеді. Бес күндік дүниені әр түрлі өткізер. Ахиретті айт. Егәр өзін-өзі өлтіру кешірімсіз болмаса, мен алдақашан ол дүниеде жүрер едім» [3].

Сарыбаланың әкесін қазақ жеріне қоныс аударған қарашекпендер де мойындайды. Дала халқының көшпелі мәдениетінен хабарсыз Шодыр ұлттық өрені кері сүйрейтін шектелушілік архетипін түрткілесе, Еуропалық білім жинамағанымен, табиғи қабілет, рух қуатымен қатарынан озықтуған Мұстапа қандас ағайындарының өркениет тасқыны алдындағы дәрменсіздігіне намыстанады.

Сахара Толстой іспетті мейлінше ойшыл, тапқыр, әділетті қажы жарық дүниенің жалғандығын терең сезінсе де, өмір арпалысының ауыр тауқыметін артық санап, жеп-жеңіл күйреуден аулақ. Мұндай терең философия Иассауи сөздерін жаттап өскен

дін Ислам қайраткерлеріне ғана тән. «Жол үстіндегі сыр» атты мақаласында жазушы әкесінің «ұзақ түндерде білген хакіматын» [3] оқып отырғанда көзінен жас парлайтынын бекер есіне алмаған. Хақ тағалаға күмәнсіз сенетін дала сопысы паракорлық, зорлық, содырлық атаулының бәріне қарсы жүгіреді. Ал енді сексенге келген Ғ. Мұстафиннің С. Оразалинов арқылы халқына айтқан мына сырына құлақ түрейік: «Тек жас өзгерді демесе», мен ойымды бұрын да айтқамын, қазір тағы қайталайын. Ешкім дүниеге келуді тілемепті, жылай-жылай келіпті, келген соң кетуді тілемепті, жылай-жылай кетіпті. Мен солардың бірі екенмін, тағдырдың қара табан құлы екенмін. Болашақта атым өшпей тарихта табан ізім қалса деп армандаймын, қарағым» [4]. Суреткер ең алдымен көркем шығармаларын аманат қылса, бедел қажы ұрпағын ғана, айналасына айтқан накылдай даусыз, ақиқат, шешен ойларын ғана, оның өзінде Сарыбала бейнесі деңгейінде өсиет етеді. Екеуі де мына жердің бетінде сүрген өмірді зор адамгершілік парыз деп түсінеді. Ол өмірдің қиянатсыз қылықтар мен нұр сәулелі көңіл күйіне толып, өкініш, ренішсіз өтуін ойламайтын пенде аз. Бірақ кіршіксіз қиял дүниесі былапыт тіршілік лайсаңына қанатын тигізбей ұша алмайды. Шығармадағы Мұстапа қарттың әр кез, әр оқиғаға қатысты ақыл сөздері мірдің оғындай. Қара нардай қайсар шалдың ұстаған жерге қатып қалмай, жағдай мен шаманы үйлестіруге ұмтылатын сергек назарлы шақтары да бар. Оған ағасы Махамбетшеге қарата айтатын мына пікірі дәлел: «– Сендей талай бейшара қарғана, зорлана өткен. Кім бар ырза боп кеткен?! Қарғыспен заманды түзетпейсін. Онан да «заманы» түлкі болса, тазы боп шал» [3].

«Көз көргендегі» барша сюжеттік деректер Қазақстан жеріндегі тарихи оқиғалармен тығыз сабақтас. Шығарма кеңес дәуірінде жазылса да, онда бейнелетін шындық белгілі «социалистік» реализмнің қатаң талап-тілектеріне сай тордағы бұлбұлдың күйін кешпеген. Сонысымен қызық та қадірлі. Жастайынан әкенің қайтусыз бұйрығымен қасиетті Құран уағыздары арқылы тілін сындыратын Сарыбала үшін дүмше молданың таяқ сілтеп жөн нұсқауына шыдауы қиынға соғатындай. Рас, уақыт ықпалын мүлде мансұқ ете алмайсыз. Өйткені жекелеген әңгімелерден тұратын эпикалық романда автор Мұхаммед пайғамбар шапағатын анық мадақтауға бармайды. Мұндай тұжырымдамалық дискурсті жүзеге асыратын таңбалық мән – Мұстапа. Сарыбала – Мұстапа түрінде көрініс табатын Алла аманатындағы ізгілік идеяларының жаңа түзілімі. Оны өзі айтудан сақтанады. Прагматикалық (қабылдауға

катысты) аядағы денотациялық (мән) құбылыстар бойынша Мұстапа да, Сарыбала да сол кездегі жаңа қоғамнан құдай ақиқатына лайық әділетті шаралар күтеді. Ескі дүниенің де түңілетін істері көп. Сарыбаланың Спасскідегі орыс оқуына баруы – заман райына жүгінушілік. Уақыт парадигмаларындағы қозғалыс, мінездік даму.

Шығармада ақиық ақын, революция сардары Сәкен Сейфуллин жеке автор-баяндаушының көзінен гөрі қалың қазақтың назарымен оқшау штрихтар түрінде, әлеуметтік әрекет кеңістігімен тамырлас бедерленеді. Сәкеннің ұсталып кетуі, Катченконың онымен тұтқында бірге болуы, Сәкеннің ел ішіндегі алаяқ Орынбекті түрмеден босатуы іспетті детальдар негізінен диалогтық репликалар арқылы үлкен эмоционалдық кернеумен суреттеледі. Ол сөздерді халық айтады. Қорқып айтады, таңданып айтады, тосылып айтады. Әр мәліметте XX ғасырдың екінші онжылдығындағы дүрбелең кезеңнің уақыт ыңғайындағы өзгерістері, қоғам тірлігінің саяси мағынасы таңбаланады. Қалай десеңіз де, Сейфолланың Сәкені қазақ арасындағы күрделі дүмпулердің, рухани құндылықтар алмасуының эмблемалық сипатындай мәнді иеленеді.

Мекендік тұрғыдан Сарыбала мен Сәкен бір жердің тумасы екендігі мәлім. Аса жақын ағайын емес. Кеңістік орайында олар бастапқыда алыс межелерде тұруымен әлеуметтік мәннің жаңғырығын елестетсе, кейін біртіндеп жақындау мезеттерінде оқиғалық дағдарыс күйінің асқынуын өрнектейді. Сәкен бейнесі тегісшілдік заманның символдық мәніне айналады. Бұқара ол арқылы жаңа идеологияның сыр-сипатын түстеп танығысы келеді. Сейфолланың Сәкені елге келе жатады... Көркемдік уақыт пен кеңістік тығыздала түседі. Жұртшылық алаңдаулы. Қарама-қарсы екі қауым сөзін өткізу арқылы «қызылдардың» пиғылын танымақ. Жолаушы әлі жұмбақ. Ол кедейден шықпаған. Ол бірақ байлардың жыр-тысын жыртпаған. Ол – үлкен ұлық. Сейфолланың Сәкені әлі келе жатыр...

Романда Ғ. Мұстафин осы бір сюжеттік көріністі аз көлемде, соншалық ұзақ мерзімді қамтитындай полифониялық тыныспен, психологиялық драматизммен өрнектейді. Ауыл адамдарының дүниетанымы мен мінез-қылығы, сезім-түсінігі аралас-құралас. Жеке субъектілердің уақыты мен көзқарасы нақты шынайы уақыт аясында түйісуге жақын. Алайда ол да рас уақыт па, рас, әділ көзқарас па? Тек Сәкен ғана емес, күллі кеңес дәуірі, ортақшылдық идея осы арада сынға түспек. Халық оны қабылдай ма?

Автор-баяндаушы уақыты ішкі уақыт та, қадірлі мейман, жас әкімнің уақыты сыртқы уақыт, ауыл-аймақтан тыс әлемдегі саяси-рухани қайшылықтарға толы уақыт боп елестейді.

Нүктелер тоғысты. Әсерлер қиюласты. Екі түрлі ауаның араласуынан жаңа атмосфера түзілетініндей, белгісіз, тұманды, сызды ауа жеңіс табатын сияқты. Әрине, С. Сейфуллин тұлғасы барынша объективтілікпен мүсінделген. Сал да, сері де, ойлы да, сәнді де, күрескер де Сәкен өзінің өмірге диалектикалық көзқарасын паш етеді. Жоқ, ол ел жақсылары саналатын, әйтсе де күні өтіп бара жатқан бұрынғы болыс-билердің мезірет-ықыласынан да бас тартпайды, шіренбейді, кедей-кепшік ішінен шыққан белсенділердің дәм-тұзы, арыз-мұңынан да бойын аулақ салмайды. Жастармен, бүлдіршін балалармен сөйлескенде әншейіндегі паңдығы мен төкаппарлығынан із қалмайды. Мейірімді, қарапайым. Өнері үшін мақтанудан аулақ. Бірақ бәрінен жоғары қоятыны анық.

«Жұмысшы, жарлы атқа мінді. Оны көре алмағанның күні қаран. Абыл ақсақал, көре алмасаң, қараңғыға тұншығасын. Орынбек, сен де атқа міндің. Кебеже қарындарды қолма-қол құртам, деме. Шаш орнына бас алма. Алам десең, қолың кесіледі. Араларыңдағы қым-қуыт дау-жанжалдың құяр жері – осы екі сала. Мен баяғының би, ақсақалы не бүгінгінің соты емес. Билік айтпаймын, үкімет бағытын аңғартам. Аңғара алмағаның басың тасқа соққанда аңғарарсың» [3], – дейді ол. Өрескел тапшылық, әсіреқызылдық байқалмайды. Кекшілдіктен адалығын алға тартатын ақын ойында қазақ арасындағы мәміле мен ымыраны, ұлт мүддесі жолындағы ынтымақты құзау басым. Ғ. Мұстафин кеңес дәуірінің асып-тасығаны, зобалаң-сүргіні басылған уақытта шектен тыс даңғаза кейіпте ұғынылуға бейім күрделі тарихи тұлғаның мейлінше сындарлы бітімін, терең қатпарын нақты әрекет, сөз үдерісі үстіндегі реалистік жаңашыл нақышпен шекиді. Мүлде шағын көріністегі зор ақиқат автор тұрғысынан Сейфолланың Сәкеніне пейілі түскен кейіпте суреттелмеген. Өйткені Сарыбала бірде Колчак, бірде совет жағына шығып, қырдағы жұртқа қырғындай тиген Орынбектің әлі де тайрандап жүруін әділетке жатқыза алмайды. «Жауды аяған жаралы қалмай ма?» [3], – деп сұрақ қоятын – Сарыбала.

Романдағы Сарыбала негізінде бейнелетін таңбалық мән осы сұрақ айналасындағы күмән мен белгісіздік ұғымына тіреледі. Бас кейіпкердің бүкіл сана, сезім, іс-шара әлемі саяси дағдарыс философиясының жұмбағын шешуге арналған. Сарыбала да атқа мінеді. Бірақ байлығы болмаса да, «қажының ұлы», сондай-ақ өзін

соншалық кемсіткісі келетін, жарлыдан шығып, көзіне шел біткен «Әубәкір сарттың күйеу баласы» тақілеттес айып-жала шалғайына оратыла береді.

Белсенділікте жүрген жемқор Атуша, жұдырығы кісі талғмайтын Ақмет, ояздық милиция бастығы, паракор Бәйсейіт, қыл аяғы қолға түскен олжадан сәл де болса жымқыруды теріс көрмейтін, алайда сенгіш, ақкөңіл тергеуші Суницкий мансап жолындағы Сарыбаланың меселін қайырады. Жазушы көзқарасының әр алқаптылығы сонда, негізгі көркемдік тұжырымдаманы жүзеге асырушы – бас қаһарманның өзін де судан таза, сүттен ақ етіп көрсетпейді. Ел ішіндегі туысшылдық принцип коммунистік ұстанымнан үстем. Ол да кінәсі бар ағайындарын абақтыдан босатады.

Сарыбала кеңес өкіметінің талаптарын орындауға ұмтылады. Шамасы келгенше орындайды. Мәселен, ұры-қарыларды ұстау, мемлекетке мал өткізу, Әсия сияқты жас сұлуға теңдік әперу. Аз жұмыс емес. Әйтсе де ынталы жасты бетінен қайырған – өмірде толық әділет орнатудың мүмкін еместігіне сенім. Оның айқын өлшемі: «отқа салса, жанбайтын, суға салса, батпайтын» Орынбек, Орынбекпен мінездік тегі ұқсас, бірақ одан орны мен маңызы жоғары, есебі терең Әубәкір бай. Жаңа өкімет олардың әлеуметтік статусына көп өзгеріс енгізе алмаған.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы : Жазушы, 1985. – Т. 18. – Б. 367.
- 2 Қирабаев С. Әдебиетіміздің ақтаңдақ беттері. – Алматы : Білім, 1995. – Б. 266.
- 3 Мұстафин Ф. Таңдамалы шығармалар. – Алматы : Жазушы, 1973. – Т. 4. – Б. 213, 224, 261, 270.
- 4 Оразалинов С. Сарабал // Егемен Қазақстан. – 31 тамыз, 2002.

Ш. УӘЛИХАНОВ ЖАЗБАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МӘСЕЛЕ

ЖЕТПИСБАЕВА Г. К.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, №10 ЖОББМ, Екібастұз қ.

Шоқан Уәлиханов - қазақ халқының тарихында үлкен із қалдырған ұлы ғалым, ағартушы және қоғам қайраткері. Ол өзінің шығармашылық жолында тек қазақ халқының ғана емес, бүкіл Орта Азия мен Ресейдің мәдениеті мен тарихына зор үлес қосты. Шоқан Уәлихановтың жазбаларында ұлттық мәселелерге үлкен мән беріледі, ол қазақ халқының рухани мәдениетін, салт-дәстүрлерін, тілі мен дінін терең зерттеп, осы тұрғыда маңызды еңбектер қалдырды. Ол әсіресе шығыс тіл білімі, тарихы және этнографиясы жөніндегі ғылыми еңбектеріне байланысты өшпес даңққа бөленеді.

Ұлттық мәселені зерттеуде Шоқанның көптеген көзқарастары мен пайымдаулары бүгінгі күнге дейін өзектілігін сақтауда. Шоқан Уәлиханов қазақ тілінің дамуына үлкен назар аударды. Ол қазақ тілінің байлығын, әуезділігін жоғары бағалай отырып, оның халықтың рухани мәдениетінің негізі екенін айтып өтті. Өзінің зерттеулерінде ол қазақ тілінің ұлттық бірлікті сақтау мен дамытудағы рөлін ерекше атап көрсетеді. Шоқанның ұлттық тіл туралы пікірлері оның халықтың әлеуметтік және мәдени өміріне деген терең түсінігін көрсетеді. Ол тілдің халықты біріктіруші, рухани ұлт ретінде қалыптасуына әсер ететін маңызды құрал екенін түсінді. Шоқан Уәлихановтың еңбектерінде қазақ халқының тарихына, оның мәдениетіне, салт-дәстүрлеріне деген үлкен құрмет байқалады. Ол қазақ қоғамындағы әлеуметтік құрылымдар, халықтың дүниетанымы мен әдет-ғұрыптарын зерттеп, қазақ халқының ұлттық өзіндік ерекшеліктерін түсінуге тырысты. Бұл тұрғыда Шоқанның еңбектерінде ұлттық мәселелер, әсіресе халықтың тұрмыс-тіршілігін, рухани дүниесін сақтап қалу қажеттілігі, оның мәдениетінің байлығын қорғау туралы ойлары ерекше маңызды. Шоқан Уәлихановтың шығармашылық жолы Ресей империясының боданында болған қазақ қоғамының жағдайымен тығыз байланысты. Ол өз еңбектерінде қазақтардың отаршылдыққа қарсы күресі, олардың ұлттық тәуелсіздігін сақтап қалу мәселелерін көтерді. Оның ойынша, ұлттық бірлік пен тәуелсіздік үшін білім мен мәдениеттің дамуы аса маңызды рөл атқарады. Осыған орай Шоқан қазақ жерінің саяси және әлеуметтік жағдайына сын көзбен қарап, ұлттық тәуелсіздікті сақтау

жолындағы күрестің қажеттілігін сезінді. Шоқан Уәлиханов қазақ халқының рухани дүниесі мен дәстүрлерін зерттеп, олардың ұлттық болмысын сипаттады. [1, 23 б.] Ол қазақ халқының фольклоры, халықтың әндері мен өлеңдері, халықтық дін мен ғұрыптары туралы үлкен еңбек жазды. Бұл зерттеулер қазақтың дәстүрлерін сақтап, оның ішкі мазмұнын зерттеуде аса маңызды болды. Шоқанның фольклорға, аңыздарға және ертегілерге деген қызығушылығы, оларды зерттеудегі ұстанымы ұлттық мәдениетті сақтау мен дамытуға бағытталған еді. Шоқан Уәлихановтың жазбаларында ұлттық сәйкестілік мәселесі айқын көрінеді. Ол қазақ қоғамының мәдени жаңғыруы, ұлттық ерекшеліктерін сақтап қалу қажеттілігі туралы көп ой қозғады. Ол қазақтардың орыс мәдениетіне, батыс елдерінің мәдениетіне деген ашық көзқарасын қалыптастыру керек деп есептеді. Дегенмен, Шоқан бұл жаңғырудың негізі ұлттық ерекшеліктерді жоғалтпай, оларды сақтай отырып жасалуы керек деп тұжырымдады. Ол қазақ халқының мәдениетін, тілін, тарихын сақтай отырып, заманауи білім мен ғылымды игеруді ұсынды. Шоқан Уәлихановтың жазбаларындағы ұлттық мәселелер оның қазақ халқының болашағына деген үлкен қамқорлығын көрсетеді. Оның ұстанымы бойынша, ұлттық мәдениет пен рухани құндылықтарды сақтап қалу үшін білімнің маңызы өте зор. Шоқан Уәлихановтың еңбектерінде қазақ халқының тәуелсіздігі, ұлттың рухани болмысы, ұлттық дәстүрлер мен тіл мәселелері ерекше орын алады. Оның ойлары мен ұсыныстары қазіргі күнде де өзекті болып табылады, себебі олар қазақ халқының ұлттық болмысын сақтау мен дамыту жолындағы маңызды қадамдар болып саналады.

Ш. Уәлиханов не бары 30 жылға жетпейтін уақыт өмір сүрді. Бірақ осы қысқа өмірінің өзінде саяхатшы ғалым артына мол ғылыми мұра қалдырды. Шоқанның өшпес мұрасы бүгінгі отандық тарих пен басқа қоғамдық ғылымдар саласын терең зерттеу мен насихаттау ісінде орны бөлек. Шоқан Уәлиханов Батыс Сібір генерал-губернаторының қарамағына жұмысқа қалғанда, қызмет бабы барысында оған бірден-ақ қазақ өлкесінің жер-жерімен жақынырақ танысып, ғылыми зерттеулер жүргізуіне қолайлы жағдай туды. 1853-1854 жылдары Шоқан төтенше тапсырмалармен Сарыарқаға барған кезде Нұра, Сарысу өзендерінің бойындағы архитектуралық ескерткіштермен танысады. Қапал бекінісіне барғанда Ұлы жүз қазақтарының жазба деректерін жазып алады.

Туған халқына деген өлшеусіз махаббат Шоқанды қазақ халқы тарихының ғылыми негізін қалауға ұмсындырды. Оның

этнографиялық жазбалары, тарихи зерттеулері күні осы уақытқа дейін құндылығын жойған емес. [2, 15 б.].

Шоқанның қазақ халқының түп-тегі туралы ойларының да теориялық-методологиялық маңызы зор. Көшпелі жұрттың, әсіресе жазу-сызуы ерте кезден тасқа қашалып жазылған тайпалардың тарихын айқындар басты көз қазақ халқының шығу тегі, түп-тамырының асыл дінгектері болып табылады. Жалпы, олардың кейбір үзінділері өркениетті елдердің жылнамаларындағы деректермен астасып жатыр деп атап көрсетті ол. Жазба ескерткіштердің хабарларына баса мән бере отырып ұлы ғалым халықтың ауыз әдебиетіндегі деректердің аса маңыздылығын атап көрсетеді, жазба дереккөздермен салғастырғанда бұлардың нақтылығы айқындала түседі деп ой қорытқан.

Ұлы Дала өркениеті тудырған шежіре мәліметтеріне деректік талдау жасау, көшпелілік болмысқа тән тарихи ой-сана мен тарихи таным өрісін, оның табиғатын және құрамдық бөліктерін, әлеуметтік-мәдени қызметін тануға жол ашады. Тарихи ертегілер, жыр-дастандар, тарихи әңгімелер, аңыз, қария сөз, шешендік, билер сөзі және басқа да ауызша айтылып, халық жадында сақталған мұралар шежірелік дәстүрді құрайтын ішкі деректерге жатады. Өз кезінде Ш. Уәлиханов қазақта «бірде-бір мәнді оқиғасы, бірде-бір керемет кісісі туралы айтылмай қалғаны, халық жадында сақталмай қалғаны жоқ», - деп атап өткен. Расында да, қазақ мәдениетінде, төл әдебиетінде үлкен деректік қор бар. Ол деректемелердің тарихи шындықты суреттеудегі ерекшеліктері ғылымда қарастырылмай келді. Қазақ шежірелерінің тарихи мәліметтерін сын көзқарас тұрғысынан тексеру, нақты ғылыми тәсілдермен шындыққа сәйкес келетін ақиқатын анықтау, қажетінше ғылыми айналымға енгізу – мемлекет, ұлт және мәдениет тарихын деректік тұрғыда зерттеуді жаңа деңгейге көтеретін келелі мәселе.

Шежіренің негізгі мақсаты - тарихи білім жүйесінде сақталатын дәстүрлі мәдени құндылықтар мен дәстүрлі қоғамның рухани-әлеуметтік, идеологиялық-саяси сабақтастығын қамтамасыз ету. Осының барлығы ұлттық мәдениеттің тұғыры болғандықтан, оны тұрақты қоғамдық институтқа айналдыру мақсатында шежіре түсінігінің дәстүрі төңірегіне киелілік сипат ұғымы, ерекше қасиеттеушілік берілгені де байқалады. Халықтың фольклорлық мұрасында сақталған «жеті атасын білген ер - жеті елдің қамын жер» дейтіндей әлеуметтік формулалар - осының бір даналық айғағы

Халықтың тарихи мәліметтер зерттеушілер үшін құнды болуына қарай, әр заман тарихнамашылары қазақтың тарихи фольклор деректерін қажетсінді. XIX ғасырда «Қазақ шежіресі» атты мағынасы терең ғылыми мақала жазған ірі ғалым Ш.Уәлихановтың еңбегі елеулі. Шоқан бұл деректерді өзі ғана жинап қоймай, сол кездегі қазақ ортасындағы көзі ашық, сауатты, қайраткер адамдарға да аманат қылды. Кейін бұл мұралар Г. Потаниннің кітаптарында жарияланған. Ә. Бөкейханның төрелер шежіресіне қатысты жинақтаған генеологиялық мәліметтері бүгінгі күні де өзектілігі мен ғылыми - қолданбалы мағынасын жоғалтпаған [2, 19 б].

Шежірелердегі тәңірлік дүниетаным белгілері де айрықша көрінеді. «Көнетүркілік салтты, оның наным-сенім, әдет - ғұрып, той-думан, жол-жоба дәстүрлерін, жыр-өлең сипатында жалғасқан тарихи аңыздарын, әр түрлі уақытта өткен жырау жырларын, салтанат пен әуенге деген құштарлығын, халық әдеті мен билердің шешендік өнері мен билік айту өнегесі сияқты парасат, ақыл-ой мұраларын сақтаушылары деп қазақтарды айту қажет», - деп кезінде Ш. Уәлиханов ескерткен. [3, 30 б.].

Шежірелерді жиып отыру ортағасырлардан бері ел ортасынан шыққан атақты адамдары айналысқаны осыдан байқалады. Әрине, алдымен бұл тектілерге тән әулеттік әдет. Ш. Уәлиханов еңбектерінде Есім хан, Тәуке хан, Сәмеке мен Әбілмәмбеттің ұрпақтарында сақталғандығы шежірелер туралы айтылады. Шежірелік жазбалар авторлары бар нақты тарихнамалық туынды белгілері болғандықтан, бұларды шежірелік тарихнама ретінде қарастырылуы әбден дұрыс.

Тұрмыстық фольклор жанрына тән мақал-мәтел, бесік жыры, бата, беташар т. б. сөз үлгілерін халық мәдениетін игерген кез келген адам біледі. Өн, әуен, жыр, өлең – бұлар шежірелік деректі сақтау қызметін атқарушы дәстүр тасымалдаушы құралы болып табылады.

Қазақ шежірелеріндегі «Қазақ түбі» мәліметтері қазақ руларының барлығы ерте заманнан келе жатқан түрік жұрағаты десе, генеологиялық жағынан оған жатпайтын төре, қожа, төлеңгіттер қазақ құрамынан тыс айтылғандықтан да кірме топтар қатарында есептеледі. Мұны Ш. Уәлиханов та мақаласында анық көрсеткен. «Қазақта «кірме» деген сөз бар. Ол сөздің мағынасы өз отанынан, ата мекенінен, ру-тайпа ортасынан жаксы-жаман себептермен шығып кетіп, өзге елге келген, сіңісіп кеткенге дейінгі адамдарды айтады» деп, шежіре кірме ұғымына анықтама береді. Қазақ руларының ішінде өзара алмасқан аталар да аз емес.

Шежірелерде осы сияқты тарихи-әлеуметтік құбылыстар түсіндіріліп отырды. Қазақ ортасында бір рудан басқа рудың құрамына ауысып жүрген тұлғалар қай заманда болмасын көп болған. Жаңа рудың ішіне олар, әрине, бала, ұл қатарында кіретін болған. «Бұлар өз әулетін жоғалтпай, қожа, төре, ноғай, татармыз деп өз үрдісін, тарихын, тегін жоғалтпай, сақтап қалуы қайсарлығы, табандылығы, ұждандылығы деу қажет. Бар қасиеттерінің барлығы да қазақ болып кеткендер», - деп түсіндіреді Сондықтан қазақтың барлығы бір-біріне қарға тамырлы қазақ болады . [4, 220 б.]

Сондай - ақ қазақ шежірелерінде қазақ хандары туралы деректер жинақы түрде баяндалады. XVIII ғасырдың ауызша тарихи дәстүрі туындыларында қазақ халқының жоңғар басқыншыларына қарсы ұлт-азаттық күрес тарихы ерекше суреттеледі. Бұл туралы Ш. Уәлиханов: «Ата- бабаларының ерлігін жырлайтын көне жыр-аңыздар жазу-сызуға түспей ауызша айтылып келуіне қарамастан, шежіре сақтаушы жыршылардың суырыпсалма импровизаторлық ғажап өнер қабілеті мен халықтың тарихи өлең, дастан, ертегі, аңыз, әңгімелерге ден қойып сүйіспеншілікпен тыңдауының арқасында ұзақ жылдар бойы ауыздан ауызға айтылып, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып осы күнге дейін сол өзгермеген таза қалпында сақталған, және жапан даланың әрбір шетінен хатқа түсірілген сол мұралардың барлық көшірмелері өзара ұқсас келеді», – деп жазған. Жыр дәстүрін атқарған қызметі жағынан шежірелік мұраға жатқызған өте дұрыс. Жырау мен жыршы атқарған әлеуметтік-мәдени қызметті осы шежірелік жады мен дәстүрлі тарихи сана арқылы іске асырған. Сол тарихи дәуір шындығын жырға салған атақты Жиенбет, Марғасқа, Ақтамберді, Қожаберген, Үмбетей, Бұқар сияқты тарихты шежіре еткен жыраулар болған.

Ш. Уәлиханов қазақтың әрбір текті ақсақалы өз руының шежіресін анық біледі деп айтқан. Шоқан жазған шежірелік шығармалардың ең әйгілісі – «Абылай», «Қырғыз рулары», «Ұлы жүз туралы», «Ұлы жүздің аңыз-әпсаналары», «XVIII ғ. батырлар жыры», т. б. Бұл еңбектерде Шоқан тек қазақ емес, сондай-ақ жалпы түрік-моңғол жұртының тарихи жәдігерлері туралы көп ізденген: яғни, олардың шығу тегі, тарихи деректері, мәдени ерекшеліктері, тәңірлік түсініктері, бақсылық дәстүрі, ру құрылымы, халық күнтізбесі, хандары, космогониясы, наным-сенім жүйесі, қазақ ортасындағы мұсылмандық құқық, шежірешілер, қария сөз, аңыздардың мазмұны, атақты адамдары, рухани құндылықтары, т. б. көптеген мәселелердің барлығының басын қайырып, зейін

қойып, тиянақты ізденген. Сонымен, Шоқан жазбаларындағы тарихи дерек ретіндегі қазақтың түп-тамырын айғақтайтын шежірелік шығармаларының орны ерекше. Қорыта келгенде, Шоқан Уәлиханов бізге аса бағалы ғылыми мұра қалдырды, олар Қазақстан, Орта және Орталық Азия халықтары тарихының, этнографиясының күрделі ғылыми проблемаларын шешуге көмектескен бай мұра деп айтуға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Алпысбес М. А. Шежіре – тарихи дерек көзі // Қазақ тарихы, 1999. №2. – 466.
- 2 Алпысбес М. А. Қазақ түрік шежірелерінің зерттелуі // Қазақ тарихы, 2004. №4. – 30-34-бб.
- 3 Жаксыбайұлы Т. Шежіре. Қаракесек руына жататын Сарым еліндегі Өтеміс – Тоқсан ұрпақтарынан тарайтын Тоқсары, Құлық, Құлсары, Қожақұл ұрпақтарының шежіресі. Екінші кітап. – Қарағанды, 1999. – 356-б.
- 4 Тұяқбаев Р. Қазақ халқының ұлттық, рулық қалыптасу шежіресі. – Көкшетау, 2003. – 291-б.

«ҚОБЫЛАНДЫ БАТЫР» ЭПОСЫНЫҢ ТІЛДІК ҚҰРЫЛЫМЫ

ЖУНУСБАЕВА Д. Б.
магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

«Қобыланды батыр» жырының көркемдік сипатын сөз еткенде оның бейнелеу – өрнек, нақыштарын да айрықша бағалауға тиістіміз. Жырды тудырған халықтың образдық ойлау сипаты ұлттық негізге берік сүйенген.

Метафора, теңеу, эпитет т.б. барлығы да халық тұрмысынан алынып, ұтымды, тапқыр түрінде берілгенін байқаймыз. Батыр ылғи да арыстан, жолбарыс, бөрі сияқты қарулы, орасан күш иесі андармен салыстырылып, теңеліп отырады. Батырдың ерлік көрсетер кезінде жыршы: «Арыстан туған Қобылан», – дейді. Кей кездерде Қобыланды «Шеріге» теңеледі, «шері» парсы тілінде – ол да арыстан.

Ал, Қобыландының ерлігін емес, серілігін бейнелеген тұстарда жыршы оған «төре», «сұлтан», «сұңқар» деген эпитеттер берсе, ата-анасы оны «қалқам», «қозым», «құлыным», «ботам» дейді.

Мысалы Қобыланды Тайбурылға:

Жылқыда тұлпар сен едің,
Жігітте сұңқар мен едім, –
десе, баласын сағынған ата-ананың көңіл күйін:
Уа! Қозым, деп зарлаған,
Жас қозыдай маңыраған,
Саулы інгендей аңыраған, –

деп бейнелейді. Кейіпкерлердің жасы, отбасындағы орнына қарай кейіпкерлері: бота, құлын, бұзау, қошқар, бура сияқты көшпелі халық ұғымына жақын, жылы, халықтың мал төлдерімен теңеп, салыстырып отырады.

Жырдағы символика, әсірелеулер ертедегі көшпелі рулардың табиғатқа, өмірге көзқарасынан туған. Мәселен, жіңішкелікті ырғайға («мойны ырғайдай»), мықтылықты қайыңға («қайың садақ қолында»), батылдықты – арыстан, жолбарысқа («арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты»), жүйріктікті құланға («жүйріктігі құландай»), қырағылықты қырғиға («қиядан шолған қырғидай»), жұмсақтықты – саз балшыққа («саз балшықтай иленген»), көтерілген шанды – шапқан аттың жүйріктігіне («арт жағынан шапшықты»), сылдырап аққан бұлақты – сықылақтап күлгенге теңеу. Түркі халық тұрмысынан шыққан теңеу, символикалар да мол. Сұлу қызды – талдырмаш деу; сұлу қалыңдықты – тоты құсқа; берекелі, бай елді – Қараспанға, Жиделі Байсынға теңеушілік бұған дәлел [1].

Эпостағы кейіпкерлердің, әсіресе әйелдердің беті, қолы аппақ, үстіндегі киімдері алтын-күміс оқалаған әсем. Қару-жарақтары да сондай жарқ-жүрқ етеді. «Ақ» түс, «алтын» эпитет ең жоғары сапаға қолданылады. Эпостарда «ақ найза», «ақ сауыт», «ақша бет», «аққу құстай», «ақ сұңқар» деген эпитеттер жиі кездеседі. Бұл бөрінен артық, ең жақсысы, ең асылы, ең сұлуы деген сөз. Мұндай эпитеттер ежелден келе жатқан сөз кестелері. «Қара» түсі осы айтылған «аққа» қарама-қарсы қолданылады. Бұл да түркі елдерінің эпостарында көп ұшырайды. Зерттеуші А. Н. Кононов былай дейді: Эпитет «черный» в тюркских языках (передающиеся словом «кара» и его фонетическими вариантами) помимо цвета еще означает «плохой», «дурной», «мрачный», «несчастный» и «тип») ср. в поэме: «из глаз черные слезы текут», – в значении – горькие, горючие слезы – ст. 1190 [2].

Ал «шырақ» деген эпитет эпостарда «қымбаттым», «туғаным» деген мағына орнына жүреді. Бұл сөз де ертеден келе жатқан теңеу. Бұрынғы замандарда әулие деп сыйынған мазар-мола, мешіт-сағаналардың басына шырақ жағып сыйынатын болған.

Жырдағы бейнелі метафоралар да жоғарыдағы айтылған жолмен келген. Әуелі анасынан жас батыр туады, артынша қарындасты болады. Немесе егіз туады. Екеуі егіз қозыдай бірге жүріп, өсіп-жетіледі. Бірінен-бірі ажырамайды. Жауға да бірге аттанады. Қарындасы батыр ағасы үшін өлімге де барады. Батырдың әкесі – негізгі арқа сүйер тірегі. Балалары – оның қанаты мен күйрығы. «Құс қанатымен ұшып, күйрығымен қонады» деген мақал да бар.

Қызыл ердің екі інісін «бір еменнің екі саласындай» десе, қолға түскен батырдың қалыңдығын «үйірінен айрылған құлын-тайдай» деп бейнелейді. Немесе, ертеден келе жатқан «көзіне көк шыбын үймелету», «жүрегі оттай жанады» деген теңеулерде де бейнелік қасиет бар.

Эпоста батырлардың көңіл-күйін, қайғы-мұңын, яки қуаныш-шаттығын табиғат құбылыстары және жануарлар дүниесімен салыстырды. Мысалға батырдың мынадай монологын алып қарайық:

Сонда Қобылан сөйлейді:

Қайта айналып қаз қонар,

Ұя салған жеріне.

Әркім ойнап күледі,

Өз қатары теңімен.

Көзден аққан қара жас,

Қаны, жасы аралас...

Тауда болар тарғыл тас,

Тарықса көзден шығар жас,

Тар қолтықтан оқ тисе,

Шығады сүйеп қарындас

Қарындасың болмаса,

Жауда қалар ғазиз бас...

Батырдың қарулары негізінен: қылыш, найза, семсер, садақ. Ал осы қарулардың әрқайсысына жырда эпитеттер берілген. Садақтың оғы «Қозы жауырын жебе» деген сияқты болып келеді.

Жырда қазақ халқының әдет-ғұрпы, наным-сенімі арқылы тұрмысына сіңісіп кеткен ұғымдар да аз емес. «Отыз күн ойын, қырық күн той», «қырық түйе қазына», «қырық құл мен қырық

күн», «қырық бес кез Қызыл ер», «алпыс құлаш ала арқан», «жеті көміл баба», т.б. тұрмыстық жайлардың «отыз», «қырық», «жеті» сандармен келуі де жоғарыда айтқанымыздай халық тіршілігімен, діни наным-сеніммен тығыз байланысты жайлар.

Жырда тұрмыстық сипаттармен қатар діни нанымдарға байланысты ұғымдар да кездесіп отырады. Олар: «көміл пір», «Ғайып ерен қырық шілтен», «Ықылас ата, Шашты Әзіз», «хақ», «құда», «құдай», «алла», «кыдыр», «жаппар», «жын», «шайтан» т.б.

Қобыландының жауға аттанардағы қарындасы Қарлығаштың қоштасу өлеңінің экспрессивтік сипаты айрықша.

Ақ мандайда тұлымым,

Бірге туған құлыным,

Керекке біткен терегім,

Бірге туған бауырым,

Қос қанатым, күйрығым,

Судан шыққан сүйрігім,

Суырылып озған жүйрігім...

Қозыдай Қобылан егізім,

Бірге туып, бірге өскен,

Кіндігімді бір кескен,

Қарға жүнді қаттасым,

Үйрек жүнді оттасым,

Бірге туған тектесім,

Қысылған жерде түптесім...[2]

Қарлығаш өзінің бірге туған туыстығын, етене жақындығын, қимастығын таныту үшін қазақ халқының тұрмыс-тіршілігіндегі ең жақындықты, қымбатты танытатын құбылыстарды тандап, теңеуге, эпитетке, метафоралық бейнелеуге айналдырады.

Батырлық эпоста гиперболалық бейнелеулер айрықша мол жүреді десек, оның ең жақсы үлгісін осы «Қобыланды батыр» жырынан айқын көруге болады. Мысалы, Тайбурылдың шабысын суреттейтін көріністер тек осы жырдағы ғана емес, сонымен бірге жалпы қазақ эпосындағы ең әдемі, көркем жыр үлгілерінің бірі деп саналады.

Қобыланды батыр Тайбурылдың санына қамшы ұрған кездегі сурет мысалы былай беріледі:

Жанына батпай не қылсын

Қарға, құзғын тойынды

Санынан аққан қанына...

Санына қамшы батқан соң,

Жоғарғы ерні жыбырлап,
Төменгі ерні қыбырлап,
Тайбурылға тіл бітті.

Осындай көтере әсерелеушілік эпостық жырдағы батыр атының жалпы табиғатына сыйымды. Бір жерде ат еріндері «жыбырлап», «қыбырлап» сөйлеп жатса, енді бір сәтте «жоғарғы ерні көк тіреп, төменгі ерні жер тіреп» тұрады. Тайбурылдың тұяғы: «көлденең жатқан көк тасты саз балшықтай иледі», «көмірдей ойып жаншыпты», – деп бейнелейді. Тайбурыл: «бір төбенің шаңын бір төбеге қосып», «зеңгір-зеңгір таулардан секіріп өтеді». Мұндай көріністердің де әсері айрықша күшті.

Әрине мұндай бейнелеулер, әсірелеп бейнелеулер тек «Қобыланды батыр» жыры, немесе қазақ халқының тағы да толып жатқан батырлық жырларында ғана емес, жалпы ежелгі түркі тілдес халықтардың батырлық эпосына тән қасиет. Оған мысалдар көп.

Қос құлағы тігілді
Көлге біткен қамыстай
Түс ауған соң бүгілді,
Илеуі жеткен қайыстай.
Байлаулы малдай шешілді
Төрт аяғын көсілді
Әбіре сымдай есілді, –

деген жолдардағы теңеулер, салыстырулар да халықтың тұрмыс-салты, географиялық жағдайына орай туған сәтті бейнелеу үлгілері.

Қарамандай батырын
Қабағына қар қатты,
Кірпігіне мұз қатты,
«Ноғайлыны алды, – деп
Сүйекке таңба салды», – деп.

Осы үзіндідегі қабакқа қатқан қар, кірпікке қатқан мұз – эпостық жырларда жиі кездесетін дәстүрлі гиперболалық бейнелеулер.

«Қобыланды батыр» жырында осындай тың, тапқыр бейнелеулер, салыстырулар мақал-мәтелге айналып кететін сөз тіркестері де жиі ұшырасады.

«Жауға шабар ер жігіт,
Жаманнан ақыл сұрамас»,
«Жаманның тілі кекесін»,
«Жақсы болса жолдасың.
Мұрадына жетесің», –

деген жолдар немесе:
«Жұрты жатыр, елі жоқ,
Батпағы жатыр, көлі жоқ», –

деген қысқа түйіліп айтылған тапқыр сөздер бар. Міне, мұндай тапқырлықпен айтылған өлең жолдарының қандайы болса да жырдың көркемдік қуатын арттыра түсетіні айқын.

«Қобыланды батыр» эпосында геройдың психологиялық ой-арманын, толғаныстарын бейнелі сентенция, нақыл, өсиет, ғибрат термелерімен суреттеу де мол:

Аркада бар бөрікөз,
Жақсыда ғой тәуір сөз...

Айдынды көлде қу аттым.
Дертке дәрі өтіне.
Ойнап балық шығады,
Жазғы судың шетіне.
Бұлғай да, бұлғай, бұлғай ма?
Бұлғайдың түбі тынғай ма?
Өтірік айтқан оңғай ма?
Түлкі киген тоңғай ма?...

Түйенің көркі нар қылып,
Өзеннің көркі жар қылып.

Құлыны өлген құлыққа,
Тай теліген зорлық-ты.
Ботасы өлген інгенге,
Нар теліген зорлық-ты.
Ақсұңқар қонар тұғырға,
Қарға қону зорлық-ты.

Патриархалды-рулық қоғам кезіндегі шешендер қиын дауды шешер алдында не бір асыл сөздерді қару еткен. Сондықтан да халық: «шешеннің тілі ортақ», «шешен кісі дауды алар, батыр кісі жауды алар» деген. Немесе жолдастық, достық жөнінде: «жаман жігіт тар жерде жолдасын ұятқа қалдырады», «жақсы болса жолдасың мұратына жетесің» деп айтқан.

Мына сентенциялар халық даналығынан алынған:
Ақ сұңқар құс мақтанса,
О да бір күн кез болар
Құсбегінің торына.

Арғымақ ат мақтанса,
О да бір күн кез болар
Қаланың қазған орына.

Жақсы кісі жаманға,
Көп тигізер пайдасын.

Жақсының ісі бітеді,
Жаманның ісі жаттады.

Осындай көркемдік үлгілердің сипаты жырда әр түрлі болып келеді.

Жалпы «Қобыланды батыр» эпосы қазақтың дәстүрлі жырының үлгісін берік сақтағанмен, оның ішкі сипаттарында фольклордың басқа жанрларының үлгі, нышандары да жүретіні бар.

«Қобыланды батыр» эпосында кездесетін композициялық, стильдік ерекшеліктер қазақ батырлар жырының классикалық озық үлгілері болып саналады. Жыршылар бұл сияқты асыл мұраны ғасырлар бойы сақтап, оның көркемдік сапасын арттырып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп келген. Жырдың идеясы, әр версия, варианттардағы көркемдік сапалары күні бүгінге дейін өз бағасын жойған жоқ, керісінше, нағыз халықтық мұра болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Ахметов З. О языке казахской поэзии. – Алма-Ата, 1970. – С. 55.

2 Қобланды батыр. – Москва : Наука, 1975. – 444 б.

ПАРАЛИНГВИСТИКА: НОРМАТИВТІК АСПЕКТ

ИЛЬЯСОВА Г. М.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Мақалада паралингвистиканың нормативтік аспектілері қарастырылады. Паралингвистикалық құралдар – қарым-қатынасты толықтыратын және мағыналық реңк беретін тілдік емес элементтер. Олардың қолданылуы мәдени, әлеуметтік және тілдік нормаларға бағынады. Мақалада паралингвистиканың теориялық негіздерін, нормативтік аспектілері жмен әртүрлі мәдениеттердегі ерекшеліктерін талдау мақсатын қойдық.

Паралингвистика – коммуникация процесінде тілдік емес құралдардың рөлін зерттейтін лингвистиканың маңызды саласы. Лингвистикада бұны бейвербалды амалдар арқылы қарым қатынас жасау дейді. Сөзбен тілдік қатынасқа түссе ол вербалды қатынас, сөзсіз жасалған қатынас бейвербалды қатынас. Бұл сала адамның сөйлеуін толықтыратын және оған эмоционалдық, экспрессивтік мағына беретін құралдарды қарастырады. Паралингвистикалық элементтердің дұрыс қолданылуы коммуникацияның тиімділігін арттырады, ал қате немесе орынсыз қолданылуы қарым-қатынасқа кері әсер етуі мүмкін. Сондықтан бұл құбылысты нормативтік тұрғыдан зерттеу өзекті болып табылады.

Лингвист Д. Крystal паралингвистиканы «ауызша қарым-қатынасты толықтыратын, бірақ оның тікелей тілдік жүйесіне кірмейтін құбылыс» деп сипаттайды (Crystal, 2003, p. 178). Бұл анықтама паралингвистикалық элементтердің өз бетінше емес, вербалды сөйлеумен тығыз байланыста жұмыс істейтінін көрсетеді. Қазақ тілі білімінде адамдар арасындағы тілсіз қатынас түрі бейвербалды амалдарды зерттеу мәсе- лесі кейінгі жылдардың үлесіне тиді. Бұл бағыттағы ғылыми еңбектер бейвербалды амалдардың әр түрлі қырларын сипаттайды. Тілсіз қатынас құралдарының ерекшелігі, түрлері, мағыналық топтары, ұлт мәдениетімен, салт-дәстүрімен, дүниетанымы, ұлттық-мәдени ерекшеліктерімен байланысы жан-жақты қаралды деп айта алмаймыз, дегенмен алғашқы А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, Қ. Жұбанов, Ж. Аймауытов еңбектерінен бастау алған ғылыми еңбектер жазылды.

Паралингвистиканың нормативтік аспектілері

Паралингвистикалық құралдарды қолданудың белгілі бір мәдени, әлеуметтік және тілдік нормалары бар.

1. Мәдениетаралық коммуникациядағы ерекшеліктер

Әртүрлі мәдениеттерде паралингвистикалық құралдар әртүрлі мағына беруі мүмкін:

Қол қимылдары (жесттер): «Кейбір мәдениеттерде қолданылатын ишаралар басқа қоғамдарда мүлде басқа немесе тіпті қарама-қарсы мағынаға ие болуы мүмкін» (Ekman & Friesen, 1969, p. 45).

Көзбен байланыс: Батыс мәдениетінде сенімділіктің белгісі болса, Азия елдерінде оны әдепсіздік немесе агрессия көрінісі ретінде қабылдауы мүмкін. «Жапон мәдениетінде әңгімелесу

барысында тікелей көзқарастан аулақ болу сыпайылықтың белгісі болып саналады» (Hall, 1976, p. 98).

Дауыс ырғағы және қарқыны: Латын Америкасында эмоцияға толы, жылдам сөйлеу қалыпты саналса, Скандинавия елдерінде баяу және сабырлы сөйлеу нормасы басым.

2. Әлеуметтік нормалар

Әлеуметтік орта мен қарым-қатынас контекстіне қарай паралингвистикалық элементтер әртүрлі қабылданады:

Ресми ортада (іскерлік кездесу, дипломатиялық сөйлесу) – бейтарап интонация, ұстамды мимика мен жесттер маңызды. «Іскерлік қарым-қатынаста бейтарап дауыс ырғағы мен минималды жесттер кәсібилікті көрсетеді» (Gumperz, 1982, p. 112).

Бейресми ортада (достық әңгіме, отбасылық қарым-қатынас) – эмоционалды, ашық паралингвистика элементтері жиі қолданылады.

Жас ерекшелігіне байланысты айырмашылықтар – жастар арасында қарқынды қимыл-қозғалыстар мен дауыс модуляциясы жиірек кездеседі, ал үлкен жастағы адамдар ұстамды стильді тандайды.

3. Паралингвистиканың құқықтық және этикалық аспектілері

Кейбір жағдайларда паралингвистикалық құралдардың қолданылуы заңдық және этикалық тұрғыдан реттелуі мүмкін:

Сот және құқық қорғау саласында – адамның дене тілі, дауыс ырғағы мен басқа да паралингвистикалық белгілері сот процесінде дәлел ретінде қарастырылуы мүмкін. «Куәгерлердің дене қимылдары мен дауыс ырғағы олардың шынайылығын бағалауда маңызды фактор болып табылады» (Vrij, 2008, p. 74).

БАҚ және саясатта – көпшілік алдында сөйлеу кезінде паралингвистикалық құралдар ақпараттың дұрыс немесе бұрмаланған түрде берілуіне әсер етуі мүмкін.

Дипломатияда – мәдени айырмашылықтарды ескермей қолданылған паралингвистика халықаралық қатынастарға кері әсерін тигізуі мүмкін. «Дипломатиялық кездесулерде бейвербалды сигналдардың дұрыс түсіндірілуі өзара түсіністіктің маңызды бөлігі болып табылады» (Kendon, 2004, p. 136).

Біз күнделікті өмірде бейвербалды құралдарды жиі қолданамыз. Ауызша сөйлеп жатпай, бас, қол, бет әлпетіміз арқылы түрлі мағыналарды беріп жатамыз. Мәселен бір бас арқылы қаншама мағына беруге болады. Бас арқылы жасалатын бейвербалды амалдар (ым-ишаралар) адамдардың эмоциясы мен қарым-қатынас сипатын білдіретін маңызды паралингвистикалық құралдардың бірі болып

табылады. Әртүрлі мәдениеттерде олардың мағыналары әртүрлі болуы мүмкін.

Қазақ мәдениетіндегі бас арқылы жасалатын бейвербалды амалдар:

1. Басты изеу – келісуді, мақұлдауды білдіреді.

2. Басты шайқау – терістеу, келіспеушілік немесе таңғалу белгісі.

3. Басты төмен түсіру – ұялу, мойындау немесе құрмет көрсету белгісі.

4. Басты жоғары көтеру – немқұрайдылық немесе мақтаныш көрсету.

5. Басты қисайту – қызығушылық таныту немесе ойлану белгісі.

6. Басты шалқайту – төкаппарлық немесе сенімсіздік көрсету.

7. Басты ақырын шайқау – өкініш немесе аяушылық білдіру.

8. Басты иығына тигізу – түсінбеушілікті білдіру.

9. Басты кекжею – наразылық немесе қырсығу белгісі.

Әлемдік мәдениеттердегі ерекшеліктер:

Кейбір Азия елдерінде басты төмен иіп сәлемдесу – сыпайылық пен құрмет белгісі.

Болгария мен Грекияда басты шайқау «иә» дегенді, ал изеу «жоқ» дегенді білдіреді.

Үнді мәдениетінде басты бүйірге жай тербету келісуді немесе түсіністікті білдіреді.

Бас арқылы жасалатын осындай бейвербалды амалдар адамның сезімдері мен ойларын білдіруде маңызды рөл атқарады.

Қол арқылы жасалатын бейвербалды амалдар

Қол қимылдары – қарым-қатынаста маңызды рөл атқаратын бейвербалды амалдардың бірі. Олар адамның көңіл-күйін, көзқарасын және ниетін білдіреді.

Қазақ мәдениетіндегі қол арқылы жасалатын амалдар:

1. Қол алысу – амандасу, келісім жасау немесе достық белгісі.

2. Қол бұлғау – қоштасу немесе шақыру белгісі.

3. Алақан жайып, жоғары қарату – тілек тілеу немесе дұға ету.

4. Алақан жайып, төмен қарату – сабырлылықты сұрау немесе тоқтатуды білдіру.

5. Қолды көкке көтеру – батасын беру немесе дұға жасау.

6. Қолды кеудеге қою – құрмет немесе алғыс белгісі.

7. Қолды сілкіу – наразылық немесе көңіл толмаушылық белгісі.

8. Қолды қусырып отыру – мойынсыну немесе рұқсат сұрау белгісі.

9. Саусақ шошайту – ескерту немесе нұсқау беру.
10. Қолды артына ұстау – ресмилік немесе өзін ұстау белгісі.
11. Алақанмен бетті сипау – ұят, қысылу немесе өкініш білдіру.
12. Қолды шапалақтау – қуаныш немесе тандану белгісі.
13. Бес саусақты жоғары көтеру (ашық алақан) – бейбітшілік немесе сәлем беру белгісі.
14. Бас бармақты көтеру – мақұлдау, «жақсы» деген мағынада.
15. Бас бармақты төмен түсіру – наразылық немесе келіспеушілік белгісі.

Әлемдік мәдениеттердегі ерекшеліктер:

Кейбір елдерде қол алысу өте мықты болуы керек (АҚШ, Германия), ал Жапонияда әлсіз қол алысу мәдени норма болып саналады.

Итальяндықтар мен гректер қол қимылдарын жиі қолданады, ал скандинавиялық елдерде бейвербалды амалдар аз қолданылады.

Түркия мен араб елдерінде сол қолмен біреуге бірдеңе беру әдепсіздік болып саналады.

Қол қимылдары қарым-қатынастың ажырамас бөлігі болып табылады және олардың мағынасы мәдени ерекшеліктерге байланысты өзгеріп отырады.

Бейвербалды амалдардың жасалу жолдары мен қарым-қатынас кезіндегі атқаратын қызметін, көркем әдебиеттегі көрінісі мен қолданыс орнын талдап-жүйелеу жаңа ғылыми бағыттарды терең түсінуге жол ашады. Қазақ тіліндегі бейвербалды амалдар туралы тілші-ғалым Б. Момынова: «Кең ауқымдағы танымдық тұрғыдан да дене тілі, ым мен ишаратты зерттеу – тілдің әлеуметтік, психологиялық лингвистика сынды салаларының фактілерін салыстыра, салғастыра отырып, кешенді қарастыру барысында ғана қол жеткізуге болатын, қазақ тіл біліміндегі теориялық тұғыры әлі толық анық-тала қоймаған жаңа бағыт» [7.16 б.] деп бұл бағытты кешенді зерттеу керектігін меңзеді. Ғалым еңбегінде бейвербалды амалдар мағыналық жағынан топтастырылды, олардың іскери қарым-қатынастағы орны, лидерлер имиджін қалыптастырудағы рөліне кешенді талдау жасады. Сонымен паралингвистика қай елде болмасын, коммуникацияның ажырамас бөлігі болып табылады және оның қолданылуы белгілі бір нормаларға бағынады. Бұл нормалар мәдени, әлеуметтік және кәсіби контекстке байланысты өзгеріп отырады. Паралингвистикалық құралдарды дұрыс қолдану қарым-қатынастың тиімділігін арттырады, ал оны елемей немесе дұрыс түсінбеу коммуникациялық қателіктерге әкелуі мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Crystal, D. (2003). The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge University Press.
- 2 Ekman, P., & Friesen, W. V. (1969). The Repertoire of Nonverbal Behavior: Categories, Origins, Usage, and Coding. Semiotica.
- 3 Hall, E. T. (1976). Beyond Culture. Anchor Books.
- Gumperz, J. J. (1982). Discourse Strategies. Cambridge University Press.
- 5 Vrij, A. (2008). Detecting Lies and Deceit: Pitfalls and Opportunities. John Wiley & Sons.
- 6 Kendon, A. (2004). Gesture: Visible Action as Utterance. Cambridge University Press.
- 7 Момынова Б.Қ. Лидерлер имиджін қалыптастырудағы бейвербалды элементтер мен бағалауыштық лексиканың рөлі / Б.Қ. Момынова // Тілтаным. — 2003. — №1. — Б.14-20.

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕРДЕГІ БЕЙВЕРБАЛДЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС

ИЛЬЯСОВА Г. М.
магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
КАДЫРОВА Б. М.
профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазіргі заманғы коммуникацияның ажырамас бөлігіне айналған әлеуметтік желілер адамдар арасындағы қарым-қатынастың жаңа формаларын қалыптастырды. Дәстүрлі бетпе-бет сөйлесуде сөзбен қатар бейвербалды сигналдар – ым-ишара, дауыс ырғағы, бет-әлпет өзгерістері маңызды рөл атқарса, интернеттегі байланыста бұл элементтер басқаша көрініс табады. Бейвербалды қарым-қатынас – адамның эмоциясын, көңіл-күйін және қарым-қатынас сипатын сөзсіз білдіретін құрал. Бұл мақалада әлеуметтік желілерде қолданылатын бейвербалды қарым-қатынас түрлері мен олардың маңыздылығы қарастырылады.

Адамдардың тікелей арақатынасы ауызша сөйлесуге, яғни вербалды қатынасқа негізделеді. Бірақ, вербалды тілдесу үнемі бейвербалды қатынаспен бірге сүйемелденіп отырады. Әдетте, көрермен алдында, сахна, үстел басында, жалпы, әңгіме үстінде ойымызды анық, тиянақты жеткізу үшін әртүрлі қимыл-әрекеттеді, ым-ишараларды қолданамыз. Бейвербалды қарым-қатынас – бұл

сөздер мен басқа да тілдік бірліктерге сүйенбейтін ым-ишара тілі. Ишара, жесттер, позалар, қол-иық, қас-қабақтың қимылдары, жүріс-тұрыс, мимика, дене қалпы – барлығы бейвербалды қарым-қатынас түрінің бір формалары болып келеді. Сөйлеу кезінде паралингвистикалық тәсілдер үш түрлі қызмет атқаруы мүмкін: қосымша ақпарат береді, айтылмаған сөз орнына қолданылады, сөзбен бірге, аралас қолданылады. Белгілі Римдік Цицерон басқа шешендерге: «Барлық жан қимылы ишаралармен үстемеленуі тиіс», - деп кеңес береді. Атақты Платон да сөз үстінде дене қимылдарының пайдалануын қолдаған.

Австралиялық ғалым А.Пиздың пікірінше, адамдар арасындағы қарым-қатынастың 7% вербалды (сөздер, сөйлемдер); 33% вокалды (интонация, дауыс ырғағы, дауыс немесе дыбыс әуезділігі, екпіні мен қарқыны, т.б.) және 55% бейвербалды элементтер арқылы жүзеге асатыны көрінеді [1]. Көптеген ұлттар мен халықтардың тіліндегі бейвербалды элементтер жүйелі әрі кешенді түрде зерттелген. Қазақ тіл білімінде М.Мұқанов, С.Татубаев, А.Сейсенова, Қ.Қажығалиевалар ым және ишараттарды әр түрлі қырынан фрагментарлы түрде зерттеген. Қарым-қатынастың бір түрі ретіндегі бейвербалды амалдарды ғылыми тұрғыдан қарастыру қазақ тіл білімінде де соңғы жылдардың үлесіне тигенімен, бейвербалды амалдардың қызметі туралы тұшымды ой мен терең тұжырымдарды ертеден кездестіруге болады. Профессор Құдайберген Жұбанов ымның ерекшелігі туралы өз ойын былай түйіндейді: «Ауызекі сөйленетін сөздердің андай-мұндай қисығын елетпейтін басқа жағдайлар бар. Дыбыстап сөйлеген сөздің олқысы, көбінесе, ыммен толығыады. Тіпті бірінің тілін бірі білмеген я болмаса, бірінің тілі мүлде жоқ болған уақытта да, ыммен ылаждап түсінуге болады» [2, 148 б.].

Бейвербалды элементтердің зерттелуі туралы тілші-ғалым Б. Момынова: «Кең ауқымдағы танымдық тұрғыдан да дене тілі, ым мен ишаратты зерттеу – тілдің әлеуметтік, психологиялық лингвистика сынды салаларының фактілерін салыстыра отырып, кешенді зерттеу арқылы іске асатынын, теориялық тұғыры әлі толық қалыптаса қоймаған жаңа бағыт екенін» айтады [3, 16 б.].

Жоғарыда келтірілген австралиялық ғалым Пиздың ғылыми зерттеуімен қарайтын болсақ, адамдардың күнделікті өмірінде бейвербалды қатынастың пайыздық қолданысы ауызша сөйлеуге қарағанда анағұрлым басым. Бұл ненің айғағы? Адамдар жылдар, ғасырлар өткен сайын тілдесудің анағұрлым қысқа жолын

пайдалануды тиімді көреді. Қазіргі кезде ең тапшы нәрсе, ол – уақыт. Сондықтан да уақытты неғұрлым тиімді пайдалануда бейвербалды тілдің маңызы артық. Саналы адам енді жаңа тілді үйрене бастаған уақытында бір сөйлемді айту үшін жарты күнін сарп қылған. Ал қазіргі кезде адам баласы күніне орта есеппен (әр халықта әртүрлі) 7000 сөз айтады екен.

Бүгінгі дамыған ХХІ ғасырда телекоммуникацияның, әсіресе ғаламтордың адамдар қатынасында маңызы орасан зор. Жер бетінде күніне 2,7 млрд адам ғаламторды пайдаланады. Бұл көрсеткіш үнемі арту үстінде. Ғаламтордың өзі үлкен бір әлемге айналу үстінде. Мұндағы адамдардың байланысын қамтамасыз ететін желілік байланыстарды былай топтауымызға болады:

1. Чат-коммуникация;

2. Форум-коммуникация;

3. Электронды пошта-коммуникация; Бұдан басқа интернетте мынадай қосалқы коммуникация түрлері бар: блогтар, уики-жобалар, интернет-дүкен, интернет-аукцион, электронды почта, файл-алмасу желілері, интернет-радио, интернет-теледидар, IP-телефония, мессенджерлер, интернет-жарнама, төлеу жүйелері т.б. Осындағы негізгі адамдардың қарым-қатынас жасайтын байланысы – бұл әлеуметтік желілер (Facebook, Twitter, foursquare, Instagram, ВКонтакте, Одноклассники, Mail.ru, WhatsApp, Viber, т.б.)

Әлеуметтік желілердегі бейвербалды қарым-қатынас түрлері

1. Эмодзилер (смайликтер)

Эмодзилер – интернет-коммуникациядағы ең танымал бейвербалды элементтердің бірі. Олар адамның эмоциясын, көңіл-күйін және қарым-қатынас реңкін анық көрсетеді. Мысалы, күлімсіреген эмодзи – қуанышты білдірсе, қабағы түйілген эмодзи – ашу немесе көңілсіздікті білдіреді.

2. GIF-анимациялар

GIF-анимациялар – қысқа бейнелер арқылы белгілі бір эмоцияны немесе реакцияны білдіретін құрал. Олар қарым-қатынасты жандандырып, ойды нақты жеткізуге көмектеседі.

3. Мемдер

Мемдер – мәтін мен суретті біріктіре отырып, ойды немесе белгілі бір жағдайды әзілмен жеткізетін танымал бейвербалды құрал. Әлеуметтік желілерде кең таралған мемдер адамдар арасындағы ортақ түсіністік пен мәдени кодтарды қалыптастырады.

4. Қаріп стилі мен тыныс белгілері

Қаріп түрлері мен тыныс белгілерін қолдану да бейвербалды коммуникацияның маңызды элементі. Мысалы, БАРЛЫҒЫН ҮЛКЕН ӘРІППЕН ЖАЗУ – айқайлауды немесе эмоцияның жоғары деңгейін білдіреді, ал «...» – ойлану немесе белгісіздік сезімін көрсетеді.

5. Стикерлер

Стикерлер – мәтінсіз-ақ белгілі бір эмоцияны немесе жағдайды білдіретін иллюстрациялар. Әр әлеуметтік желі мен мессенджер өзіне тән стикерлер жиынтығын ұсынады, бұл қарым-қатынасты жандандырып, көңіл-күйді білдірудің қосымша тәсілі ретінде қолданылады.

6. Фотосуреттер мен бейнелер

Фотосуреттер мен бейнелер – адамның эмоциясын, ойы мен жағдайын жеткізудің маңызды әдісі. Кейде бір сурет немесе видео ұзақ мәтіннен гөрі көбірек мағына береді.

7. Хабарламаға жауап беру уақыты

Қарым-қатынастың тағы бір бейвербалды аспектісі – хабарламаға жауап беру уақыты. Жылдам жауап беру – қызығушылық пен белсенділіктің белгісі, ал ұзақ уақыт жауап бермеу – немқұрайлылық немесе қарым-қатынастың салқындағанын көрсетуі мүмкін.

Интернет жылдам хабар алмасу көзі болғандықтан, мұндағы қарым-қатынас та қарқынды түрде іске асады. Хабарламаны жөндеу ереже бойынша, толық жіберілгеннен кейін, адресат оқығаннан кейін жүзеге асырылады. Мұндай жағдайлар егер жіберілген қателер мен қолтаңбалар айтылатын ой мазмұнына едәуір әсер ететін болса ғана назарға алынып, жөндеуді қажет етеді. Мысалы, «Сәлем, қалың қалай?» деген репликаны жібергеннен кейін өзінің бір әріпті тастап кеткенін білген адресат жауапты күтпей-ақ осы фразаның артынша жедел түрде, яғни, қалай* деп жөнделген вариантын жібереді. Егер фразаның мазмұнында қате немесе қолтаңба бола тұрса да жөнделмейтін болса, адресант оны біле тұрса да жөндеп жатпайды. Себебі, жіберілген және қабылданған хабарламалар тек азғантай уақыт ішінде көз алдынан өтеді. Содан соң ол хабарлама экраннан жоқ болады.

Чат-коммуникациясында белгілі бір қарым-қатынасты жеделдету үшін сөздердің графикалық қысқартылған нұсқалары жиі қолданылады. Сөздердің графикалық формасы коммуникантқа дыбыстық формасы жағынан жақын келеді де көбінесе сөздің транскрипциясы сияқты елестетеді. Мысалы: см – сәлем, «сб –

сау бол, қс – қалайсың, инет – интернет т.б. Осындай формалар жедел хабарласу жанрында, яғни онлайн (тікелей қарым-қатынас) тәртібінде қатынас жасау кезінде жиі пайдаланылады. Бұл байланыста адресанттың хабарламасын адресат сол мезетте, уақыт күттірмей қабылдай алады. Ескере кету керек, желілер қарым-қатынасында орфография ережелерінің бұзылуы белгілі бір норманың бұзылуы болып саналмайды. Сұхбаттасушысына қатысты құрметтемеушілік, сыйламаушылық болып табылмайды. Бірақ чат коммуникациясында сөздерді бөлек жазу, бірге жазу, жартылай бөлек жазу (дефис арқылы) ережелері назардан тыс қалмайды.

Әлеуметтік желідегі жазбаша қарым-қатынасты вербалды деп санайтын болсақ, (мәнісінде олай деп айтуымызға болмас) виртуалды көңіл-күйді білдіретін смайликтер бейвербалды қатынасты айқындайды. Әдетте, айтылған бір жайдан қандай да бір әсер алғаныңды жазбаша сөзбен емес, смайлик түрінде білдіруімізге болады. Бұл әрі жылдам, әрі өте ыңғайлы болып саналады. Бірақ та, жымыған смайликтің ар жағында томсырайған беттің отыруы да ғажап емес қой...

Жолданған хатқа жауап беруші өзінің ырзалығын, құптауын білдіру мақсатында жақша таңбасын «)))» не болмаса смайл тәріздес «:)» белгілерін жіберуі ықтимал. Жалпы, мұндай таңбалар онлайн хабарласуда өте жиі қолданысқа түседі. Себебі, «хат алмасушы» екі жақ өздерінің келісімдерін, құптауларын үнемі білдіріп отырады.

Әлеуметтік желідегі бейвербалды қатынастың айқын бір көрінісі – досыңа «like» басу. Мұның өзі жастарымыздың кез келген әлеуметтік желідегі бір ұнамды әрекеті десек те болады. «Like» – өзіңнің назарыңды, жақсы ынтанды білдіру немесе өзіңе көңіл аударту, болмаса хат жазбай-ақ, өзіңнің танысқың келетінін білдіруі мүмкін. «Like» – бейвербалды қатынастың бірден бірнеше формасын береді. Ол жақын танысыңа, сүйікті қызыңа, жалпы кез келген досымызға мақтаулы қошеметтің белгісі деп те айтуымызға келеді. Бұл айтылған қарапайым жайлар ғаламтор әлеміндегі жастарымызға кеңінен түсінікті.

Күнделікті өмірде бейвербалды қатынастардың маңызына біз онша мән бере бермейміз. Ойлағанымызды сыртқа сөз қылып шығаратын тілдің қызметінде нақ дәттеген ойымыздың толық үлесі болмайды. Діттегенімізді қанық, пейілімізді білдіріп айту үшін интонацияны, дыбыс ырғағын, мәнерін қолданамыз. Қалғаны жест, мимика, қимыл-әрекеттің құзырында. Әлеуметтік желідегі қатынаста хат алмасып отырған досымыздың, әріптесіміздің

бет-жүзін көруге мүмкіндігіміз болмайды. Тіпті, досымыздың онлайн режимінде болғанының өзінде оның немен шұғылданып жатқанынан хабарымыз жоқ. Сондықтан да бейвербалды ақпаратты қабылдауымызда толық түсінікке қол жеткізе алмаймыз. Оның себебі, жоғарыда айтып кеткендей ешқандай жест-мимиканың, интонацияның болмауында, көзімізге нақты картинаның көрсетілмеуінде.

Көзбе-көз тіл қатысқанымызда көп нәрсені аңғаруымызға болады. Егер, жабырқаулы көңіл-күйді бола тұра жақсымын десе де, оның бет-әлпетінен жағдайының басқаша екендігін түсінеміз. Ал айтып отырған әлеуметтік желілерде ондай мүмкіндік жоқ. Сондықтан да мұндай арақатынасты толығымен бейвербалды деп те айтуымызға болатын шығар. Бірақ та әлеуметтік желілердің өз артықшылықтарының да барының жоққа шығаруға болмайды. Кейбір тікелей сөйлесуден қымтырылатын жастар үшін бұл таптырмас орта болуы мүмкін. Ой бұл арада біройлы, тиянақты әрі әсерлі болып шығуы ауызекі сөйлескенге қарағанда анағұрлым жоғары. Ғаламторда танысқысы келетіндерге құдды Татъянаның Онегинге жазған хатын қайталауға болады.

Заман алға жылжыған сайын әлемде ғаламтордың маңызы артып келеді. Оның ішінде айтылған әлеуметтік желілеріміздің де үлесі аз емес. Бүгінгі жастарымыз өздерінің жеке өмірлерін осы әлеуметтік желілерден іздейді. Мұның өзін заманның жаңа сәні деп те түсінуімізге болады. Әйтсе де көгілдір экранның ар жағындағы беймәлім өмірге көп уақытымызды бөлуге тұрмас.

Әлеуметтік желілердегі бейвербалды қарым-қатынастың маңызы эмоцияны дәл жеткізу: жазбаша мәтінге қарағанда бейвербалды элементтер қарым-қатынастың эмоционалды реңкін нақтырақ көрсетеді.

Қарым-қатынасты жеңілдету: әсіресе, вербалды емес элементтер тілдік кедергілерді жойып, адамдардың өзара түсінісуіне көмектеседі.

Қарым-қатынас әсерін күшейту: дұрыс тандалған эмодзи, мем немесе GIF ақпараттың маңыздылығын арттырып, әңгімелесушілер арасындағы байланысты нығайтады.

Әлеуметтік желілердегі бейвербалды қарым-қатынас заманауи коммуникацияның ажырамас бөлігіне айналды. Эмодзилер, мемдер, стикерлер, GIF-анимациялар және басқа да құралдар адамдардың өз ойларын, эмоцияларын дәлірек жеткізуіне мүмкіндік береді. Дегенмен, бұл элементтердің мағынасы әр адамда әртүрлі

қабылдануы мүмкін, сондықтан қарым-қатынаста контексті ескеру маңызды. Әлеуметтік желілердегі бейвербалды қарым-қатынасты дұрыс пайдалану – сәтті және тиімді коммуникацияның кепілі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Аллан Пиз. Язык телодвижений. Как читать мысли окружающих по их жестам, 2003. М., 272 б.

2 Жұбанов Қ. Қазақ тіліндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1966. – 361 б.

3 Момынова Б. Лидерлер имиджін қалыптастырудағы бейвербалды элементтер. – Алматы, 2003. – 167 б.

4 http://kk.wikipedia.org/wiki/Қазақ_интернет_тілінің_мәдениеті

ШЕШЕНДІК ӨНЕР - РУХАНИ БАЙЛЫҚ

ИСАХАНОВА Б. С.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, «Бірлік негізгі жалпы білім беру мектебі», Ертіс ауданы, Павлодар облысы

Қазақ жұрты – жаратылысынан шешендік өнерге бейім халық. Қазақ халқының мәдениеті мен тұрмысында шешендік өнер ерекше орын алады. Бұл ұлттың тарихымен тығыз байланысты, себебі көшпелі өмір салты мен әлеуметтік құрылымында сөздің күші үлкен маңызға ие болды. Қазақтың шешендік өнері – бір жағынан халықтың өмір тәжірибесін жинақтап, кейінгі ұрпаққа жеткізудің құралы болса, екінші жағынан ол қоғамдағы маңызды мәселелерді шешу, адамдар арасындағы қарым-қатынасты нығайту мақсатында қолданылған. Бұл өнердің пайда болуы мен дамуы қазақтың көне дәстүрлерінен, ел басқару мен билік жүргізу жүйесінен бастау алады.

1. Шешендік өнердің тарихи тамырлары. Қазақ халқының шешендік өнері, негізінен, ауыз әдебиетімен тығыз байланысты. Өткен ғасырларда елдің үлкен адамдары мен билері шешендік өнерін қоғамдық өмірде қолданды. Әрбір сөздің мәні мен мағынасына аса мән берген қазақ халқы сөздің күші мен әсерін жақсы түсінген. Сол кезеңдегі жыраулар, билер, ақындар өздерінің шешендік сөздерімен ғана емес, өлең-жырлары, шешендік сөздері арқылы ұрпаққа даналықты, тәрбие мен білімді үйретті.

2. Шешендік өнердің қоғамдағы рөлі. Шешендік өнер қазақ қоғамында көптеген маңызды мәселелерді шешуде негізгі құрал болды. Билер мен шешендердің сөздері көбінесе шешім қабылдау сәтінде жиі қолданылады. Билер халықтың арасында дау-дамайларды әділ шешуге, елдің бірлігін сақтауға үлкен үлес қосты. Мысалы, қазақтың атақты билері Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би тек өз шешендік сөздерімен ғана емес, өмірлік даналықтары арқылы да танымал болды.

Шешендік өнер қазақтар үшін әлеуметтік, мәдени, құқықтық маңызды қызмет атқарды. Ол белгілі бір мәселелер бойынша дұрыс шешім қабылдауға көмектесіп, ел арасындағы достық пен ынтымақтастықты сақтауға ықпал етті.

3. Шешендіктің ерекшеліктері. Қазақтың шешендік өнерінің өзіндік ерекшеліктері бар. Біріншіден, қазақ шешендеріне тән басты қасиет – тыңдаушыларға әсер ету, олардың ой-санасын қозғау. Қазіргі кезде бұл қасиет сөз өнерінің ең маңызды элементтерінің бірі болып табылады. Шешендер сөзінің әсерлілігі көбінесе оның ойының тереңдігімен, сөйлеу шеберлігімен, тыңдаушыға жеткізе білу қабілетімен байланысты.

Қазақ шешендерінің сөздері әдетте жинақы, нақтылы әрі айқын болады. Олар көп сөзді емес, мазмұнды әрі ойлы сөйлеуге тырысады. Бұл тұрғыдан алғанда, қазақ шешендерінде сөздің қуаты мен мәні өте жоғары бағаланады. Шешендер өзінің сөздерінде нағыз даналықты, әділдікті, моральдық құндылықтарды көрсетуге тырысқан.

4. Шешендікті дамыту жолдары. Қазіргі заманғы қоғамда шешендік өнерді дамыту – тек ауызша сөзбен шектелмей, жазбаша сөзді, өнерді де қамтитын кең ауқымды процесс. Бүгінде мектептерде, жоғарғы оқу орындарында шешендік өнерге арналған арнайы курстар мен тренингтер өткізілуде. Оқушылар мен жастарға сөздің қуатын, оның қоғамдағы рөлін түсіндіру мақсатында түрлі дебаттар, пікірсайыстар ұйымдастырылады.

Сонымен қатар, қазақ шешендік өнерін дамыту үшін оны сақтап қалу қажет. Қазақтың бай ауыз әдебиеті, мақал-мәтелдер мен шешендік сөздер қазіргі уақытта тек қана мәдени мұра емес, жастар үшін өмірлік бағыт-бағдар беретін құндылық болып табылады. Бұл құндылықтар ұрпақтан ұрпаққа жалғасып, әр адамға шешен болудың негіздерін үйретеді [1, 15 б].

Қазақ халқының шешендік өнері – оның рухани дүниесінің маңызды бөлігі болып табылады. Бұл өнер адамды ойлануға,

сөздің мәнін түсінуге, өз ойын ашық әрі әсерлі жеткізуге үйретеді. Қазақ шешендігі өткен ғасырларда қоғамды басқару мен маңызды мәселелерді шешуде үлкен рөл атқарды, ал қазіргі уақытта да жастарды дұрыс тәрбие мен білім берудің, азаматтық жауапкершілікті түсінудің құралы болып табылады. Шешендік өнердің дамуы мен қолданысы, әсіресе, бүгінгі күні өте маңызды, себебі ол қоғамды біріктіруге және адамдар арасындағы өзара түсіністік пен құрметті қалыптастыруға ықпал етеді.

Қазақта шешен, би деген ұғымдар дербес тұрып та, қосарланып та айтыла береді. Белгілі бір шешендерін өкіл деп танысақ, мәселен, Жиренше шешен, Зілқара шешен, Әлібек шешен, Сүйінбай шешен, Бөлтірік шешен, Шәңкі шешен, Мүсіреп шешен, Тұяқ шешен, ал енді бір сыңарын би деп түстеу, мәселен, Майқы би, Аяз би, Мөңке би, Әйтеке би, Бала би т.б. деп атау қалыптасқан. Би атауы-әлгіндей емес, белгілі бір мақсатқа, мемлекеттік мүддеге қызмет ететін, жалпы шешендіктен салыстырмалы түрде тар арнаға ыңғайланған шешендердің тобын көрсететін атау. Бұдан билердің рөлі тек қоғамдық мәселелерді шешу үстінде ғана айрықша да, одан былайғы тұста шешендік сипаты жойылады деген ой туындамауы керек. Би дегеніміз - ел-жұрттың әдет - ғұрпын, салт - дәстүрін, өткен-кеткен көне шежіресін, тарихын, қоғамдық даму барысын, айнала қоршаған табиғаттың, жан-жануарлардың сан алуан қасиеттерін, құпияларын жетік білетін, бүгінгіге баға беретін, болашаққа болжам жасап, адамдардың көкірек көмбелеріне ой көзімен қарап көре алатын, қырлы-қырлы мінез-құлықтарды айтқызбай – ақ доп басатын, ғылым-білімнен хабардар, кемел пікірлерін шешен тілмен жеткізіп беруде дара қасиеті бар біртума жандар [1, 19 б].

Сонымен шешен деген тұста бұл ұғым біздің жадымызда көне Грек пен Римнің сот залдарында алқалы жиындарда тоқтаусыз ағыл-тегіл сөйлеп, аудиторияны сөзіне ұйытып, айтар ойына мүлгітіп тұрған оратор түсінігінде ассоциацияланады да, би ұғымы заңдық, билік күші бар судья болмысы арқылы көрінеді. Осы екі ұғымды, екі болмысты, табиғатты жақындастыратын, жанастыратын қалып- шешендік, шешендік сөйлеу процесі. Шешендік өнер ілімі (риторика) ерте қалыптасқан антикалық Грек пен Рим теоретиктері, іргелес орыс теоретиктері шешендік өнерді сөйлеу процесі тұрғысынан мейлінше жан- жақты талдады, ілгері еңбектер жазды. Риторика ілімінің көне және орта дәуірінде Протогор, Демосфен, Цицерон, Аристотель, Квинтилиан, Марк Антоний, Луций Крам кайта өрлеу дәуірінің көрнекті өкілдері Кампонелла, Томас

Мор, Петрарка, Данте, Рабле, Шекспир, орыс шешендік өнерінің теориясында Макарич, Усачев, Ломоносов, Рижский, Мерзляков, Галюч, Коменский, Сперанский есімдері тарих бетінде жарқырап қалды.

Қазақ шешендік өнерінің зерттелу тарихы өткен ғасырдың бірінші ширегінен бастау алады. Мәселен, 1883 жылғы «Дала уәлаяты» газетінің 24 санында Әлихан Бөкейханов ескі билердің шешендік сөздеріне аса ілтипат көрсетіп, оларды жинау, саралау, насихаттау идеясын көтерген.

Ал шешендік сөздерге ғылыми түрлендірулер жасау үстіміздегі ғасырдың 20-шы жылдарынан басталған. Шешендік сөздерді ауыз әдебиетінің жеке саласы ретінде қарастырған бұл тұстағы зерттеулер А. Байтұрсынов, М. Әуезов, С. Сейфуллин есімдерімен тығыз байланысты. Алдыңғы тарауларда аталмыш ғалымдардың еңбектеріне көп орайда жүгініп отыратындықтан, бұл ретте зерттеулерге арнайы тоқталмаймыз. Бұдан кейінгі кезеңдегі шешендік өнер тарихының зерттелуі Ә. Маметова, Б. Адамбаев еңбектерімен толықты. Сондай-ақ фольклортанушы ғалым С. Садырбаев шешендік сөздерді ішкі үлгілерге жіктеуде өзіндік ой-өрісін көрсете білді.

Шешендік сөздердің әр жылдарындағы жиналып басылуына ат салысып, алғы сөздер жазып, өзіндік ой-өрістер, ғылыми тұжырымдар қалдырып жүрген ғалымдар қатарына Т. Дәдебаев, С. Қорабай, Н. Төреқұлов, М. Қазбеков сынды бұл істің үлкен жанашырларын атаған лазым, жалпы шешендік өнер аясында туындаған сөздерді шешендік сөздер деп атап, оны әдебиеттің дербес, жеке жанры ретінде ғылыми тұрғыдан бағалау үстіміздегі ғасырдың жиырмамыншы жылдарындағы

А. Байтұрсынов, М. Әуезов және С. Сейфуллин сияқты ғалымдар еңбектерімен тығыз байланысты.

Аталмыш ғалымдар алғаш рет шешендік сөздерді ғылыми зерттеудің көзі (объектісі) ретінде арнайы қарастырды. Мәселен, А. Байтұрсынов 1926 жылғы “Әдебиеттанушы” атты еңбегінің «Шешен сөз» деген тарауында шешендік сөздерді бес түрлі ішкі жанрлық үлгілерге жіктеді: а) саясат шешен сөз; ә) билік шешен сөз; б) қошамет шешен сөз; в) ділмор шешен сөз; г) уағыз.

Бұл тұстағы шешендік сөздердің функционалдық сипатын жазған, Ш. Уәлиханов еңбектеріндегі ой сарабын тереңдеткен, дамытқан ғалым Халел Досмұхамедов.

«Қазақ халық әдебиеті» атты зерттеуінде Х. Досмұхамедов халық әдебиетін қырық алты түрге жіктей отырып, соның бір үлгісіне, жанрлық түрге «Билік сөз» деп шешендік сөздерді жатқызады. “Әртүрлі сот істері кезіндегі билердің тамаша үкім сөздері, екі жақтың ұтымды даулары мен тапқыр жауаптары, әдетте, ұйқасты мәтел не өлең түрінде айтылады. Поэзияның бұл түрі билік сөз (замечательные приговоры судей биев) деп аталады” – деп атап көрсетеді.

Кең көлемде жиырмамыншы жылдары қазақ әдебиетінің тарихын жасауға батыл қадам жасаған еңбек М. Әуезовтың «Әдебиет тарихы» десек, автор аталмыш еңбекте қазақтың шешендік сөздерін әдебиет тарихынан орын тептіріп, «Билер айтысы» деген терминдік атау беріп, өзіндік ілімнің әлі де болса теориялық шымырлануы қажеттігін былайша аңғартады: «Билер айтысының қазір де барлық түрлері жиналып болмағандықтан, екінші бұл түрдегі айтыстар ерекше көп болғандықтан, бұл күнде түгел жіктеп, бөліп қоюға болмайды. Сондықтан, қазірде қандай түрлері кездесетінін айтамыз. Бірақ бұл жіктеу уақытша ғана және ылғи ішкі мағынасына қарап жасалған жіктер болады».

Бұдан кейінгі кезеңде жалпы шешендік өнер аясында пайда болған шешендік сөздердің құлақ кесті үлгісі ретінде қандай жөдігерлер қарастырылуы, аталуы тиіс деген көкейдегі ойдың пердесін сыпырған, бұл төңіректегі теориялық ой-толғақтың немі шиырлауы керектігін Әуезовтен кейін тағы да атап көрсетіп, әдебиет тарихының тұтас бір дәуіріне арнаған еңбек С. Сейфуллиннің еңбектегі ой-зердесі М. Әуезовтің ой-пікірлерімен астасып, шешендік сөздердің негізі ретінде дау-дамайда, талас-тартыста туған билер сөзі алынуы керектігін зерделеген ой-әлемі жанрға «билер сөздері» деген термин – атау ұсынғандығынан аңғарылады.

Сондай-ақ С. Сейфуллиннің ғалым ретіндегі ой-тұжырымдарының құндылығының тағы бір қыры мынада: автордың қазақ билерінің болмысының халық өмірінің сан-алуан қырларымен байланыстылығын, билердің көп қырлы функциясын айта алғандылығында.

Әдебиетші ғалым С. Негимов бұл турасында «...бұған қоса ол әрі батыр, әрі әнші-ақын, жыршы, сыншы, сәуегей, шежіреші, ғұлама, бір сөзбен айтқанда, әмбебап дарын екендігін ескертеді», - деп пайымдайды [2, 38 б].

Қазірде жаңаша ойлау диалектикасы тұрғысынан әдеби мұрағаттарымызды қайыра екшеп жатқан тұста билер функциясының

аясын барынша кең арнада қарастырып жүрген еңбектердегі теориялық ой-пікірдің жоғарыдағы С. Сейфуллин еңбегінен бастау алатынын көреміз. Мысалы зерттеуші Мұқадес Есламғалиұлы би – көсем, би – шешен, би – ақын, би – заңгер, би – емші, мәмлегер, би – батыр, би – саясаткер, қоғам қайраткері, би – ойшыл-ғалым, би – психолог, әртіс, би – тәрбиеші деп қазақ билерінің халық өміріндегі, қоғам алдындағы он түрлі қызметін түстегенде, жоғарыдағы

С. Сейфуллиннің пікіріне сүйенгендігін байқаймыз. Осылайша шешендік өнердің аясын айқындап, халықтық негіздері мен ұлттық сипатын бағдарлап, көркем сөз ретіндегі теориялық табиғатын тексере бастаған ғылыми-зерттеушілік ой-ағым отызыншы жылдардан кейінгі уақытта әдебиеттану ғылымындағы бел алып кеткен “тұрпайы социологизмнің” салқынына ұшырады. Сейфуллин зерттеулерінде табы сезіле бастаған бұл оңсыз теорияның ықпалы 1945 жылы қорғалған. Ә. Маметованың «Қазақ билерінің шешендік сөздері және оның әдебиеттегі тарихи орны» атты диссертациясына кері әсер етіп, кейін 1948 жылы шыққан «Қазақ әдебиеті тарихы» атты кітапта жал-құйрығы күзеліп, кейбір концепциялары алынып тасталды.

Ұлттық шешендік өнер, шешендік сөздер теориясының дамуының келесі бір кезеңі тікелей әдебиетші ғалым Балтабай Адамбаев еңбектерімен айқындалады. Балтабай Адамбаев М. Әуезов, С. Сейфуллин, Х. Досмұхамедов ұсынған «билер сөзі» терминін «шешендік сөздер» терминімен алмастырып, тақырып аясын айқындап, жанрдың ішкі үлгілерін мазмұнына қарай үшке, құрылысына қарай екіге бөледі.

“Шешендік сөздердің әлеуметтік және әдеби эстетикалық мәнін, жанрлық-көркемдік ерекшеліктерін ашып анықтау үшін сөз нұсқауларын талдаймыз және мазмұнына қарай шешендік арнау, шешендік толғау, шешендік дау деп үш салаға топтап зерттейміз”, - дейді [3, 456].

Қазақ халқында белгілі бір мәселені талқылау кезінде шешен адамдардың тапқыр ойымен, шебер тілімен ауызша айтқан мазмұнды, көркем пікірін шешендік сөз дейміз.

Ақындық, шешендік өнердің өсіп-өркендеуіне қажетті жағдай еркін сөйлеуге бостандық, сөз бостандығы. Бұл жөнінде де қазақ қауымында сөзге тыйым салынбаған, сынға шек қоймаған. Тілімізде «би», «шешен» деген сөздердің бір мағынаға бірігіп, кірігіп кеткені белгілі, би болу үшін бір ғана сөзге шеберлік жеткіліксіз. Бұл ең

алдымен елдің шежіресін, тарихын ұлылы-кішілі ел басынан өткен уақиғаларды, тарихи қайраткерлерді, әсіресе дау-дамай, соғыс біткен мәселелеріне реттеу тәртібін екінші сөзбен айтқанда, әдет-ғұрып заңын жетік білуге тиіс. «Ойлансақ мың бір пәле тілден туған, шешендер топ ішінде белді буған», - деп Шал ақын бекер айтпаса керек. «Жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар» дегендей көп ішінен дарынды шешендер шыққан. Шешендердің басым көпшілігі билеуші тап өкілдері болған. Көбінесе шешендер жер дауы немесе жесір дауы немесе ердің құнымен байланысты айтылған билік төрелік сөздер. Шешендік сөздер, өнер көп жағдайда әншілік, күйшілік тіпті ақындық сияқты өнер танымай кейбір тыңдаушы адамдардың «жақсылар» мен жайсаңдардың жеке бастарының қасиеттері ретінде де бағаланған. Ақындар сияқты шешендер арнайы өнер жарысына түспеген, түсуге арналған, олардың шешендігі белгілі бір дауларды шешу үстінде көрінген, шешендік – тапқырлық сөздері белгілі бір мақсатпен байланысты туыған. Олардың дауласқан, айтысқан мәжілістеріне екіншісі бірі араласа алмаған. Алайда үстем тап өкілдері ру басы – билер шешендік өнерді өзінің шын иесі халықтан бөліп – жарып әкете алмаған. Нағыз кедей мен жарлы жалшыдан небір күміс көмей, жез таңдай халық шешендері шығып, әдеби тілімізді, тілдік қорымызды байытуға қалыптастыруға қазақтың алғашқы авторлары өлең-жырлары, аңыз-өңгімелері, шешендік сөздері өз Жәнібек хандығының төңірегінде дамыған. Қазақтың шешендік өнері үш жүздің басын қосқан Тәуке ханның тұсында, ханның ордасы Түркістан қаласында жанданған, ердің ұнына екі ауыз сөзбен бітірген даңқты дала Демосфендері ме Цицерондары, Төле би, Қаз дауысты Қазыбек би және қара жігіт Әйтеке шешендердің атақ-даңқтары да осы кезде шыққан [3, 526].

Халық «Әйтеке бауыздап, Қазыбек іреп, Төле мүшелеп берер»-деп Әйтеке айтса «қандай қикар даукесін де қалай құлақ аспасқа», Қазыбек айтқанда төресі осы тығыла кетпеске лажы жоқ еді деп кесіп айтқан. Сондай –ақ халық тағы да «Әйтеке жорып жеткізіп айтады» деп үш биге байланысты бағасын беріп қойған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Адамбаев Б. Шешендік өнер., - Алматы 1984ж., -188б
2. Қазақ әдебиетінің тарихы III-том., - Алматы «Ғылым», -220б
3. Шешендік сөздер жинағы., - Алматы 2000ж., - 168б

ҚАЛАЛЫҚ КЕҢІСТІКТЕГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІГІ: ОРАЛ ҚАЛАСЫ ЭПИГРАФИКАСЫНЫҢ ТАЛДАУЫ

ҚАДЫРБАЙ Б. А.

магистрант, М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті, Орал қ.

Тілдің қоғамдық кеңістікте дұрыс және мәртебесіне сай қолданылуы лингвистикалық қауіпсіздік ұғымының негізін құрайды. Лингвистикалық қауіпсіздік дегеніміз – белгілі бір тілдің қолданыс аясында бөгде әсерлерден (қате қолдану, шеттету, араласуы) қорғалуы және тіл нормаларының сақталуы. Қазіргі қала кеңістігінде қазақ тілінің жағдайы осы тұрғыдан өзекті. Әсіресе, көшелердегі жарнамалар мен маңдайшалар, басқа да көрнекі ақпарат құралдарындағы қазақ тілінің сапасы мен заңға сәйкес берілуі зерттеуді қажет ететін маңызды мәселе. Бұл орайда жарнамалық мәтіндердің тілдік сипаты мен оның ықпал ету қызметін қарастырған алғашқы еңбектердің бірі ретінде Ғ.Ә. Солтанбекованың зерттеуін атауға болады. Ол өз еңбегінде жарнама мәтіндерінде тілдік нормаларды сақтау, стиль мен грамматикалық құрылымдарға мән беру қажеттілігін атап көрсеткен [4]. Орал қаласы – халқы көпұлтты, тарихында орыс тілінің ықпалы басым өңірлердің бірі. Мұндай ортада мемлекеттік тілдің қалалық эпиграфикадағы көрінісі ерекше назарда болуы тиіс. 2021 жылғы 29 желтоқсанда заңға енгізілген өзгерістерге сәйкес, енді жеке мекемелердің маңдайшалары тек мемлекеттік тілде берілуі мүмкін, орыс тілі міндетті емес [1]. Сондай-ақ, заң көрнекі ақпараттағы мәтіндердің орфографиялық нормаларға сай болуын және мемлекеттік тілдегі мәтін мен басқа тілдегі аудармасының мағынасы тентүпнұсқалы болуын талап етеді [1]. Өкінішке қарай, іс жүзінде олай емес екенін түрлі зерттеулер көрсетеді. Мысалы, жарнама тілін зерттеген Н.Д.Қошанова мен Г.К.Жылқыбай Түркістан қаласындағы жарнамалардың бірқатары талап деңгейіне сай келмейтінін, орфографиялық, грамматикалық қателері бар екенін атап өткен [2]. Сол сияқты республика бойынша

жүргізілген рейдтер нәтижесінде көптеген бизнес нысандарында көрнекі ақпараттың тіл заңына сай рәсімделмегені анықталған (мысалы, Қарағанды облысы Саран қаласында тексерілген 74 нысанның 34-інде талап бұзушылықтар табылған) [3]. Осы орайда, Орал қаласының қоғамдық кеңістігіндегі қазақ тілінде жазылған мәтіндердің қазіргі ахуалын талдау – мемлекеттік тілдің аймақтағы позициясын бағалауға мүмкіндік береді. Мақалада Орал қаласынан жиналған фотодеректер негізінде қазақ тіліндегі көрнекі ақпараттардың сауаттылық деңгейі және заңнама нормаларының сақталу деңгейі сарапталады. Зерттеудің мақсаты – қалалық эпиграфикадағы қателерді мысалдар арқылы көрсете отырып, қазақ тілінің беделіне әсерін талдау және тілдік ортаны жақсарту жолдарын ұсыну.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысы үшін деректер Орал қаласының түрлі аудандарындағы көшелер мен мекемелерде орналасқан жазбаша көрнекі ақпарат көздерінен жиналды. Жиналған мәтіндік материалдағы қателерді анықтап, сараптау үшін салыстырмалы-лингвистикалық талдау әдісі қолданылды: қазақ тіліндегі жазбалар орыс тіліндегі нұсқаларымен және ресми орфографиялық нормалармен салыстырылды. Сонымен бірге контент-талдау әдісі негізінде қателер бірнеше категорияларға жіктелді.

Талдау мен нәтижелер

Қалалық көрнекі ақпараттағы қазақ тілінің қолданылуын талдау барысында бірнеше типтік мәселелер анықталды. Олар: 1) қазақ тіліндегі мәтіннің орыс тіліндегі мәтінге тәуелді, сөзбе-сөз аударма ретінде берілуі; 2) аударманың мағынасы түпнұсқаға сәйкес келмеуі; 3) орфографиялық қателер (әріптердің қате жазылуы); 4) грамматикалық қателер (сөз тәртібі, жалғау, жұрнақтардың қате қолданылуы); 5) қазақ және орыс тілдерінің аралас жазылуы; 6) қазақ тілінің екінші қатарда немесе мүлде қолданылмауы. Төменде әр санат бойынша Орал қаласынан жинақталған нақты мысалдар келтіріледі.

1 Аударманың сөзбе-сөз, бірақ қате берілуі. Орыс тіліндегі мағынаны қазақ тіліне тікелей аудару кейде дұрыс нәтижеге әкелмейді. Мысалы, 1-суретте қала шетінде орналасқан бір құрылыс материалдары дүкенінің маңдайшасында үлкен әріптермен орысша «ОТДЕЛОЧНЫЕ МАТЕРИАЛЫ» және оның қазақша аудармасы «ӨҢДЕУ ЗАТТАРЫ» деп жазылған екен.

1-Сурет – Құрылыс материалдары дүкені

Қазақша «өндеу заттары» тіркесі сөзбе-сөз аударма нәтижесі екені көзге ұрып тұр: орыс тіліндегі «отделочные материалы» – құрылысқа қатысты термин, мағынасы «әрлеу материалдары» болуы керек. Дұрыс аудармасы: «Әрлеу материалдары» немесе «Сырлау-қаптау материалдары». Ал «өндеу заттары» тіркесі қазақ тілінде түсініксіз, бейтарап мағына береді, нақты әрлеу деген ұғымды қамтымайды. Бұл жағдайда мемлекеттік тілдегі мәтіннің мазмұны орысшасымен теңтүпнұсқалы емес, аударма нұсқа мағынасын дәл жеткізбеген. Мұндай қате аудармалар, бір жағынан, тұтынушыларды шатастырса, екінші жағынан, қазақ тілінің мүмкіндігін төмендетіп көрсетеді.

Орал қаласының орталығындағы тағы бір жарнама қателігі – мекеме атын аударудағы грамматикалық сәйкессіздік. Мәселен, 2-суретте қаладағы бас киімдер мен көзілдіріктер сататын дүкен маңдайшасында орысша «Мир шапок и очки» деген атау жазылған да, қазақша баламасы есік жақтауында майда әріптермен «Дүкені бас киімдер» деп көрсетілген. Біріншіден, орыс тіліндегі атауда грамматикалық қате бар: «Мир шапок и очки» деген сөз тіркесі дұрыс орысша емес (дұрысы «Мир шапок и очков» болуы керек еді). Екіншіден, қазақша аудармасы мүлде түсініксіз: «Дүкені бас киімдер» деген тіркес қазақ тілінде сөз тәртібі жағынан қате. Дұрысы – «Бас киімдер дүкені» немесе орысша атауды тікелей аудармай, мағынасын бейімдеп «Бас киімдер және көзілдірік әлемі» деуге болар еді.

2-Сурет – Бас киімдер дүкені

Бұл мысал аударманың ғана емес, түпнұсқа орысша мәтіннің өзі де қателікке толы екенін көрсетеді. Мұндай жағдайлар қазақ тілін дұрыс қолданбау ғана емес, жалпы жазба мәдениетінің төмендігін аңғартады.

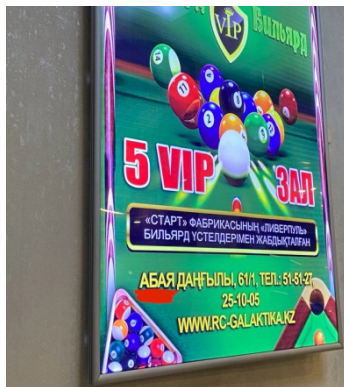
2. Орфографиялық қателер және кірме сөздерді бейімдемей жазу. Қалалық көрнекі ақпаратта жиі кездесетін қателердің бірі – басқа тілден енген терминдерді дұрыс жазбау. Мәселен, 3-суреттегі Орал қаласындағы дәмхананың мәзірінде сусын атаулары қазақша және орысша қатар берілген. Сол мәзір тақтасында «Эспрессо кофесі – Кофе эспрессо» деген жол бар. Мұнда орыс тілінде «эспрессо» деп қате жазылған: дұрыс орысша сөзі – «эспрессо». Сондай-ақ, 3-суреттегі мәзірде қазақша «Кішкене коктейль» деген сөз тіркесі бар екенін көруге болады. Бұл жерде «кішкене» сөзін «кішілігі» мағынасында қолданғаны түсінікті, бірақ стильдік тұрғыдан қазақ тілінде «кішкентай коктейль» деу дұрыс болар еді.

Ал оның қасындағы орысша аудармасы «коктейль маленький» деп тұр, бұл орыс тілінде сын есімнің зат есімнен кейін келуі қате екенін көрсетеді (дұрысы – «маленький коктейль»). Демек, бір қатарда қос тілде екі түрлі қате жіберілген.

3-Сурет – Дәмхана мәзірі

3 Қазақ және орыс тілдерінің араласып жазылуы. Кейбір жарнама өнімдерінде екі тілді мәтінді безендіру мәдениеті сақталмайды: не қазақша және орысша сөйлемдер араласып кетеді, не сөздердің жартысы қазақша, жартысы орысша болып шығады. Мысалы, 4-суретте ойын-сауық кешенінің афишасында үлкен таңбалармен «5 VIP ЗАЛ» деген жазуды байқадық.

4-Сурет – Афиша

Бұл жерде цифр мен «VIP» қысқартуы бәріне түсінікті, алайда «зал» деген сөз орысша түр. Негізінде, афишаның жалпы тілі қазақша болғандықтан, «зал» сөзін «зал» деп қалдыру орынсыз, қазақша баламасы «бөлме». «Абая» емес «Абай» деген сияқты

қате де бар. Афиша мәтінінің аралас жазуы бір қарағанда түсінікті көрінгенімен, мемлекеттік тілдің тұтастығын бұзады және ресми талапқа сай емес. Заң бойынша, көрнекі ақпаратта әр тілдің мәтіні бөлек берілуі керек: яғни, алдымен қазақ тілінде толық ақпарат, қажет болса басқа тілде оның аудармасы жеке орналастырылуы тиіс. Сондықтан «5 VIP зал» түріндегі жартылай қазақша, жартылай басқа тілде жазу – әдістемелік тұрғыдан қате.

Орал қаласы эпиграфикасының талдау нәтижелері қазақ тілінің қалалық кеңістіктегі қолданысы біртекті еместігін және көптеген кемшіліктер бар екенін көрсетті. Бірқатар мекемелер мен жарнамаларда мемлекеттік тілдің мәртебесі толық ескерілмей, аудармалар жүрдім-бардым жасалған немесе мүлде жоқ. Бұл құбылыс, түптеп келгенде, қазақ тілінің қоғамдық функциясын әлсіретіп, оның коммуникациялық және танытушылық қабілетіне нұқсан келтіреді. Лингвистикалық қауіпсіздік тұрғысынан алғанда, мұндай олқылықтар дер кезінде түзетілмесе, мемлекеттік тілдің беделі түсіп, тұрғындардың көзқарасында оның қажеттілігі төмендеуі мүмкін. Алайда, талдау барысында оң өзгерістер де байқалды: кейбір кәсіпкерлер көрнекі ақпараттарын қазақ тілінде дұрыс рәсімдеп, аудармаларды сапалы жасауға көңіл бөле бастаған. Заңнамалық тұрғыда да қолайлы жағдайлар жасалуда – 2021 жылғы өзгерістерден кейін жеке сектормен жұмыс істеуде талаптар нақтыланып, түсіндіру жұмыстары күшейді. Мұның бәрі қазақ тілінің урбанистикалық кеңістікте толыққанды қызмет етуіне бағытталған шаралар. Қазақ тілінің қалалық ортада қауіпсіз дамуы үшін бірнеше ұсыныс жасауға болады: біріншіден, жергілікті басқару органдары кәсіпкерлерге арналған әдістемелік көмекті тұрақты негізде ұйымдастыруы қажет (дұрыс аударма үлгілері, орфография бойынша кеңестер беру, тегін аударма қызметін ұсыну). Екіншіден, халық тарапынан бақылау мен белсенділік маңызды – тұрғындар қате жазылған жарнама көрсе, тиісті орындарға ескерту жасап, түзетуді талап етуі керек. Үшіншіден, кәсіпкерлік нысандардың иелері тіл туралы заң талаптарын жетік білуі тиіс, бұл үшін арнайы семинар-тренингтер жүргізуге болады. Төртіншіден, жаңа жарнама немесе маңдайша әзірленгенде, тіл мамандарының сараптамасынан өткізу тәжірибесін енгізу (превентивті бақылау) тиімді болар еді. Лингвистикалық қауіпсіздік – тек тіл жанашырларының емес, бүкіл қоғамның ортақ міндеті. Қалалық кеңістікте қазақ тілінің көрінуі және дұрыс қолданылуы – мемлекеттік тілдің өміршеңдігін көрсететін басты көрсеткіштердің бірі. Сондықтан Орал қаласы

секілді барлық өңірлерде эпиграфикалық кеңістікті тұрақты мониторингтеп, кемшіліктерді түзету жұмыстары жүйелі жалғасын табуы керек. Бұл қазақ тілінің қадір-қасиетін арттырып қана қоймай, тұрғындардың өз тіліне деген құрметін нығайтады және қоғамдық келісімді бекемдейді. Лингвистикалық қауіпсіздігі қамтамасыз етілген тіл ғана ұлттың рухани және мәдени тұтастығына қызмет ете алады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы» Заңы. 1997 жылғы 11 шілде №151-І (2021.12.29 өзгерістермен).

2 Қошанова Н.Д., Жылқыбай Г.Қ. Сыртқы көрнекі жарнамалар тілінің орфографиясы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №2 (128). – Б. 54–64. <https://doi.org/10.47526/2023-2/2664-0686.05>

3 Сауатты жарнама – тіл абыройы акциясының қорытындысы // Саран газеті. – 2022. – 30 наурыз. – [Электронды ресурс]. URL: <https://www.sarangazeti.kz/kz/zhanaly-tar/1094-sauatty-zharnama-til-abroyjy.html>

4 Солтанбекова Ғ.Ә. Қазақ жарнамалары: тілдік сипаты және олардың ықпал ету қызметі: филол. ғыл. канд. автореф. – Алматы, 2001. – 29 б.

ШӘКӘРІМ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ РУХАНИ – АДАМГЕРШІЛІК ҚҰНДЫЛЫҚТАР

КАМЗИНА А. Д.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, №10 ЖОББМ, Екібастұз қ.

Қазақ әдебиеттану ғылымының ұзақ жылдар бойындағы тынымсыз талпыныстарының нәтижесінде «коммунистік идеология» атты «қара теңіздің» қыспақты құрсауынан босап, әділеттіктің ақ айдынына шыққан, ақиқатын айғақтаған асыл қазыналардың бірі он тоғызыншы ғасырдың соңғы ширегі мен жиырмасыншы ғасырдың басында қалам тербеген талант иесі, суреткер жазушы, көрнекті акын - Шәкәрім Құдайбердіұлы.

Шәкәрім өзінің көркемдік ой танымын арғы-бергідегі әдеби дәстүрлермен сабақтастырып, кешегіні бүгінгімен және ертеңгімен жалғастырып өткен талантты перзент.

Шәкәрім талантының түп негізінде сан алуан сарқылмас кайнар бастаулар жатыр. Ойшыл суреткер сол бастаулардың көусардай таза, кіршіксіз мөлдір шырынын тауып, талғаммен талғай отырып табиғатына дарытты, асылдың шипасын ақындық жүрегіне сіңірді..

Туған халқының мәдениеті, азат ел болып, еркін еңбек етіп, бейбіт өмір сүруін армандады. Сол үшін жан сала күресті, сол мақсаттан жазушылық арнасын тапты. Шәкәрім терең ойға құрылған, күмістей жарқын жырлар жазуды мақсат тұтқан. Өлең сөздері мыс араласпаған таза күмістей, тереңнен толғап, жүрек сырын шертерліктей болуын, ұйқасы жатық болуын көздейді. Кейде ол Абай шығарған өлең өлшемдерін, шумақ түрін, ұйқастарын қолданып жырлады. Қырық жасқа дейін Шәкәрім ел жұмысымен айналысып дала, қара жайларын өз көзімен көріп, ондағы әр түрлі тартыстар, қайшылықтар сырына үңіледі. Бөтен жұрт өмірін, мәдениетін білуге, ғылым жетістіктерін тануға талап қылады. Білім мен мәдениет, өнер салаларының жетістіктеріне назар аударады. Қазақ қоғамындағы үстемдер өктемдігіне, надандық кесепаттарына, қулық – сұмдықтарға қарсы шығады. Әділдік, адамгершілік, мәдениет, оқу – білім ұрандарын жырлайды. Айтып, уағыздап қана қоймай шамасы келгенінше, өзінің ізгі ойларын іске асырып та жүреді, Халықты жақсылыққа үндеп, ар – ұят сақтауға, жөк – жітікке қарасып, қайырымдылық жасауға тырысады. [1,63 б.]

Шәкәрімнің шығармашылық мұрасының өне бойынан айрықша бір табиғи тұтастық аңғарылады. Шәкәрім әрбір қырының өзі халқына мәңгілік мұра болып қалуға жарайтын алуан қырлы, жан-жақты таланттың тізгінін берік ұстаған суреткер.

Әдеби туындының көркемдік әлемі қаламгердің ой-қиялы және дүниетанымы мен сөз саптасына келіп тіреледі десек, қазақ өлеңінің кеңістігінде Абайдан соңғы ойлы өлеңнің өрнегін салған суреткер – Шәкәрім шығармашылығының поэтикалық жүйесіндегі өзіне тән ерекшеліктерді былайша сипаттауға болады: Біріншіден, ақын өлеңге өнер ретінде қарап, оны өрелі ой айтудың құралына айналдырған. Сондықтан да өлең жолдарында философиялық таным мен поэзиялық көркемдіктің тұтастықта жарасым тауып, нәтижесінде қазақ поэзиясында жаңа мазмұндағы өлеңдік өрнектер мен келісті суреттеулер, тың түр мен мазмұн пайда болып ұлттың рухани әлемін жаңа бір сатыға көтерген. Екіншіден, Шәкәрімнің лирикалық кейіпкерлерді сомдаудағы өзіндік қолтаңбасы шағын лирикалық өлеңдері мен көлемді туындыларында да сабақтастық тауып, ой мен сөздің мән мағынасын, әсерін арттыра түсетін:

«шын нұр», «шын асық», «таза ой», «от жүрек», «тәтті тіл», «таза жан» т.б. көптеген эпитеттік қолданыстарды түрлендіре қолдануы ұлттық поэзиямыздағы көркемдік құралдарды тыңнан түлетіп қана қоймай, ақынның қаламгерлік қолтаңбасын айқындайтын айрықша белгіге айналған. Тек бейнелілік қана емес оның терең мазмұнымен өрілген өзгеше бітімі руханиятымыздағы жаңа бір көркемдік дүниені қалыптастырды. Үшіншіден, ақын поэзиясындағы адам мәселесі өзгеше өрнекпен, бөлекше талап – тілекпен сомдалып, алдымен адам жан дүниесінің сапалы жақтарын дамыту баса көрсетіліп, адам табиғи жаратылыстың күрделі нәтижесі ғана емес рухани жан әлемі ерекше қасиетке ие. Дәстүрлі адам мен табиғат бірлігін психологиялық тұрғыдан сипаттаудың тың үлгісін танытқан сөз шебері шынайы болмыс суретінен асып, адам мен тылсым арасындағы нәзік қарым-қатынастың сипатын танытудың жаңа жолын қалыптастырады. Төртіншіден, ақын поэтикасы қазақ поэзиясында бұрын соңды қолданылмаған фразеологиялық оралымдармен бейнелі суретті сөздермен дараланады. Мысалы, «сұм жүректің оянбауы», «жебір ұлық қылған іс», «өлі жүрек», «көңілдің қабағы салбырады», «залым ғалым», «сұм ақын», «тозған ой», «азат ақыл», «күншіл мұңдар» сияқты алуан сипатты адам психологиясының суреттерін ашатын сөз образдарымен халқымыздың өлең өрісінде ерекше стиль, мәнер және өлең құрау машығын алып келді. Осындай психологиялық оралымдар ақын кейіпкерінің көңіл күйімен қоса оның рухани ой- дүниесінің терең қалтарыстарын тануға да мүмкіндік береді. Мұндай тың талаптарға өлең ұйқасындағы жаңа түр мен ырғақ та сәйкес келеді. Бесіншіден, ойшыл ақынның шығармашылық поэтикасындағы Алла, жар, жаратушыны жырлау үлгілері дәстүрден ерекше сипатта көрінеді. Алланы дәріптеу, оны әділет пен тазалықтың қайнар көзі ретінде таныту үрдісі арқылы Шәкәрім жалпы адамзатқа ортақ қоғамдық мәні күшті мәселелерді көтереді. Дүниенің құпия сырларын танып білудің жолын жар, жаратушымен байланыста қарастыру арқылы «түзу адам» қалыптастырудың жаңа жолдарын ұсынады. Бұл тарапта да жаңа ұғымдар қалыптастырады. Мысалы, тек қана «нұр» сөзінің мағыналық өрісін кеңейту арқылы өлеңнің көркемдік сапасын биіктетіп қоймай жаратушыдан келген негіздің мәнін бүкіл ғаламға таратады. Алтыншыдан, Шәкәрім шығармашылығының поэтикасы жанрлық, мазмұндық, стильдік күрделілігіне қарамастан қазақ халқының ұғымына сай, қазақи ойлау жүйесіне ұғынықты сипатта жазылады. Мұның өзі аса талантты тұлғаның жалпы

адамзаттық құндылықтарды творчестволықпен игере отырып, оны өз жұртының игілігіне айналдыра білген ғұламалығын танытады. [2,39 б.]

Шәкәрімнің қаламынан сазы мен сыры нәзік әсем лирика, әлеуметтік астары терең көркем дастандар, даралық сипаты мол тамаша тәржімалар, ойлы да орнықты прозалар туады. Қай жанрда да Шәкәрім өзінің шынайы талант екенін танытады. Ойшыл табиғатын, суреткерлік парасатын жария етеді.

Шәкәрімнің ақындық, жазушылық, аудармашылық тағы да басқа қырлары да, ішкі ойы мен түпкі тұжырымдары жағынан сабақтасып жатады.

Абай ағасының тұсында алғашқы өлеңін жазып, ұлы ұстазынан бата алған балапан қанат бала Шәкәрім ұлттық әдебиет шежіресіндегі тұғырлы тұлғаға айналған ойшыл суреткер.

Шәкәрім – ақыл-ой, сезім деңгейі ерекшеленіп, дербестік дәрежеге жеткен, дараланған тұлғалық бейнесімен, исламдық діни пәлсапа мен қоса ғылыми тұжырымдар, абстракциялық ойлау мен логикалық жүйені біріктірген, рухани таза жан.

Адамгершілік, гуманистік, ағартушылық, демократиялық және діни философиялық мәселелердің Шәкәрім шығармаларында көрініс табуы – қазақ поэзиясына енгізілген тың жаңалық. Өлеңдері мен дастандарында әлеуметтік шындыққа және сол кезеңдегі тарихи дәуірге саяси өзгерістерге сәйкес келетін терең психологизм де бар. Шығармаларының негізгі кейіпкерлері – сол тұстағы қоғамдық ортадан алынған шынайы образдар. Олардың сезімі, жандүниесі, өмір құбылыстарын түсінуі, адами күйзелісі өмірде болып жатқан шындықтармен қабаттасып жатады. [2,45 б.]

Кез-келген қоғамның даму барысын, оның әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси және мәдени жақтарының мүмкіндіктері арқылы қараумен қатар, қоғамдық өмірдің объектісі де және субъектісі де болатын адамның, яғни сол қоғамның мүшесінің адам ретіндегі сапалық деңгейімен де салмақтау қажет.

Осы тұрғыдан қарағанда жан-жақты дамыған, үлкен мәдениеті, кең дүниетанымдық көзқарасы бар қоғам мүшесін қалыптастыру кешегі күні де қандай өзекті болса, бүгіндері тіпті де маңызды бола түсетіні анық. Өйткені қазіргі өмірдің жақсылық-жаманды әсері қалай болғанда да бүгінгі адамның рухани дүниесін қалыптастыруда бірінші орынға шыққаны рас. Сондықтан да болар, бүгінгі жаһандану үрдісіне меңзей отыра, ғалым Манаш Қозыбаев «Біз мынау цивилизацияның дүрмегіне орай, урбанизация деген ағымға

еріп, адамгершілік тәрбиені төмендетіп алдық. Сондықтан жас ұрпаққа сапалы білім берумен қатар олардың адамгершілік қасиетін жоғалтпауға көңіл бөлуіміз керек сияқты» деп тұжырым жасайды.

Шындығында, адамның бойына ізгіліктің қасиеттерін талмай сіңіре беру қажеттілік. Яғни, философтың сөзімен айтсақ «ұрпақтар алдындағы жауапкершілік, сірә, бостандықтың нағыз бағасын түсіну шығар».[3, 56 б.]

Дүниеге еркін ойы бар, іскер, өмірге бейім, сонымен бірге тұла бойына үлкен адамгершілік қасиетті сіңірген адам ертеңгі күннің негізі болады. Адам бойындағы ең ізгі қасиет – адамгершілікті өз шығармаларының туы жасаған, оны ең өзекті сұрақ, мәселе етіп қояды.

Шәкәрім Құдайбердіұлының кез-келген өлеңдерін, дастандарын, прозалық шығармалары мен қара сөздерінде, оның мағынасында үлкен тәлімдік мәні бар адамгершілік мәселелерінің жатқанын көрінеді.

Шәкәрім поэзиясының тағы бір ерекшелігі – кез-келген адам санасы қабылдай бермейтін терең болмысты құбылыстарды таңдауға баруы. Бұл ретте ақын поэзиясы Абайдың философиялық поэзиясымен сабақтасып жатыр.

Ақын бейнелеген лирикалық кейіпкерінің басты міндеті – рухани жан дүниесін байыту, ізгі істерді қолдау, ар-ұжданы жоғары болу. Яғни мінез-құлқы, болмыс-бітімі жағынан әділет пен арды ту еткен, елі мен жерін сүйген, жаратушысына жақын жандар. Шәкәрімнің ақындық жеке қолтаңбасы әсіресе лирикалық кейіпкер бейнесін сомдағанда дараланады. «Шын нұр», «шын асық», «таза ой», «таза жан», «тәтті тіл», «от жүрек» т.б. сөз тіркестерін қолдану арқылы кейіпкер психологиясын, оның адамгершілік сапасын айқындап көрсетіп отырады. Ақынның танымында адам өте күрделі, ол тек қана табиғи жаратылыс қана емес, сонымен қоса оның рухани жан әлемі күрделі құбылыс. Қазақтың дәстүрлі поэзиясындағы адам мен табиғат тұтастығын, жаңаша сипатта тереңдете отырып небір бейнелі сөздер мен метафораларды түрлендіріп қолданады. [3,72 б.]

Абай талап, шыдам, қайрат, жүрек, ақыл сияқты адами сапалардың қатар болуын, адам бойынан бірдей көрінуін қаласа, Шәкәрімде, бұлармен қатар мейірім, ынсап, әділет, ақ ниет сияқты сапалық қасиеттерді уағыздау басым. Адами қасиеттердің түп қазығын ол адалдық пен ақ ниетке келіп тірейді.

Адамның жан тазалығы, руханилығы оның болмыс кейпінің тартымдылығына әкелетіндігін дәлелдейді.

«Ақ жүрек» ұғымы да Шәкәрім өлеңдерінде терең ойларды, идеяларды синтездеген ұғым. Бұл ұғым ақынның шығармаларында кездеседі. Ақ жүректі адам тек әділет пен шындықты қалайтын адам. Ақ жүректі адам ешкімді алдамайды, өтірік айтпайды, сатқындық жасамайды. Әділеттің ақ жолынан ауытқымайды. Адамзатты жақсылық пен өркениетке тек ақ жүректі адамдар ғана жетелейді деп есептейді ақын.

Адал еңбек, ақ жүрек, арлы ақыл бар жерде адам нәпсісіне ие болады, әділетсіздікке, арамдыққа, өтірікке, алдауға тосқауыл қояды. Осы үш құндылық арқылы адам түзу жолға түседі. Адам жөнделсе - қоғам мен өмір жөнделеді, жаратушыны шын сүю басталады деп тұжырымдайды. Мына бір өлеңінде ақын:

Ескіден қалған сөз теріп,
Өз ойымнан өң беріп,
Үйретуді жөн көріп,
Түзетпек едім адамды
деп өзінің ізгілікті мақсатын ашып айтады.
Айла күш – айуандықтың ең жаманы,
Бокты бокпен жуғанмен ел түзелмес
Ар түзейтін бір ғылым табылмаса,
Зұлымдықты жалғанда әділ жеңбес

Мұнда ақын адамның бойында әділет, мейірім, ынсап, ақ жүрек, таза ақыл болмайынша, зұлымдық, әділетсіздіктер, соғыстар, зиянды қару-жарақтар, мейірімсіздіктер, озбырлықтың жойылмайтынын дәлелдеп көрсетеді.

Шәкәрім шығармашылығында адамгершілік, ізгілік мәселелері халқымыздың ғасырлар бойы келе жатқан ұлттық құндылықтарымызбен тамырластықта алынып, көркемдік-эстетикалық мәні мен өлең өрнегіндегі өзіндік үні айқын айшықталады. Ұрпақ бойындағы ізгілікті, адамгершілікті жаңғыртуды көксеген ақын «ар-ұждан» мәселесін ең алдыңғы кезекке шығара отырып:

Еңбекпенен,
өрнекпенен,
Өнер ойға тоқылса,
Жайнар көңіл,
қайнар өмір,
Ар білімі оқылса - деп тұжырымдайды.

Ақын осы өлеңінде қазақ поэзиясына Абай алып келген түр жаңалығын жалғастыра отырып, оны түрлендіре пайдаланған.

Табиғаттың күйін, тынысын адам тіршілігіне ұқсату арқылы образды суреттер жасайды. Ақын поэзиясындағы образдылықты «сұм жүректің оянбауы», «жебір ұлық қылдай іс», «өлі жүрек», «көңілдің қабағы салбырады», «әділетсіз залым», «азат ақыл», «күншіл мұндар» сынды сөз тіркестерінен де көруге болады. «Қабағынан қар жауған қараңғы бұлт, «Жаралы біздің көңілге бір тамбады сіркіреп», т.б. сияқты бейнелі тіркестер арқылы қазақ поэзиясына жаңа бір психологиялық оралымдар енгізген. Адам ішкі дүниесіне терең бойлап, мінез-құлықтың әсерін аша көрсету арқылы жүрегінде жақсылыққа орын жоқ, өз мінін көрмейтін, өтірікпен күн өткізген адамдардың образын да шебер сомдайды.

Шәкәрім өлендері сапалы қасиеттерге басымдық беріп жағымсыз қылықты қалай жоюдың жолдарын көрсетеді. Ақын үшін руханилық сапаны арттырудың бірден бір жолы – өзін-өзі тануы. Ізгілікке кедергі болатын ішкі дүниедегі нашар белгілерді жоюдың жолдарын да ақын поэтикалық өрнекпен көркемдеген. Ол адамның салдыр-салақтығы, жалқаулық, ашу сияқты психологиялық күйлердің адами қасиеттерді тұмшалайтын жағымсыздығын ашады.

Еріншектіктен – салақтық,
Салақтықтан – надандық...
Бірінен-бірі туады,
Жоғалар сүйтіп адамдық

Адамның өзін-өзі жеңіп тәннің емес, жанның тілегін орындауын көксеген ақын осындай баяндаулар арқылы поэтикалық айшықты да әсерлі образдарын туындатады.

Шәкәрім руханиятымыздың өзгеше сипатты поэтикалық көркемдік болмысын қалыптастырып, аясын кеңейтеді. Әдебиеттің ежелден бергі объектісі адам болмысы, адамды тәрбиелеу, жетілдіру болса Шәкәрім бұл тарапта қазақ қоғамының азаматын тәрбиелеудің өркениетті үлгісін әлдеқашан-ақ сомдаған, жеке адамды түзету арқылы қоғамды түзету, адам баласының өмір сүру барысындағы үздіксіз іздену, өзін-өзі жетілдіру мәселесіне ден қойғанда ғана тіршілікте үйлесім болатындығын ақындық шеберлікпен көркем бейнелеген.

Адам болмысы, адамның жан дүниесіндегі түрлі сапалық өзгерістерді поэзия тілімен өрнектеудің өзгеше әдіс-тәсілін тапқан ақын қазақтың төл әдебиетімен ғана шектелмей түбі бір түркі руханиятының мазмұнды туындыларынан сусындап, әрі әлемдік ақыл-ой жетістіктерінен үйренген. Шәкәрім мұрасының құндылығы – оның рухани бастау көздерінің күрделілігінде. Ең

алдымен ол өзі өсіп өнген қазақ жұртының халықтық мұрасын терең менгеріп, асылын бойына жинақтаған. Сондықтан да рухани жетілу жолындағы алған өзге әсер ықпалдарының ізгі үрдісін халқының қажетіне жарата алған. Шәкәрім адамның ізгі қасиеттерін дамыту жолдарын айқындап, бұл тұрғыда адамзаттық игі дәстүрлерге сүйенеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Әбдіғазизұлы Б. Шәкәрім шығармашылығының дәстүрлік және көркемдік негіздері: ф.ғ.кан.дисс. – Алматы, 2001 – 338 б.

2 Әбдірасымова Г.З. Шәкәрім Құдайбердіұлы философиясындағы адам мәселесі: ф.ғ.кан.дисс. Алматы. 1998 – 148 б.

3 Тілеуханова А.Т. Шәкәрім шығармаларындағы шеберлік пен таным бірлігі: ф.ғ.кан.дисс. – Алматы – 1995,- 133б.

«САПАРҒАЛИ МЕН НҰРЖАН» АЙТЫСЫ ТІЛІНДЕГІ ИНВЕРСИЯ ҚҰБЫЛЫСЫНЫҢ КӨРІНІС ТАБУЫ

КАНЗЕЛХАН А.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, Песчан №2 ЖОББМ,
Тереңкөл ауданы, Павлодар облысы,

Айтыс – ауыз әдебиетіміздің асқар шыңы. Бұл өнерде тіліміздің аршылмаған қатпарлы бай қазынасы жік-жігімен оралымға түсіп отырады. Сондықтан айтыс өнері тілдік қорымыздың барынша молайып, түрлі түске боялып, түрленіп түлеуіне негіз болатыны сөзсіз. Айтыс - ауыз әдебиетіміздегі ерекше жанр. Оның бірнеше түрі бар:

1. Бөдік айтыс
2. Жар-жар
3. Жануар мен адамның айтысы
4. Өлі мен тірінің айтысы
5. Жұмбақ айтыс
6. Салт айтысы: 1) қыз бен жігіт айтысы; 2) ақындар айтысы
7. Осы күнгі айтыстар.

Айтыс түрлерінің ішіндегі бірегейі, өзіндік сөз саптауымен айшықтала түсетін – жұмбақ айтыс үлгісі болмақ. Жұмбақ айтыс айтыс атаулының ішіндегі ең күрделісі десек артық айтқанымыз болмас еді. Себебі бұл айтыс ақынның тек суырып салмалығын ғана

емес, жан-жақты білімділігін, тапқырлығын, шапшаң ой қорытуын талап етеді. Сондықтан да болар бұл айтыста өнер көрсеткен ақындарымыз саусақпен санарлық қана. Бұл да болса аталмыш айтыс түрінің күрделілігін көрсетеді.

Жұмбақ айтыс адамның сана-сезімінің, таным-түсінігінің даму, өсу, табиғаттың әр түрлі құбылыстарын танып-білу кезінде, яғни, қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі мен әдет-салтына орай туындаған. Бұл айтыс төңірегінде «Сапарғали мен Нұржан», «Әсет пен Ырысжан», «Қожахмет пен Әубәкір» сынды айтыскерлердің өнерін паш етуге болады.

Бұл мақаламызда «Сапарғали мен Нұржан» айтысының тіліне үңіле отырып, ондағы инверсия құбылысының қолданысын зерделейтін боламыз. Әуелі, «инверсия» ұғымына тоқталып өтсек. Ғалым Р.Сыздықова пікірі бойынша: «Инверсия – сөйлем ішіндегі бір-біріне қатысты сөздердің, сөйлем мүшелердің, күрделі сөз оралымдарының әдеттегі орын тәртібінің бұзылып берілуі. Бұл бұзылу тіл нормасынан жөнсіз ауытқу емес». Яғни, инверсия – сөздердің әдеттегі грамматикалық түзілу тәртібінен тыс, орындарын ауыстырып өзгеше тіркестер құратын фигураның бір түрі. Бұл поэзияда да, прозада да көрініс тауып жатады. Р.Сыздықова өлең құрылысындағы инверсияның рөлі мен қызметі зор екендігіне тоқтала келіп, оның тек ырғаққа байланысты жасалмайтындығын айтады. Өлең жолдарындағы сөздердің (сөйлем мүшелерінің) орындарын өзара алмастыру немесе бір сөйлем болып келетін бірнеше жолдардың орнын ауыстыру арқылы айтылмақ ойдың білгілі бір бөлігіне екпін түсіру, сөзді мәнерлеу, модальдық реңк беру сияқты бірнеше мақсаттың жүзеге асырылатындығын нақтылай түсе, өлең синтаксисінің проза синтаксисінен басты ерекшелігінің бірі инверсияда жатыр деп түйіндейді [1.108].

Қазақ тілінде сөйлем мүшелерінің өзіндік қалыптасқан орын тәртібі бар екендігі анық. Яғни, баяндауыш бастауыштан кейін орналасса, тұрлаусыз мүшелер өздеріне қатысты мүшелерден бұрын келеді және құрмалас сөйлемдердегі басыңқы сыңар бағыныңқы сыңардан кейін келеді. Алайда, бұл тұрақты түзіліс, өлең синтаксисінде инверсияға ұшырап, орын ауыстырады. Ғалым тілімен айтқанда бұл «бұзылыс» әдетте өлеңнің бойына біткен табиғи қасиетінің бірі болады да, «құлақ кеспейді» [1.109].

«Сапарғали мен Нұржан» айтысына үңіле отырып инверсия құбылысының молынан қолданысқа түсендігін аңғарамыз. Бұл айтыс тілінің өзгешелініп, жана сипатқа енуіне, көркемдік

көрігінің қызуына түрткі болары анық. Ойымызды дәлелді жеткізу мақсатында мына үзіндіге назар аударсақ:

Құрметті, көп-көп сәлем, мырза Нұржан,
Жаралған бір жігітсің рухың нұрдан.
Көп күн боп көрмегелі келіп едім,
Сіздерді таба алмадым мекеніңнен.

Жөнінен сағынғандық жаздым дахи,
Жиһанда жігіт болмас сіздей сахи.
Екі-үш күн қонақ болып Меңзелікте,
Көрмекке нәсіп етті сізді, дахи [2.246].

Міне, бұл тұста Сапарғали ақынның Нұржан ақынға арнап бастаған өлең жолдарынан инверсиялық құбылыстың қолданысына куә боламыз. Нақтылай түссек, «мырза Нұржан», «Көп күн боп көрмегелі», «Сіздерді таба алмадым мекеніңнен», «Жөнінен сағынғандық жаздым дахи», «қонақ болып Меңзелікте», «Жаралған бір жігітсің рухың нұрдан» сынды ауыстыруларды атауға болады. Мұндағы сөздер әдеттегі грамматикалық тәртібі бойынша былайша түзілуі тиіс еді: мырза Нұржан – Нұржан мырза, көп күн боп көрмегелі - көрмегелі көп күн боп, сіздерді таба алмадым мекеніңнен – Сіздерді мекеніңнен таба алмадым, жөнінен сағынғандық жаздым дахи – сағынғандық жөнінен дахи жаздым, Жаралған бір жігітсің рухың нұрдан – рухың нұрдан жаралған, қонақ болып Меңзелікте – Меңзелікте қонақ боп. Алайда поэзия жанрының ерекшелігіне әрі ақынның сөз саптау стиліне орай сөздер белгілі грамматикалық тәртіптен ауытқып, өлеңнің ырғағына, ұйқасына лайықталып көрініс тапқан. Б ұ л айтысты оқи отырып, инверсияның қолданылу жолдарын былайша топтастырмақпыз:

I. Ырғақ пен ұйқасқа сай түзілген инверсия.

1. Баяндауыштың сөйлемнің басында және ортасында орналасуы.

Мәселен: алғашқы шумақтағы «Жаралған бір жігітсің рухың нұрдан» өлеңнің алғашқы тармағына сай ұйқасты сақтау мақсатында «а» - «а» баяндауыш тармақтың басында келген. «Сіздерді таба алмадым мекеніңнен» ал бұл тұста баяндауыш сөйлемнің ортасында көрініс тапқан. Және мұнда да өлеңнің ұйқасына сай шартты мақсатта қолданылғандығын аңғарамыз. Яғни, «а-а-ә-а» ұйқас түріне сай құрылған. «Жөнінен сағынғандық жаздым дахи», «Көрмекке нәсіп етті сізді, дахи» өлең жолдарында баяндауыштың

тармақ ортасында тұрғандығын байқаймыз, алайда бұл ауыстыру алғашқы шумақтағыдан өзгеше мақсатта орын алған. Нақтылай түссек, негізгі идеяны алдындағы тармақта немесе тармақ басында беру сынды стильдік мақсатта қолданған болып саналады. Кезекті келесі үзіндіге берсек:

Нұржан:

Мен көрдім бір теңізде темір қайық,
Әр пенде пайдаланар көріп лайық.
Үстіне түндігі жоқ үйді тігіп,
Кетеді ризықтанып барша халық [2.50].

Немесе:

Сапарғали:

Бір құс бар қанат жайса дөп-дөңгелек,
Адамнан еш уақыт жүрмес бөлек.
Ұшырса, қондырса да еркі адамда,
Шықпайды маңайынан көлеңкелеп [2.54].

Нұржан ақынның сөзіндегі «Мен көрдім бір теңізде темір қайық», «Әр пенде пайдаланар көріп лайық», «Кетеді ризықтанып барша халық» баяндауыштар сөйлемнің басында және ортасында келген. Бұл шумақтың алғашқы тармағындағы ауыстыру «темір қайық» тіркесіне ой екпінін түсіру мақсатында қолданылған. Ал қалған тармақтардағы баяндауыштың орын ауыстырылуы алғашқы тармаққа сай ұйқас шартына бағындырыла қолданысқа түскен. Ал Сапарғали ақынның жұмбағына келер болсақ, мұнда да баяндауыш тармақ басында және ортасында көрініс тапқан. «Адамнан еш уақыт жүрмес бөлек», «Шықпайды маңайынан көлеңкелеп» бұл жолдарда да ырғақ, ұйқасқа жүгіндіре баяндауыштар тұрақты орнынан ауыстырылған.

Сапарғали:

Бір жансыз жолбарыс бар, екі тілі,
Байлаған екі шынжыр бекем мұны.
Жүрісі бір шарбақта әм тұрысы,
Дауыстап уақытымен шығады үні.
Алты пар шаян, отыз пар шегірткесі,
Шырылдар дамыл таппай күні-түні.

Немесе:

Аты бар, серке жансыз, он екі қозы,
Жүрмейді рұқсатсыз ешбір өзі.
Осыған екі қасқыр көп таласып,

Ақылмен қамар бір күн келсе кезі [2.255]. Бұл жолдарда: «Байлаған екі шынжыр бекем мұны», «Шырылдар дамыл таппай күні-түні», «Жүрмейді рұқсатсыз ешбір өзі» бастауыш тармақтың басында келсе, ал «Дауыстап уақытымен шығады үні», «Ақылмен қамар бір күн келсе кезі» бұл тұста баяндауыштың сөйлем ортасынан орын тепкенін аңғарамыз. Мұндай ауыстырулар ақынның сөз саптау стиліне сай көрініс тапқан.

Мен көрдім сырқауланып, көп ғаламат,

Жатқаным төсек тартып отыз күн нақ.

Аға-іні, жос-жарлардың дұғасында

Көп шүкір, бас көтердім сау-сәламат.

Пенденің бәрі алынбас ілтифатқа,

Жетеді қолмен істеп кім мұратқа?

Әр жерден риздығымызды құстай теріп,

Дахида келіп жеттім сіздің жаққа [2.247]. Сапарғали ақынның бұл жолдарынан «Мен көрдім сырқауланып, көп ғаламат», «Жатқаным төсек тартып отыз күн нақ», «Көп шүкір, бас көтердім сау-сәламат», «Пенденің бәрі алынбас ілтифатқа», «Жетеді қолмен істеп кім мұратқа?», «Дахида келіп жеттім сіздің жаққа» баяндауыштың орын ауыстырғандығын байқаймыз. Алғашқы шумақтағы ауыстыру лирикалық қаһарманның айтпақ ойына тыңдаушы назарын толық аударту, бұдан әрі айтылатын мәселеге көңіл бөлгізу мақсатында ой екпінін қолданғандықтан ауыстыру орын алған. Ал келесі шумақта ақын ұйқас шартына сай баяндауыштың орнын ауыстырып қолданып отыр.

2. Бастауыштың сөйлем соңында орналасуы.

Шыныға басқа алмастан темір өтпес,

Ұсталар балға, төспен істеп жетпес.

Сынса егер іші қуыс бөтелкелер,

Бірігіп, еш уақытта қайта бітпес [2.57].

Сапарғали ақынның жұмбағына берген Нұржан ақынның жауабына назар аударсақ, үшінші тармақта «Сынса егер іші қуыс бөтелкелер» бастауыш сөйлемнің соңында көрініс тапқан. Бұл ауыстыру арқылы автор «бөтелкелер» деген сөзге ерекше көңіл аударту мақсатында тармақ соңында қолданған. Және бұл сөзге екпін түсіре отырып, соңғы тармақтағы ойға жетелеген.

Ол тауда жаратылған екі дарак,

Әуелде Хақ-Тағала пәрменімен,

Өсіпті он бұтақты екі терек [2.63].

Сапарғали ақынның жұмбағына назар салсақ, «Ол тауда жаратылған екі дарак», «Өсіпті он бұтақты екі терек» бастауыштың тұрақты орнын ауыстырғандығына куә боламыз. Алғашқы тармақтағы «дарак» сөзі «биік, мәуелі терек, ағаш» деген мәнде тұр. Бұл жерде бастауыштың орын ауыстыру арқылы автор айтпақ ойын нақтылай түсу мақсатында логикалық екпінді пайдаланған. Ал келесі тармақтағы «Өсіпті он бұтақты екі терек» дегендегі бастауыш өлеңнің ырғағына сай құрылған.

Теңізде үш есігім салған үш жол,

Дегенде бір сәтті күн жаратылды ол. Сапарғали жұмбағындағы «ол» бастауышы тармақ соңына келген. Әрі бастауыш есімдіктен болған. Және сәтті күні тек оның жаратылғандығын нақтылап тұрғандығын ескере келе, бұл тұста ой екпінінің түсірілгендігін аңғарамыз.

3. Пысықтауыш, толықтауыш мүшелерге қатысты сөздердің (көбінесе баяндауыш) орын алмасып келуі.

Құрметті, көп-көп сәлем, мырза Нұржан,

Жаралған бір жігітсің рухың нұрдан.

Көп күн боп көрмегелі келіп едім,

Сіздерді таба алмадым мекеніңнан.

Жөнінен сағынғандық жаздым дахи,

Жиһанда жігіт болмас сіздей сахи.

Үш күн қонақ болып Меңзелікте,

Көрмекке нәсіп етті сізді, дахи. Бұл шумақтарда «Жаралған бір жігітсің рухың нұрдан» тармағында жанама толықтауыш пен оған қатысты сөз, дәлірек айтқанда, баяндауыш орын ауыстырған. Яғни, тұрақты орны неден жаралған? Нұрдан жаралған» болуы тиіс. Сонымен қатар бұл үзіндіде мекен пысықтауыш та кездеседі. «Сіздерді таба алмадым мекеніңнан», «Үш күн қонақ болып Меңзелікте» бұл тармақтардағы пысықтауыш пен баяндауыш мүшенің орны алмасып келіп инверсияланып тұр.

Нұржан:

Адамдар мұны алып жүр қолы жеткен,

Өзінің хабары бар шеберліктен.

Шарықты, төрт аяқты, жалғыз тісті,

Ойлаймыз машина деп киім тіккен [2.257].

Сапарғали:

Мен көрдім патша елінің елі-жұртын,

Қаралар бірдей қылып бауыр, сыртын.

Шілде ауып, жаз ортасы болған кезде,

Қоймайды төбе шашын, сақал-мұртын [2.258]. Алғашқы Нұржан ақын сөзінде «Өзінің хабары бар шеберліктен» тармағында «Неден хабары бар?» деген сауал қойылу арқылы «шеберліктен хабары бар» деп жанама толықтауышты анықтаймыз. Бұл жерде де толықтауыш пен баяндауыштың орны алмасқан болып табылады. Ал Сапарғали ақынның жауабына зер сала келе тура толықтауыштардың инверсиялануына куә боламыз. Яғни, «Мен көрдім патша елінің елі-жұртын» мұнда нені көрдім? деген сұрақ қойсақ, «Қоймайды төбе шашын, сақал-мұртын» тармағына нені қоймайды? деген сауал қою арқылы тұрлаулы (баяндауыш) және тұрлаусыз (толықтауыш) мүшенің орын алмастырып тұрғандығын анықтаймыз. Бұл инверсиялану өлең ұйқасына жауап беру мақсатында (Нұржан-нұрдан; жеткен-шеберліктен; елі-жұртын – сыртын – сақал-мұртын) үйлестіріліп қолданған.

II. Белгілі бір мақсатта әдеби қолданылған инверсия

1. Анықтаушы сөз бен анықталушы сөздің орын алмасып келуі. Инверсияның келесі қолданыс табатын түрі алғашқысына қарағанда өзгеше болып табыладды. Бұл – анықтауыш пен анықалғыш сөздің өзара орын алмасып келуі. Бұл инверсия түрі тұрғысында ғалым Р.Сыздықова түркі тілдерінде анықтауыштың орны тұрақты болып келетіндігін ескере отырып, кейде белгілі бір сөздің анықтауыштық қызметі тек қана позиция арқылы жүзеге асатынын мәлімдейді. Сондықтан да әдеттегі (прозадағы) нормада анықтауыш тек қана анықтайтын сөзінен бұрын орналасып, екі арнаға өзі тектес өзге анықтауыштар болмаса, басқа мүшелерді енгізбейтіндігін сөз ете келе, анықтауыштың осы қасиетіне поэзия синтаксисінің де қорғана қарайтындығын, сондықтан да өлеңде анықтауыштың инверсиялануы әлдеқайда кем ұшырайтындығын жеткізеді [1.11]. Аталмыш инверсиялану тәсілін талданып отырған айтыс түрінен де қарастырып көрелік.

Жөнінен сағынғандық жаздым дахи,

Жиһанда жігіт болмас сіздей сахи.

-үш күн қонақ болып Меңзелікте,

Көрмекке нәсіп етті сізді, дахи [2.246].

Бұл шумақтардағы «Жиһанда жігіт болмас сіздей сахи» тармағынан инверсиялық құбылысты аңғарамыз. Мұнда анықтаушы сөз бен анықталушы сөз белгілі грамматикалық тәртіптен тыс орын ауыстырған. Яғни анықтаушы сөз (сахи), анықталушы сөзден соң (жігіт) орналасқан. «Жиһанда жігіт болмас сіздей сахи – сахи жігіт»

деп қолданылады. Алайда, өлеңнің ырғағы мен ұйқасына сай орын ауыстырылған.

Сапарғали:

Бір нәрсе өзі жансыз, аяғы жоқ.

Су менен шөптен басқа тамағы жоқ.

Ішін ашып қарасаң бір мезгілде,

Тұрады жеген жемі жабағы боп [2.256]. Үзіндінің алғашқы тармағында «Бір нәрсе өзі жансыз, аяғы жоқ» аталмыш алмастыру орын алған. Сұрақ қою арқылы анықтайтын болсақ, қандай нәрсе? деу арқылы «жансыз, аяғы жоқ нәрсе» деген жауап аламыз. Осыдан анықтаушы сөз «жансыз, аяғы жоқ» болса, анықталушы сөз «нәрсе» болмақ.

...Бір үй бар әйнегі жоқ һәм есігі,

Ішінде Құдай берген бар несібі.

Болады бірде жанды, бірде жансыз,

Біlmесе Хақ-Тағала, жоқ кәсібі [2.249]. Бұл үзіндіде «...Бір үй бар әйнегі жоқ һәм есігі» жолындағы анықтаушы сөз «әйнегі жоқ һәм есігі» болса, анықталушы сөз «үй» болып тұр. Қандай үй? деп сұрақ қояр болсақ, әйнегі жоқ һәм есігі, яғни «әйнегі мен есігі жоқ үй» деген жауап аламыз. Осыдан анықтаушы сөз бен анықталушы сөздің орын алмасуына куә болмақпыз.

Басына бір қалпақты киіп алып,

Ән салар топ ішінде алуан-алуан.

Ағызған судан майын ұрттасаңыз,

Ләззаты артығырақ шекер, балдан [2.251]. Ал мына шумақтағы «Ән салар топ ішінде алуан-алуан» тармағына тоқталсақ, бұл жерде де анықтаушы сөз (алуан-алуан) анықталушы сөздің (ән) соңында келген. Қандай ән салар? деп сұрақ қойсақ, «алуан-алуан ән салар» сынды жауап түзіледі.

Сапарғали:

Бар екен бір айдаһар, жалғыз тілі,

Ұқсамас еш сипатқа оның түрі.

Өзі жансыз айдаһар жандыны алған,

Бойы нәзік, аулаған жәндігі ірі.

Шарықты, төрт аяқты, жалғыз тісті,

Жиһанда көре алмадым мұнан күшті.

Икемді әрбір іске шебер қолдай,

Шығарған мұны-дағы адам іскер [2.256]. Сапарғали ақынның бұл жұмбағынан «Бойы нәзік, аулаған жәндігі ірі» және

«Шығарған мұны-дағы адам іскер» деген тармақтары назарға ілігеді. Алғашқысында «жәндігі» сөзі анықталушы сөз болса, «ірі» анықтаушы сөз болып тұр. Қандай жәндік? Ірі жәндік болмақ. Ал «адам іскер» тіркесіде де дәл осылай анықтаушы сөз «іскер», анықталушы сөз «адам». Осыдан екі шумақта да инверсиялық алмасудың орын алғандығын байқаймыз.

Адамдар мұны алып жүр қолы жеткен,

Өзінің хабары бар шеберліктен.

Шарықты, төрт аяқты, жалғыз тісті,

Ойлаймыз машина деп киім тіккен [2.257]. Сапарғали ақынның жұмбағына берген Нұржан жауабына үнілетін болсақ, «Адамдар мұны алып жүр қолы жеткен» тармағындағы алмастыруды аңғарамыз. Қандай адамдар? десек қолы жеткен адамдар деген жауап туындайды. Яғни, мұнда қолы жеткен – анықтаушы сөз де, адамдар – анықталушы сөз. Демек, талданған шумақтардағы алмасулардың көрініс табудағы мақсаты ой екпінін түсіру болып табылады.

Тәңірінің бар бір құсы,

Қанаты алты, түгі жоқ.

Жерде де жоқ мекені,

Көкте десем, міні жоқ,

Мекенінен шықса өледі,

Оған қылар емі жоқ [2.261]. Сапарғали ақынның мына бір жұмбағында «Тәңірінің бар бір құсы, қанаты алты, түгі жоқ» алғашқы тармақта анықталушы сөз «құсы» берілсе, екінші жолда анықтаушы сөздер «Қанаты алты, түгі жоқ» орналасқан. Бұл орын ауыстыру тармақтағы басты ойды алғашқы бөлімде беру мақсатында, соған көңіл аударту үшін қолданылған. Сондықтан да автор анықталушы сөзді (құсы) алғашқы тармақтың соңында беріп отыр.

2. Көмекші етістіктен келген тіркестердің арасына өзге сөз салып, немесе орындарын алмастырып инверсиялануы.

Бұл инверсиялану тәсілі поэзияда өте сирек көрініс табады. Аталмыш айтыс түрінде де бірен-саран қолданысқа түскендігін аңғарамыз. Мәселен:

Бір нәрсе өзі жансыз, аяғы жоқ.

Су менен шөптен басқа тамағы жоқ.

Ішін ашып қарасаң бір мезгілде,

Тұрады жеген жемі жабағы боп [2.256],- деген Сапарғали жұмбағының соңғы тармағын «Жеген жемі жабағы боп тұрады» деп

карастыратын болсақ, «боп тұрады» күрделі етістік тіркесі түзіледі. Ал өлең ұйқасындағы шарттылыққа жауап беру мақсатында автор бұл тіркестің негізгі тұлғасын тармақ басына жіберу арқылы көмекші тұлғасын тармақ соңына қолданған. Сөйтіп араларына сөз салған. Яғни, «жоқ – жоқ – боп» деп ұйқасты сақтаған болу керек.

Мұныңыз – ау, тоқыған айламенен,

Осыны балықшылар пайда білген.

Тигізбей жерге етегін, көкке басын,

Қояды суға салып найзаменен [2.253]. Мына бір үзіндіде «Қояды суға салып найзаменен» тармағында «салып қояды» күрделі етістікті тіркес түр. Алайда сыңарларының орны ауысып арасына сөз енгізіліп қолданылған. Бұл инверсиялану ритмика-интонациялық талаппен жасалған болса керек.

Ғажап, қайран бір нәрсе,

Елге барып, Нұржан-дос,

Осыны келдім мен көріп [2.263]. Сапарғалидың бұл жұмбағынан «көріп келдім» сынды күрделі тіркесті аңғарамыз. Алайда бұл үзіндіде негізгі етістік (көріп) пен көмекші етістік (келдім) орын алмастырып инверсия жасап тұрғандығын байқаймыз.

Сонымен, тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйініне келер болсақ, «Сапарғали мен Нұржан» айтысын оқи отырып, орын ауыстырудың түрліше сипатта көрініс тапқандығына куә боламыз. Нақтылай түссек, тармақ ішінде тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелердің (толықтауыш пен пысықтауыш) өзіне қатысты сөзбен тіл білімінде бекітілген тұрақты орындарын ауыстырып келуі біршама жиі ұшырасады. Ал бұл инверсия түрі өлеңнің ырғағы мен ұйқасына қойылған талапқа сай туындап отыратындығы белгілі. Сондықтан болар шығарма тілінде бұл түрдің ең көп кездесетіндігіне көз жеткіздік. Бұдан бөлек инверсияланудың сирек кездесетін түрлері де қолданысқа түсіп, айтыс тілінің шұрайлылығын арттырған. Поэзияда сөздердің заңды орнын ауыстырып қолданысқа енуі, айтпақ ойына немесе мағынасына еш нұқсан келтірмейді, керсінше өлеңнің ырғағы мен ұйқасын жымдастырып, қиыннан қиыстырып біртұтастық сипат беретін құбылыс деген тұжырым жасаймыз. Мұны аталмыш айтыс түрін зерделей, талдай отырып көз жеткізген болатынбыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Сыздыкова Р.Ф. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы. – Алматы; Ғылым, 1970

2 Наушабайұлы Н. Ұйықтама, оян, Алашым! / өлеңдер, толғаулар, ғазалдар, назымдар, термелер, нақылдар, айтыстар, әндер, мысалдар және жыр-шежіре. – Астана: Фолиант, 2014 ж.

3 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. І.К.Кеңесбаев. – Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясы, 1959ж.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ДИСКУРСЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ МЕДИАНЫҢ РӨЛІ

КОЖАС Д. А.

докторант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазіргі таңда медианың қоғамдағы орны ерекше. Ақпарат құралдары қоғамдық пікірді қалыптастырудың негізгі тетігіне айналды. Қазақстандағы ұлттық дискурс мәселесі дәстүрлі және жаңа медиада әртүрлі көрініс табуда. Осы мақалада ұлттық дискурстың қалыптасуындағы медианың рөлі талданады.

Дәстүрлі БАҚ ұлттық бірегейлікті қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Газеттер, журналдар, телеарналар және радио ұлттық құндылықтарды насихаттайды. Дәстүрлі медиада тарихи оқиғалар мен мәдени мұра жиі көрсетіледі.

Жаңа медиа платформалары, әсіресе әлеуметтік желілер, пікір алуандығын қамтамасыз етеді. Олар халықтың тікелей қатысуымен ақпарат таратуға мүмкіндік береді. Әлеуметтік желілерде ұлттық мәселелерге қатысты түрлі пікірталастар орын алады.

Дәстүрлі медиада ұлттық дискурстың қалыптасуы ресми саясатпен тығыз байланысты. Мемлекеттік телеарналар мен газеттер елдің ресми ұстанымдарын халыққа жеткізуде маңызды рөл атқарады. Сонымен қатар, бұл БАҚ құралдары мәдени құндылықтарды, тарихи оқиғаларды және ұлттық бірегейлікті насихаттау арқылы қоғамның рухани тұтастығын сақтауға ықпал етеді.

Жаңа медиадағы пікір алуандығы Қазақстандағы ақпараттық кеңістіктің өзгеріп жатқанын көрсетеді. Әлеуметтік желілер мен онлайн-басылымдар халыққа кез келген тақырыпта пікір білдіру мүмкіндігін береді. Бұл демократиялық процестердің дамуына ықпал етеді.

Болашақта медианың ұлттық дискурсты қалыптастырудағы рөлі арта түседі. Цифрлық технологиялардың дамуымен жаңа медианың маңыздылығы күшейе түседі. Сондықтан қоғамдағы

ақпараттық мәдениетті жетілдіру және медиасауаттылықты дамыту өзекті мәселеге айналады.

Ұлттық дискурс медиада түрлі деңгейде көрініс табады. БАҚ арқылы ұлттық құндылықтар дәріптеліп, қоғамдағы мәдени бірегейлік қалыптасады. Қазақстанда дәстүрлі БАҚ ұлттық мәдениеттің бір бөлігі ретінде қарастырылады. Олар ұлттық тарих пен мәдениетті насихаттауда маңызды рөл атқарады.

Әлеуметтік медиа ұлттық дискурсқа жаңа сипат береді. Бұл платформалар қоғамдық пікірді қалыптастырудың жаңа алаңына айналды. Әлеуметтік желілердегі ақпарат ағыны жылдам және кең тарайды, бұл медиа тұтынушыларына тікелей әсер етеді. Қазіргі заманда ақпараттық кеңістіктегі өзгерістерге байланысты медиасауаттылық деңгейін арттыру маңызды. Халықтың жалған ақпараттан қорғану және сыни ойлау қабілеттерін дамыту қоғамдағы ақпараттық тұрақтылықты сақтауға ықпал етеді. Жалпы, медиа ұлттық дискурстың маңызды бөлігі болып табылады. Ақпарат құралдары қоғамдық пікір қалыптастырып қана қоймай, ұлттық бірегейлікті нығайтуға ықпал етеді. Қазақстандық медианың дамуы ұлттық құндылықтарды сақтау мен таратудағы маңызын көрсетеді.

Медиа және ұлттық дискурстың эволюциясы

XX ғасырдың басында газет, журнал, радио ұлттық сана-сезімді оятудың басты құралы болды. Кеңес кезеңінде БАҚ идеологиялық құралға айналып, ұлттық дискурс шектеулі болды. Тәуелсіздік алғаннан кейін ақпараттық ашықтық артып, ұлттық бірегейлікке жаңа мән берілді. Қазіргі таңда интернет пен әлеуметтік желілер ұлттық дискурсты жаңа деңгейге көтерді. Ақпараттық технологиялардың дамуы ұлттық идеяларды тарату мен қалыптастыруда жаңа мүмкіндіктер ашуда.

Халықаралық тәжірибе және Қазақстан медиасы

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, әр елдің медиа саясаты ұлттық мүдделерді насихаттауға бағытталған. Мысалы, Франция мен Германияда мемлекеттік БАҚ мәдени мұраны сақтауға ерекше көңіл бөледі. АҚШ-та ақпарат құралдары коммерциялық бағытта дамып, қоғамдағы пікір алуандығын қамтамасыз етеді.

Қазақстан медиасы осы екі модельдің үйлесімін табуға тырысуда. Мемлекеттік БАҚ ұлттық мәдениетті насихаттауға бағытталған, ал тәуелсіз басылымдар мен әлеуметтік желілер көптүрлі пікір білдіру алаңына айналды.

1-Кесте - Дәстүрлі және жаңа медианың ұлттық дискурстағы рөлі

Медиа түрі	Артықшылықтары	Кемшіліктері
Дәстүрлі БАҚ (газет, теледидар, радио)	Ресми ақпарат көзі, сенімділік жоғары, ұлттық құндылықтарды насихаттайды.	Ақпарат тарату жылдамдығы баяу, пікір алуандығы шектеулі.
Жаңа медиа (әлеуметтік желілер, блогтар)	Ақпарат тарату жылдамдығы жоғары, халықтың белсенді қатысуы.	Жалған ақпарат тарату қаупі, манипуляция ықтималдығы.

Жаңа медиа – ұлттық дискурстың дамуына ықпал ететін негізгі факторлардың бірі. Әлеуметтік желілер мен блог-платформалар халыққа ақпаратты еркін таратуға мүмкіндік берді. Facebook, Instagram, TikTok сияқты платформаларда ұлттық бірегейлік мәселелері жиі талқыланады.

Алайда, цифрлық медианың жағымды тұстарымен қатар, сын-қатерлері де бар. Жалған ақпараттың таралуы, манипуляция мен кибершабуылдар ұлттық дискурсқа кері әсер етуі мүмкін. Сондықтан медиасауаттылық деңгейін арттыру және ақпараттық қауіпсіздік мәселелерін шешу маңызды.

Ұлттық дискурстың медиада көрініс табуының негізгі аспектілері

1 Тарихи оқиғаларды баяндау – ұлттық сана-сезімді қалыптастырудың негізгі құралы.

2 Тіл мен мәдениетті насихаттау – ұлттық бірегейлікті нығайту.

3 Мемлекеттік саясатты ақпараттандыру – қоғамдағы бірлік пен тұрақтылықты сақтау.

4 Жаңа медиадағы пікір алуандығы – демократиялық процестердің дамуына ықпал ету.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, медианың ұлттық дискурсты қалыптастырудағы рөлі зор. Дәстүрлі БАҚ пен жаңа медиа әртүрлі тәсілдер арқылы қоғамдық пікірге әсер етеді. Қазіргі кезеңде медианың ақпараттық саясатын жетілдіру және медиасауаттылықты арттыру маңызды мәселе болып отыр.

Медианың дамуы ұлттық бірегейлікке оң әсер етеді, бірақ кейбір сын-қатерлер де бар. Ақпараттық манипуляция, жалған ақпараттың таралуы және қоғамдық пікірді бағыттау мәселелері ұлттық дискурстың тұрақтылығына әсер етуі мүмкін. Сондықтан

медиа сауаттылықты арттыру және ақпараттық қауіпсіздік стратегияларын дамыту – маңызды міндеттердің бірі.

Болашақта ақпараттық технологиялардың дамуы медианың жаңа мүмкіндіктерін ашады. Қазақстанда цифрлық трансформация жүріп жатыр, бұл ақпаратты таратудың жылдамдығын арттырып, халықтың медиаға деген қолжетімділігін кеңейтеді. Осыған байланысты, медиа саясаты ұлттық құндылықтарды сақтай отырып, заманауи ақпараттық үрдістерге бейімделуі керек.

Жалпы алғанда, ұлттық дискурс медианың ажырамас бөлігі болып табылады. Ақпарат құралдары қоғамдық пікір қалыптастырумен қатар, ұлттық бірегейлікті нығайтуға және мәдени мұраны болашақ ұрпаққа жеткізуге ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Баранов А.Н. Дискурстық талдау: теория және практика. – Мәскеу: Флинта, 2013.
- 2 Ван Дейк Т. Дискурс талдау және идеология. – Санкт-Петербург: СПбГУ баспасы, 2011.
- 3 Fairclough N. Media Discourse. – London: Edward Arnold, 1995.
- 4 Wodak R., Meyer M. Methods of Critical Discourse Analysis. – London: SAGE Publications, 2001.
- 5 Назарбаев Н.А. «Қазақстан-2050» стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты. – Астана, 2012.
- 6 Сатпаева А. Қазақстандық БАҚ-тағы ұлттық бірегейлік: негізгі нарративтерді талдау // КАСУ хабаршысы. – 2021. – №4.
- 7 Castells M. The Information Age: Economy, Society, and Culture. – Wiley-Blackwell, 2010.
- 8 Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. – Астана, 2017.
- 9 Hall S. Representation: Cultural Representations and Signifying Practices. – London: SAGE, 1997.
- 10 Smith A.D. National Identity. – University of Nevada Press, 1991.

STATE CLUSTER POLICY AS A TOOL FOR ENHANCING NATIONAL ECONOMIC COMPETITIVENESS

KOKASHEV E.

Master's student at the Department of «Public and Local Administration»,
Toraighyrov University, Pavlodar

In the contemporary global economy, national competitiveness is no longer determined solely by the availability of natural resources or the cost of labor. Instead, the ability of countries to foster innovation, enhance productivity, and integrate into global value chains has become crucial. Among the various instruments available to governments, the development and implementation of cluster policies have proven to be particularly effective in enhancing national economic competitiveness. This paper explores the concept of cluster policy, its theoretical foundations, mechanisms of action, and its role in strengthening the competitive advantages of national economies.

The concept of economic clusters was first systematically analyzed by Michael Porter in his seminal work «The Competitive Advantage of Nations» (1990). Porter defined clusters as geographically proximate groups of interconnected companies, specialized suppliers, service providers, and associated institutions in a particular field, linked by commonalities and complementarities. Clusters enhance productivity, drive innovation, and stimulate new business formation, thereby contributing to national competitiveness.

Cluster theory posits that proximity of firms and institutions enhances productivity by facilitating access to specialized inputs, fostering knowledge spillovers, and encouraging competition and cooperation simultaneously. Clusters create an environment where firms can efficiently share infrastructure, labor markets, and supplier networks. Moreover, they offer a fertile ground for innovation, as knowledge flows more readily within dense networks of firms and research institutions.

State cluster policy refers to government initiatives aimed at fostering the development of clusters or enhancing the performance of existing clusters. Such policies can take multiple forms, including direct financial support, infrastructure development, human capital investments, regulatory adjustments, and facilitation of collaborative platforms.

Governments play a critical role in creating the conditions necessary for clusters to emerge and thrive. This includes investing in education and training systems that supply skilled labor, funding research and development activities, improving transportation and communication

infrastructures, and ensuring a business-friendly regulatory environment. Additionally, governments can act as facilitators, bringing together diverse stakeholders and encouraging cooperation between firms, universities, and public research organizations.

Clusters contribute to national competitiveness in several ways. First, they increase the productivity of firms within the cluster by reducing transaction costs and providing easier access to specialized inputs and services. Firms located within clusters can leverage shared facilities and benefit from a pool of skilled labor, suppliers, and customers.

Second, clusters stimulate innovation by facilitating interactions among firms, research institutions, and other organizations. The dense network of relationships within a cluster promotes the rapid diffusion of knowledge and best practices, leading to continuous improvements in products and processes.

Third, clusters foster the creation of new firms. Entrepreneurs are more likely to establish businesses in cluster regions due to the availability of resources, support services, and a vibrant business environment. Start-ups within clusters benefit from easier access to capital, mentorship, and partnerships.

Finally, clusters enhance the attractiveness of regions for investment. International investors are drawn to cluster regions due to their established ecosystems, skilled labor force, and innovation potential. This inflow of investment further strengthens the economic base of the region and the nation as a whole.

Countries across the world have recognized the strategic importance of clusters and have implemented various cluster development programs. In the European Union, the concept of «smart specialization» has been promoted, encouraging regions to identify and develop their unique strengths. Programs such as the European Cluster Excellence Initiative (ECEI) aim to enhance cluster management and foster interregional cooperation.

In the United States, cluster policy has been implemented at both the federal and state levels. Initiatives such as the «Investing in Manufacturing Communities Partnership» (IMCP) have sought to support the development of advanced manufacturing clusters. In East Asia, countries like Japan, South Korea, and China have pursued aggressive cluster development strategies. Japan's Industrial Cluster Project and South Korea's Daedeok Innopolis are notable examples of government-led efforts to foster innovation-driven clusters. China has promoted the development of specialized economic zones and high-tech

industrial development zones, which function similarly to clusters by concentrating related industries and research institutions within specific geographic areas.

Despite the potential benefits, the implementation of cluster policies is not without challenges. One major challenge is the risk of «picking winners,» where governments attempt to artificially create clusters without sufficient market basis. Such efforts can lead to inefficient allocation of resources and failure to achieve the intended economic benefits. Another challenge lies in ensuring inclusivity and avoiding the concentration of benefits within a limited group of firms or regions. Effective cluster policies must aim to integrate small and medium-sized enterprises (SMEs) and ensure that the benefits of cluster development are widely distributed.

Coordination among stakeholders presents an additional challenge. Cluster development requires collaboration among firms, government agencies, research institutions, and other actors. Building trust and fostering effective communication among stakeholders is essential for the success of cluster policies.

An important aspect of effective cluster policies lies in the alignment of national innovation strategies with regional development programs. Cluster policies should be embedded within broader economic and innovation policies to ensure coherence and maximize synergies.

Another critical factor is the establishment of cluster governance structures. These structures typically include cluster management organizations responsible for strategic planning, coordination, and performance evaluation. Successful examples include the governance models of Silicon Valley in the United States and the biotechnology cluster in Medicon Valley, Denmark and Sweden.

Moreover, global trends such as digitalization, green transition, and the growing significance of artificial intelligence are reshaping cluster development strategies. Governments must adapt cluster policies to these emerging trends to maintain competitiveness.

The importance of cluster evaluation and performance measurement cannot be understated. Governments must establish robust mechanisms for monitoring and evaluating the outcomes of cluster policies, using both qualitative and quantitative indicators. Continuous evaluation helps refine policy instruments, allocate resources more efficiently, and ensure that cluster development contributes to long-term national competitiveness.

The Future of Cluster Policies

Looking ahead, the success of state cluster policies will depend on several key factors. First, cluster policies must be adaptive and flexible, capable of responding to changing economic, technological, and social conditions. Rigid and one-size-fits-all approaches are unlikely to succeed in the dynamic global economy.

Second, cluster policies must prioritize human capital development. Investing in education, skills training, and lifelong learning is essential to ensure that workers can participate in and benefit from cluster-driven economic growth. Special attention should be paid to developing skills relevant to emerging industries, such as information technology, biotechnology, and renewable energy.

Third, sustainability must be integrated into cluster development strategies. Clusters should be encouraged to adopt sustainable practices, reduce environmental impacts, and contribute to the green transition. Governments can support this by providing incentives for sustainable innovation and facilitating access to green finance.

Fourth, internationalization is critical for cluster competitiveness. Clusters must be integrated into global value chains and collaborate with international partners to access new markets, technologies, and knowledge. Governments can support internationalization by promoting cross-border coop

Finally, effective cluster policies require strong leadership and governance. Governments must work closely with cluster actors to develop shared visions, establish clear objectives, and coordinate actions. Transparent and accountable governance structures are essential to build trust and ensure the successful implementation of cluster policies. State cluster policies represent a powerful tool for enhancing national economic competitiveness. By fostering the development of geographic concentrations of interconnected businesses and institutions, governments can stimulate productivity, innovation, entrepreneurship, and investment. However, the successful implementation of cluster policies requires careful design, inclusivity, stakeholder coordination, and an evidence-based approach. As global competition intensifies, countries that effectively leverage cluster development strategies will be better positioned to achieve sustainable economic growth and improve their positions in the global economy.

REFERENCES

- 1 Портер, М.Э. Конкурентное преимущество наций / М.Э. Портер. – М.: Международные отношения, 1993. – 896 с.

- 2 Ketels, C. Clusters and Competitiveness: Porter's Contribution / C. Ketels // Competitiveness Review. – 2013. – Vol. 23, No. 4-5. – P. 284-290.

- 3 Sölvell, Ö. Clusters: Balancing Evolutionary and Constructive Forces / Ö. Sölvell. – Stockholm: Ivory Tower Publishers, 2009. – 120 p.

- 4 European Cluster Excellence Initiative. – URL: <https://www.clusterexcellence.eu> (дата обращения: 05.04.2025).

- 5 Министерство экономики Российской Федерации. Стратегия развития инновационных территориальных кластеров в Российской Федерации на период до 2020 года. – М.: Минэкономразвития России, 2012. – 48 с.

- 6 OECD. Competitive Regional Clusters: National Policy Approaches. – Paris: OECD Publishing, 2007. – 233 p.

- 7 Feldman, M. The Geography of Innovation / M. Feldman. – Boston: Kluwer Academic Publishers, 1994. – 186 p.

- 8 Breschi, S., Malerba, F. Clusters, Networks, and Innovation: Research Results and New Directions / S. Breschi, F. Malerba // Handbook of Regional and Urban Economics. – 2005. – Vol. 4. – P. 1003-1039.

ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚ – САПАЛЫ БІЛІМ БЕРУДІҢ КЕПІЛІ

КУРБАНОВА А. Т.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мғалімі, педагог-зерттеуші,
Павлодар облысының білім беру басқармасы,
Павлодар қаласы білім беру бөлімінің «Павлодар қаласының
А. Байтұрсынұлы атындағы инновациялық үлгідегі ЖОМ» КММ

Тіл – адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасау құралы болса, адамдар тіл арқылы қарым-қатынас жасау үшін ең алдымен сөзді түсініп, сонан соң, сөйлем құрастыра білуі шарт. Тілді үйренудің негізгі мақсаты – өзара сөйлесе, пікірлесе білуді үйрену. Қазіргі таңдағы заман талабы – мемлекеттік тілді оқытуда жаңа идеяларды жан-жақты қолданып, жаңаша оқытудың тиімді жолдарын тауып, жүйелі түрде қалыптастыру болып табылады. Осыған орай, қазақ тілін нәтижелі үйрету үшін, оның оқыту әдістемесін жетілдіре түсу керек деген талап қойылады.

Кезінде бір ғұлама: «Бір елдің болашағын көргің келсе, сол елдің қазіргі жастарына қара», - деген екен. Сондықтан, оқыту

әдістемелерін жетілдіріп, жаңа әдістерді табуымыз қажет қазіргі заманауи талабымыз болып табылады.

Ресми дерек бойынша, мектеп жасындағы балалардың 40 пайызы әдеби мәтінді түсінуге қиналатындығы дәлелденген. Бұлар мектептен білім алса да, қызмет жасауға келгенде қарапайым жазу үлгісін білмейтіндігін көрсеткен. Тіпті олар әр түрлі жағдайда кездескен бланкіні толтыра алмай, ондағы ақпараттың мәнісін түсіне алмапты. Бір қызығы, олар теледидарда не айтылып жатқанын, жалпы айтқанда, күнделікті өмірдің есебін білмейтін болып шыққан. Соның салдарынан жұмыссыздық, өндірістегі апат, жазатайым оқиғалар, жарақат алулар көбейіп кеткен. Жалпы, барлық зерттеушілердің болжамы бойынша, адамдардың сауатсыздық деңгейінің төмендеуі, оларға дұрыс білім беріп, тиянақты оқытпаудан, оқырман болуға үйретпеуден болған көрінеді. Сақтанбау, ұқыпсыздық, байқаусыздық, апаттар: мұның бәрі ережені дұрыс оқымағандықтан, түсінбегендіктен, санаға сіңірмегендіктен орын алып отыр.

Қазақ маманы С.Раевтың ойынша, сауатсыздық дерті адамға кішкентай кезінен бастап жұғады екен. Әсіресе бүлдіршінді жазу мен оқуға баули бастаған 1-ден 3-сыныпқа дейінгі аралықта пайда болады. Яғни, үшінші сынып оқушысы ешқашан кітапханаға бармаса, оқулықтан басқа ешқандай кітап оқымас тағы бір ертеңгі сауатсыздың дүниеге келгені. Ғалымдардың айтуынша, 8-сыныптан бастап оқушылардың 60 пайызының өз бетімен жазып-оқуға деген ынтасы жоғалады екен. Тіпті түлектердің үштен бірінің оқуға мүлдем құлқы болмайтын көрінеді. Елбасы дұрыс айтады, «білім беру тек қана оқытумен ғана шектелмей, оны керісінше, әлеуметтік адаптация процесіне бейімдеу қажет».

Сонымен, функционалдық сауаттылық дегеніміз не?

Функционалдық сауаттылығы дегеніміз – адамдардың әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық қызметтерге белсене араласуы, яғни бүгінгі жаһандану дәуіріндегі заман ағымына, жасына қарамай ілесіп отыруы, адамның мамандығына, жасына қарамай үнемі білімін жетілдіріп отыруы. Ондағы басты мақсат – жалпы білім беретін мектептерде Қазақстан Республикасының зияткерлік, дене және рухани тұрғысынан дамыған азаматын қалыптастыру, оның әлемде әлеуметтік бейімделуі болып табылады.

««Функционалдық сауаттылық» ұғымы алғаш рет өткен ғасырдың 60-шы жылдары ЮНЕСКО құжаттарында пайда болды және кейіннен зерттеушілердің қолдануына енді. Функционалдық

сауаттылық, кеңінен алғанда, білім берудің (бірінші кезекте жалпы білім беруді) көп жоспарлы адамзат қызметімен байланысын біріктіретін тұлғаның әлеуметтік бағдарлану тәсілі ретінде түсіндіріледі. Қазіргі тез құбылмалы әлемде функционалдық сауаттылық адамдардың әлеуметтік, мәдени, саяси және экономикалық қызметтерге белсенді қатысуына, сондай-ақ өмір бойы білім алуына ықпал ететін базалық факторлардың біріне айналуға». [1]

Қазіргі заман талабы – бәсекеге қабілетті тұлға даярлауда білім сапасын жетілдірудің негізгі бағыттаушы білімді ұстаз болып табылады. Сонымен, оқытушы білім бере отырып, оқушыларда функционалдық сауаттылығын дамыту қажет. Қазіргі заман мұғалімінің оқытуда басты мақсаты: тиімді әдіс-тәсілдерді табу.

Тіл үйрене отырып, қазақша ойлау мен сөйлеу, жазу дағдылары қалыптастыру, жетілдірудің психологиялық негіздерінде тіл үйренушінің білім алу үдерісіндегі негізгі психикалық процестерді басынан кешуші субъект деп тану алдыңғы орында тұрады.

Жеке адам ретіндегі оқушы, студент, ересек тіл үйренушінің санасының қызметі алуан түрлі: біріншіден, қазақ тілінің грамматикалық жүйесін теориялық деңгейде танып-білу үдерісіне енген басқа адамдардың көзқарасы қалыптасуына ықпал етеді, үшіншіден, сана арқылы тіл үйренуші өз бетімен ізденіп, танып-білу оқу қызметінің идеалдық бейнесін жасау сияқты психиканың негізгі функцияларын дамыта отырып, қазақ тілін оқу-таным қызметін белсенді түрде ұйымдастыруға қатысады.

Қазақ тілін оқытудың түрлі жаңа технологиялары тіл үйренушінің танымдық қызметін белсендіріп, оның ізденімдік-зерттеу қажеттіліктерін туғызып, оның нәтижелі жетістіктерге жету жолын тани білуіне, қойылған проблемаларды шешуде теориялық әдістерді саналықпен қолдана алуына арнайы түрде жағдай жасауды мақсат етеді [2].

Сондықтан, бүгінгі таңда, сабақ берушінің алдына үлкен жауапкершілік артады. Заман талабына сай, функционалдық сауаттылық тұрғыдан оқыту мұғалімге жаңа, тиімді әдіс-тәсілдерді қолдануды, оқушыларға оны меңгертуді талап етеді.

Функционалдық сауаттылықтың қалыптасуына проблемалық оқыту негіз болады. Мәселе – бұл әрқашан кедергі. Кедергіні жеңу – қозғалыс, дамудың өзгеріссіз серігі. Сабақта проблемалық оқытудың тапсырмаларын қолдану тұлғаның тапқырлық, ойлау,

стандарттан тыс міселелерді шешу, мобильділік, ақпараттық және коммуникативтік мәдениет қабілеттерін дамытуға көмектеседі.

Сабақтарда мәтіндерді түсіну маңызды болып табылады. Оқушы әр түрлі мәтіндерді түсініп, мәтін мазмұны бойынша ойлануы, олардың мағыналық маңызын бағалап, өз ойларын ортаға салуы қажет [3].

Функционалдық сауаттылықты қалыптастыру мақсатында, сабақтарда әр түрлі мәтіндермен жұмыс жасаймыз.

Сонымен, мәтіндермен жұмыс жасаудағы басты мақсаттарым:

- сөздік қорларын байыту;
- мәтінді түсініп оқу;
- мәтін бойынша сұрақтарға жауап беруге дағдыландыру;
- мәтін мазмұнын айтуға үйрету;
- ауызша сөйлей білуге дағдыландыру;
- тыңдалым, айтылым, оқылым және жазылым дағдыларымен

үздіксіз жұмыс жасау;

Мәтіндермен жұмыс жасаудағы міндеттерім:

Дыбыстармен жұмыс;

Сөздіктермен жұмыс;

мәтіннен кілтті сөздерді тауып, мағынасын ашу;

Оқушының оқу дағдысын қалыптастыру және жетілдіру.

Қызық мәтіндер арқылы оқуға деген қызығушылықтарын ояту.

Ауызекі және жазбаша тілді байланыстырып, сөйлеу қабілетін (ойын еркін жеткізу, сауатты да мағыналы, түсінікті жаза білу) дамыту.

Мәтіндермен жұмыс жасау барысында негізгі үш түрлі кезеңдердерге назар аударамын:

Мәтінді оқығанға дейінгі жұмыс: жаңа сөздерді жазғызып, аудармаларын беру, бірнеше рет қайталау

Мәтінмен жұмыс кезеңі: мәтінді тізбектеп оқу, мәтінді оқып тоқтату («стоп кадр» әдісі)

Мәтінді оқығаннан кейінгі кезең: аудару, кілтті сөздерді тауып, жазып алу, мағынасын түсіндірме сөздіктен қарау, етістіктерді тауып тұлғаларын анықтау; мәтін бойынша сұрақтар қою.

Күтілетін нәтиже:

- сөздік қорларын байыту;
- мәтінді түсініп оқу;
- мәтін бойынша сұрақтарға жауап беру;

- мәтін мазмұнын айту;

- ауызша сөйлей білу.

Тіл үйренушілерге түсінікті, есте сақталу үшін беәтаныс сөздермен көбірек жұмыс жасау қажет. Сондықтан ең бірінші тиімді әдіс – Сөзді түртіп алу – сөздіктермен жұмыс жасау (оқушылар таныс емес сөздерді теріп жазып, әр түрлі сөздіктерден тауып, жұмыс жасайды.

Мұндағы қойылатын дескрипторлар:

- Берілген сөздің мағынасын ашамыз, яғни синоним сөзін табу;
- Жаңа сөзге сөйлем құру;
- Жаңа сөзге ауызша, жазбаша сөйлем құру;
- Жаңа сөйлемді өмірмен байланыстыру;

Мәтіннің негізгі ақпаратынан, яғни мәтіннің тақырыбы мен авторын анықтасақ, онда, оқушылар кез келген кітапхананың картотекасымен жұмыс істеуге үйренеді.

- «Stop - кадр» әдісі;

Мәтіннің әр сөзін түсініп оқып келе жатып тоқтап, «Stop - кадр» әдісін қолданамын. Тоқтаған соң әр оқушы өз ойын ауызша, жазбаша жалғасын болжайды.

Оқушылар мәтінді электронды оқулықтың көмегімен, мұғалімнің оқуы немесе сыныптастарының оқуын тыңдап, мәтіннің жалғасын немесе соңын болжап, құрастырады.

Жаңа сөзге жазбаша сөйлем құру;

Сөйлемді ауызша емес, жазбаша құру;

Өйткені, сөйлемді ауызша құрса оқушының есінде қысқа мерзімде болады.

Сөйлемді өмірмен байланыстыру;

Себебі, оқушы сөйлемді жылдам құрастырады, әрі сөйлем құру оңайға түседі.

Оқушы мәтіннің түрін, жанрын және негізгі ойын дәлелдеп жазады.

Мәтіннің жоспарын құру үшін мынадай қадамдар жүргізіледі:

-Мәтіндегі бөліктерін анықтап алу;

-Әр бөліктің кілтті сөздерін табу;

-Бөліктің тірек сөзін, яғни оның негізгі мағынасын бір сөйлеммен жазу;

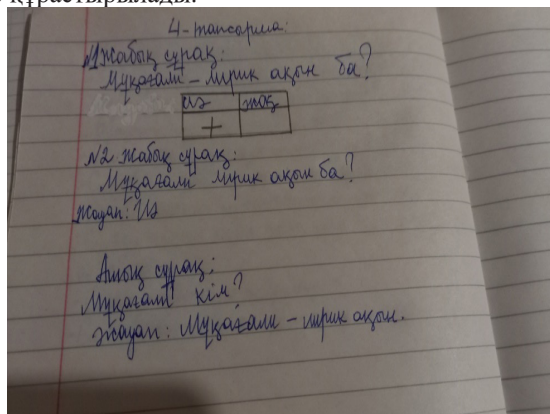
Мәтіндегі әңгіменің басын, ортасын жалғасын, соңын анықтаймыз.

Әр бөліктегі кілтті сөздерді тауып алып, түртіп аламыз.

Содан кілтті сөздерді пайдаланып жоспар құрамыз.

Жоспар қарапайым сөздермен нақты жазылу керек.

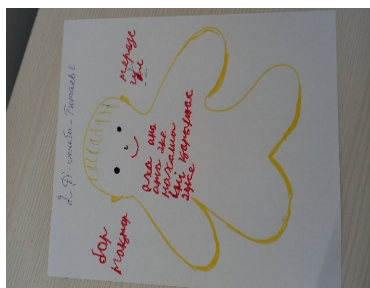
Сабақта сұрақтарды құрастыру барысында ашық және жабық сұрақтар құрастырылады.

1-сурет – «Қабырғадағы рөл» әдісі

Оқу мәтінінен кейіпкерлердің пішіндік бейнесін постерге салып, «кейіпкер туралы не білесіз? сіздің пікіріңіз қандай?» деген сұрақтарға жауап беріп, постерді қабырғаға апарып іледі.

Сонымен қатар, белгілі тақырып бойынша жаңа сөздерді тексергенде өте тиімді әдіс болып табылады.

2-сурет – «Тұжырымдамалық кесте» әдісі

Бұл әдісте білім алушылардан дәптердің бетін (не таратылып берген паракты) ортасынан тік үш сызықпен бөлу сұралады. Мәтінді оқу барысында олар: Бөліктің оң жағына мәтіннен үзінді жазады. Бөліктің ортасына автордың айтар ойын жазады. Ал бөліктің сол жағына өзінің ойын, тұжырымын, пікірін жазады.

Әдісті жүзеге асырудың тәсілдері:

1-қадам. Білім алушылардан дәптердің бетін (не таратылып берген паракты) ортасынан тік үш сызықпен бөледі.

2-қадам. Мәтінді мұқият оқиды. Бөліктің оң жағына мәтіннен үзінділерді жазады.

3-қадам. Бөліктің ортасына үзіндідегі автордың айтқысы келген ойын жазады.

Мәтіннен үзінді Автордың айтар ойы

4-қадам. Бөліктің сол жағына білім алушы өзінің ойын, тұжырымын, пікірін жазады.

жазады.

5-қадам. Тұжырымдамалық кестені толтырылып болған соң жұпта, топта талқылайды.

6-қадам. Талқылаудан кейін мұғалім мәтінді қорытуға арналған сұрақтарын қояды.

Мәтіннен үзінді	Автордың айтар ойы	Менің тұжырымым

«Көркем шығарманы сатылай кешенді талдау» әдісі.

Шығарма атауы /аты/

1 Авторы.

2 Тақырыбы.

3 Идеясы.

4 Тегі (жанры), түрі.

«Данышпан үкілер» әдісі.

Бұл әдіс ойлаудың бірнеше түрлерін дамытып, оқыған мәтінін тереңірек түсінуге көмектеседі. Ол үшін білім алушылардың әрқайсысы мәтінді өз бетінше оқып, оны топ ішінде, кейін сынып болып талқылайды.

Әдісті жүзеге асырудың тәсілдері:

1-Білім алушыларды топқа бөлеміз. Мәтінді оқуға уақыт беру қажет. 2-Мәтінмен жұмыс істеудің негіздері. Мәтіннен негізгі (жаңа) кілтті сөздерді тауып, оларды алфавиттік ретте жазу қажет. Жаңалық болған ақпаратты жазу қажет. 3-Маңызды өмірлік даналық. Мәтіннің негізгі ойын бір сөйлеммен білдіру тиіс. 4-Таныс

және таныс емес. Мәтіннен балалар алдында таныс болған және мүлдем таныс емес ақпаратты табу керек. 5-Иллюстрациялық бейнелеу. Мәтіннің негізгі ойын сурет, сызба т.б. арқылы бейнеу. 6-қадам. Үлгі боларлық қорытынды. Оқыған мәтіннен келешекте қажет болатын маңызды қорытынды шығару 7-Талқылау.

Қорыта келгенде, оқушылармен бірге мәтінмен жан-жақты жұмыс жасалды. Жұмыс барысында оқушылар көптеген нәтижеге қол жеткізді.

Мәтін бойынша жүргізілген әдіс-тәсілдердің барлығы бір-бірімен байланысты, әрі тиімді болып шықты. Сондықтан, бастауыш сынып оқушылары TIMSS, PIRLS, PISA, ОЖСБ немесе жоғарғы сыныпта ҰБТ-ға дайындықты бүгіннен бастап қолға алайық.

Жас ұрпағымыздың жарқын болашағы, ұлтымыздың болашағы үшін тынымсыз еңбек етейік!

ӘДЕБИЕТТЕР

Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту жөніндегі 2012–2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспарын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 25 маусымдағы № 832 Қаулысы.

Құрман Н. Қазақ тілін оқытудың әдіснамалық негіздері. — Астана: Таным, 2008. — 162 б.

Кириллова А.А.- Формирование функциональной грамотности на уроке биологии (мақала).

ПРЕЦЕДЕНТТІК ҚҰБЫЛЫС ТҮРЛЕРІ

КУШЕРБАЕВА И. К.

магистрант, Ә. Марғұлан атындағы
Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

ЕРҒАЛИЕВ Қ. С.

ф.ғ.к., профессор, Ә. Марғұлан атындағы
Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ.

Бүгінгі күні коммуникация қарқынды түрде өзгеруде: оның стилистикалық жүйесі жанарып, жаңа коммуникативтік стратегиялар мен тактикалар пайда болуда, мәтіндер арасындағы өзара әрекеттесу формалары жанартылып, белгілі бір мағыналарды білдіру әртүрлі қырдан көрініс табуда, аллюзиялар мен интермәтінділіктің басқа да көріністері кеңінен қолданылуда. Бұл үрдістердің ішінде

прецеденттік есімдер, жағдайлар, мәлімдемелер мен мәтіндер оқырмандарда адресатқа қажетті ассоциацияларды қалыптастыруда, баяндаудың жоғары аллюзивтілігіне және мәтінді жұмбақ ретінде қабылдауға бағытталған стереотиптерді пайдалануда маңызды орын алады. Аталған тәсілдер мәтіннің арнайы «бастамашыларға» арналғанын көрсетіп, сонымен бірге шамадан тыс дидактикадан аулақ болуға және прагматикалық әсердің жасырын болуына мүмкіндік туғызады.

Қазіргі коммуникацияда кейбір жарияланымдар постмодернистік мәтін құрудың жалпы қағидаттарына сай келетінін көруге болады. Яғни олар көбінесе аллюзия, метафора, айқын және жасырын полемика, стильдеу, сондай-ақ мазмұн мен жанрлық-стилистикалық ерекшеліктер деңгейіндегі интермәтінділіктің басқа да тәсілдерінен тұрады. Мұндай жағдайда интермәтінділік тек бір ғана тәсіл емес, басты композициялық қағидатқа айналады. Осылайша, постмодернистік парадигма шеңберінде құрылған күрделі «көпқабатты» мәтіндерді түсіну үшін арнайы тәсілдерді қажет етеді [1], [2], [3].

Интермәтіндік теориясы әдебиеттану саласында постструктурализмнен туындап, мәдениеттің әртүрлі салаларында кеңінен таралды. Мысалы, интермәтінділік жарнамада, медиадискурста, киноиндустрияда, қазіргі анекдоттарда, коммуникацияда, ауызекі сөйлеуде белсенді түрде көрініс табады (Ю.А. Гунько, Н.А. Кузьмина, С.Л. Кушнерук, Е.А. Нахимова, П.Б. Паршин, Ю.Б. Пикулева, Г.Г. Слышкин, С.И. Сметанина, Р.Л. Смулаковская, А.П. Чудинов, М.Б. Ямпольский және басқалар). Интермәтінділік – «мәтінде басқа мәтіндер элементтерінің болуы, оны жалпы дискурстың бөлігі ретінде, нақтырақ айтқанда, ұлттық мәдениеттің элементі ретінде қабылдау» [3, 48-б.]. Әрине, коммуникациядағы интермәтінділік құбылысын зерттеу әдеби мәтіндердегі осы құбылысты зерттеумен салыстырғанда әлі толыққанды дамымаған, бірақ зерттеуіміз алдыңғы ғалымдардың тәжірибесіне негізделеді.

Интермәтінділікті зерделеудің қазіргі жағдайы көбінесе зерттеу пәнінің кеңеюімен байланысты, бұл «прецедентті мәтіндер» деген арнайы ұғымды енгізуді қажет етті. Прецеденттік мәтіндерге «жеке тұлға үшін танымдық және эмоциялық тұрғыдан маңызды, тұлғадан тыс сипатқа ие, яғни осы тұлғаға таныс және оның айналасына да белгілі, оларға қайта-қайта дискурста сілтеме жасалатын мәтіндер» жатады [4, 216-б.]. Кейін автор прецеденттік мәтіндерге цитаталар,

мәтін атаулары, автордың немесе кейіпкердің есімдері сияқты сілтемелер енгізу тәсілдерін атап көрсетеді [4, 218-б.], бұл «бөгде сөздің» интермәтінінде қолданылу формалары туралы түсініктерді айтарлықтай кеңейтеді. Ю.Н. Карауловтың тұжырымдамасында прецеденттік мәтіндер қатарына тіпті вербалды емес құбылыстар да кіреді: сәулет өнері, кескіндеме, музыка туындылары – бұлар да белгілі бір «мәтіндер» болып табылады, ал олардың атаулары (мысалы, Василий Блаженный шіркеуі) прецеденттік белгілердің ұлттық қорының маңызды бөлігі саналады. Мұндай көзқарас бойынша мәтін тек тілдік бірліктердің тізбегі ретінде емес, белгілі бір ұйымдасқан мағыналық кеңістік ретінде қарастырылады, ал прецеденттілік коммуникацияның ең кең мағынада түсінілетін қасиетіне айналады.

Д.Б. Гудков, И.В. Захаренко, В.В. Красных және Д.В. Багаева ұсынған прецеденттік құбылыстар теориясы [5] интермәтінділік теориясының дамуындағы маңызды кезең ретінде қарастырылуы мүмкін. Прецеденттік құбылыстардың келесі түрлері айқындалған:

Прецеденттік жағдай «қолданылуы белгілі бір коннотациялар жиынтығымен байланысты, олардың дифференциалды белгілері когнитивтік базаның құрамына кіретін қандай да бір «үлгілік» жағдай ретінде түсіндіріледі; прецеденттік жағдайлардың мағыналық белгісі прецеденттік мәлімдеме немесе прецеденттік есім немесе прецеденттік емес құбылыс болуы мүмкін» [6, 47-б.].

Прецеденттік мәтін – «аяқталған және өзін-өзі қамтамасыз ететін сөйлеу-ойлау қызметінің өнімі; (поли)предикативтік бірлік; құрамдас мәндерінің қосындысы оның мағынасына тең емес күрделі белгі... Прецеденттік мәтіндер қатарына көркем әдебиет туындылары, ән мәтіндері, жарнама, анекдоттар, публицистикалық мәтіндер және т.б. жатады» [6, 47-б.].

Прецеденттік есім «танымал мәтінмен, әдетте прецеденттік мәтіндермен немесе прецеденттік жағдаймен байланысты жеке есім ретінде түсініледі; бұл белгілі бір күрделі белгі, оны коммуникацияда қолдану кезінде нақты денотатқа (референтке) емес, осы прецеденттік есімнің дифференциалды белгілер жиынтығына сілтеме жасалады; ол бір немесе бірнеше элементтен тұруы мүмкін, бірақ бір ұғымды білдіреді» [6, 48-б.].

Прецеденттік мәлімдеме – «сөйлеу-ойлау қызметінің репродуктивті өнімі; предикативті болуы немесе болмауы мүмкін аяқталған және өзін-өзі қамтамасыз ететін бірлік; мәндерінің қосындысы оның мағынасына тең келмейтін күрделі белгі ретінде

түсініледі; соңғысы әрқашан мәндердің қарапайым қосындысынан «кеңірек» болады; когнитивтік базаға прецеденттік мәлімдеменің өзі де кіреді. Прецеденттік мәлімдеме қатарына әртүрлі сипаттағы мәтіндерден алынған цитаталар мен мақал-мәтелдер де жатады» [6, 48–49-бб.].

Көрсетілген тұжырымдамаға сәйкес, прецеденттік құбылыстар жеке әлеуметтік топтар үшін (мысалы, дәрігерлер, студенттер немесе зейнеткерлер үшін), белгілі бір ұлт үшін (мысалы, қазақтар, орыстар, өзірбайжандар немесе американдықтар үшін) прецеденттік болуы мүмкін немесе әмбебап, яғни көптеген мәдениетке тән болуы ықтимал. Әртүрлі әлеуметтік топтарға (достар ортасына, тіпті жеке отбасына) тән прецеденттік құбылыстарды жан-жақты талдау В.В. Красных [7] және Г.Г. Слышкин [8], [9] еңбектерінде қарастырылады.

Бұл тәсіл бойынша интермәтіндік формалар туралы түсініктер одан әрі кеңейеді, алайда Д.Б. Гудков, В.В. Красных және басқалардың Ю.Н. Карауловтың концепциясынан айырмашылығы, мұнда тек вербалды мәтіндер зерделенеді.

Фразеологизмдер (әсіресе паремиялар) мен метафоралық модельдердің прецеденттік құбылыстар қатарына жатқызылуы зерттеушілер арасында пікірталас туғызғаны белгілі. Метафоралық модельдерді прецеденттік құбылыстар қатарына қосудың ең танымал жақтаушысы Н.А. Кузьмина болды. Оның монографиясында осы мәселеге арнайы тарау арналған [10]. Аталған зерттеуде А.П. Чудинов [3] пен Е.А. Нахимова [11] пікірлеріне сүйене отырып, метафоралық модельдер мен прецеденттік құбылыстар бір-біріне жақын, бірақ сонымен қатар дербес құбылыстар ретінде талданады. Олар кейбір жағдайларда өзара қиылысса, келесі бір жағдайларда толықтай автономды болады.

А.Е. Супрунның тұжырымы бойынша, фразеологизмдер мен мәтіндік реминисценциялар арасындағы өзара қарым-қатынастар өте күрделі және «кейбір мақал-мәтелдер де мәтіндік реминисценциялардан пайда болған деп айтуға негіз бар, бірақ сол кезде алдыңғы мәтіндер ұмытылады» [12, 26-б.]. М.А. Алексеев [13], Ю.Б. Пикулева [14], Р.Л. Смулаковская [15] және т.б. зерттеушілердің еңбектерінде фразеологизмдер прецеденттік құбылыстардың бір түрі ретінде қарастырылғаны анық. Бұл көзқарас негізді: фразеологизмдер мен прецеденттік мәлімдемелер құрылымы, мағынасы және қызметі бойынша өте ұқсас келеді. Прецеденттік құбылыстар, фразеологизмдер сияқты, сөйлеуде

қайта жаңғыртылатын бірліктер қатарына жатады. Алайда Д.Б. Гудков, И.В. Захаренко, В.В. Красных және Д.В. Багаева ұсынған концепцияда фразеологизмдер прецеденттік құбылыстар қатарына кірмейді, бірақ мақал-мәтелдерге байланысты ерекшеленеді [6, 49-6.].

Тағы бір пікірталас тудыратын мәселе – прецеденттік құбылыстар мен мәтіндік реминисценциялар (прецеденттік мәтіндік реминисценциялар) арасындағы өзара қарым-қатынасты анықтау, бұлардың А.Е. Супрун [12] және Ю.Е. Прохоров [16] еңбектерінде қалай сипатталғаны. А.Е. Супрун мәтіндік реминисценцияларды «саналы және санасыз, дәл және түрлендірілген дәйексөздер немесе кейінгі мәтіндердің бөлігі ретінде бұрын азды-көпті белгілі болған мәтіндердегі сілтемелер» деп анықтайды. Мәтіндік реминисценциялар ретінде дәйексөздер (толық үзінділерден жеке сөз тіркестеріне дейін), «қанатты сөздер», ерекше түрдегі әрленген сөздер, соның ішінде жеке неологизмдер, кейіпкерлердің есімдері, шығармалардың атаулары, олардың авторларының есімдері, сөздер мен сөз тіркестерінің айрықша коннотациялары, жағдайларға тікелей немесе жанама сілтемелер болуы мүмкін [12, 17-6.].

В.В. Красных концепциясында неғұрлым тар көзқарас ұсынылады, соған сәйкес А.Е. Супрун келесі бірліктерді прецеденттік құбылыстар қатарына жатқызбайды:

Алдыңғы мәтінге жасалған сілтемелер, мысалы, жауап беруге негіз болған хатқа сілтеме.

Жеке неологизмдер.

Денотаттық-концептуалдық сәйкестігі өзгермеген есімдер мен атаулар.

Қорытындылай келе, соңғы жылдары интермәтіндік зерттеулер әдебиеттану шенберінен шығып, мәдениеттану саласында жетекші бағыттардың біріне айналғанын көрсетеді. Коммуникациядағы интермәтінділіктің ерекшелігі зерттеушілердің қызығушылығын арттыра түсуде. Интермәтіндік теорияда әлі де саралауды қажет ететін мәселелер бар. Сондықтан әрбір зерттеуші өз жұмысында қандай позицияны ұстанатынын нақты көрсетуі қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Костомаров В.Г., Бурвикова Н.Д. Как тексты становятся прецедентными // Русский язык за рубежом, 1994. – № 1. – С. 73–76.

2 Сметанина С.И. Медиа-текст в системе культуры: динамические процессы в языке и стиле журналистики конца XX века. – Санкт-Петербург: Изд-во Михайлова В.А., 2002. – 382 с.

3 Чудинов А.П. Метафорическая мозаика в современной политической коммуникации: монография. – Екатеринбург: УрГПУ, 2003. – 248 с.

4 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – Москва: Наука, 1987. – 261 с.

5 Гудков Д.Б., Захаренко И.В., Красных В.В., Багаева Д.В. Некоторые особенности функционирования прецедентных высказываний // Вестник МГУ, Сер. 9. Филология. – Москва, 1997. – № 4. – С. 106–118.

6 Красных В.В. Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. – Москва: Гнозис, 2002. – 282 с.

7 Красных В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? – Москва: Гнозис, 2003. – 374 с.

8 Слышкин Г.Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. – Москва: Академия, 2000. – 125 с.

9 Слышкин Г.Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты: монография. – Волгоград: Перемена, 2004. – 339 с.

10 Кузьмина Н.А. Интертекст и его роль в процессах эволюции поэтического языка. – Екатеринбург-Омск, 1999. – 268 с.

11 Нахимова Е.А. О критериях выделения прецедентных феноменов в политических текстах // Лингвистика. Бюллетень Уральского лингвистического общества. Т.13. – Екатеринбург, 2004. – С. 166–174.

12 Супрун А.Е. Текстовые реминисценции как языковое явление // Вопросы языкознания, 1995. – № 6. – С. 17–29.

13 Алексеенко М.А. Текстовая реминисценция как единица интертекстуальности // Массовая культура на рубеже XX–XXI веков: Человек и его дискурс. Сборник научных трудов. – Москва, 2003. – С. 221–233.

14 Пикулева Ю.Б. Прецедентный культурный знак в современной телевизионной рекламе: лингвокультурологический анализ: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Екатеринбург, 2003. – 27 с.

15 Смулаковская Р.Л. Своеобразие использования прецедентных феноменов в газетном дискурсе // Лингвистика. Бюллетень

Уральского лингвистического общества, т.12. – Екатеринбург, 2004. – С. 111–120.

16 Прохоров Ю.Е. Национальные социокультурные стереотипы речевого общения и их роль в обучении русскому языку иностранцев. – Москва: Педагогика-пресс, 1996. – 215 с.

ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР - ҰЛТТЫҢ ҰЛЫ МҰРАҒАТЫ

МАЙКАРИНОВА Г. Ж.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі,

Торайғыров университетінің жоғары колледжі, Павлодар қ.

Шешендік сөз-сөз мәдениетінің жоғарғы формасы. Шешендік ақыл-ойға негізделгендіктен, халық жадында сақталып, нақыл сөздер сияқты ұрпақтан-ұрпаққа қалып отырады. Шешен сөйлеу өнерінде де қарым-қатынасқа түсіп отырған адамдардың мінез құлқы, адами қасиеттері, сөйлеу мәдениеті мен тыңдау мәдениеті, әдеби тіл заңдылықтарын жетік білуі негізге алынады. Шешендік сөздер қазақ ауыз әдебиетінің басқа түрлері сияқты ауызша тараған. Шешендік сөздің түрлері сан алуан: шешен әңгіме, шешендік толғау, діни сөз, шешен құттықтау сөз, шешен тілді баяндама, т.б. «Шешендік өнер» (грекше-риторика) деген ұғым «шешен сөйлеу» дегенді білдіреді, әу баста латын тілінен алынған «шешендік өнер» термині «әдемі, сөйлей білу қабілеті» деген мағынада жұмсалады. «Шешендік өнер» ұғымы қазақ тілінде «шешендік» деген атаумен беріледі. Қазақтың ғұлама ғалымы А.Байтұрсынов: «Шешендік сөз дегеніміз-белгілі бір мәселені баяндау, сипаттау, белгілі бір ойдың ақиқаттығын түсіндіру, жүйесін босату, қанын қыздыру, намысын келтіру, арқасын қоздыру,»-дейді.

Ерте заманда шешендік өнер Мысыр, Вавилон, Ассирия, Қытай, Үндістан елдерінде өркендеп дамыған. Алайда, осынау өнердің үзілмес тарихы Көне Грекиядан басталады. Халықтың рухани-мәдени өміріндегі ең бір аяулы, ең бір ардақты өнердің бірі-шешендік өнер. Осынау қасиетті өнердің туын асқақтата желбіреткен көсем ойлы, тапқыр тілді, сұңқар үнді ділмар шешен-билер қазақ сахарасында тіл өнерінің жандануына, темірдей берік тәртіптің, имандылықтың, ізгіліктің қанат жаюына әсер етті. Толқынды топтың алдында аса еркін, асқан мәнерлі, құйқылжыта айтылған парасатты, кесімді, шешен сөз халық санасында өшпес

өнеге, қасиетті кие ретінде қабылданып, ұлттық сөз өнерінің айдынына құйылған нағыз кәусәр бұлақ болды.

Ұлттың ұлы мұраттары мен ұлылығы, ірілігі мен бірлігі, саналылығы мен пәктігі, есендігі мен еркіндігі, намысы мен ынтымағы үшін, тәуелсіздігін қорғау, тұтастығын сақтау, қорғаныс қабілетін күшейту жолында күш-қуатын, білім-білігін сарқа пайдаланған, ауыздыға сөз, аяқтыға жол бермеген сол бір заманның жарқырап туған жарық жұлдыздары, мемлекет мәмлелерлері Үйсін Төле бидің, Қаздауысты Қазыбек бидің, айыр тілді Алшын Әйтеке бидің кесімдері, үлбіреген нәзік сезіммен, жан толқытарлық ғажайып құлшыныспен, терең тебіреніспен айтылған айшықты да асыл ойлары көнермейді [1, 476].

Осы уақытқа шейін шешен-билердің мейлінше дәл, ұтымды сөздері көркем сөз ретінде қарастырылып келгені белгілі. Негізінде, шешен-билер мемлекет тағдырын шешетін шынайы тұлғалар. Мемлекеттің көсегесінің көгеруі, дамуы нағыз шешен-билердің тегеуірінді өнерімен, өнегесімен, ұлтының салт-дәстүрін, рухани болмысының қасиеттерін, ерекшеліктерін бойына дарытқан текті тұлға, ереже-қағидаларына жүйрік әрі жетілдіруші дархан дарын, әлеуметті ілгері сүйрейтін, қызғыштай қорғайтын, жақсылыққа үндейтін үлгілі ұйымдастырушы.

Ұлттық шешендік өнер ғылымының тарихы, әлбетте, «Шығыстың Аристотелі» атанған данагөй Әбу Насыр Әл-Фарабиден басталады. Ол «Риторика» атты күрделі трактатында ғылыми-теориялық топшылауларын алдымен кәдімгі тәжірибелік іс-мақсатта, қолдану аясынан туындатады.

Пікір сайысында, тіршілік таласында, дау дамай үстінде қоғам, адам, жер-су, мемлекет тағдырын, аса мәнді өмірлік мәселелердің түйінін шешуде, келешегін айқындауда риториканың әдісі мен тәсілдерін, шешендік қарым-қабілеттің қыр-сырларын мінсіз менгеру қажет. Нақтылап айтқанда, көз жеткізу, көкейге ұялату, ұғып тыңдау, дәлелді пікір айту, шыншыл көзқарас, тиянақты білім, сөйлеушінің бет-жүзі, кимыл-әрекеті сияқты ұғымдарды жіктеп, түсіндіреді.

Шешендік сөздер қазақ ауыз әдебиетіндегі шағын көлемдегі дидактикалық жанрлар. Қоғам өмірінде, табиғат құбылыстарына байланысты терең ой, бейнелі шебер тілмен айтылған халық шығармасы, тапқырлық сөздер мен тұжырымдар. Жанр мазмұнына қарай шешендік арнау, шешендік толғау, шешендік дау деп үш салаға бөлінеді [2, 626].

Даудың әр қайсысы бірнеше түрге (жер дауы, жесір дауы, күн, мал, ар дауылары) жіктеледі. Шешендік арнау бата, тілек, әзіл-сын, көңіл айту, естірту т.б. нұсқалардан тұрады. Шешендік толғауға қоғам, заманға байланысты білім берерлік, тағлым-тәрбиелік мәні бар тақпақ, термелер жатады. Ал шешендік дауларда азаматтық істерді шешуге қатысты шешендік, тапқырлық сөздер, ұйғарымдар бейнеленеді. Шешендік сөздер мазмұны мен құрылысы жағынан мақал мен мәтелге, аңыз-өңгімелерге, толғауларға, айтыстарға жақын. Композициялық құрылысына қарай пернелі сөз, термелі сөз болып екі топқа бөлінеді. Қара сөзбен айтылғандары – пернелі сөз, толғау, тақпақ түріндегілері термелі сөз деп аталады. Шешендік сөздер сонымен қатар түсінік пен түйінді сөздерден құралады. Түйінді сөз тұрақты, түсінік сөз ауыспалы мағынада келеді. Шешендік сөздер жазба әдебиетке жақын жанр. Оқиғалардың реалистігі, тілінің әдебилігі және белгілі халық ойшылдарының (Майқы би, Аяз би, Жиренше шешен) шешен билердің (Төле би, Қазыбек би, Әйтеке билердің) аттарымен айтылатындығы бұл пікірді растай түседі. Шешендік сөздердің көпшілігі бастапқы қалпында сақталған. Шешендік сөздер нұсқалары өзін тудырған қоғаммен, себептермен бірге жойылып, біздің заманымыздағы қызметі көркем әдебиетке ауысты [3, 386]. Шешендік сөздер – тапқырлық пен шешендікке үйрететін көркем сөз үлгісі ғана емес, халықтың көне тарихымен бірге жасап келе жатқан тәрбиелік мәні зор халық даналығы. Ол түрік тектес халықтардың көпшілігінде кездеседі.

Шешендік өнердің қайта жаңғыру-қоғамдық қажеттілік. Қазір ақпараттар легінің заманы, ақпараттық қоғам өмірде жаңа үрдістерге жол ашты, шешендіктің жаңа түрін туғызды. Жаңа шешендіктің міндеті тіліміздегі барлық сөздерді өмірдің барлық саласында қолдана білуді жүктейді. Қазіргі шешендіктің басты міндеті-терең ойлап, ақылға салуға айтылған сөзді тек қабылдап, оның мағынасын дұрыс түсінуге, өзіне керек емес ортаның әсіресе түсіп қалмауға үйрету. Бұл – монолог құрай алу, басқалармен диалогқа түсе алу, іскерлік жағдайында тілдік қарым-қатынаста сөз жүйесін басқара алу деген сөз. қазіргі шешендік оқушыларды этика нормаларына баулып, сөз мәдениетін жітік меңгерту, ұнамды да сенімді сөйлей білуге үйретуі тиіс.

Шешендік өнер – зайырлы қоғамның әлеуметтік және экономикалық өсуінің кілті. Қоғамдық сауығуда адамның білімі, денсаулығы, көңіл-күйі, еңбектегі табысы үлкен рөл атқаратын

болса, осындай қоғамдық ахуалды қалыптастыратын да мәдениетке негізделген тілдік қарым-қатынас. Тілдік қарым-қатынаста кісінің білімі, өзін-өзі ұстау мәдениеті, тындау және сөйлеу мәдениеті шешуші рөлі атқаратын болса, осындай мәдениетті қалыптастыратын да шешендік өнер. Қай кезде болса да шешендік өнердің қызметі қоғамды басқару, мораль қалыптастыру, этика мен адамгершілік, стиль қалыптастыру, сөйлеу әрекетін жандандыру болған.

Аристотельдің айтуынша шешендік өнердің негіздерін үш нәрсе құрайды: мерзімді жағдай; авторлық жігер шабыт; парасатты, ойлы сөз. жағдай уақытқа, орынға, тақырыпқа қатысты. Көпшілік алдында сөйлейтін сөз өзінен-өзі туындамайды, белгілі бір орында, белгіленген уақытта, көпшілікті қызықтыратын тақырып төңірегінде жүзеге асады. Шешендік әрекеттің екінші бөлігі – ынта-жігер, шабыт, көзқарас, түпкі ой. Шешендік әрекеттің үшінші бөлігі-парасат, ақыл-ой. Ақыл-ой тілдік құралдар арқылы көрінеді, сондықтан сөйлеуші тындаушыларына жететін сөздерді іріктейді, түсінуге жеңіл тілдік құралдарды тындайды. Сонымен, этнос – шешендік сөзді тудыратын жағдай, пафос – шешендік сөздің мағынасын жасауға негіз болатын ынта-жігер, логос – ынта-жігердің, яғни пафостың тілдік құралдар қажетті сөздер арқылы іске асуы. Мысалы, көпшіліктің бас қосуы белгілі бір жерде, белгіленген бір мерзімде, анықталған тақырыпта өтеді. Бұл – этнос. Сөйленетін сөздің мазмұны тақырыпқа, айтылатын орнына, уақытына сәйкес сөйлеушілер тарапынан ойластырылады. Бұл – пафос. Сөйлеушілер бәріне бірдей түсінікті сөздермен, тілдік құралдармен сөйлеуге ғана тиісті. Бұл – логос.

Қазақ шешендік өнерінің тарихына көз жіберсек, шешендік өнердің дамуында осы үш элементтің шешуші рөл атқарғанын көреміз. Халықтық мәселелерді талқылаған әрбір халық жиналысы, әр түрлі дау-дамайларды шешуге арналған билер кеңесі, жақсы мен жаманды айыратын айтыс өнері белгілі бір тақырыптардың төңірегінде келісілген орын мен уақытта өткізіліп отырған; сөйлеушілер тақырыптан ауытқымай, туындаған мәселелердің айналасында ортақ мазмұнды өрбітіп, басты-басты ойларды шешуге ат салысқан; жиынға қатысушы немесе таңдаушы көпшіліктің ақыл-ойына әсер етіп, түрткі болатындай, парасатқа жетелейтін қуатты да көркем, әсерлі де айқын, халыққа түсінікті тілмен сөйлеуді мақсат еткен.

Олай болса, оқушыларды шешендік өнерге баулу үшін, оларды сөйлететін жағдай туғызу керек, кімдердің алдында, қандай уақытта, қандай тақырыпта сөйлейтіндеріне қарай сөздің мазмұнын, негізгі идеясын, басты-басты ойларды келісіп анықтау қажет, сөйлейтін аудиториясының жас құрамына, білім деңгейіне қарай тілдік амалдарды іріктеу орынды.

Мысалы, Аристотель шешендік өнер мен поэзияны бөліп қарады. Шешендік өнердің міндетін сендіру, поэзияның міндеті еліктеу екенін айтып, поэзияның ақыл үйрету, тәлім-тәрбие беру жағы бар екенін жоққа шығармады. «Поэтикалық мәтіндер арқылы да ақыл үйретуге болады, бірақ ол ұзаққа бармайды, себебі оның ақылды қозғайтын эффектісін тындаушы тез ұмытады», - дейді Аристотель [4, 786].

Шешендік – стилистика мен грамматикаға тығыз байланысты. Ойын түсінікті әрі айқын әрі көркем жеткізе білу үшін, шешен грамматика мен стилистика заңдарын жетік меңгеруі тиіс. Грамматика кез келген сөйлеуді оның мазмұны мен мақсатына қарамастан құрауға қатысады. Грамматика нормалары бұзылса сөйлеу әрекеті табысқа жетпейді, ой айқындылығына нұқсан келеді. Дұрыс құрылған сөйлемдер ғана сөйлеушісі мен тындаушысын түсіністікке жетелейді.

Шешен сөз қара сөз шығармаларының бөлектей бір сөз емес, бұл да пайымдама болады. Мұның пайымдамадан бөлектенетін жері мынада: айымдамада жазушының мақсаты-негізгі пікірін баяндап, түрлі дәлелдермен сипаттап түсіндірумен қоймай, пікірін нандыру, сендіру, ұйыту, балқыту, иман келтіру болады.

Шешен сөзде айтушының мақсаты- баяндап, сипаттап, анық түсіндіріп беру. Осы айтылған мақсаттарға қарай шешен сөздің тілі уытты, лепті, әсерлі, қанды қайнатып, жүрек тулатып, естен айырып, ерікті алып кететін күшті, көрнекті, сәнді, мәнді тіл болады.

Қазақ халқының ауыз әдебиеті, соның ішінде дәстүрлі шешендік сөздері, міне сондай халық сақтаған, халық өңдеуінен өткен құнды мұралардың, асыл қазыналардың бірі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Балтабай Адамбаев «Шешендік сөздер», Алматы, «Отау» 1992., - 320б
2. М.Г.Габдулин,Б.А., Адамбаев. «Шешендік сөздер» Алматы, «Жазушы» 1967., -228б

3. «Қазақтың би-шешендері» Н.Төреқұлов., М.Қазыбеков., Алматы «Жалын» 1993., - 189б

4. Г.Қосымова, «Қазақ тілі шешендік өнер»алматы «Мектеп» 2011., - 192б.

ТІЛДІК ДАҒДЫЛАРДЫ ДАМУДА МӘТІНМЕН ЖҰМЫС ЖҮРГІЗУДІҢ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

МАШЕНОВА Г.Қ., ШАРПЕКОВА А. С.

қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінің мұғалімдері, Есілбай жалпы орта білім беру мектебі, Павлодар облысы, Шарбақты ауданы

«Тілдік дағдыларды дамытуда мәтінмен жұмыс жүргізудің тиімді әдіс-тәсілдері» ғылыми мақаласын жазудағы басты мақсатымыз, білім алушылардың бойына тек кітап оқуға деген қызығушылықты ғана ояту емес, ең бастысы мәтінді сауатты оқуға үйрету. Қазақ тілі сабақтарында мәтін тілілік объект ретінде және сөйлеу әрекетінің нәтижесі бойынша зерттеледі. Бұған мәтіннің белгілері мен категориялары, оның құрылымы мен түрлері, мәтінді құру ережелері, нақты экстралингвистикалық факторларды ескере отырып, оны түсіну бағыты кіреді. Оқу сауаттылығын дамытуға ықпал ететін мәтінмен жұмыс істеудің көптеген әдіс-тәсілдері бар: «Тоқтап оқу», «Синквейн», «Сауалнамамен жұмыс», «Миға шабуыл», «Иллюстратор», «Шығармашылық жұмыстар жазу», «Сөзжұмбақ», «Жалғастыру» жұмысы, «Жіңішке және жуан сұрақтар», «Блум Түймедағы» және тағы басқалары. Білімді белсендіру, танымдық қызығушылығын, шығармашылық белсенділігін дамыту мақсатында сабақтың басында жұмбақ, сөзжұмбақтарды қолдану тиімді. Оқытылатын материалды бекіту кезінде: «Драматизация», «Модельдеу» және «Даналық ағашы» және тағы басқалары да болса жақсы. Неліктен көптеген оқушылар құлықсыз және аз оқиды және неге оқу сабақтары олар үшін маңызсыз және қызықсыз болады? Бұл сұрақты әрбір ұстаз ерте ме, кеш пе өзіне қояды деп ойлаймын. Оның бірқатар себептері бар: оқуға деген қызығушылықтың жаапы төмендеуі, кітаптан басқа ақпарат көздерінің көптігі, қолында кітап бар ата-ананың үлгісін көрмеуі, т.б. Оқырманда саналы оқуды меңгерген және оқудың тәрбиелік және танымдық мотивтері дамыған кезде оқуға қызығушылық туындайды. Жалпы білім беретін мектеп, лицей, гимназияларда оқу сапасын арттырудың бір нұскасы мәтінмен

жұмысты дұрыс ұйымдастыра білу болып табылады. Оқу тиімді болуы үшін балаңызға кітапты қалай пайдалану керектігін үйрету маңызды. Мұғалімнің міндеті – балалардың мәтіндегі барлық акпаратты толық, терең қабылдауын ұйымдастыру, автор салған суреттерді елестетуге көмектесу, автор мен кейіпкерлердің сезімдеріне эмоционалды түрде жауап беру, автордың ойын түсіну. Оқу сауаттылығын мәтін бойынша арттыруда дұрыс ойланып, мүмкіндігінше мұның бәрін бізге, оқырмандарға, сөз өнерпаздарына қалай жеткізу қажеттігін талдап оқу. Басқаша айтқанда, оқу дағдыларын дамыту. Түрлі және қызықты тапсырмалар балаларға мәтінмен тиімді жұмысты меңгеруге, жылдам оқуды ғана емес, сонымен бірге оқығанын түсінуге, есте сақтауға және талдауға көмектеседі. Осылайша, мектеп оқушылары орта мектеп бағдарламасын меңгеруге дайындалады. Олар әрі қарай оқу үшін жоғары сапалы негіз алады және барлық қажетті сынақтарды сәтті тапсыра алады. Функционалдық сауаттылық қазіргі қоғамда тұлғаның толыққанды қызмет етуін қамтамасыз ететін білім мен дағдылардың жиынтығы ретінде түсінілетіндіктен, оны мектеп оқушыларында дамыту тек PISA мониторингінің нәтижелерін жақсарту үшін ғана емес, Үкіметтің осы стандартты іске асырудың дәлелі ретінде қажет. Ел үкіметінің алдына қойған міндеттері, сонымен қатар жалпы Қазақстан қоғамының дамуы. Жас ұрпақтың функционалдық сауаттылығының төмендігі олардың қоғамға бейімделуін және әлеуметтенуін қиындатады. Қазіргі Қазақстан қоғамының еңбекте және кәсіби қызметте өз әлеуетін барынша арттыра алатын, сол арқылы қоғамға пайда әкелетін және елдің дамуына үлес қоса алатын тиімді азаматтар қажет. Бұл қоғамдық деңгейде мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын дамыту мәселесінің өзектілігін түсіндіреді. Кез келген мектеп оқушысы әлеуметтік жағынан табысты болғысы келеді, сонымен қатар оның ата-анасы да өз баласының есейген кездегі әл-ауқатының жоғары болуына үміттенеді. Демек, функционалдық сауаттылықты дамытудың өзектілігі оқу іс-әрекетінің субъектілерінің оқушылардың жоғары оқу және әлеуметтік жетістіктеріне қызығушылық танытуымен де негізделеді, бұл олардың функционалдық сауаттылығымен қамтамасыз етіледі.

«Тілдік дағдыларды дамытуда мәтінмен жұмыс жүргізудің тиімді әдіс-тәсілдері» жұмысының мақсаты:

Оқушыларды тұлғалық деңгейде дамыту үшін оқу сауаттылығын дамытудың негізгі гуманитарлық пәндері әдебиет

және қазақ тілі сабақтары болып табылады, себебі тілдік сабақтарда барлық пәндер бойынша жалпы оқушыны дамыту тапсырмаларын шешуге болады. Дегенмен, сауаттылыққа оқытудың әдістемелік техникасы мен стратегияларын талқылағанда біз жеткіншек дамуының нақты психикалық және психологиялық ерекшеліктерін де ұмытпауымыз керек. Оқыту процесінде жасөспірімнің ой-өрісі жетіліп, белсенді, өз бетінше ойлау, пайымдау, салыстыру, терең жалпылау, қорытынды жасау қабілеттері дамиды. Теориялық ойлауды қалыптастыруда оқу сауаттылығы басты рөл атқарады.

«Тілдік дағдыларды дамытуда мәтінмен жұмыс жүргізудің тиімді әдіс-тәсілдері» жұмысының міндеті:

Оқушылар мектеп қабырғасында оқып жүрген кезде, теориялық ойлау дүниесін игере бастайды. Бұл кезеңде зерттелетін негізгі материал көркем шығарма болып қала береді, бірақ оны тереңірек талдау белгілі бір сыныптың, жастың, дамудың бағдарламасына байланысты әдебиеттану ғылымының элементтерін зерттеумен міндетті түрде байланысты. Және бұл кезеңде мектеп оқушыларының алғашқы эмоционалды қабылдауы тереңдей түседі және олардың интеллектуалдық күш-жігері ынталандырылады.

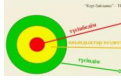
Білімділік: Мұғалімнің міндеті – оқушыларға мәтіндік мәселелерді ашуға көмектесу, оларды көркем мәтінде шешу жолдарын табу, шығарманы талдауға, оның құрамдас бөліктерінің алуан түрлілігінде оның бірлігін түсінуге үйрету, пайымдауға үйрету, өз ойларын дәйекті, дәлелді түрде тұжырымдау және демонстрациялық сөйлеу, ауызша немесе жазбаша түрде сауатты болуға талпындыру.

Дамытушылық: Эвристикалық әдіс бойынша оқушылардың ой-пікірлерін құбылысты бақылаудан оны талдауға, одан ары қарай жүйелі түрде жетелейтін логикалық айқын сұрақтар жүйесін құруға үйрету. Көркем шығарма немесе сын мақала мәтіні негізінде тапсырмалар жүйесін құрастыру. Тапсырмалар ауызша немесе жазбаша орындалады. Оқушылардан мәтіннің не туралы екенін тақырыпты болжауды сұраудан бастауға болады.

Тәрбиелік: Қазақ тілі сабақтарында оқу сауаттылығын ұйымдастырудың белсенді тәсілі тілдік мәтіндермен жұмыс жасау негізінде жүзеге асырылады. Басты тәрбиелік бағыт осы. Білім беру сабағын жүйелік-белсенді тәсіл аясында құрудың негізгі принциптерін сақтай отырып, оқушылардың кез келген пән бойынша мәтінмен жұмысы топтық және жеке формалар арқылы құрылады. Осы орайда бір сабақтың жоспарын ұсынып отырмыз

Сабақтың барысы

Сабақ кезеңдері	Мұғалімнің іс-әрекеті	Оқушы әрекеті	Бағалау	Ресурс
Сабақтың басы	1. Ұйымдастыру «Үш қол» тренингісін өткізеді. Әр түрлі кима қағаздан қолдың пішіні қиылады. Мысалы, ақ, сары, жасыл. Білім беруші білім алушыларды екі-екіден тұруларын ұсынады. Жұптағы білім алушылар білім берушінің көтерген қолының түсіне байланысты қимылға түсіп амандасады. Ақ – оқушылар бір-біріне қол беріп амандасады; Сары – қушақтасып амандасады; Жасыл – арқаларымен амандасады; Мақсаты: жылылық атмосферасын орнатып, жақсы жұмыс ортасын қалыптастыру. ҚБ: « Бағдаршам» әдісімен топтар бір-біріне бағ береді. Түсінбедім Сұрақтарым бар Түсіндім	Сынып бөлмесінде бірыңғай атмосфера орнайды, сабақ мақсатына қызығушылық танытады, өзара топқа бөлінеді.	Ауызша мадақтау	Сүйемелдесу ән, топқа бөлу үшін түрлі-түсті стикерлер компьютер, Графопроектор
Сабақтың ортасы	1 тапсырма Топтық жұмыс. Берілген сұраққа жауап. 1 топқа: Оқу сауаттылығы дегенді қалай түсінесіңдер? Білімді ұрпақ деген кімдер? Әлемдік қауымдастық дегенді қалай түсіндіресің?2-топқа: Мәтінді дұрыс оқуды қалай түсіндіресің? Сүйікті кітаптарыңда атаңдар? Білімді жас ұрпақ кімдер? Мұғалім көмегімен оқу сауаттылығы туралы талдайды. 2 тапсырма «Мен білімді ұпақтың өкілімін» тақырыбында сипаттау эссесін жазып, талдауға дайындалыңдар	Тапсырманы орындайды	Түрлі түсті жалаушалар арқылы 	

 50 70 100 ҚБ: «Пайыз» әдісі арқылы топтар бірін-бірі бағалайды. Түсінбедім, Сұрақтарым бар, Түсіндім 3 тапсырма Сурет бойынша постер жасаңдар: Функционалды сауаттылық дегенді қалай түсінесіңдер? Өз пікірлеріңді ашық түрде ортаға салыңдар. ҚБ: «Эмоция» әдісі арқылы бағаланады. 4 тапсырма STEM талдау. Талдау сұрағы: Мәтінді оқу барысында оқылғанды түсінуге ықпал ету мақсатында сөздік жұмысы жүргізіледі. Талдаңдар. <table><tr><td> 1. Танысыңыз 2. Біліңіз 3. Жинақтаңыз 4. Зерттеңіз 5. Талдаңыз 6. Ойланыңыз 7. Жаңа көзқарас </td><td></td></tr></table> ҚБ: «Нысан» әдісі арқылы топтық білім алушылар бірін-бірі бағалайды. «Бас бармақ» әдісі арқылы топтар бірін-бірі бағалайды.	1. Танысыңыз 2. Біліңіз 3. Жинақтаңыз 4. Зерттеңіз 5. Талдаңыз 6. Ойланыңыз 7. Жаңа көзқарас		Тапсырманы орындайды	Ы Жұлдыздар арқылы бағалайды Тапсырманы орындайды Стикерлер арқылы
1. Танысыңыз 2. Біліңіз 3. Жинақтаңыз 4. Зерттеңіз 5. Талдаңыз 6. Ойланыңыз 7. Жаңа көзқарас				

Сабақтың соңы	Кері байланыс «Бүгін сабақта...» әдісі арқылы сабақ бойынша білім алушылар кері байланыс жасайды. 1. Бүгін сабақта біле алдым... 2. Менің ойымша, біз үшін маңызды ... 3. Өзімнің бүгінгі жұмысымды сәтті деп есептеймін, өйткені... 4. Мен үшін қиындық тудырған мәселе ...	Кері байланыс жасайды	 Смайликт ер арқылы бағалау	
---------------	--	-----------------------	---	--

Оқу сауаттылығын дамыту жұмысының аясында ақпараттық-коммуникациялық технология ерекше өзекті болып отыр. Бұл, ең алдымен, әртүрлі ақпарат көздерімен жұмыс істеу болып отыр. Сөздік жұмысында түсіндірме және энциклопедиялық сөздіктер, таныс емес сөздер мен ұғымдарды түсіндіру үшін өзекті болып табылады. Технологияның маңызды артықшылығы – көрнекілік, себебі мектеп жасындағы білім алушылар үшін ақпараттың үлкен бөлігі визуалды жадының көмегімен сіңеді және оған әсер ету оқуда өте маңызды Әдебиет сабақтарында мәтіндерді кешенді талдау жұмыстары білім алушылардың үлкен қызығушылығын тудырады. Ол үшін шағын көлемді әдеби немесе ғылыми-танымдық мәтіндерді пайдаланамыз.

Күтілетін нәтижелер:

оқу сауаттылығын арттырады;

оқушылар шығармашылық жұмыстар жасап үйренеді;

шығарма, мазмұндама, эссе және презентация жазып үйренеді;

мәтінді терең түсінуге, оны талдауға үйренеді;

кітаптың құрылымына және тілдік ерекшеліктеріне назар аударады;

оқулықтарды, әдебиеттерді, басқа да ақпарат түрлерін пайдаланады;

жаңа білімді өз бетінше алу және қолдана білуді үйренеді;

оқушылар ең маңызды оқу әрекетін - семантикалық оқуды меңгереді.

мәтіннің құрылымына, тілдік ерекшеліктеріне назар аударады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Алпысбаев К. Қазақ әдебиетіндегі тарихи шығарма: таным және өнер. - Алматы, 2008. – 232б.

2 Аханов К. Тіл білімінің негіздері /Алматы, 2002.-664 б

3 Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. Құрастырғандар: Ахметов З, Шанбаев Т. Алматы: Ана тілі, 1998. –381б.

Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003. –208 б.

4 Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы және оны жүзеге асыру жөніндегі негізгі құжаттар. – Астана, 2000.

5 Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. <http://adilet.zan.kz/rus>

6 Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991. -288 б.

7 «PISA халықаралық зерттеуін жүргізу аясында оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту» тақырыбы бойынша педагог қызметкерлерінің біліктіліктің арттыру курсы бойынша типтік оқу Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытудың 2012 - 2016 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспары.

ИІС СЕЗУ СЕМАНТИКАСЫНЫҢ ПЕРЦЕПТИВТІ ЛЕКСИКА АРҚЫЛЫ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ

МАШРАПОВА З. С.

докторант, Торайғыров университет, Павлодар қ.

Тіл – адамның ойлау, сезіну және танымдық үдерістерін бейнелейтін күрделі жүйе. Ахмет Байтұрсынов: «Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарау. Мұның бәріне жұмсай білетін адамы табылса, тіл шама қадарынша жарайды», – деп жазады [1, 141 б.]. Тілдің атқаратын қызметі тұрғысынан алғанда ойды жеткізуші, қарым-қатынас құралы, ал құрылымдық белгісі жағынан алғанда таңбалар жүйесі болып табылады. Адам санасында ең алдымен есту, көру, дәм, иіс, сезу арқылы қабылдауға болатын заттар мен құбылыстардың бейнесі қалыптасқан. Адам ойлау қабілетінің дамуына байланысты кейіннен басқа заттар мен құбылыстардың бейнесі қалыптасқан. Адам ойлау қабілетінің дамуына байланысты кейіннен басқа заттар мен құбылыстар жайындағы түсініктерді қабылдауға жеткен. Иіс сезу семантикасы – адамның иісті қабылдауын сипаттайтын лексикалық бірліктердің жиынтығы, ол тілдік және мәдени ерекшеліктерге байланысты

өртүрлі формада көрініс табады. Иіс адамның қоршаған әлемді тануында маңызды рөл атқарады және когнитивтік-лингвистикалық зерттеулердің өзекті бағыты болып табылады.

Қабылдау лексикасы лингвистикада белсенді зерттелгені соншалық, кейбір ғалымдар лингвистиканың жаңа саласын – лингвосенсориканы немесе лингвистикалық перцептологияны бөліп көрсету қажет деп санайды. Білімнің бұл саласы сезім мүшелері арқылы қабылдау тілі мен қабылдаудың ауызша көрінісін зерттейді. М.Жуйкова, тілдерде сезімтал түрде қабылданған ақпаратты беру үшін арнайы жасалған сын есімдер бар деп есептейді (бұл негізгі дәмдер және т.б.). Алайда, белгілі бір мағынасы бар лексемалардың көпшілігі үшін олардың семантикалық құрылымындағы перцептивті компоненттің мәртебесі белгісіз болып қалады. Қабылдаудың басқа түрлерімен салыстырғанда тілдегі тактильді қабылдау түрлері аз дәрежеде зерттелген [2, 126].

Мақалада иіс сезу семантикасының перцептивті лексика арқылы репрезентациялануы қарастырылады. Перцептивті лексика – адамның сезім мүшелері арқылы қабылданатын ақпаратты сипаттайтын сөздер мен сөз тіркестері. Иіс сезу тәжірибесі тілдік деңгейде түрлі сипаттамалар арқылы беріледі, алайда ол әр тілде өзіндік ерекшеліктерге ие. Зерттеудің мақсаты – иіс сезу семантикасының тілдегі көрінісін анықтау және оның перцептивті лексикамен қалай берілетінін сипаттау. Бұл мақсатқа жету үшін иіс сезуге байланысты лексикалық бірліктердің семантикалық және когнитивтік ерекшеліктері қарастырылады.

Иісті қабылдау заттардың иісі туралы ақпаратты беру арқылы адамдардың білімін кеңейтеді: олардың қарқындылығы, сапасы, ұзақтығы және т.б. Ғалымдардың перцептивті семантиканы білдіру құралдарына деген қызығушылығы тілдік құбылыстарды зерттеуге антропоцентристік көзқараспен түсіндіріледі [3, 5 б.]. Лингвистердің назары визуалды және есту қабылдауын білдірудің лингвистикалық тәсілдеріне бағытталған, иіс сезу көріністерін тілдік бейнелеуге арналған зерттеулер айтарлықтай аз, ал иіс сезу сезімталдығы тілде кең көрініс ала отырып, адамдардың дүниетанымын қалыптастыру процесінде негізгі фактор болып саналады [4, 13-14 б.]. Қабылдау процесі әртүрлі бағытта жүргендіктен, субъективті және объектілік нұсқаларды ажыратуға болады. Бұл процестер (қабылдаушы адамнан қабылданған тақырыпқа дейін және керісінше) әртүрлі семантикалық модельдер арқылы сипатталады. Қабылдауды

модельдеу айтылымның семантикалық деңгейінде жүзеге асырылады [5, 5-6 б.].

Н. А. Верхотурова соматизмдері бар фразеологиялық бірліктердің (көз, құлақ, мұрын) материалында қабылдау процесін модельдеуді зерттеп, олардың ұлттық-мәдени ерекшеліктерін анықтау үшін ағылшын тілінің ұқсас фактілерімен салыстыру жүргізді. Зерттеу нәтижесінде осы тілдік бірліктердің корреляциясы және адамның физикалық, психикалық, интеллектуалдық және әлеуметтік қызметі сияқты өмір салалары туралы қорытындылар алды [6, 56 б.].

Иіс сезу семантикасы – адамның иісті қабылдауы мен оны тілде бейнелеу ерекшеліктерін зерттейтін лингвистикалық бағыт. Бұл семантикалық сала адамның сезім мүшелері арқылы алынатын ақпаратты сөздер мен тіркестер арқылы сипаттауға негізделеді. Иістің тілдік көрінісі адамның танымдық қызметіне, мәдениетіне, әлеуметтік ортасына және физиологиялық ерекшеліктеріне тікелей байланысты.

Когнитивтік лингвистика тұрғысынан алғанда, иіс сезу семантикасы адамның иіс арқылы қабылдайтын ақпаратын өңдеуге және оны тілдік құралдармен сипаттауға негізделеді. Когнитивтік тұрғыдан алғанда, иіс сезу – перцептивті деңгей (адамның иісті физиологиялық тұрғыдан қабылдауы), концептуалдық деңгей (иістің танымдық және мәдени контексте түсіндірілуі), лексикалық деңгей (иіске байланысты тілдік бірліктердің қолданылуы мен жүйеленуі) болып бөлінеді.

Иіс сезу адам миында арнайы рецепторлар арқылы өңделеді және эмоционалдық жадпен тығыз байланысты. Сол себепті, белгілі бір иістер адамда нақты эмоцияларды немесе естеліктерді тудыруы мүмкін.

Әр тілде иіс сипаттауға арналған лексикалық бірліктер әртүрлі болуы мүмкін. Кейбір тілдерде иіске қатысты сөздер кең дамыған болса, кейбірінде бұл сала шектеулі болуы мүмкін. Мысалы, қазақ тілінде иіс сезуге байланысты келесі негізгі категорияларды бөліп көрсетуге болады:

Жағымды иістер (гүл иісі – жұпар иіс, аңқыған иіс, балғын иіс, хош иіс; тағам иісі – тәбет ашар иіс, нан иісі, балдың иісі; таза ауа иісі – жаңбырдың иісі, көктемгі иіс, шөптің иісі; хош иісті заттар – өтір иісі, мускус иісі және т.б.);

Жағымсыз иістер (шіріген иіс – күлімсі иіс, сасық иіс, шірік иіс; түтін иісі – көк түтіннің иісі, күйік иіс; денеден шығатын иіс

– тер иісі, сасыған иіс; химиялық иістер – өткір иіс, бензиннің иісі және т.б.);

Нейтралды немесе ерекше сипаттағы иістер (ащы иіс – бұрыштың иісі, сарымсақтың иісі; тұншықтырғыш иіс – газдың иісі, дәрінің иісі және т.б.).

Қазақ тілінде иісті сипаттауда аңқыған, бұрқыраған, мұрын жаратын, мұрын қытықтайтын, жайылған сияқты етістіктер мен тіркестер де қолданылады.

Мәдениет иіс сезу семантикасының қалыптасуында маңызды рөл атқарады. Мысалы, белгілі бір тағамдарға, гүлдерге немесе табиғи құбылыстарға байланысты иіс сипаттамалары әртүрлі мәдениеттерде ерекше мәнге ие болуы мүмкін. Иіс сезу семантикасы түрлі жолдармен беріледі: 1) Дескриптивті тәсіл – иістің сипаттамасын тікелей сөзбен беру (балғын гүлдің иісі, ащы түтіннің иісі); 2) Метафоралы эпитеттік тәсіл – иісті басқа ұғымдар арқылы сипаттау (иісін – гүл аңқыған); 3) Салыстыру тәсілі – иісті белгілі бір затпен ұқсату (лимон сияқты қышқыл иіс, қозы иісіндей қоңырқай түс көрдім).

Иіс сезу семантикасы – адамның иістерді қабылдауы мен оны тілдік деңгейде сипаттауының күрделі жүйесі. Ол когнитивтік, мәдени және физиологиялық факторларға байланысты әртүрлі сипатта көрініс табады. Зерттеулер көрсеткендей, тілдік құралдар арқылы иістерді сипаттау әр мәдениет пен тілге тән ерекшеліктерге ие, бұл адамның танымдық жүйесінің күрделілігін дәлелдейді.

Иіс сезуді беру үшін қазақ тілінде әртүрлі тілдік құралдар қолданылады. Мысалы, метафоралар: Жердің жанарынан шыққан хош нұр (жаңбырдың иісі, тазалық пен жанаруды білдіреді), жер-ананың демі (топырақтың иісі, туған жерге деген сағыныш), салыстыру: Көмейден өтетін өткір қылыштай күйдіргіш (түтіннің иісі), жұмақтың иісіндей (сәбидің иісі). Эмоциялық бояуы бар сөздер: Өтірдің иісі бас айналдырады, күйген иіс мұрын жаратындай өткір, сарымсақтың иісі қолымнан кетпей қойды.

Иіс сезуге қатысты кейбір тұрақты тіркестер мен фразеологизмдер бар, олар адамның түйсігіне және иістерді қабылдауына байланысты қалыптасқан. Мысалы, иіс алмас – ештемені сезбейтін, түсінбейтін адам; мұрнына иісі бармайды – байқамайды, мән бермейді; иіс тиді – уланып қалды, иіс қылу-аруақтарға арнап шелпек пісіру, иіс-қоңыр- жағымсыз иіс, иіс сінді – бауыр басты, үйренді, иісін алды-иісін сезінді, иісі шықты-бұзылды, иісі алып кетті-иісі тарап кетті, иісі мұрын жарды-иісі

бұрқырап алып кетті, сүт иіс-емізулі баланың иісі, күйрығы жер иіскемеді-дем алмады, отырмады.

Қазақ тіліндегі иіс сезуге қатысты сөздер тек лексикалық қана емес, мәдени-танымдық ерекшеліктерді де көрсетеді. Иіс тек физикалық құбылыс емес, ол адамның эмоциясын, естеліктерін, ұлттық дәстүрін бейнелеуге көмектеседі. Иіс сезу семантикасы тілдегі метафоралар, салыстырулар, фразеологизмдер арқылы жан-жақты көрініс табады, бұл оның когнитивтік және мәдени мәнін айқындайды.

Қорыта келе, иіс сезу семантикасы – адамның иісті қабылдауы мен оны тілдік құралдар арқылы сипаттау ерекшеліктерін зерттейтін күрделі сала. Ол когнитивтік, мәдени және физиологиялық факторлармен тығыз байланысты. Тілде иісті сипаттау үшін дескриптивті, метафоралы, салыстыру тәсілдері, эмоциялық бояуы бар сөздер, тұрақты тіркестер мен фразеологизмдер кеңінен қолданылады. Қазақ тілінде иіс сезуге байланысты лексикалық бірліктер алуан түрлі. Олар тек иісті сипаттаумен шектелмей, ұлттық дүниетаным мен мәдени құндылықтарды да бейнелейді. Зерттеу көрсеткендей, иіс тек физиологиялық құбылыс қана емес, ол адамның эмоциясына, жадында қалған естеліктеріне, қоршаған ортаны тануына әсер ететін маңызды фактор.

Жалпы алғанда, иіс сезу семантикасы тілдік жүйенің маңызды элементтерінің бірі ретінде адам танымының ерекшеліктерін көрсетеді. Оның зерттелуі тіл мен мәдениет байланысын терең түсінуге, адамның когнитивтік қызметін талдауға мүмкіндік береді. Сондықтан иіс сезу семантикасын әрі қарай зерттеу лингвистика мен когнитивтік ғылымдар тұрғысынан өзекті болып қала береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1989. – 317 б.

2 Жуйкова М. В. Лінгво-психологічна характеристика прикметників та проблема їх лексикографічного опису. East European Journal of Psycholinguistics. Lutsk : Lesya Ukrainka Eastern European National University, 2018. Vol. 5 (1). С. 119–133.

3 Двизова А.В. Ситуация чувственного восприятия и способы ее языковой репрезентации в поэзии Б.Л. Пастернака: дис. ... канд. филол. наук. Томск, 2014. – 399 с.

4 Гейко Е.В. Смысловый тип пропозиции и его манифестация в современной русской речи (на материале высказываний,

содержащих информацию о запахах) : автореф. дис. ... канд. филол. наук. Омск, 1999. – 26 с.

5 Крюкова Л.Б., Хизниченко А.В. Семантика восприятия запаха и ее роль в формировании художественного образа пространства в поэтических текстах И. Бродского и Б. Пастернака // Новая Россия: традиции и инновации в языке и науке о языке : материалы докладов и сообщений Международной научной конференции (Москва-Екатеринбург, 28–30 сентября 2016 г.). Екатеринбург : Фабрика комиксов, 2016. – 443–451 с.

6 Демешкина Т.А., Верхотурова Н.А., Крюкова Л.Б., Курикова Н.В. Лингвистическое моделирование ситуации восприятия в региональном и общероссийском дискурсе. Томск : Изд-во Том. ун-та, 2006. – 193 с.

ҚАЗІРГІ МЕКТЕПТЕ ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

МЕЙРАМОВА Г. З.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, №36 лицей-мектебінің, Екібастұз қ.

*«Тіл жүректің айтқанына көнсе,
жалған шықпайды»*

Шәкәрім Құдайбердіұлы

Біз 21 ғасырда өмір сүріп жатырмыз. Жаңа уақыт қоғамға білім беруге жаңа көзқарасты талап етеді.

Қарапайым сабақты қалай ерекше етуге болады? Қызықсыз материалды қызықты етіп қалай ұсынуға болады? Қазіргі балалармен олардың тілімен қалай сөйлесу керек? Бұл бүгінгі таңда сыныпқа кірген әрбір мұғалімді мазалайтын сұрақтар.

Әрине, әркім бұл мәселені өзінше шешеді, өйткені қазіргі кезеңде баланың жеке тұлғасын қалыптастыру мен дамыту үшін сабақта материалды дәстүрлі түрде ұсыну жеткіліксіз. Көп жағдайда ол тек акпараттық блок ретінде беріледі.

Қазіргі уақытта қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімдеріне негізгі және жалпы білім берудің вариативті бағдарламаларының кең таңдауы ұсынылған. Алайда тәжірибе көрсеткендей, тек

мазмұнын өзгертіп, оқыту технологиясын сол қалпында қалдыру арқылы оң нәтижеге қол жеткізу мүмкін емес.

Қазіргі оқушы нені білуі керек, ал нені білуі міндетті емес? Біз қалай және неге үйретуіміз керек? Акпараттық және компьютерлік технологиялар дәуірінде қазіргі оқушы акпаратты әртүрлі көздерден алу мүмкіндігіне ие.

Қазіргі уақытта, біздің ойымызша, ойлау қабілеті мен оған деген қызығушылық мақсатты түрде жойылып жатыр. Қазіргі оқушылар классикалық әдебиетті мүлде оқымайды немесе қысқартылған нұсқада ғана оқиды.

Бала акпаратты барлық жерден ала алады. Мұндай жағдайда мұғалім не істеуі керек, қандай әрекет жасай алады? Біз әлеуметтік-мәдени ортаны өзгерте алмаймыз, сондықтан өзіміз өзгеруіміз керек. Қазіргі оқушының өзгеруіне әсер еткен қазіргі жағдайды зерттеу қажет.

Бала өте аз оқиды, сол себепті өзін білім әлеміне жат адамдай күй кешеді.

Бүгінде мұғалімнің алдында тұрған міндет оңай емес – оқушылардың шығармашылық қабілеттерін дамытуға жағдай жасау, білімді шығармашылық тұрғыдан қабылдау дағдыларын қалыптастыру, оларды өз бетінше ойлауға үйрету, қажеттіліктерін толық жүзеге асыруға көмектесу және пәндерді оқуға деген мотивациясын арттыру.

Қоғамымыздың болашағы бүгінде мектеп партасында отырған оқушылар екені даусыз. Сондықтан оқушылар тек мұғалім қойған сұрақтарға жауап беріп қана қоймай, материалды оқу барысында өздері де сұрақтар қоя білуі керек.

Жаңа инновациялық технологияларды қолдану бізге білім беру кеңістігінің шекарасын кеңейтуге мүмкіндік береді.

«Технология» ұғымы белгілі бір өндіріс саласындағы өндірістік процестер жиынтығы, сондай-ақ өндіріс әдістерінің ғылыми сипаттамасы ретінде түсіндіріледі. «Технология» ұғымы (грек тілінен: *tehnē* – өнер, шеберлік, қабілет; *logos* – ілім) қазіргі педагогикадағы ең кең таралған ұғымдардың бірі болып табылады.

Дамыта оқыту қағидаттары ең толық түрде проблемалық оқыту технологиясында жүзеге асырылады. Бұл технология әртүрлі деңгейдегі күрделілігі бар проблемалық тапсырмалар жүйесін қамтиды. Проблемалық оқытудың басты ерекшелігі – шығармашылық қабілеттерді дамытуға бағытталуы.

Проблемалық түсіндіру барысында эвристикалық әңгіме мен диалогтық әдістер қолданылады, олар әрбір келесі сұрақ алдыңғы сұрақпен байланысты болатындай және соған негізделетіндей етіп жоспарланады. Барлық сұрақтар мен оларға берілген жауаптар негізгі мәселені шешуге бағытталады.

Біз өз сабақтарымызда проблемалық тәсілді кезең-кезеңімен жүзеге асырамыз:

- 1-кезең. Проблеманы қабылдауға дайындық.
- 2-кезең. Проблемалық жағдай туғызу.
- 3-кезең. Проблеманы тұжырымдау.
- 4-кезең. Проблеманы шешу үдерісі.
- 5-кезең. Шешімнің дұрыстығын дәлелдеу.

Негізгі мектепте оқушыларға көбінесе түрлі өзіндік жұмыстарды тапсырамын.

5-сыныптан бастап олар мұндай тапсырмаларды үлкен қызығушылықпен және сенімділікпен орындай бастайды. Бұл түсінікті де – олар өздерін көрсетуге, өз көзқарасын білдіруге, іске шығармашылық тұрғыдан келуге ұмтылады. Мұның бәрі өзіндік жұмысты тартымды етеді. Сондықтан ауқымды жеке жобаларды орындау іс жүзінде барлық оқушыларға қолжетімді.

Жобалау әдісі XX ғасырдың басында АҚШ-та пайда болды. Оның негізін қалаушы – американдық философ-прагматик, психолог және педагог Джон Дьюи деп саналады, дегенмен ол өз еңбектерінде «жоба» сөзін қолданбаған. Жобалау әдісінің негізгі мақсаты – оқушылардың білімге деген қызығушылығын арттыру және осы білімді мектептен тыс нақты мәселелерді шешуге қолдануға үйрету.

Қазіргі таңда «жаңа білім беру технологиялары» ұғымы жобалау әдісінің елестету мүмкін емес. Бұл әдістің біз үшін қызықты тұсы – тақырып таңдау мүмкіндігінің ерекше кең болуы. Қазақ тілі сабақтарында ол ең күтпеген презентация формаларын пайдалануға мүмкіндік береді.

Менің ойымша, жобалық жұмыс – заманауи ақпараттық технологияларды, тұлғаға бағытталған оқытуды және оқушылардың өзіндік жұмысын үйлестірудің ең тиімді тәсілдерінің бірі. Ең бастысы – жобалау әдісін сабақ құрылымына дұрыс енгізу жолдарын ойластыру.

Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) енгізу дамыта оқыту идеясын жүзеге асыруға, сабақтың қарқынын арттыруға, жұмыс уақытының шығындарын барынша азайтуға, өзіндік жұмыс көлемін

көбейтуге (сабақта да, үй тапсырмасын орындау кезінде де), сондай-ақ сабақты жарқын әрі қызықты етуге мүмкіндік береді.

Компьютер орфографиялық және пунктуациялық ережелерді саналы түрде меңгеру үшін қолайлы жағдай жасауға кең мүмкіндіктер береді. Қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарына арналған презентацияларымда түрлі көрнекі құралдарды – кестелер, сызбалар, тірек конспектілерін қолданамын. Оқушыларға олардың кейбірін толықтыруды немесе жетіспейтін бөліктерін жасауды ұсынып, сабақ басында нақты мақсат қоямын.

Кроссвордтарды, иллюстрацияларды, суреттерді қолдану оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын арттырады, оны қызықты етеді. Ғаламтор желісін пайдалана отырып, оқушылар орындай алатын бірнеше жұмыс түрін ұсынамын:

1. Белгілі бір әдеби бағыттағы ақын немесе жазушының шығармашылығы немесе кез келген әдеби шығарма бойынша пікір табу.

2. Тақырып бойынша мультимедиялық презентация жасау.

3. Тақырыпқа сай суреттер мен фотосуреттер таңдап, оларға түсініктеме жазу.

4. Алдағы сабақта қарастырылатын ақындардың тақырыптық немесе ең ұнаған өлеңдерін жинақтау.

5. Сөздік жұмысын дайындау. Қазіргі уақытта ғаламторда әртүрлі сөздіктер, анықтамалықтар мен энциклопедиялар бар.

6. Тақырып бойынша баяндамалар мен рефераттар дайындау. Бұл – ең оңай жұмыс түрі емес.

Сондай-ақ, біз әдебиет сабақтарына музыкалық сүйемелдеу таңдау үшін де ғаламторды қолданамыз. Сирек қолданғанымызбен, қажетті материалды табуға болады.

XI ғасыр. Білім беру жүйесінің дамуы, қоғамның демократиялануы педагогтардың озық инновациялық технологияларды барынша пайдалануға деген ұмтылысын арттырады. Өзін-өзі таныту, өзін-өзі тәрбиелеу, өзіндік белсенділік және тұлғаның өмірде өзін-өзі жүзеге асыруы – мектептегі педагогикалық үдерісті ұйымдастырудың негізгі бағытына айналу. Әрбір баланың жеке тұлғасын дамыту оны қоршаған ортамен бірлескен әрекетке белсенді түрде тартуды талап етеді.

Осылайша, қазіргі білім беру тәжірибесінде ең жиі қолданылатын әдістердің бірі – интерактивті оқыту әдістері. Олар оқытудың ең тиімді тәсілдерінің бірі болып саналады және пәнді меңгеру сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

Интерактивті әдістер арқылы оқытудың нәтижесі – оқушы тек белгілі бір білім жиынтығын алып қана қоймай, оны өзіне және айналасындағыларға тиімді қолдана білуімен ерекшеленеді. Ол қоршаған ортаға оңай бейімделіп, алған білімін, дағдылары мен қабілеттерін өмірдің кез келген саласында еркін пайдалана алады.

Мектеп пен қоғам – біртұтас. Қазіргі уақытта сыныптарда болашақ ұрпақ қалыптасуда, олар экономиканың жаңа қарқыны мен сапалы даму жолдарын игеруге, қоғамдық қатынастарды өзгертуді жалғастыруға және өз мемлекетінің тағдыры үшін жауапкершілік алуға тиіс.

Қорыта келе айтарым, ең дұрыс шешім – ымыралы жолдарды іздеу. Бүгінде қазақ тілін ғаламтор арқылы, арнайы білім беру сайттарын пайдалана отырып оқыту барған сайын өзекті болуда. Бұл әдіс шын мәнінде тиімді, ең бастысы – оқушы үшін қызықты.

Сонымен қатар, баламен және оның достарымен бірге шарадалар мен викториналар түріндегі білім беру ойындарын өткізу пайдалы болмақ. Мұны міндетті түрде мұғалім ұйымдастыруы шарт емес. Осындай ойын-сауық түрлерін балалар мерекесінде ата-аналар да ұйымдастыра алады.

Қорытындылай келе, біртуарт жазушы Ғабит Мүсіреповтің мына сөзін келтіргім келеді:

«Ана тілі дегеніміз – сол тілді жасаған, жасап келе жатқан халықтың баяғысын да, бүгінгісін де, болашағын да танытатын, сол халықтың мәңгілік ғұмырының айнасы».

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Әлімханұлы Ж. Қазақ тілін оқыту әдістемесі. – Алматы: Ана тілі, 2003.

2 Жұбанова М. Қазақ әдебиетін оқыту әдістемесі. – Алматы: Білім, 2015.

3 Қайырбекова А. Цифрлық технологияларды қазақ тілі сабақтарында пайдалану жолдары. – Астана, 2021.

РОМАН, УАҚЫТ ЖӘНЕ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚ

МУКАНОВА Н. У.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Әрбір туынды өз жаңалығымен дүниеге келсе де, бұдан бұрынғы замандарда жазылған шығармалардан әрі алшақтап, әрі оған жақын тұрады. Кеңестік саясат үстемдік құрып тұрған уақытта да сөз өнері бүгіннің ғана жалаң ұранына айналмай, ұзақ дәуірлердің мәңгілік талаптарына жауап беретіндей жол-жоба іздестіріп, көркемдік мәтін астарына өміршең сыр, ақиқат асуына бастауы мүмкін ой мен сезім, түйсік болжамдарын шебер жымдастыра отырғанын аңғарамыз.

Поэзия жанрларының дүлдүлі саналатын қазақ әдебиеті классиктерінің бірі Ілияс Жансүгіровтің проза саласындағы дүниелері біралуан. Ақындығының тасасында жазушының қара сөздері көзге түспей, негізгі әңгіменің бел ортасынан орын алмай жүрді. Ал 1930 жылдары жарық көрген «Жолдастар» романы [1] өз дәуірі ғана емес, жалпы ұлттық эпикалық ойлау жүйесіндегі сонылығы, батылдылығымен әрдайым жаңашыл мәнін жоғалтқан емес. Зерттеушілер І. Жансүгіров дарынының тағы бір құнарлы қырына кейіндеп мән бере бастады.

Шығармадан үзінділер 1934 жылы «Әдебиет майданы» журналында жарық көре бастады да, келесі жылы жеке кітап болып шықты. Роман қолжазбасы сақталған. Қаламгердің «Повесть о жизни и революционной деятельности казахского инженера Мардана» деген аннотация, «Сатан» повесінің эскиздерін, М. Тәтімов естеліктерін қалдыруы бұл көркем туындының іргелі түрдегі жалғасы жазылмағынан хабар береді.

Роман өз уақыты үшін тың да аса зәру тақырыпқа барудың ұтымды жолдарын қарастырады. Ол үшін автор ең алдымен архитектуралық жұлге қалыптастырумен шұғылданады. Әдеттегідей уақыт пен кеңістік межелерін алмастырусыз, бірнеше тартыстық желілерді қатар дамытып, түйістіріп отыратын сюжет композициясына тосын өзгеріс әкелінеді. Прологтан басқа «Бастау», «Ағын», «Толқын», «Тасқын» тәрізді төрт тарау сол мезгілдегі оқиға барысы мен оның заманалық мәнін түспалдауға тиіс символикалық стиль үрдісіне айғақ. Мысалы, пролог қанша талантты жазылғанымен, саяси дақпырт үстемдігін мойындау, соны дәріптеушілерге еліктеу үлгісін танытпақ. Тарихи контексте

мұны тапқыр жетістік санаймыз: «Па, шіркін! Соғып тұрған жаздың желі – қоңыр ескек екен ғой! Соқ, соқ, Алтын күрегім! Серпе соқ!

Қашанғы қырды басқан соқыр тұман серпілсінші! Соқ, Алтынкүрегім... күре даланы! Көптен көздей тесік тастамай, даланы басып жатқан шірік қар көк соқталансын... сорғала жаздың жауыны... сорғала!... Самарқанның көк тасы жібіп, сары даланың суы сарқырасын! Алты ай қыстай ауырған қара жер терлеп, сел-сел болсын! Жүйе-жүйесі босасын!...

Соқ, соқ, қоңыр ескек! Саған төсімді ашып, бір сүйсінейін! Саған ел сүйсініп, қыр исінсін!...».

Бұдан соң қызыл түсті аспан реңі, қызыл туға қатысты публицистикалық астарлы (мағынаның түрлі қыры), коннотациялар бар. Мәтіндегі денотативтік (нысандық) арна төңкеріс табиғатын біржақты жағымды әсермен қабылдауға тіреледі. Ол тарихи уақыт контекстімен тығыз қабысады, қайшылық жоқ. Кейінгі, оның ішінде ғасырлар тоғысындағы уақыт асуынан көз салғанда да, автор толғанысындағы ой, сезім ырғақтарының әлеуметтік уақыт болмысына лайықты қалып табу арқылы эстетикалық талғам үйлесімі бой түзегендей.

Ұзақ заманалар бойы, оның ішінде Ресей патшалығына бодандық кезеңіндегі қазақ халқының жеке бас тәуелсіздігінен айрылуы XX ғасырдың алғашқы дәуірінде қоғамдық жүйені мойындамауға әкеліп соқты. 1916 жылы екінші дүниежүзілік соғысқа дала ұландарынан әскер жинау қырдағы ел наразылығын асқындырып жіберді. «Жолдастар» романы ұлт-азаттық көтерілісі, қазан төңкерісі әлемдік буржуазияға ғана емес, сахарадағы феодал рәсіміндегі бай-саудагерлердің имандылық шарттарынан аттап, мейманасы тасуына қарсы ұйымдастырылғандай құбылыс болғанына көз жеткізеді. Оған ел ішіндегі әлеуметтік өмір мысалдары аса мол еді.

І. Жансүгіров социалистік заңдылықтарды жалаң дәріптеуге ден қоймайды, бірақ қыр тіршілігіндегі материалдық игілік иелерінің қоғамдық мәртебесі төмен субъектілерге моральдық үстемдік құру салтына наразы. Жазушының мақсаты – зорлық, әділетсіздік атаулының барлық түрімен келіспеу, осы ниетін көркемдік модельдер даралығын ашу арқылы мейлінше нақтылау, сол ретпен ортақ ұждандық құндылықтарды сипаттауға ұмтылыс.

Бүгінгі демократиялық егемен қоғам көзімен сараптағанда, Ілияс Жансүгіровтің шығармадағы негізгі ой аңсары әлеуметтік тапсырысты ескермеген, тіпті ескеріп отырған жағдайдың өзінде

саяси түбегейліктен этномәдени дискурстерді жоғары қояды. Мұндай стильдік белгілерді «Жолдастардың» тұрмыстық-әлеуметтік кеңістіктегі характерологиялық ұстанымдарынан анық байқаймыз.

Романдағы әр тарау сюжеттік дамуға сәйкес жеке тақырыпшаларға жіктелген. Олар суреттелер құбылыстың мәнін эмоционалдық жігермен түрлендіре ашу нәтижесінде фабулалық драматизмге күш қосады.

«Бастау» деген тұтас тараудың бас кейіпкері – қойшы Сатан. Бұғанасы қатпаған бозиек баланың отбасындағы ауыр тауқымет бүкіл кедей қауымға тән тіршілік атрибуттарына толы. Ағасы Тәжидің інісін жалшылыққа беруі амалы жоқтықтан. Саудагер Құсайынның «Ақвекселі» де – қулық. Өмір сүрудің басқа жолын білмейтін, бар табысы малдың ағы мен ет-жүніне тірелген ауыл тұрғындарының көпшілігі осы кәсібін де ойдағыдай жүргізе алмайды. Кәсіпкер Құсайын аңқауға ауру қойларын бағуды табыстап, соңынан қарызға байлап, жұртшылықтың көз жасынан олжа жасайды. Қарыздың төлеуі – Сатанның еріксіз бодандығы. Ел ішінде өзге әрекеттің негізі қаланбаған. Күштінің нашарды торға салуы қиын емес. Дәстүрлі салт. Сатан кітаптағы басқа қаһармандардың алды болып азаматтық теңсіздік туралы қаламгер концептінің тәжірибедегі көрінісі ыңғайында шынайы бейнеленеді.

Романда авторлық тұлғаның белсенділігі айқын. Ол қатыспайтын, араласпайтын көркемдік уақыт пен кеңістік жоқ. Жазушы феноменінен бөлініп шығып отыратын автор-баяндаушы дара субъектілердің ішкі, сыртқы өмірлері, объективті дүниені түгел тұтас бірлікте көріп, бағамдауға бейім. Толық араласып кетпегенмен, әңгімеші-кейіпкердің айналасынан автор-баяндаушы табылады. Олардың негізгі эстетикалық-нарративтік функцияларды атқарудағы интенционалдық аяларында алшақтық кездеспейді. Автор белсенділігінің анық ұлттық нышаны – юмор. І. Жансүгіровке байланысты бұл категория – талант ерекшелігі ғана емес, дүниені сезіну, қабылдаудағы ментальдық сипаттарға сыншыл назар сала бағалаудың жемісі. Өзі шыққан, өзіне таныс, жете зерттеген ортаның этнопсихологиялық айшықтары қаламгер тарапынан үнемі күлкілік әсер серпінімен бедерленеді. Күлкі біреулерді мазақ ету, табалау тұрғысынан емес, бәріне көну, көнгенін ауырсынбауға, ертенге үмітін өшірмеуге құлықты ұлттың ынта-қажырын молынан елестетеді.

Сатан шырғалаңына қатысты түрлі этномәдени көріністермен бірге дәстүрлі ғұрыпқа қайшылық сәттері суреттелген. Шалматай қажы мен тоқалы Нәзипа, Фазыл мұғалім арасындағы қарым-қатынастардағы өзгешелік – тартыстың шешімі. Күнәсі үшін жас әйелді барлық қазақы ережемен жазалау жүзеге асатын еді. Еріне опасыздыққа барған сұлу тоқалды құтқаратын – әке беделі, Мысықбай. Сатан мұнда адамгершілік жолында табиғи қадамға барады. Мәселенің бейбіт аяқталуы – сирек құбылыс. Өз қолымен жасаған ағаттықты өзі ақтайтын – тағы да байлық.

Ақ табан ат, тамырлық әдетке бой алдырмағаны үшін де жер қауып қалатындай Ыдырыс – Шалматай дауында Сатан – әккі барымташы.

Онысы, – ұққан адамдарға, – әділетсіздікке қарсы әділетсіздік. Бұл – орындаушы ғана. Кінәлі – ынсап пен байлық. Ал жазушы барымтаның өнер ретіндегі әсем қырларын суреткерлік нақышпен өрнектейді.

Шығарманың кеңістік өлшемі Арқа, Жетісу, Баянауыл, Семей, Омбы, Сібір, Рига тәрізді мекендерді қамтып жатыр. Тағдыр жолы ұқсас Сатан, Мәмбет (Шеркеш Қали), Мардан, Ғазбекқара, Нұраділ сияқты қазақтың жұмыскер – шаруа жастары бастан кешкен ахуал, сөз жоқ, қазан төңкерісіне қосылу үшін дәйекті себептер тауып берері күмәнсіз. Кемеде, қырда жүк тасып, темір жол салып, шахта қазып, қайсыбірі (Мардан) майданға қатысып, адам еркі үшін күресу тәсілдерін меңгереді. Жалшылық өмірдің қызығы мен азабын Мәмбет пен Мардан да тартады. Жүніс байдың қызы, Садық байдың келіні, Үсейін байдың тоқалымен әр кезде көңіл тауып, қорлық тіршіліктің тәтті тылсымын тататын Мардан жердің үсті мен астындағы ауыр құрылыстарда қайтпас мінезінен көп азап тартады. Тізесі батқандармен қатты ұстасуға да бейімі – Мардан.

Ел дәстүріндегі қыз айттыру салтын Мәмбет қабылдамайды. Бір еңбек үстінде кездескен орыс қызы – Катяға үйленеді. Ал ауылдағы қазақ қызын теңсіз некеден құтқара алмай қиналады. Революцияға қатысқан болашақ ұлт зиялыларының образына дайындық бар. Зерттеушілер Мәмбеттің түп бейнесіне Мұхаметқали Тәтімов өмірінің желі тартуын мегзейді. Жазушы Қоянды жәрменкесі, ұлт-азаттық көтерілісі туралы деректі әңгімелер, халық өлеңдерін, естеліктер жинағаны мәлім. Мәмбет арқылы ой-сана интеграциясы нақты мәліметпен көрініс береді. Ал елден келіп, қала ғұрпына мидай араласқан, той-томалақ, серуен, жиын-таластың әр түрін таныған жоғарыдағы жастардың бәрі де саяси есею сатыларынан

өтеді. Ұрлық-қарлық, бұзықтық, алдау-арбау жағынан өзге жұрттан асып түсетін Омар – қазақ әдебиетінде әлі кеңінен сараптала қоймаған, ісі оғаш болса да, кәсібі тосын тұлға. Омар, алайда, жолдастарын далаға тастамайды. Төбелес, жанжал, тонау төңкеріс тетіктерінің бірі болғанын І. Жансүгіров батыл баяндайды. Оған Омбыдағы талан-тараж болған миллионер Гронның магазині, шолақ Шалғынбайдың қулығы, Сібір генерал-губернаторы Сухомлиновтың пұшайман болып, тұтқынға алынуы, Михайлов, Орлов, Ловкова тәрізді орыс кәсіби революционерлерінің елді қожайындармен шағыстыра отырып, жабылып, сақтықпен, төзіммен қақтығысуға үйретуі біршама дәлел. Уақыт заңдылығы солай. Ақ пен қараны ажырату оңай емес.

Романда Ленин есімі, Угар Жәнібеков, Қажымұқан, ақын әрі батыр Тәуке іспетті нақты тарихи тұлғалар туралы эпизодтар баяндау ракурстары, заман рәсімін таңбалау, қоғамдық атмосфера сипатын ашу тұрғысынан әбден қызықты.

Қайсыбіреулерге ұры, зорлықшыл, енді біреулерге ер мінез, адал, өжет жанды Тәуке қазақ даласындағы теңдік үшін күрес тек революциялық ыңғайда емес, дәстүрлі серілік, даралық мақсаттар жолымен де өрістегенін аңғартады.

Тәуке мен серіктері Құсайын төреге қысастарын мүлде қылмыс санауға жоқ. Кейіннен аяныш білдіріп, қаталдық жасамағанына өкінеді. Ол – заң тұрғысынан айыпты, әлемдік әділет қағидалары бойынша осы әрекет үшін соншалық кінәлі емес. В. Дубровский өмірін еске түсіретіндей ахуал. Өркениеттер тәжірибесіне негізделген асау дала философиясы.

«Жолдастарда» Уақытша үкімет пен Кеңес өкіметінің орнауы аралығындағы жағдайлар Аяпберген шалдың арызы, Асылбек пен Кемелбек болыстың мирасқорлық саясаты, адвокат Субай, Қазақ комитетінің өкілі, «Үш жүз» қоғамы төңірегіндегі ықшам көріністермен қамтылған.

«Сіздің партия не? - деді Байғарау.

- «Үш жүз». Кәдімгі өзіміздің үш жүз. Өзіміздің партия атынан құрылтай сайлауына жеке спискі кіргізбекшіміз. Осы Омбының бір-екі грузигін, обизательно құрылтай сайлауына депутат қылдырам. Петроградқа барасындар», - деді». Субайдың тілімен айтқанда «Анау ақсүйек Ғалихандардың ашып жатқан «алаш» атты партиясына бұл – қарсы партия» [2].

Осы тәрізді замана алдында тұрған сан алуан әлеуметтік тартыс-талас, адасу, өкіну, бекіну шақтарын жүйелеп бейнелеуге

үлгірмесе де, Илияс Жансүгіров қазақ даласындағы аса зор тарихи құбылыстың туу табиғатын ұлт өмірі негізінде көркемдік эпикалық ой қуатымен шынайы кестелеп береді. Жалғасы жазылмаған дүниені тәмамдалған кітаптай қабылдауға болады. Лирикалық элементтер, әлқисса (сказ) дәстүрі, өткір тенеу, эпитет, метафораларға құрылатын пішіндеме, сөйлеу үлгілері, түрлі жаргондар, асып-төгіліп жататын, үдей түсіп, тыншу таппайтын халықтық өзіл дәстүрінің өзгеше талантты өрнегі даусыз дарынды қаламгер романындағы этнопсихологиялық қайнар-тыныстардың сарқылмас молдығына айғақ. «Жолдастар» жазушының әлі құлашын жазып бітпеген айшықты романистік өнерін, қазақ прозасының батыл, аршынды қадамдарын танытты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Жансүгіров І. Жолдастар (Роман). – Алматы-Қазан : «Қазмемкөркемәдеббас», 1935. – 583 б.

2 Жансүгіров І. Бес томдық шығармалар жинағы. – Алматы : «Жазушы», 1987. – Т. 3. – 472 б.

ОҚЫТУДА ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНЫМДЫҚ ТӘСІЛДІ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ

МУСАЕВА М. А.

магистрант, Марғұлан университеті, Павлодар қ.

ЕРҒАЛИЕВ Қ. С.

ғылыми жетекші, ф.ғ.к., профессор, Марғұлан университеті, Павлодар қ.

Оқытудағы лингвомәдениеттанымдық тәсіл – бұл тілді оқытуда қолданылатын лингвистикалық және мәдени аспектілердің интеграциясы. Лингвомәдениеттанымдық тәсілдің аясында қазақ тілін оқытудың өзіндік ерекшелігі бар. Мұнда қазақ тілі орыс тілді немесе шет тілді аудиторияда оқытылғандағы ерекшелік. Негізгі компонент – мәдени тілдік бірліктер (лингвокультура) және лингвомәдениеттану. Осы ұғымдарға анықтама бере кететін болсақ, Суворова М.А. төмендегі анықтаманы береді. :«Лингвокультура – особая единица, включающая сегменты не только языка (языкового значения), но и культуры (внеязыкового культурного смысла), репрезентируемые соответствующим знаком [1, 19 б.].

Лингвомәдениеттану – сөздік құрамдағы заттық және рухани мәдениет атауларының халыққа тән ерекшелігі мен ұлттық

өзгешеліктерін, лингвокультурамалардың қарапайым ауызекі тілде қолданылуын, фразеологизм бойында тұрақталуын өзге тілдердегі ұқсас баламаларымен салғастыра отырып, синхронды немесе диахронды зерттеу [2, 505 б.].

Лингвокультура құрылымы тілдік бірліктің құрамына қарағанда күрделі, өйткені ол мәдени және танымдық мазмұнды да қамтиды. Лингвокультура бір сөзден, сөз тіркесінен немесе тіпті тіл тасымалдаушыларының белгілі мәтіннің тұтас үзіндісінен тұруы мүмкін (этнографизмдер, ескіліктер, т.б. этнодеректер мәдени-рухани байлықтың бір көзін құрайды). Осы тұрғыда ғылыми парадигма ретінде жеке бірлік емес, лингвомәдениеттің терең семантикалық мазмұнын көрсететін ұлттық мәдениеттің тұтас ауқымы алынады.

Демек, лингвокультура – белгілі бір тілдік қауымдастыққа тән мәдени мағынасы бар тіл бірлігі. Лингвокультура тілдік элементтерді (сөздер, сөз тіркестері, бейнелі тіркестер) және олармен байланысты мәдени, тарихи, әлеуметтік немесе этникалық ерекшеліктерді қамтиды. Бұл ұғым ана тілінде сөйлейтіндердің ақиқатты қабылдау және түсіну ерекшелігін көрсете отырып, тілдік және мәдени компоненттерді құрайды.

Лингвокультураға:

1 Лексикалық – белгілі бір мәдени шындыққа байланысты сөздер немесе тілдік бірліктер жатады. Мысалы, қазақ тіліндегі «Айналайын», «Қара шаңырақ» - қазақ дәстүрімен байланысты мәдени мағынаға ие тілдік бірліктер.

2 Фразеологиялық – мәдени негізі бар тұрақты тіркестер көрсете алады.

3 Семантикалық – контекстке байланысты бірнеше мағынаға ие болуы мүмкін сөздер және олардың бірі мәдени шындықпен байланысты (мысалы, «жан» сөзі тек органды ғана емес, мәдени контексттегі рухани мәнді де білдіруі мүмкін).

Сонымен, лингвокультура – бұл тек тілдік бірлік ғана емес, тіл мен мәдениет арасындағы «көпір», бұл тіл иесінің дүниетанымдық ерекшеліктерін көрсетеді.

Соңғы кезде мәдениетаралық коммуникацияның дамуымен лингвомәдениеттаным қазіргі білім берудің маңызды құрамдас бөлігіне айналып отыр. Бұл тәсіл оқушылардың тілдік дағдыларын қалыптастыруға ғана емес, сонымен қатар тіл иесінің мәдени ерекшеліктерін терең түсінуге бағыттала отыр.

Оқытуда лингвомәдениеттанымдық тәсілді енгізудің тиімділігі, осы тәсіл аясында тілді тиімді игеруге бағытталған тиісті әдістерді таңдау мәселесі туындайды. Лингвомәдениет тәсілін жүзеге асыру білім алушыларға мәдени контекстерді жақсырақ қабылдауға және түсіндіруге мүмкіндік береді, бұл олардың тілдік коммуникативтік қабілеттерін айтарлықтай арттырады және білім алушылардың мәдениетаралық құзыреттілігін дамытуға ықпал етеді, сондай-ақ сөйлесу кезінде туындауы мүмкін мәдени кедергілердің алдын алуға көмектеседі.

Оқытудағы лингвомәдениеттанымдық тәсілдің негізгі мақсаты – білім алушылардың жұмсалымдағы тілдің мәдени ақиқаттарын ескере отырып, берілетін ақпаратты қабылдау және барабар түсіндіру қабілетін дамыту. Ол үшін бірнеше негізгі міндеттерді шешу қажет:

- Мәдениетаралық құзыреттілікті дамыту. Бұл тілді қарым-қатынас құралы ретінде ғана емес, сонымен қатар әртүрлі жағдайларда тілді қолдануға әсер ететін мәдени ерекшеліктерді түсіну қабілеті.

- Әлеуметтік нормалар мен дәстүрлерді меңгеру. Тілді үйрену лексика мен грамматикалық құрылымдарды таңдауға әсер ететін негізгі әлеуметтік және мәдени кодтармен танысуды қамтуы керек.

- Мәдени айырмашылықтарды қабылдауға сыни көзқарасты қалыптастыру. Білім алушылар мәдени айырмашылықтарды түсінуді ғана емес, құрметтеуді де, стереотиптен аулақ болуды үйренуі керек.

Аталмыш мақсатқа жету үшін лингвомәдениеттанымдық тәсілді жүзеге асыру принциптерін анықтау қажет. Біздің зерттеуімізде біз Ш. Оразбаева [3], Е.И. Пассов [4], Н. Уәли [5] сияқты ғалымдар сипаттаған тіл мен мәдениетті интеграциялық зерттеу принциптеріне сүйенетін боламыз. Тілді оқытуда лингвомәдениеттанымдық тәсілді жүзеге асырудың бес негізгі принципі бар екеніне көз жеткіземіз:

- 1) мәдени әртүрлілік принципі; бұл принцип оқу мақсатында пайдалану үшін лингвомәдени материалды іріктеуге негіз болды. Бұл қағида материалды таңдау кезінде материалдың құндылығы сияқты факторды ескеру қажет екенін білдіреді. Таңдалған материал білім алушылардың мәдени мұрамен, мәдениеттердің әртүрлілігімен, мәдени өзара әрекеттесуімен және әлемдік мәдениетпен одан әрі тереңірек танысуға деген ұмтылысын оятуы керек;

- 2) мәдениеттер диалогы принципі; Бұл принцип білім алушыларда екіжақты көзқарасты, төзімділікті және бөгде мәдениетке ашықтықты, мәдени сезімталдықты және басқа мәдениеттермен өзара қарым-қатынас жасауға ұмтылысты дамытуға бағытталған. Бұл принцип әсіресе салыстырмалы талдауда және екі мәдениетті олардың тікелей және жанама әсері тұрғысынан параллельді зерттеуде айқын байқалады.

- 3) проблемалық міндеттердің үстемдік ету принципі; Принцип лингвомәдениеттануды оқытудың арнайы моделін құру мақсатын көздейді. Оқыту үдерісіндегі мұндай модель: білім алушылардың мәдени сипаттағы алынған ақпаратты жинау және өңдеу қабілеттерін дамытуға ықпал етуі; білім алушыларды мәдениетті әртүрлі тәсілдермен түсіндіруге үйретуі тиіс;

- 4) екі тілді салғастыра оқыту принципі; Осы күнге дейін ғылыми ортада шет тілі сабақтарында ана тіліне жүгінуге қатысты даулар бар. Кейбіреулер ана тілін қолданбай шет тіліне толық ену ғана шет тілінің коммуникативтік құзыреттілігін тиімді қалыптастыруға ықпал етеді деп санайды. Басқалары ана тілін сабақта қолдану керек деп санайды. Оны қолдану мәдениетті оқыту кезінде шет тілін оқыту сияқты аспектілердің – оқу, тәрбие, білім беру және дамытудың жүзеге асырылатындығына негізделген;

- 5) білім алушылардың пәнаралық білімі мен іскерлігіне сүйенуді өзектендіру принципі; бұл принцип қоғамдық - гуманитарлық пәндерді кешенді зерделеуді талап етеді. Мәдениеттану, әлеуметтану, тіл тарихы, мәдениетаралық қарым-қатынас және басқалары сияқты пәндерді өзара қарым-қатынаста оқыту керек.

Сондықтан лингвомәдениеттанымдық тәсілді жүзеге асыру үшін лингвистикалық және мәдени білімнің интеграциясына ықпал ететін жұмыстың әртүрлі әдістері мен нысандарын қолдану маңызды. Мысалы:

- Контекстік тапсырмалар және рөлдік ойындар. Мәдени ерекшеліктерді көрсететін жағдаяттарды қосу білім алушыларға тілді нақты мәдени контексте қалай қолдану керектігін түсінуге көмектеседі. Мысалы, рөлдік ойындарды ұйымдастыруға болады, онда білім алушылар қазақ мәдениетін көрсететін әртүрлі әлеуметтік рөлдерді ойнауы керек.

- Шынайы мәтіндермен және медиамен жұмыс. Фильмдер, жарнамалық роликтер, БАҚ мақалалары және әдеби шығармалар сияқты қазақ тілінде сөйлейтіндер түсірген мәтіндерді зерделеу

білім алушыларға нақты тілдік ортамен танысуға және тіл мен мәдениеттің бір-бірімен байланысын көруге көмектеседі.

- Мәдени рәміздерді зерделеу. Қазақ тілін оқытуда Ұлттық рәміздермен, мерекелермен, әдет-ғұрыптармен, өнермен, фольклормен, сондай-ақ мәдениеттің осы элементтерінің тілдік көрініске қалай әсер ететіндігімен танысу қамтылуы керек.

- Салыстырмалы-салғастырмалы талдауларды қолдану. Әр түрлі елдердің мәдени және тілдік ерекшеліктерін салыстыру оқушыларға әр мәдениеттің ерекшеліктерін тереңірек түсінуге көмектесетін айырмашылықтар мен ұқсастықтарды көруге мүмкіндік береді.

Тәжірибеде лингвомәдениеттанымдық тәсілді жүзеге асыру оқытудың әртүрлі аспектілерінде көрінуі мүмкін. Бірнеше мысалды қарастырайық:

- Жобалау жұмыстары. Оқушылар ел мәдениетінің әртүрлі аспектілерін, зерттелетін тілді, мысалы, мереке тарихын, дәстүрлерді, отбасылық қатынастардың ерекшеліктерін немесе әйелдің қоғамдағы рөлін зерттейтін жобалар жасай алады.

- Фестивальдар мен мәдени іс-шаралар. Тақырыптық кештер, аспаздық фестивальдар немесе театр қойылымдары сияқты тіл мәдениеті туралы білімдерін көрсете алатын іс-шараларды ұйымдастыру оқудың тамаша түрі болуы мүмкін.

- Интерактивті сабақтар. Қалаларға виртуалды экскурсиялар, халықаралық бейнеконференцияларға қатысу, ойындар, конкурстар сияқты интерактивті элементтер арқылы тілді оқыту оқушыларға тілді үйреніп қана қоймай, мәдениетті іс жүзінде сезінуге мүмкіндік береді.

Лингвомәдениеттанымдық тәсілдің барлық артықшылықтарына қарамастан, оны білім беру процесіне енгізу бірқатар қиындықтарды тудырады. Негізгі проблемалардың бірі – тілдік және мәдени аспектілерді жан-жақты қамтитын оқу материалдарының жетіспеушілігі. Сонымен қатар, ұстаздар жоғары тілдік білімге ие болып қана қоймай, сонымен қатар мәдениетті терең түсінуі керек, ол қосымша дайындықты қажет ететіні белгілі. Дегенмен, технологияның дамуымен және курстарды, вебинарларды, сондай-ақ ана тілінде сөйлейтіндермен қарым-қатынас жасау мүмкіндіктерін алатын болсақ, онлайн ресурстардың қолжетімділігінің артуымен оқытуда лингвомәдениет тәсілін жүзеге асыру оңайырақ болады.

Шет тілдерін оқытуда лингвомәдениет тәсілін жүзеге асыру қазіргі білім беру процесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл

білім алушыларда лексикалық және грамматикалық нормаларды ғана емес, сонымен қатар мәдени контексттерді түсінуді қамтитын кешенді білімді қалыптастыруға ықпал етеді. Бұл оқыту сапасын жақсартып қана қоймайды, сонымен қатар жаһандану мен мәдениетаралық өзара әрекеттесу жағдайында өте маңызды болып табылатын басқа мәдениеттерге төзімділік пен құрметтің қалыптасуына ықпал етеді.

Қорыта келгенде, қазақ тілін өзге тілді аудиторияда оқытуда лингвомәдениеттанымдық тәсілін жүзеге асыру қазіргі білім беру процесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл білім алушыларда лексикалық және грамматикалық нормаларды ғана емес, сонымен қатар мәдени контексттерді түсінуді қамтитын кешенді білімді қалыптастыруға ықпал етеді. Бұл оқыту сапасын жақсартып қана қоймайды, сонымен қатар жаһандану мен мәдениетаралық өзара қарым-қатынас жағдайында өте маңызды болып табылатын толеранттылық пен құрметтің қалыптасуына ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Суворова М. А. Лингвокультурологический подход в обучении иностранным языкам студентов старших курсов: 13.00.02 «Теория и методика обучения и воспитания (по областям и уровням образования)» дис. ... канд. пед. наук / М. А. Суворова. – Улан-Удэ, 2000. – 158 с. – URL: <https://www.dissercat.com/content/lingvokulturologicheskii-podkhod-v-obuchenii-inostrannym-yazykam-studentov-starshikh-kursov> (қаралған күн 12.02.2025)

2 Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы : «Абзал-Ай», 2014. - 648 б.

3 Оразбаева Ф. Тілдік қатынас негіздері: Оқулық. – Алматы: Print-S, 2005. – 147 б.

4 Пассов Е.И. Основы коммуникативной методики обучения иностранному общению / Е.И. Пассов. – М.: Просвещение, 1998. – 312 с.

5 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Филол. ғылым. докт. дәрежесін алу үшін дайынд. дис. - Алматы, 2007.-332 б

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІ ЗЕРТТЕУДЕГІ ЛИНГВОМӘДЕНИ ҰСТАНЫМ

МУСАЕВА М. А.

магистрант, Ә. Марғұлан университеті, Павлодар қ.

ЕРҒАЛИЕВ Қ. С.

ғылыми жетекші, ф.ғ.к., профессор, Ә. Марғұлан университеті, Павлодар қ.

Фразеология тілді зерттеудің маңызды аспектісін көрсетеді және оны зерттеу мәдениет контекстінде ерекше мәнге ие тұрақты тіркестер мен идиомаларды талдаумен тығыз байланысты. Лингвомәдени ұстаным фразеологизмдерді зерттеуде айтарлықтай кең құлаш жаюда. Оның себебі де бар, ол тіл мен мәдениеттің өзара байланысына назар аударады, тіл иесінің дүниетанымын, құндылықтары мен өмір ерекшеліктерін анықтайды.

Профессор Ә. Қайдар өз еңбегінде «этнос», «тіл» деген ауқымды, кең ұғымдарды нақтылап айқындап, көрсеткен. Ғалым «Қазақ этносының ұлттық бейнесін, өзіндік болмысын толық та түбегейлі түрде тек оның байлығы – «тіл әлемі» арқылы ғана танып-білуге болады» – дейді [1, 34 б.].

Г. Смағұлова лингвомәдениеттану пәнінің ерекшелігін: «Лингвомәдениеттану – бұл тіл – ұлт – мәдениет дейтін үш тік (триада лингвомәдениеттану пәнін зерттеу нысаны болмақ)» деп атап көрсетеді [2, 147 б.].

Ж. Манкеева «Тілдік семантиканың құралдары арқылы тілдік санада сақталған дүниенің бейнесі уақытқа сай белгілі бір дәрежеде реликтілік, архаикалық деңгейде сақталуы мүмкін. Бірақ олар – тілдің ұйымдастыруымен сақталған дүниенің тұтас тұжырымдамасы (концептуализация), тілдік ұжымның лексика, фразеология, грамматикада көрініс тапқан ұлттық-мәдени тәжірибесінің тілдегі бейнесі» деп, тілдік семантика құралдарының көмегімен тілдік санада сақталған әлемнің бейнесі белгілі бір дәрежеде уақытқа сәйкес реликті, архаикалық деңгейде сақталуы мүмкін екендігін атап өтеді [3, 466 б.]. Бұл жерде біз тіл мен оның қолданыстағы мағынасы (семантика) адамдардың санасында бар әлемнің бейнесін сақтау тәсілі ретінде қызмет ететіндігі туралы айта аламыз. Уақыт өте келе бұл кескін архаикалық немесе реликті формаларда сақталуы мүмкін, яғни кейбір ескі, көнерген элементтер қазіргі контексте қолданылмаса да, тілде өмір сүре алады. Себебі тіл әлем туралы көне түсініктерді көрсете отырып, өткеннің іздерін сақтай алады. Тіл тек нақты сөздерді немесе сөз тіркестерін ғана емес, сонымен бірге

терең ұлттық-мәдени ерекшеліктерді де көрсететінін және тілдің жай ғана таңбалар жиынтығы емес, лексикалық мағына (сөздер), фразеология (тұрақты тіркестер) және грамматикалық құрылымдар арқылы көрінетін тұтас әлем екендігін, олардың мәдени тәжірибе сақталып, тіл иелерінің әлем туралы түсініктерін қамтитынын ғалым түпкілікті ашып көрсетеді.

Осы тұрғыда Ә. Т. Қайдар, Р.Сыздық, Е. Жанұзақов, Ж. Манкеева, Г. Н. Смагулова, А. И. Ислам, К. К. Дүйсекова, Г. И. Исина т.б. ғалымдардың ғылыми еңбектерін басшылыққа ала отырып, лингвомәдени тәсілдің негізгі ұстанымдары анықталды, тілдің ұлттық мәдениет көрсеткіші екендігі негізделді.

Лингвомәдени көзқарастың негізгі ұстанымдары:

1. Мәдениет тілдік бірліктердің негізі ретінде: лингвомәдени тәсіл фразеологиялық бірліктер мен басқа да тұрақты тіркестер мәдени ақпараттың едәуір мөлшерін бойында сақтайды деп тұжырымдайды. Олар тілдегі таныс құбылыстар мен ұғымдарды көрсетіп қана қоймай, олардың әлемді әр түрлі факторларға байланысты қабылдауының қалыптасуы немесе өзгеруін қарастырады. Адамның әлемді және айналасындағы оқиғаларды қалай қабылдайтынын білдіруі мүмкін. Бұл айналасындағы шындықты қалай қабылдайтынына әсер ететін әлеуметтік, мәдени, бұқаралық немесе психологиялық факторларға байланысты.

2. Метафоралар мен мәдени бейнелер: фразеологиялық бірліктер көбінесе мәдени түсініктер мен бірлестіктерге негізделген метафораларға негізделеді. Мысалы, табиғатпен, жануарлар әлемімен немесе тұрмыстық құбылыстармен байланысты қолданыстар белгілі бір мәдениет аумағында ғана түсінікті ерекше мағынаға ие болуы мүмкін.

3. Жаһандық және жергілікті мәдени ерекшеліктер: әр түрлі тілдердің фразеологизмдерін салыстырмалы түрде зерттеу әмбебап және ерекше мәдени белгілерді анықтауға мүмкіндік береді. Маңызды аспект – әртүрлі мәдениеттерде кездесетін және белгілі бір мәдениетке ғана тән фразеологиялық бірліктер арасындағы айырмашылық.

4. Тарихи контекстің рөлі: халықтың тарихи тәжірибесі де тілде көрініс табады, ал фразеологиялық бірліктер халықтың тарихи жадысының «сақтаушылары» болып табылады. Мысалы, көптеген тіркестер белгілі бір дәуірде маңызды болған оқиғалармен немесе кейіпкерлермен байланысты. Этномәдени ақпаратты бойына сақтаған мәдени лексиканы қазақ тілінің фразеологиялық

корман көптеп табуға болады. Мысалы: көнектей болу, қалжа жеу, қанжығасына байлау, көрімдік беру, тұсауын кесу, т.б.

Сол сияқты этнотанымдық ассоциацияға сәйкес көркем ойлау жүйесі: айрандай ұйып отыр, көбіс ауыз, кебеже қарын, т.б.

Демек, фразеологиялық тіркестер құрамындағы этномәдени ақпараттардың ашылуы, тілдің танымдық қызметін айғақтайды.

Лингвомәдени тәсілді қолдана отырып, фразеологизмдерді зерттеу тілдік бірліктердің терең семантикалық қабаттарын анықтауға мүмкіндік береді. Мысалы, фразеологиялық бірліктер көбінесе мәдени архетиптерден пайда болатын метафоралар болып табылады. Мысалы, қазақ тіліндегі «Ала қозыдай құлпырады» тұрақты тіркесі әдемілікті, сымбаттылықты білдіреді, ал басқа тілдерде бұл тіркестің баламалары әртүрлі мәдени және тарихи түсініктерге ие болуы мүмкін.

Төменде бойында мәдени ерекшеліктер сақталған бірнеше тұрақты тіркестерді көрсетіп өтейік. Олар халықтың бүкіл өмірі, тыныс тіршілігі мен өмір тәжірибесінен мол мағлұмат берер мәдени ақпарат көзі болып саналады.

- Әдемілік, сұлулықты сипаттайтын фразеологиялық бірліктер: бота көз, құралай көз, қолаң шаш, алма мойын, аршын төс, хор қызындай, құмға шыққан құба тал және т.б.

- Шешендік: айыр көмей; жез таңдай; су төгілмес қара жорға; от тісті, орақ ауызды және т.б.

- Тұлға бітімі: бес биенің сабасындай; нар атандай; киіктің лағындай және т.б.

- Өлшем: бармақ басындай; тайдың тұяғындай; түйенің көзіндей және т.б.

- Уақыт мөлшері: іңір кезінде; қызыл іңір; таң құлан иектей келе және т.б.

- Қашықтық: ат (құнан, тай) шаптырым жер; бие бауындай жер; қозы көш жер және т.б.

Қазақ халқының сан ғасырлық тарихын, салт-дәстүрін бейнелейтін лингвокультуремалар: тұсау кесу; ерулік беру; отқа май құю; көрімдік алу; киіт кигізу; ақ киізге отырғызу және т.б.

Наным-сенімге қатысты лингвомәдени көрсеткіштер: садақа беру; дұға оқу; құрбандық шалу; үкі тағу; отқа қарау және т.б.

Сонымен қатар, фразеологиялық бірліктердің өзін ғана емес, олардың әртүрлі әлеуметтік және мәдени контекстердегі қызметін де зерттеу маңызды. Мысалы, қазақ тіліндегі қой аузынан шөп алмас (момын), ала жібін аттамау (арамдық жасамау), мұртын

балта шаппау (мығым, дәулетті), үріп ауызға салғандай (Пдемі, сүйкімді), жүрек жұтқан (ештенеден қорықпау), ит өлген жерде (алыста) т. б. фразеологиялық бірліктер сөздердің жиынтығы ғана емес, сонымен қатар олардың мағыналары, шығу тегі және қолданылуы тұрғысынан зерттеуге болатын мәдени маңызды құрылымдар екендігі екенін айта аламыз. Фразеологиялық бірліктерді толық түсіну үшін олардың лексикалық мағынасын ғана емес, сонымен қатар бұл тілдік өрнектердің нақты өмірде, әртүрлі әлеуметтік топтарда, мәдени дәстүрлерде және әртүрлі қарым-қатынас жағдайларында жұмсальымдық ерекшелігін ескеру қажет екенін атап көрсетуге болады. Бұл тілдің мәдениет пен әлеуметтік тәжірибені қалай көрсететінін және қолдайтынын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді және фразеологизмдерді оқыту тұрғысынан өзекті мәселелерді тудырады.

Қорыта айтар болсақ, фразеологизмдердің лингвомәдени тұрғыдан талдануы оның бойында жасырынған ұлттық-мәдени бағаны түсінуге негіз болады. Фразеологизмдерді зерттеудегі лингвомәдени тәсіл тіл мен мәдениетті түсінудің қуатты құралы болып табылады. Бұл тұрақты тіркестердің халықтың құндылықтарын, дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын қалай бейнелейтінін тереңірек түсінуге көмектеседі, сонымен қатар тілдер мен мәдениеттер арасындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды анықтауға мүмкіндік береді. Бұл тәсіл фразеология туралы түсінігімізді тереңдетіп қана қоймайды, сонымен қатар тілдің мәдени кодтар мен тарихи тәжірибелердің көрінісі және тасымалдаушысы ретінде қалай қызмет ететінін толық қабылдауға ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1 Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – А.: Ана тілі, 1998. – 304 б.

2 Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы: Ғылым, 1998. – 194 б.

3 Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы : «Абзал-Ай», 2014. - 648 б.

4 Кенесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алма-Ата, Ғылым, 1977. –711 б.

ОРАЛХАН БӨКЕЙДІҢ «ҚҰМ МІНЕЗІ» ПОВЕСІНДЕГІ СӨЗ ҚОЛДАНУ ШЕБЕРЛІГІ

МУТАЛИЕВА Р. М.

ф.ғ.к., профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

БЕКТАСОВА У. Е.

қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі, №25 мектеп, Павлодар қ.

Қазақ әдебиетіндегі қайталанбас тұлға Оралхан Бөкей прозасы туралы көптеген зерттеу мақалалары жазылды, диссертациялар қорғалып, оқу құралдары шықты. Ө. Көзбеков 1998 жылы «О. Бөкеев прозасының поэтикасы» тақырыбында, 2004 жылы Б. Қадырова «Алпысыншы-сексенінші жылдардағы қазақ әңгімелерінің тілі» тақырыбында кандидаттық диссертация қорғады. О. Бөкей шығармалары романтизм, адам мен табиғат қатынасы, мифология тұрғысынан зерттелгенімен, поэтикалық тұрғыда жазушының сөз қолданудағы шеберлігі көп қарастырылмаған. Поэтикалық жағынан диссертация қорғаған Ө. Көзбеков зерттеуі кейін «Оралханды оятқан оғлан» атауымен кітап болып шықты [1]. Бұл еңбекте О. Бөкей шығармаларындағы сөз қолданысына аз тоқталған.

О. Бөкей шығармаларын әлеуметтік мәселе, рәміздік қолданыс, ұлттық мінез, жалғыздық, жатсыну концепциясы жағынан Г. Балтабаева «Оралхан шыңы» еңбегінде қарастырған [2].

Оралхан Бөкейдің кейіпкерлерінің болмысы, кеңестік идеология тұсында өз позициясын қалай көрсете білгендігі туралы көптеген мақалалар жазылды. Жазушының өз қолтаңбасын даралап тұратын сөздік қолданысына прозасының барлық жанрынан мысалдар келтіріп, дәлелдеуге болады. Солардың ішінде «Құм мінезі» повесіне тоқталсақ, эпитеттер, дерексіз ұғымдар, метафоралық тіркес, теңеулердің шеберлікпен қолданғандығына көз жеткіземіз.

«Күнде кешке саймандарын сылдырлатып, желіп келетін үш жігіттің орын жоқтағандай, Барханның қыстағын асыранды көңілсіздік қайта басты-ай» [3, 343 б.].

Осындағы «асыранды» метафоралық эпитеті «көңілсіздік» сөзі арқылы повестегі негізгі кейіпкер Барханның ішкі жан дүниесіне оқырманды үңілдіреді. Барханды жыл бойы қайталана беретін тірлік, жалғыздық жалықтырған.

Барханның ойлайтын ойының өзі бағып отырған бір отар қойының төңірегінде болады екен: «Көсіле шабар, иә, немесе көлдей толқып шығандап, шалқыр мардымды ойдың жалына жармаса алмағанымен, жеті жүз саулықты өлім-жітімге ұшыратпай қыстан

қалай алып шығамын, қалай төлдетем, бесжылдықтың айқындаушы жылында 140 қозы ала аламын ба? секілді тағы сол үйреншікті, он бес жылдың бедерінде санасына қонақтаған ой – баяғы ой тыныш таптырмаған» [3, 343 б.].

Осы үзіндіде «ой» дерексіз ұғымы «көсіле шабатын» деп жылқыға тән сипатпен жандандырылып берілсе, «көлдей толқып, шалқыр» сөздері арқылы заттандырылып, «ойдың жалы» метафоралық тіркесі арқылы кейіпкеріміздің ойының қандай деңгейде екенін бейнелі түрде жеткізген. Ойдың құс секілді санада қонақтауы – ойдың құс секілді жандандырылып берілуі арқылы Барханның он бес жыл бойы бір ғана ойдың жетегінде жүргендігіне көңіл аудартқызады. Қаласа да, қаламаса да, жүз қойдан 140 қозы деген жоспар Барханның санасын бір шеңберге қамап тастағандай.

«Қырықтың бесеуіне ілінбей-ақ, көрілік деген иттің қаба бастағаны ма? Бұрын мұншалық бой-бойы салдырап, ондырмай сойылға жыққандай езіліп, шаршамаушы еді ғой» [3, 166 б.].

«Көрілік» дерексіз ұғымын итке ұқсату арқылы қартаюдың бой көрсете бастағанын, әрі қартайғысы келмейтінін де білдіреді. Қырық бес жас ер адамдар үшін әлі қартаюдың жасы болмаса да, Барханның жасына жетпей қартая бастағанын аңғарамыз. «Көрілік» дерексіз ұғымы қабатын ит секілді жандандырылып, қартаюдың қаншалықты адам үшін жағымсыз нәрсе екендігін оңтайлы жеткізген.

Барханның әйелі Жұмагүл де жалғызсырайды, кездейсоқ келіп қалған құдық қазушылар көрінбей кеткенде жабырқауын жасырмайды: «Сол сағыныштың ба, әлденеге өкінудің бе – әйтеуір, бір жіңішке шарасыздықтың шарабын сіміргендей...» [3, 345 б.].

«Шарасыздықтың шарабы» метафоралық тіркесі арқылы Жұмагүлдің көпшілікті, адамдарды сағынуы бейнеленген.

«Қазір өгіз адам емес, түлкі адам керек бізге. Мына өзіңнен он жас кіші Сейітқұлды қарашы, майға тыққан күміс қасық секілді, иненің көзінен өтердей болып, жылпылдап тұр-ау, жылпылдап тұр» [3, 348 б.].

«Өгіз», «түлкі» метафоралық эпитеттері арқылы, «майға тыққан күміс қасық секілді» теңеуі арқылы Бархан мен Сейітқұлдың қалай қой бағып, Сейітқұлдың қалай озат шопан боп жүргенін түсінуге болады. Сейітқұл сияқты заманына қарай түлкі бола алатын адамдарды мензеп тұр.

«Бархан ары қарай тыңдаған жоқ. Есікті тарс жауып шыға жөнелді. Өлікұлдың «жаман айғырға жал біте бастапты» дегені босағаға қыстырылып қалды» [3, 349 б.].

Әліқұл айтқан сөздің жартысының шүберек секілді есікке қыстырылып қалуы – дерексіз ұғымның заттандырылуының бір шебер үлгісі деуге болады. Сөзді соңына дейін тыңдағысы келмей шығып кеткен адамның әрекеті, тыңдалмай, аяқсыз қалған сөз бейнелі түрде жеткізілген.

«Әдеби шығарма жазуға рецепт берілмейтіні секілді, әдеби шығарманың тілінде де штамп жоқ. Жер бетінде қанша жазушы болса, сонша машық, әрқайсысының өзіне тән жазу мәнері, сөз өрнегі болуға тиіс; болмаса, соған талпыну керек» [4, 247 б.].

Қабдолов айтқандай, жазушының өзіне тән сөз өрнегі, жазу мәнерін О. Бөкейдің өз шығармаларында кейіпкерлердің бәріне ат қойып жатпайтынынан байқауға болады. «Атау кере» повесіндегі Аңшы, Жылқышы, «Өліара» повесіндегі №1 қойшы, №2 қойшы, «Құм мінезінде» сақманшы қыздарды екінші қыз, үшінші қыз деп, сөйлеп отыратын қызды ғана Бақшагүл деп атайды. Кейіпкерлерді бұлай атау Бейімбет Майлин шығармаларына тән болатын. «Құлтай болыста» бұрыл бас хатшы, «Раушан-коммунисте» бақа жігіт, «Құла жорға» әңгімесінде кеспелтек қара кісі, имек қара кісі, сары бұжыр, қара сұр. Былай қарағанда, қосалқы кейіпкерлердің бәрінің есімдері болуы шарт емес сияқты, оқырман олардың бәрінің аттарын есте сақтай бермейді. Қайта кейіпкердің түр сипаты, кәсібі есте қалып қояды.

«Айдың аппақ нұрына шомылып жатқан сонау құм төбелер жазықсыз жапа шеккен, өмірден өз орнын, өз еншісін, өзіне лайық сый-құрметін ала алмаған жандардың моласына ұқсар еді» [3, 350 б.].

Қызылқұмның Барханға мола боп көрінетін себебі – оның өмірінің жоспар орындаумен, міндеттеме қабылдаумен, Сейітқұлмен жарысумен, упр Әліқұлдың айғайын естумен өтіп жатқандығынан еді. Жазушы шопан өмірін егжей-тегжейлі зерттегені соншалық, Барханның Сейітқұлмен жарысын «өмір бақи озбайтын жарыс» деп дәл айтқан. Кеңестік дәуірдегі социалистік жарыстардың құйтырқы жолдарын ашып берген. Барханның қозыларын Сейітқұлға беріп, жүз қойдан 150 қозы алғандай етіп, жалқау Сейітқұлды қолдан озат шопан жасап жүрген упр Әліқұлдың «пысықтығы» сол кездегі талай былық-шылықтың шетін аңғартады.

Шопандар өмірі туралы 1963 жылы шыққан Т. Ахтановтың «Боран» романында отардың қысқа қажетті шөппен қамтамасыз етілмеуінен Қоспанның шөпті үнемдеу үшін қойды жайылымға шығарып, боранда адасып, бір отардың қырылып қалу мәселесі, Д. Исабековтің 1979 жылғы «Қарғын» романыда қыс кезінде

қойларға жем-шөптің уақытында жеткізілмеуі салдарынан біраз қойдың қырылып қалуы сияқты жайттармен таныс болған едік. Бірақ, О. Бөкей «Құм мінезінде» жыл бойы бір отар қой қасынан бір мезгілге де ажырай алмайтын шопанның ішкі дүниесін құм мінезімен салыстыра отырып, шопандардың адам екеніне, олардың жан дүниесіне үңіледі. Олардың да жалығатынын, адамдар қоғамын сағынатынын, упр мен басқа басшылардың айғайына шыдайтын шыдамдарының шегі бар екеніне көңіл аудартады. Бұны жазушы Барханның құмнан жасалған құдыққа түсіп кеткен түсі арқылы аңғартқан. Құмды даладағы құм құдық, «Мұзтау» повесінде Ақтан түсіп кететін мұзды үңгір – жазушының кеңестік дәуірді астарлап көрсеткен тәсілдері.

Барханның үйінде қой төлдерде көмекке келген үш сақманшы қыздың қайтатын уақыты болғанда жазушы бұл қыздардың орны ойсырап қалатын болғанын мынадай метафоралармен сипаттайды: «Төл алу науқаны аяқталып, сақманшы қыздар ауылына қайтатын болды. Құм теңіздің ортасына адасып келіп қонған үш аққу ұшатын болды; құм даланың бетінен ойда жоқта сылдырап аққан үш бұлақ суалатын болды; аспаннан құлап түскен үш күс – үш жұлдыз секілді жапан түзде жетімсіреп, жаһанның көп-көп қызығынан қаға беріс қалған қыстақты базарға айналдырған» [3, 370 б.].

Аққуларды құм далада көре алмайтынымыз секілді үш қыздың құмды жердегі шопан үйінде пайда болуы тосын оқиға секілді сипатталған. Үш қыз Барханның адам келмейтін үйін жандандырып, еңселерін көтертеді. Жыл бойы бөтен адамдарды көре қоймайтын Бархан мен Жұмагүл сақманшы қыздар келгелі бұйығы тірліктерінен сәл болса да арылғандай болған еді.

«Суығандай, ұмытылғандай жүдеу тарта беретін көңілдің көк тоңын жібіткен – үш тотыдан айрылатын болды» [3, 370 б.].

«Көңілдің көк тоңы» метафоралық тіркесі арқылы Бархан мен Жұмагүлдің ондаған жылдар бойы құм арасындағы томаға тұйық өмірлеріне қыздардың шаттық сыйлағаны айтылады.

«Күзде құдықшылар келіп, сезімнің шаң басып тұрған қос ішегін дыңғырлатып-дыңғырлатып кеткендей еді, ал қыздар сол иесіз қалған шешен домбыраны армансыз тартқан еді» [3, 370 б.].

«Сезімнің шаң басып тұрған қос ішегі» метафоралық тіркесі Барханның әйелі Жұмагүлге қатысты айтылған болса, армансыз тартылған домбыра – Барханның жүрегінде пайда болған сезімдер. Жазушы Бархан мен Жұмагүлді кәдімгі пенде сияқты әлі де сезімге елітіп қалар жаста екендіктерін көрсеткен.

«Бархан мен Жұмагүлдің өгейсіген өмірін қағып-сілкіп күн нұрына жайып, дегдіткендей еді» [3, 370 б.].

Құм арасында анда-санда бір келетін автолавка мен упр Әліқұлдан басқа Барханның отбасы адам баласын көре бермейді, олардың өмірі бір отар қоймен әлемнен оқшауланып қалған сияқты. Жұртпен қарым-қатынас жасамай, жылдың төрт мезгілінде тек қой бағумен өмірлері өтіп жатқан Бархан мен Жұмагүлдің өмірін күнге жайылмай, үйде жатып, иістеніп кеткен төсеніштерге ұқсатқан. Дерексіз ұғым өмірді күнге жайылатын зат секілді сипаттау арқылы үш қыздың шопандар өмірін жалғыздықтан азғана уақытқа арылтып, көңіл күйлерін көтеріп кеткендерін көз алдымызға дәл келтіреді.

«Бархан күнде ертеңгілік тұрғанда мұны да ауданнан машинаға салып, алып кететіндей сезінетін. Тың тыңдап, сол үлкен қаладан – шулы өмірден шұбатылып келер қара жолға көз сатып, әйтеуір бір бедеу үмітпен ұзақ-ұзақ қарайтын» [3, 336 б.].

Бұл үзіндідегі «бедеу» метафоралық эпитеті арқылы Барханның ешқашан орындалмаған, орындалмайтын үмітін дәл жеткізген. Упр Әліқұл мен Сейітқұлдар тұрғанда Бархан сияқты еңбекқор, адал шопандардың еңбегі еленбейді. Әйтпесе, Бархан да өз еңбегінің еленгенін, марапатталғанын қаламайды емес. Отыз жыл дегенде мінез көрсеткен Қызылқұм сияқты Бархан да он бес жыл дегенде іште тынып жатқан ашуын көрсетіп, Сейітқұлқа айтарын айтып, өңіріндегі жалған медальдарын жұлып тастап еді. Шығарманың «Құм мінезі» деп аталуының астарында Барханның да мінезі жатқанын жазушы шеберлікпен аастастырып көрсете білді.

«Әліқұл өзінің меншікті орнында бір шынтақтай, балшықтан соғылған орыс пештей боп теңкиіп жатыр екен. Алды-арты құс жастық. Қазіргі қалпында ер азаматтан гөрі кеше ғана босанып, қалжа жеп, сорпаланып жатқан әйелге көбірек ұқсайтын» [3, 346 б.].

Орыс пешінің әжептеуір биік, үлкен болатынын көз алдымызға елестетсек, «теңкиіп» деген сөздің семіз малдың жатысына қатысты қолданылатынын ескерсек, Сейітқұлдың үйінде жатып алып, ет жей беретін Әліқұлдың дене бітімінің қандай екенін біле қоямыз. Алды-артының құс жастық болатыны – Сейітқұлдың бастық ретінде Әліқұлды асты-үстіне түсіп күтетіндігі. Әліқұлды қалжа жеп жатқан әйелге ұқсатуынан әжуа байқаймыз.

«Осынау меніреу тыныштықты тек әрбір екі сағатта әуелей ұшқан самолеттің гүрілі тілгілейді, - иә, тым-тырыс тірлікті тілгілеп өтеді» [3, 339 б.].

Дерексіз ұғым тыныштықты самолет гүрілінің ағашты кескен ара секілді тілгілеп өтуі зат секілді сипатталып, меніреу құмдағы тыныштыққа тек самолеттің үні ғана тірліктің нышанын беріп тұратынын жазушы шеберлікпен қиюластырған. Самолетке мініп көрмеген Барханға самолеттегі адамдардың бәрі бақытты сияқты көрінеді. Самолеттің екі сағат сайын ұшып жатуы Барханды меніреу тіршіліктен сергітіп тұратын сияқты.

«Сейітқұлдың әншейінде кірпідей тікелей тұрар түгі судан шыққан тышқандай жығылып, сүмірейіп-ақ қалған екен» [3, 357 б.].

Қатты құмды дауылда біраз қойы қырылып, аянышты күйге түсіп қалған Сейітқұлдың Барханның алдында ұятты боп қалғанын жазушы «сүмірейіп» сөзі арқылы, судан шыққан тышқанға теңеу арқылы суреттеген. Мұрнын шүйіріп, Барханды менсінбей жүретін Сейітқұлдың да басына күн туатын пенде екенін дәлелдейді.

Менің қолымнан не келеді? – деді Бархан сиырдың сілекейіндей созылып алған әңгімені тұжырғысы келіп [3, 376 б.].

Тоқ етері айтылмай, бітпей кеткен әңгімені сиырдың сілекейіне теңеген. Аяқталмай, созылып кеткен жұмысты «сиыр құйымшақтанып кетті» дейміз.

Қорыта айтқанда, «Құм мінезі» шығармасы тағы да Оралхан Бөкейдің өзгеше ойлайтын, қалтарыс қалып жататын құбылыстарды байқағыш, кейіпкер мінезін сомдауда, адам жанын суреттеуде шеберлігін танытты.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Көзбеков Ә. Оралханды оятқан оғлан. Алматы: – Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2013. – 228 б.

2 Балтабаева Г. Оралхан шыңы. – Алматы : «Керемет Медиа», 2024. – 186 б.

3 Бөкей О. Шығармалары. Роман, повестер. – Алматы : «Ел-шежіре», – 2013. Т. 2.– 384 б.

4 Қабдолов З. Екі томдық таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, - Т. 2. Сөз өнері: Монография. – 1983. – 456 б.

АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ БЕЙНЕЛІЛІК

МУТАЛИЕВА Р. М.
ф.ғ.к., профессор, Торайғыров университет, Павлодар қ.
ТІЛЕУҒАБЫЛ Ж. С.
Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі,
«АйСаф» жеке қыздар мектебі, Алматы қ.

Абай өлеңдерінің тілін ең алғаш зерттеген ғалым – Қ. Жұмалиев. 1948 жылы оның «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» деген зерттеуі, 1960 жылы «Қазақ әдебиетінің мәселелері және Абай поэзиясының тілі» деген еңбегі шықты. Бұл еңбектер Абай поэзиясының тіліне жасалған алғашқы теориялық талдаулар болатын. Кейін тілші ғалым Р. Сыздықованың 1968 жылы «Абай шығармаларының тілі», 1970 жылы «Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы», 1995 жылы «Абайдың сөз өрнегі» деген кітаптары шықты.

Қ. Жұмалиев, З. Қабдолов еңбектерінде метафоралық тіркес, дерексіз ұғымдарды заттандыру, жандандыру, шарттылық сияқты теориялық ұғымдар қарастырылмаған. Ал әдебиетші ғалым Қ. Жүсіптің «Өлең – сөздің патшасы» атты кітабында метафоралық тіркес, дерексіз ұғымдарды заттандыру, жандандыру, шарттылық деген теориялық ұғымдар әдебиеттану ғылымына алғаш енгізілген болатын [1].

Абай өлеңдеріндегі метафоралық тіркестерге мысалдар келтірсек, «Жастықтың оты жалындап» өлеңінде:

Жастықтың оты жалындап,
Жас жүректе жанған шақ.
Талаптың аты арындап,
Өр қиынға салған шақ.

Осындағы «жастықтың оты», «талаптың аты» деген тіркестер деректі ұғым мен дерексіз ұғымның тіркесуінен жасалып, ауыспалы мағынада ойды бейнелеп жеткізіп тұр. Метафоралық тіркес деп аталатыны сондықтан.

«Әбдірахман өліміне» өлеңінде:

Талаптың мініп тұлпарын,
Тас қияға өрледің.

Ғылымға іңкәр болған Әбдірахманның ешқандай қиындыққа қарамай жоғарыға, білім жолына талпынысын «талаптың тұлпары» метафоралық тіркесі, «тас» эпитеті, «қия» метафорасы айқындап тұр. Жай қия емес, шығу қиын тас қияға өрлеуі арқылы

Әбдірахманның тәуекелшіл, талапшыл, қиындықтан қашпайтын жас екенін нақты бейнелеген.

«Лай суға май бітпес қой өткенге» өлеңінде:

Сол қасқырша алақтап түк таппадым,
Көңілдің жайлауынан ел кеткен бе?

«Көңілдің жайлауы» метафоралық тіркесі арқылы шартарапты шарлап шығатын адам ойының кейде бір тиянақ таба алмайтын кездері болатынын білдірген. Жайлаудан ел көшіп кеткенде орны құлазып, көңілсіз көрініс көз алдымызда тұратыны сияқты сезіндірген. Ақын қазақ өміріне тән нәрселерді поэтикалық құрал ретінде шебер пайдаланады.

«Әбдірахманның әйелі Мағышқа Абай шығарып берген жоқтауда»:

Сөйлемей пенде шыдамас,
Қайғы отына ашынған.
Көңілімнің күні өшкен соң,
Жалғанда болмас жұбаныш.

Жүректегі жазылмай,
Тағдырдың салдың сызығын.

Мұндағы «қайғы оты», «көңілімнің күні», «тағдырдың сызығы» метафоралық тіркестері арқылы Мағыштың жары Әбдірахманнан айрылып, қайғы отына күйгені, көңілінің күні өшкені, тағдырдың сызығы – жазуына көнетіндігі бейнеленген.

«Көз жұмғанша дүниеден» деп басталатын өлеңде:

Ата тегің мұндағы –
Орта жүздің ұлығы.
Ана тегің ондағы –
Өзен судың тұнығы.
Екі асылдан қосылған
Сом алтынның сынығы.

«Абай» энциклопедиясында бұл өлеңнің Абайдың тоғыз жасында қайтыс болған ұлы Әкімбайға арналғанын айтады [3, 280]. Әкімбайдың нағашы жұртын «өзен судың тұнығы» метафоралық тіркесі арқылы елге сыйлы, текті адамдар екенін аңғартса, «сом алтынның сынығы» метафоралық тіркесі арқылы әке-шешесінің шыққан тектерінің жай адамдар еместігін, ел билеген, жұртқа танымал, тәрбие мен білімнің ортасынан шыққандықтарын көркем түрде жеткізген.

Абай өлендерінде дерексіз ұғымдардың заттандырылып, жандандырылып берілуі де біршама кездеседі. Мысалы, «Домбыраға қол соқпа» өлеңінде:

Күйлі, күйсіз бөйгеге
Қажыды көңілім көп шауып.

Осы жолдарда дерексіз ұғым «көңілдің» бөйгеге жылқы сияқты шабуын көреміз. Тура мағынасында бөйгеге тұлпар ат шабады. Ақынның өзін мазалайтын әр түрлі ойларға салынып, соның ұшын таба алмай, шаршағанын көзімізге бөйгегедегі шабыс сияқты елестетеміз.

«Жасымда ғылым бар деп ескермедім» өлеңінде:

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім.
Ержеткен соң түспеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім.

Ғылым – дерексіз ұғым, оны зат сияқты қолымызда ұстай алмаймыз. Ақынның шеберлігі – уақытты өткізіп алып, кейін білім алуға қол жеткізе алмай қалған адамның өкінген бейнесін көз алдымызға заттық сипатта жеткізуінде.

«Қайғы шығар ілімнен» өлеңінде:

Қайғы шығар ілімнен,
Ыза шығар білімнен.
Қайғы мен ыза қысқан соң.
Зар шығады тілімнен.
Қайтіп қызық көремін?
Қайрылып қарап байқасам,
Ат шаба алмас мінімнен.

Осындағы «қайғы, ыза» дерексіз ұғымдары адам сияқты жандандырылып берілген. Лирикалық кейіпкерді адам сияқты екі жағынан қысып жатқан сияқты көрініс елестейді.

«Мін» сөзі де – дерексіз ұғым. Ақын осы дерексіз ұғымды зат сияқты, аттың үстіне қаппен жүк салып қойғандай сипаттап, адам мінінің ауырлығынан ат шаба алмас еді деген ойды бейнелеп жеткізген.

«Әсемпаз болма әрнеге» өлеңінде:

Қайрат пен ақыл жол табар,
Қашқанға да, қуғанға.

Мұнда да «қайрат, ақыл» дерексіз ұғымдары адам сияқты жандандырылып, адам орнына алынған. Қашатын да, қуатын да – адам. «қашқанға, қуғанға» деген сөздерден кейін «адам,

жан» сөздері түсіп қалғандықтан, метонимия болып тұр. Бұл мысалдарға Абайдың сөз саптаудағы, аз сөзбен ойды дәл жеткізе білу шеберлігінің үлгісі ретінде қараймыз.

Пайданы көрсен, бас ұрып,
Мақтанды іздеп, қайғы алма.
Мінінді ұрлап жасырып,
Майданға түспей, бөйгі алма.

Осындағы «пайда» дерексіз ұғымын адам бейнесінде жандандырып, оның аяғына жығылма деген ойды ақын тағы да бейнелі, әсерлі түрде жеткізген. Ал «мін» дерексіз ұғымын ұрлап алып, жасырып қоюға болатын зат сияқты сипаттау арқылы адамның өз мінімен қалай күресу керектігі туралы айтарын ұтымды айшықтаған.

«Ғылым таппай мақтанба» өлеңінде:

Ақыл – мизан, өлшеу қыл.
Егер қисық көрінсе,
Мейлің таста, мейлің күл.
Егер түзу көрінсе,
Ойлап-ойлап құлаққа іл.

Осындағы дерексіз ұғым «ақылды» зат сияқты таразыға балап, зат сияқты көзімізге түзу, қисық көрінетіндей суреттеп, айтқан ақылды тыңдау керек деген идеясын көркем түрде айтқан. Сөзді түрлендіріп, неше түрлі бейнеге салудағы Абай шеберлігіне тағы да куә боламыз.

«Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» өлеңінде:

Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп,
Теп-тегіс жұмыр келсін айналасы.

Дерексіз ұғым өлеңнің зат секілді тілге жеңіл, жүрекке жылы боп тиюі өлеңнің мағынасының ойлы болу керектігін меңзесе, зат секілді тегіс, жұмыр болсын дегені сыртқы ұйқасын, әдемі сөзбен қиыстырылуын айтады. Абай сөзді мейлінше суреткерлікпен түрлендіріп жібергеніне куә боламыз.

Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы,
Ол ақынның білімсіз бейшарасы.

Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын,
Қазақтың келістірер қай баласы?

Дерексіз ұғым сөзді заттандырып, іші алтын, сырты күмістен жасалған шебер қолдан шыққан қымбат ыдыс секілді өлеңді көз алдымызға сурет етіп ұсынады. М. Әуезов бұл сөздер туралы:

«Осыдан ары Абай эстетикалық жаңа принцип жариялайды», – дейді [3, 470].

Терең ой, терең ғылым іздемейді,

Өтірік пен өсекті жүндей сабап.

«Өтірік пен өсек» дерексіз ұғымдарын сабалып жатқан жүн сияқты заттық сипатқа енгізіп айту арқылы, өтірік, өсек айтушылардың бейнесі дәл жеткізген. Жүн сабау қазақ тұрмысында бұрын болғанын ескерсек, ақынның ұлттық өрнекті жағымсыз нәрсені беруде шеберлікпен ұштастырғанын көреміз.

Қорыта айтқанда, Абай өлеңдерінде кұр сөзбен айтудан гөрі бейнелі сөздермен ойды нақты жеткізу басым. Абайдың өзі айтқандай, ақын өлеңдерінің «іші алтын, сырты күміс» болып келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Мәшһүр-Жүсіпов Қ. Өлең – сөздің патшасы: Зерттеулер. – Алматы: «Жазушы», 1991. – 216 б.

2 Абай. Қалың елім, қазағым. Өлеңдер. – Алматы: «Атамұра», 2002. – 224 б.

3 Абай энциклопедиясы. – Алматы: «Атамұра», 1995. – 720 б.

ОРАЛХАН БӨКЕЙДІҢ «АТАУ КЕРЕ» ПОВЕСІНДЕГІ ТІЛ ШЕБЕРЛІГІ

МУТАЛИЕВА Р. М.

Ф.ғ.к., профессор, Торайғыров университет, Павлодар қ.

МУТАЛИЕВА Р. М.

О. Жандосов атындағы жалпы білім беретін мектептің бейіндік істері
жөніндегі орынбасары, Түркістан облысы, Қазығұрт ауданы

О. Бөкейдің «Атау кере» повесі туралы зерттеулер көп болғанымен, шығармадағы жазушының сөз қолданудағы шеберлігі туралы мақала, кітаптар жоқтың қасы деуге болады. «О. Бөкеев прозасының поэтикасы» тақырыбында 1998 жылы Ө. Көзбеков кандидаттық диссертация қорғады. Диссертация кейін «Оралханды оятқан оғлан» атауымен кітап болып шықты [1].

О. Бөкей шығармаларындағы тіл туралы Талаптан Ахметжанның «Шешен тілді шебер жазушы» мақаласын атап кетуге болады [2].

Ө. Көбековтің «Оралханды оятқан оғлан» кітабының «Тіл көркемдігі және стильдік ерекшеліктер» атты тарауында О. Бөкей шығармаларындағы мақал-мәтелдер, афоризмдер, сөздегі ырғақ,

қайталанатын сөздердің идеяны анықтаудағы қызметіне тоқталады. Бірен-саран теңеулер, табиғат суреттеулеріне мысалдар келтірген. Бірақ, «Атау кере» повесіндегі метафоралық тіркестер, дерексіз ұғымдардың жандандырылып, заттандырылып берілген небір шебер үлгілері талданбаған.

«Атау кере» повесіндегі жазушының сөз қолданудағы шеберлігіне дәлел боларлық мысалдарға тоқсалсақ:

«Айнаның жан сарайы азанда жауған қардай таза, тұманың суындай мөлдір, балиғатқа толмаған баладай аңқау да адал, жақсы мен жаманның, сұлулық пен сұмдықтың аражігін ажыратып, өмір екеш өмірдің өміршендігі мен өшпенділігін де саналай алатын зейін бар; өзіндік көзқарас пен пайымы да жетерлік; олай болса неге ғана арқандаулы аттай өзімшілдігі басым өгей өмірді таңдады екен; неге ғана бұйығы тірліктің бұйдасын үзіп, мынау бәрі бар, бірақ еш нәрсе жоқ шыңырауда шыңғыра бермей, шырқау биікке ұмтылмайды екен» [3, 34 б.].

Айнаның тау арасында адамдардан жырақта жалғыздықпен өтіп жатқан өмірін арқандалған атқа ұксатады, «тірліктің бұйдасы» метафоралық тіркесі арқылы байлығы бар, бақыты жоқ тұрмысын сипаттайды.

«Жарық дүниедегі ең сұмдық – көңіліңнің түпсіз тереңіне сақтаған сырсандығының қақпағын байқаусызда ашып алу десек, ондай жан адамға – әке-шеше, жан-жарына да жария етпес құлыптаулы құпияның болары табиғи» [3, 83 б.].

«Сырсандықтың қақпасы» метафоралық тіркесі арқылы әр адамның жан дүниесінде сандық сияқты жабулы жататын ішкі сыры болатынын аңғартады.

«Бұлардың қаймақшыған тыныштығын қаусатқан – тәлтіректеп басып, босағаны тырмалаған Тағанның үні болды» [3, 79 б.].

«Қаймақшыған тыныштықты қаусатқан» дерексіз ұғымды заттандыру арқылы біраз уақытқа созылған үнсіздіктің бұзылуын білдіреді.

«Күйеуінің осыншалық күйгелектеніп, сөз боратқанын алғаш көргеніне әрі тандана, әрі тосырқай толқыған айна «мен де ағыл-тегіл ағызайын» деп ойлады да, ғадетінде жоқ мінезді мініс аты қыла алмай қиналды» [3, 91 б.].

Тура мағынасында қар борады деп айтамыз, «сөз» дерексіз ұғымын борап тұрған қар сияқты заттандыру арқылы кейіпкердің ашумен көп сөз айтып тастағанын дәл сипаттайды.

«Қабағынан қар жауып, әр сөзі сатулы болып отырап Ерік те еріккендей, томаға-тұйық мінезінің шарбағын сындырып алқалы топ, алқа-қотан әңгімеге қосылғандай еді» [3, 94 б.].

Көп сөйлемейтін, тұйық мінезді Еріктің ерекше мінез танытып, әңгімеге араласқанын «мінездің шарбағы» метафоралық тіркесімен ұтымды бейнелеген.

«Неге екенін бір Алланың өзі біледі, соңғы кезде аруақтар түсіме көп кіріп жүр, – деді аз-кем тыныштықтың тығынын қайта ағытып» [3, 104 б.].

«Тыныштықтың тығыны» метафоралық тіркесі арқылы арасында ғана сөйлеп отырған кейіпкерді көрсеткен.

«Қатын суының жағасындағы жалғыз үйдің түтіні осы өңірдің өмір жалауындай будақтап, тіршіліктің белгісін танытады» [3, 142 б.].

Өзен жағасындағы жалғыз үйдің ғана тұрғанын, одан басқа тіршілік етіп жатқан адамдардың жоғын «өмір жалауы» метафоралық тіркесін қолдану арқылы айтатын ойын айқындай түскен.

«– Әй, дәреттеніп болсаң, дәмге кел, – деген Еріктің айғайы Тағанның адамдыққа бастаған ойларын үркітіп-ақ жіберді» [3, 146 б.].

Дерексіз ұғым ойдың жанды жаратылыс сияқты үркіп кетуі дерексіз ұғымның жандандырылып бейнеленуіне әдемі мысал бола алады.

«Ол шақта адамдар шындық үшін емес, шындық адам айла-шарғысына қызмет етті, ұстағанның қолында, тістегеннің ауызында қолжаулық болып сорлап, жер бауырлап, тұралап қалды. Айналайын ақиқат та менің кебімді киіп, киелі жолдан тайды, жемқорлар мен жағымпаздардың, сұрқиялар мен сұмдардың жалған мен жалғанды жалпағынан басқан алаяқтардың, атаққұмарлар мен асығы алшысынан түскендердің ойына келгендердің ойына келгендерін істейтін ойыншығына айналды. Шындық та ішіп кетті, маскүнем болды. Шындық жылады. Қор болды. Түрмеге қамалды. [3, 159 б.].

Осындағы «шындық», «ақиқат» дерексіз ұғымдары адам кейпінде бейнеленген. Кеңестік дәуірдегі қазақ тарихына жасалған қиянат, озбырлықты, ақиқаттың бұрмалануын, шындықты айтқандардың қудаланғандарын көрсеткен.

«Ал осынау даңғаза шерудің көпірме көшіне ілесе алмай немесе айналада не болып жатқанын ұға алмай айдалада қалған менімен ешкімнің шаруасы болмады. Осыншалық мол білімді жұмсар, қоғамның қажетіне жаратар дәрмен жоқ бейбақ хәлде, жұртта қалған күшіктей ұлыдым-ай... менің қыңсылаған, қансыраған үнімді

тындар, естір құлақ жоқ, бір-ақ жылдың жүзінде сауатты қайыршы болып шыға келдім. [3, 159 б.].

«Даңғаза шерудің көпірме көші» метафоралық тіркесі арқылы кеңестік дәуірдегі ұраншылдық, сөз жүзінде бар, іс жүзінде жоқ нәрселерді, сол кездегі басқа да кемшіліктерді ұтымды жеткізген.

«Айнаның өмірі – тағдырының тарантасы өңкей тастақты жолмен жүріп, селкілдеп өтетінін неге байқамаған? Осындай селкілдек ғұмыр кешкенше неге сол арбадан секіріп түсіп қалмаған? [3, 209 б.].

«Тағдырының тарантасы» метафоралық тіркесі арқылы, «тастақты жол» метафорасы арқылы Айна өмірінің өзі ойлағандай болмай шыққанын, жар тандауда қателескенін, күйеуі екеуінің арасында жылылықтың қалмағанын дәлдікпен суреттей білген. Тастақты жолмен селкілдеп бара жатқан арбадағы жолаушының қандай күйде болатынын сезінеміз. «Селкілдек» метафоралық эпитеті «селкілдек ғұмыр» тіркесін ажарландырып, жазушының тіл, қиял байлығына дәлел болып тұр. Жазушының өзіндік сөз қолданысы деуге болады.

«Таудың самал жел, салқын ауасы, мұңсыз-қамсыз оңаша тірлік батпаққа батқандай болып, бойын саусытып жүретін ауыр да арам індеттен арылтып, ұйыққа айналып сасып жататын санасын сергіткендей еді» [3, 143 б.].

«Сана» дерексіз ұғымын ұйыққа айналып кеткендей заттық сипатпен беру арқылы ондаған жылдар бойы ішкілікке салынған адамның қандай деңгейде болғандығын көз алдымызға елестеткендей болады. Батпақтағы ұйықтың түскен адамды тереңіне тартып кететінін ескерсек, Тағанның қайтадан бұрынғы қалпына келуінің өзі екіталай еді. Бірақ, Таған ішкіліктің ұйығынан шыға алды.

«Оның үстіне Айнаның сырлы аяққа тұндырған судай мөлдіреген бота көзі барған сайын жан сарайынан сығалап, жырым-жырымы шыққан жүрегіне нұр құйғандай, жыртқы-жыртқы көңілін жамап жасқағандай ма-ау, әйтеуір, қырықтан асқан жасына дейін көбең тартып, көнтеріленіп қалған сірне сезімін баяу тербеп желпігендей ме-ау... мұнысы қылмыс екенін біледі, бірақ ойламауға, қиялдамауға шамасы тағы да жетпейді» [3, 144 б.].

Осындағы «жан сарайынан сығалау», «жыртқы-жыртқы көңілді жамап жасқау», «көбең тартып, көнтеріленіп қалған сірне сезімін баяу тербеп» деген дерексіз ұғымдардың заттандырылып сипатталуы арқылы Тағанның ішкі дүниесінде болып жатқан біраз

өзгерістерден хабар береді. Егер жазушы осы өзгерістерді жай сөзбен беретін болса, эстетикалық әсері болмас еді.

Қабдолов теориясымен түсіндіретін болсақ: «Суреткер үшін керемет қиын нәрсе «адамның жаны мен жүрегіндегі көзге ілінбес көп иірімдерді» (Гоголь) табу, тану және жазу». Сезімнің тілі – бір түрлі, тілсіз тіл. Сол тілсіз сезімге тіл бітіргендей, қағаз бетін адамның ішкі күйінің суретіне, құбылысына, қимылына айналдыру – суреткерден қаншалық нәзіктікті, шеберлікті қажет ететіні түсінікті болуға тиіс [4, 105 б.].

«Маскүнем деген рудың елшісі. Қолбала ретінде ұстауға ертіп келемін. Қыстай бағып-қағып, егер жақпай жатса, келесі жылы жазда тауып алған жеріме апарып тастармын» [3, 49 б.].

Қазақ ұлтының руға бөлінетінін білеміз, маскүнемдіктің қоғамның дертіне айналғаны соншалық, оны да жазушы бір руға жатқызған. Метафоралық тіркес өте дәл айтылған.

«Ал тарих атты алтын кітаптың ақиқат аңқыған парағын мүлдем жойып жіберу ешкімнің қолынан келмейді. Өз ұлтымыздың тарихын кісенде ұстадық» [3, 158 б.].

«Ақиқат» дерексіз ұғымының иіс сияқты аңқи алмайтынын білеміз, бірақ ақиқатты қанша жасырсаң да, аңқыған иісті жасыру мүмкін еместігі сияқты түбінде шықпай қоймайтынын әдемі жеткізген.

«Цирктегі үйретінді аңдардай адамдар да таяқтың күші, тәттінің дәміне үйренді, үйретті... адам жадынан, есінен айырылды» [3, 158 б.].

Кеңестік тәртіп, кеңестік идеология қазақ ұлтының санасына ықпал ете алғандығына көзіміз жетті. Ұлттығымызды сақтап қаламыз деп қанша тырысқанымызбен, кеңестік саясат өз дегеніне жетті. Қазақтың жетпіс жылда көргені, қазақтың жетпіс жылда қалай өзгергені тарих тәжірибесі болып қалады. Бір ұлтты қалай жадынан, есінен айыруға болатынына көз жеткізді.

«Бұл жалғанда: асықпай, аптықпай, арбамен қуып су ішкіліктің қоянын аулап жеуден артық не бар... Бұл жалғанда: табиғат-ананың аясында еркелеп, саф ауа, мөлдір суды қанағаттап, шайқалмаған көңілімен өз ажалына армансыз аттанудан бақытты не бар. Иә, бұл жалғанда түтінінді будақтатып, түннің жарымына дейін алау оттың басында бейбіт те берекелі әңгіменің шоғын көсеп, «неге біз осы...» деген сұрақтың жауабын іздеуден ізгілікті не бар... не бар?...» [3, 173 б.].

«Су ішкіліктің қояны» метафоралық тіркесі – берілген ризық-несібені қанағат тұту, «шайқалмаған көңіл» дерексіз ұғым көңілдің су сияқты шайқалмаған сияқты етіп заттандыру, көңілге қаяу түсірмеу, «азаптың арқаны» метафоралық тіркесі арқылы адамдардың өз-өздеріне зұлымдық жасайтыны, «берекелі әңгіменің шоғын көсеу» – әрі метафоралық тіркес, әрі дерексіз ұғымды заттандыру.

«Иә бұл жалғанда адам баласына көп нәрсе керегі жоқ. ал не керек екенін өздері де білмейді. ОЛАРДЫҢ – пенделердің білетіні – неғұрлым жанталасып, неғұрлым тағдырының жағасына жармасып жан сақтаса, мәңгілік мұңсыз-қамсыз ғұмыр кешетіндей, өз-өзінен тарылу, өз-өзінен кектену, өзін-өзі азаптың арқанымен буындыру, өздерін-өздері отқа қақтап, оққа байлап беру ғана... тек сол ғана ма? Тек сол ғана болса, айықпас опаттың жаржағасына асығып келіп ат басын тірер ме... Бұл жалғанда бар екеніне шүкіршілік ету – кержалқаулыққа жоримыз да, бұл жалғанның барымтасына кірісіп, лақсаланған тіршіліктің лағына таласып, көкбөрі мінезбен көкпар-таласқа түсеміз» [3, 173 б.].

Мында да «тағдырының жағасына жармасу», «опаттың жаржағасына асығу», «жалғанның барымтасы», «тіршіліктің лағына таласу», «тіршіліктің көкпарына таласу» метафоралық тіркестері арқылы адамдардың өмірлерін мағынасыз тартыспен, дүниеге алданумен өткізіп алатындықтарын жеткізген.

«Алыстан қарағанда әдемі, әттең, жақыннан көрер ме еді» деген ой бірте-бірте көкіректің көксеуіне айналып, бұған дейінгі жаймашуақ тірлігінің айдынына тас лақтырған; осыған дейін әйел атаулыға шын ғашық болып, аһ ұрар арманмен құлай сүйіп көрмеген қасаң да қатыгез жаны қазан түбіндегі майдай еріп, тоңы жібіген, тіпті шымырлап қайнағандай ма-ау [3, 55 б.].

«Жаймашуақ тірлігіне тас лақтыру», «қатыгез жанының қазақ түбіндегі майдай еруі» дерексіз ұғымды заттандыру арқылы Еріктің жүрегінде пайда болған тосын сезімнен хабар береді.

«Қызыл жаулықты Қыз Қатын суының жағалауына тақалып, аттан түскенде ғана, ес-ақылын жиған Ерік тас тиген шыныдай шытынаған санасын жамап-жасқап саябырлады» [3, 90 б.].

Қызды көріп, есінен адасқандай болып тұрған Еріктің өз-өзіне келгенін «сана» дерексіз ұғымының тас тиген шыныдай шытынап, заттық сипатта көрсеткен.

«Бағанағы мұң, нала, ой мен қырға жетелеп дінкелеткен ой жоқ, – жаны жасарып, жайлаудың шалғынына аунаған құлындай құлдырақтап масайрады [3, 151 б.].

«Ой» дерексіз ұғымы адам секілді кейіпкерді ой мен қырға жетелеп, дінкелеткендей етіп, жандандырылып суреттелген.

«Сораптап шай ұрттаған дыбыстан өзге бөтен сыбыр-күбір жоқ ежелгі ерке тыныштық жайлаған» [3, 78 б.].

«Ерке» метафоралық эпитеті арқылы автор соны тіркес жасаған, «ерке тыныштық» тіркесін кездестіре бермейміз.

«Айналдырған үшеуі отырып, тонторыс күй кешуі онсыз да сыздауы жеткен жеке-дара тірліктің тілін матап-ақ тастады. Әркім өз ойының оты оңаша маздауын қанша тілесе де, пенде болып жаратылған соң, күбір-күбір сөйлесіп, сыбыр-сыбыр сұхбат құрып, күле жарқылдасқанға не жетсін» [3, 78 б.].

«Сыздауы жеткен» метафоралық эпитеті арқылы тірлік көңілсіз етіп көрсетіледі, «тірліктің тілінің маталуы» метафоралық тіркесі де отбасындағы қарым-қатынастың қиындап кеткеніне дәлел болады. «Ой отының оңаша маздауы» метафоралық тіркес, әрі дерексіз ұғымның заттандырылуы, от сияқты маздау арқылы ой заттанып тұр. Жазушы адамдардың бір-біріне деген пейіл, ықыластың қаншалықты қымбат екенін дәл ұғындыра алған.

«Тек абзал бәйбішелерге ғана жарасар жайсаң мінез, саумал сабыр, самалдай байсалдылықты аңғарасың [1, 103 б.].

«Саумал» метафоралық эпитеті, «самалдай» теңеулі эпитеті арқылы тосын тіркестер жасаған.

«Нүрке кемпір жалғыздықтың аралына адасып қалған қаздай үнсіздіктің торынан шыққысы, қанатын қомдап, қаңқылдай ұшқысы келер еді» [3, 103 б.].

«Жалғыздықтың аралы» метафоралық тіркесі арқылы Нүрке кемпірдың жалғыздығын шеберлікпен жеткізген.

Қорыта айтқанда, бұл талдауымыздағы дерексіз ұғымдар, метафоралық тіркестер әдебиеттанушы ғалым Қ. П. Жүсіптің «Өлең – сөздің патшасы» зерттеуіне негізделіп алынды. Жазушы О. Бөкейдің шебер тілді жазушы екеніне жоғарыдағы мысалдармен көз жеткіздік.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Көзбеков Ө. Оралханды оятқан оғлан. Алматы: – Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2013. – 228 б.

2 Ахметжан Т. Шешен тілді шебер жазушы// Қазақ әдебиеті. 24 қыркүйек 1993 жыл (№39).

3 Бөкеев О. Атау-кере (Қауіпті будан). Хикаяттар. – Алматы: «Ан-Арыс», 2010. – 320 б.

4 Қабдолов З. Екі томдық таңдамалы шығармалар. – Алматы: Жазушы, - Т. 2. Сөз өнері: Монография. – 1983. – 456 б.

5 Мәшһүр-Жүсіпов Қ. Өлең – сөздің патшасы: Зерттеулер / Қ.Мәшһүр-Жүсіпов. – Алматы: Жазушы, 1991. – 216 б.

М. ЖҰМАБАЕВ «ЖАН СӨЗІ»: АҚЫН ТАҒДЫРЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТОЛҒАНЫСЫ

МУХАМЕТЖАНОВА А. Ш.

қазақ тілі мен әдебиеті пәндерінің мұғалімі, №25 ЖОББМ

Қамшының сабындай қысқа, қырық бес жылдық ғұмырында Мағжан Жұмабаев сан ғасыр бойы ұмытылмайтын мұра қалдырды. Оған Мағжан Жұмабаев шығармашылығын егжей-тегжейлі зерттеген Ш.Елеукеновтің “Мағжан” монографиясы дәлел бола алады. Зерттеулердің көпшілігінде, негізінен, Мағжан Жұмабаев шығармашылығын әдеби-көркемдік жағынан терең зерттелгенмен, Мағжан жырларындағы терең толғаныстардың философиялық-дүниетанымдық астары, ақынды сан түрлі сезімге түсірген жағдайлардың әлеуметтік мәні толық зерттелмеген. Сондықтан да «маржандай тізілген, торғындай үлбіреген нәзік үннің, шердің астында қандай саф алтындай ой жатыр, қандай толғаныс бар?» деген сауалдың туындауы заңды. Осы сауалға жауап іздеу барысында ақынның «Жан сөзі» өлеңін зерделейік.

Бірінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында Мағжан көпшілік қауым мойындаған, қалыптасқан ақын болып танылады. Оның жырлары қазақ даласына кенінен мәлім болды. «Жан сөзі» атты өлеңінде ақын өзінің «Медресе-Ғалиядан» кетуіне үзілді-кесілді қарсы болған әкесі Бекенмен арадағы салқындықты және жергілікті дау-шарға қатысқысы келмеген жайын, өзінің сол тұстағы қауымға наразылығын зарлай жырлайды. 1919 жылы ақын екі бірдей қасіретке душар болады: тағдыр қосқан қосағы толғақ үстінен қайтыс болса, азамат соғысы жылдарына орай қойған Граждан есімді перзенті бір жылдан соң мәңгілікке көз жұмады. Осының бәрі ақынның жүрегіне зіл батпан ауыртпалық түсіріп, із қалдырады.

Филология ғылымының докторы, профессор Ш.Елеукуновтың «Мағжан» атты еңбегінде: «Мағжан іспетті арқалы ақындар өз тағдырын жүрегімен сезіп, сәуегейлік жасай біледі. Мағжан жиырма жеті жасқа толар-толмасында 1920 жылы «Жан сөзі» атты өлең жазды. Міне, осы өлеңінде ол өзінің ұзақ жасамайтынын болжайды. Өткен жолына көз сала отырып, дәм-тұзының ерте таусылатынан сезгендей, ғұмырын елу жасқа жеткізбей кем өлшейді» деген екен. Мысалы,

«Отыз, қырық... Қартаям, сөнем, өлем....

Еліме есебімді не деп берем?» -

дейді. Аумалы-төкпелі заман зардаптары, жастық дәуренінің сәтті-сәтсіз оқиғалары ақынның нәзік жанына оқ боп тиді. Оған дәлел «Жан сөзі» өлеңі болмақ. Осы өлең жолдарында Мағжан тағдырының қаталдығы, кеңестік саясаттың астары сезіледі. Ақын сол үрейлі де үркек, қайғылы сезімін қанық бояумен жеткізу үшін жол іздейді. Нәтижесінде, шешімін символизммен табады.

Мағжанның символистік тәсілі екі арнада қалыптасты. Біріншісі, ұлттық дүниетаныммен байланысты. Екіншісі, Европа және орыс әдебиетінің озық тәсілдерін пайдалана отырып, қазақ әдебиетін жанрлық және көркемдік жағынан байытты.

Мағжанның символист ақын екенін Б.Қанарбаев «Мағжан – символист» атты ғылыми зерттеу еңбегінде дәлелдеп берген. Мағжан қысқа ғұмырындағы атқарған істеріне лирикалық шегініс жасай отырып, өткеніне есеп беріп, философиялық толғаныс жасайды. «Жан сөзі» өлеңінде ақын басқа жырларында символ мен метафоралық тіркестер негізінде айтқан философиялық ойларын бір арнаға сала отырып, өзінің кешесіне, бүгіні мен ертеңіне есеп береді әрі болжам жасайды.

Алдымен, «Жан» сөзінің мағынасына тоқталсақ, бұл сөз – қазаққа парсыдан енген сөз. Яғни, тіршілік, тірінің бойындағы өмір қуаты, өмір нәрі (жәуһары) деген мағынаны білдіреді.

Екіншіден, қазір де көп қолданылатын «рух» сөзінің баламасы – «жан». Расында, көбіміз бұл сөздерді бір-бірінің баламасы ретінде қолдана береміз. Бірақ Ш.Құдайбердіұлы: «Нәпсі дер рухсыз жандарды, Мейлі адам, мейлі аңдарды» деп рух пен жанның бөлек дүниелер екендігін айтады. Өйткені адамды басқа тіршілік иелерінен дараландырып тұрған «жан» емес, «рух» деп ойын түйіндейді.

Үшіншіден, Құрандағы Рахман сүресінің 15-аятында «Уә халақал-Жаанна мин мәрижин мин Нәәр» (Жындарды оттың жалынынан жаратты) деген сөзіндегі жындардың көпше түрінде

айтылатын «Жан» сөзінің екінші бір мағынасы оттан жаратылған Жындардың атасы деген мағынасы бар.

Мағжанның философиялық көзқарасы бойынша, жан дегеніміз – әлемді тануға бейім әр адамның күш-жігерін өзіне аудару, әдемі буын, тамаша дыбыс, ғажап түрмен ләззаттану. Жан жамандыққа жиіркеніш сезіммен қарап, жақсылыққа, ізгілікке қарай талпынады. Философ-ақын адам үшін жанның қаншалықты мәнді екенін: «Адамзат дене һәм жан аталатын екі бөлімнен тұрады, бұл екі бөлімнің соңғысы, яғни жан, адамзат үшін аса қадірлі болады, дұрысын айтқанда, адамға шын мағынасымен адам деген атты осы жанға береді» деп жазады. Мағжанның ойынша, жан құпия қалпында қалатын, жан құпиясының құлыбын ашатын кілт – тіл.

Мағжан жанды қазақ халқының дәстүрлі философиясының арнасымен жүрек бейнесінде жырлайды:

Ессіз жүрек тулады, бермеді ырық,

Ақыл сорлы ере алмай, қалды тұрып.

Ессіз жүрек, бөгелші бір азырақ,

Отыз түр ғой үңіліп, арты – қырық.

Не керек! Бар бұйрығынды орындадым,

Сұм жүрек, сол қызметімді ақтадың ба?

Мені атама, бұл жүрек – жынды дерсін,

Ұмтылған аламын деп Күнді дерсін... - деген жолдарда

«Ессіз жүрек» (иррационализм) – дүниені, болмысты, ақиқатты жүрекпен қабылдап сезіну, табиғатпен үндестік, дүниені махаббатпен қабылдау. «Ақыл сорлы» (рационализм) – ақыл білімнің қайнар көзі. Жүрек қалауына бағынған ақын ақыл бұйрығына бағынбайды.

«Сұм жүрек» тіркесі, «сұм дүние», «сұм тағдыр», «сұм соғыс» тіркестері сырттай сай болғанмен, «сұм» сөзі арам, қу, залым, сұрқия сөздерімен синонимдік қатар құрғанымен, Мағжанның «Сұм жүрег» тіркесінің мағынасы «бақытсыз, талайсыз, сормандай» дегенге саяды. Оған дәлел: мысалы, «Едіге» жырында Сыпыра жырау «Сыпыра сынды сұм жырау» деп келсе, Шоқан жинаған материалда Орақ батыр «Жалғызда туған сұм басым, барымнан жоғым көп игі» дейді. Баян сұлу өзін әрдайым «Сұм Баян» деп, ал Қозыға «Атадан жастай қалған сен сұмырай» деп отырады. Осылардың барлығында сұм сөзінің мағынасы жоғарыда айтылған ойға дәлел бола алады.

«Жынды жүрек» деген тіркес «Жынды көбелек» іспеттес өз басына төнген қауіпті біле тұра, ақын еліне, жеріне деген сезімінен бас тартпайды.

Өкінішке орай, жүрек қалауымен, жан-дүниесінің тілегімен ақынның өмір сүруіне ғұмыр кешкен заманы мүмкіндік бермеді. Дегенмен, ақын «жүрек қалауымен ғұмыр кешкен адам ғана бақытты» деген.

«Өмір - теңіз, толқыны тым көп қакты» демекші, тағдыр толқынының ауыр соккысына қарамастан жүрек қалауымен, өмірімен өмір сүрді.

Өмір – теңіз, жоқ оның түбі, шеті,

Сылқ-сылқ күлген сиқырлы толқын беті... – деген шумақта терең философиялық ой жатыр. Өмірдің теңіздей тереңдігі ақын жанының тереңдігіне жете алмайды.

Мағжан шығармашылығында бейнелілік образдарға айналған табиғат – Күн, Ай, Жұлдыз, Жел, От бейнелері. Бұл образдар – жай ғана табиғат емес, үлкен философиялық ой беретін сыршыл образдар. Бұл образдар – ақынның сырлас достары. «Жан сөзі» өлеңінде:

«Жел бол!» - дедің, жел болып еспедім бе?

Уақыт талғап, ерте я кеш дедім бе?

Желді еркін, бақытты, азат жан ретінде кейіптейді. Желдей еркін жан от боп тұрған «кеңестік саясаттың» жалынына өртенсе де, өзіне тоқтау жасамады.

«От бол!» - дедің, от болып жанбадым ба?

Күйдірмей, сірә, нәрсе талғадым ба?

Ақынның «от» деп отырғаны – халықтың ұлттық рухы. Ұлттың тарихи және философиялық зердесін оятып, рухын көтеру арқылы ғана бодандықтан құтылуға, ел тәуелсіздігіне қол жеткізуге, тіпті, әлем халқына өз өркениетінді танытуға болады деп есептейді.

«Су бол!» - дедің, сылдырап ақпадым ба?

Жыландай жүз бұралып жатпадым ба?-деген жолдарда судай таза, сырлы, құбылмалы, жанды, әсерлі жырымен көпшілікті сусындатып, сезіммен баурап алған Мағжанның мұрасы болса керек.

«Күн бол!» - дедің, мен Күндей күлмедім бе?

Күннен де астым, мен «күндіз-түн» дедім бе?

Мағжанның суреттеуінде Күн, Күншығыс, От, Жарық – ашық, ақ ниеттілер. Көптеген өлеңдерінде ақын күл мен гүл, түн мен танды, қараңғы мен жарықты, Күнбатыс пен Күншығысты, бір-біріне қарама-қарсы қоя отырып, авторлық ұстанымын танытады. «Қараңғылық – дұшпаным» - сол жауызды жою керек деп астарлы ой тастайды. Күн – қозғалыс, даму, өсіп-өркендеудің және өмірдің белгісі. Күн – уақыт, замана бейнесі.

«Ай бол!» - дедің, Ай болып жүзбедім бе?

«Әпсүн» оқып, жер жүзін кезбедім бе?... – деген шумақта

«әпсүн» сөзі дуа, сиқыр, арбау деген ұғымды білдірсе, «талайлардың өзегін үзбедім бе?» деген тармақта «өзегін үзбедім бе?» тіркесі «ашықты, үздікті» деген мағынада емес, меніңше, «егілді, елжіреді, езілді, жаны ашыды» деген мағынаға саяды. Демек, сиқырлы дұғадай баурап алатын сырлы жырларымен үмітсізге үміт сыйлап, сүрінгенді демеп, сүйеу болып, жаны ашыды.

Ессіз жүрек аспанға қол сермеді,

Ессіз жүрек ақылға жол бермеді.

Жастық – у ғой, айнымай у ішіпін,

Бұл күндерде кеудені ой кернеді -деп Мағжанның «У» сөзін «жастық» деп алуы: жастық шақта адам жалындаған сезім алауына, жан тебіренісіне, құбылмалы көңіл күйге, бойы күш-қуатқа толы болады. Сол жастық шақтың уынан шабыт алды деген мәнде болар. Мәселен, «У-ды» адамды өмірінен айыратын зиянды зат, оның қуаты да күшті, бірден адам ағзасына сіңіп адамды өлімге әкеледі. Сол удың уытындай болған жігерлі жастық шақты Мағжан осылай бейнелесе керек.

Ақынның философиялық оймен жеткізген оқиғаларға тоқталатын болсақ:

«Ата-анаңнан без!» - дедің, безбедім бе?

Қаңғырып, талай жалғыз кезбедім бе?

Басыма талай кара күндер туды,

Ата-ана, туысқанды іздедім бе? - деген шумақта

Мағжан «Ғалия» медресесін аяқтаған соң, орыс тілін терең меңгеру үшін Омбы мұғалімдер семинариясына түсуге бел буады. Алайда, әке ізін жалғайды деп үміттенген Бекен ақсақал оны құптамады. Әкесі: «ақындық құрып, не таптым?» деп, Мағжанның шешімін қолдамады. Сол уақытта әке жүрегі ұлының бұл әрекетін «тілазарлық» емес, ақынды билейтін жүрегінің билігі екенін түсінбесе керек.

«Елің тастап кет!» - дедің, кетпедім бе?

Жер шетіне барсам да шет дедім бе?

Жыландай бауырына кіріп алып,

Қалайда жатты жақын етпедім бе? – деген шумақта 1920 жылы Алашордашыларға қарсы жорық жарияланды. 1920 жылы «Ертегі» поэмасын оқығаны үшін, Кенесары мен Сыздықты дәріптеді деп Мағжанды оқытушылықтан босатты. 1922 жылы Мағжан Ташкенттен, 1923 жылы күзде Мәскеуді сағалайды. «Ұлтшыл»

деген атаққа ілініп, жанын қоярға жер таппады. 1924 жылы Мәскеуде Мағжанның Ташкентте шыққан жинағын зиянды деп, баспадан шығаруға тыйым салды. Соған қарамастан, Мағжан жат жерде де өз әрекетін тоқтатпады.

«Дәулеттен қаш!» - дедің сен, қашпадым ба?

Қойнымды жоқшылыққа ашпадым ба?

«Нәжісті – доңыз, сүйекті – ит жияд» - деп,

Барымды желге ұшырып шашпадым ба?

Сталиннің саясатының қармағына ілінген Мағжан бар дәулетінен, жұмысынан айрылды. Тіпті, концлагерьде мұғалімдік қызмет атқарып жүргенде, оған Ленинградтан айдалып келген И.И.Фетисов деген зиялысы: «лагерьден шыққанда күнің не болады, одан да тастың ауырлығы жоқ, медфельдшер мамандығын игер, өзім қолғабыс етемін» деп, фельдшер куәлігін алуға қолғабыс етеді екен. Шарасыз қалған күндері, Мағжан медфельдшер қызметін атқарса керек. «Нәжісті – доңыз, сүйекті – ит жияд» демекші, Мағжан арамдық пен айламен мал жиюдан аулақ болып, ісіне адал болған жан.

Болмаса басыма да бармас па екен?

Атымды аузына да алмас па екен?

Қарайып жапан түзде жалғыз тұрған

Молама көз қырын да салмас па екен?

Мағжан туралы деректердің бірінде: «НКВД Қауіпсіздік басқармасының кіші лейтенаты Гайковичтің қолымен үкімді жүзеге асыру актісінен мынадай үзінді келтірген: 1938 жылғы 11 ақпан күнгі Мағжан Жұмабаевичті ату жөніндегі шешімі 1938 жылғы 19 наурызда жүзеге асырылады. Алматы маңындағы Өжет ауылының маңында халықтың «Қандысай» атаған жерде 19-20 боздақтың атылып, жерленгені туралы ақпарат «Социалическая Алма-Ата» газетіне 1938 жылы 22 наурыз санында ресми хабар жарияланған екен» - деген екен. Мағжанның сөзіне құлақ салсақ, Сталин құрбандарының жұмбақ өлімінің сыры ашылатын уақыт жеткен сияқты.

Мені атама, бұл жүрек – жынды дерсің,

Ұмтылған аламын деп Күнді дерсің.

«Сүйіп – күліп, күйіп – көз жасын төгіп,

Жынды жүрек өлді де тынды!» дерсің - деген шумақтарда адам өмірінің мәні, өмір мен өлім проблемасы – философиядағы мәңгілік тақырыпты сөз етеді. Әсіресе, қазақ философиясында бұл тақырып терең зерделенген. Мысалға, өлімді өнердің күшімен

кідірткен Қорқыт Ата ұлағатының өзі әлемдік философиядағы мәңгілік проблеманың өзгеше шешімі болып табылады. Ал, Мағжан «Қорқыт» поэмасын жазып, философиядағы өмір мен өлім тақырыбын өзінше қозғайды:

«Әншейін өмір деген ермек үшін,

Күні ертең соғар жүрек өлмек үшін.

Ойланып қалай ғана уланбассың,

Берілсе адамға өмір өлмек үшін» - деп тұжырымдаған. Ал Мағжан болса, өлімді – адамның жер бетіндегі ғұмырының аяқталуы деп қана емес, мәңгілік мекеніне аттануы деп бағалайды. Өлім туралы ойланған адам сатқындық пен арамдық жасамайды, бұл пәнидегі ғұмырын мәнді өткізуге ұмтылады. Мағжан да өлім туралы ойлана отырып, бұл пәнидегі өз өмірінің мәні туралы тебіренеді:

«Ақылға кеш айналдым, қайран күнім,

Бір күні құшағына алар өлім.

Қара жерді құшақтап мен жатармын,

Сол кезде не деп мені сынар елім?»

Кешегі кеңестік құқықтық саясат ұзақ уақыт бойы осынау кеменгер ақынның есімін де айтқызбай, халық жадынан ұмыттыруға тырысып бақса да, Мағжан жырлары қара түнектің өзін жарып шықты, сөйтіп, өзі армандаған тәуелсіз қазақ елінің еркін ойлы азаматтарына мәңгілік рухани азыққа айналды.

Жібердің басқа жұртқа жолбасшылар,

Әр жұрттың жолбасшымен көзі ашылар.

Не елші, не жол сілтер кітабы жоқ,

Алашқа әлде жазғаны бар да шығар?»

- деп, бүгінгі күнді болжап кеткен ақынның сұңғылалығына тәнті бола отырып, нағыз сын сағатта елімізді тәуелсіздікке бастаған Жолбасшының да болғанына, жол сілтер кітаптардан да кенже қалмағанымызға мың да бір шүкіршілік етеміз.

Қорыта айтқанда, Мағжанның өлім туралы айтуы оның әлсіздігі емес, оның өмір сүру мәнін терең түсінгендігі болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Елеукенов Ш.Р. Мағжан. Өмірі мен шығармагерлігі. Оқу құралы.- Астана: «Астана- полиграфия», 2008-392 бет.

2 Аймауытов Ж. Алты томдық шығармалар жинағы. «Комплекспен оқыту жолдары», мақалалар, хаттар. – Алматы: «Ел-шежіре», - 2013.Т.6: - 348

3 Елеуменов Ш.Р. Көп томдық шығармалар жинағы. 9-том – Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2022. – 488 б.

4 Нысанбаев Ә. Мағжан дүниетанымы. Егемен Қазақстан. 2007 жылы, 7 тамыз.

5 Қанарбаев Б. Мағжан символист: Зерттеу – Алматы: Экономика, 2007 – 288бет.

6 Негимов С. Әлем әдебиеті. – «Ана тілі» баспасы, 2008 – 256 б.

7 Жұмабаев М. Жан сөзі: Өлеңдер мен дастандар – Алматы: Раритет, 2005. – 2005. – 256 бет. – «Алтын қор» кітапханасы.

8 Жұмабаев М. Шығармалары: Өлеңдер, поэмалар, қара сөздер. Құрастыр. Абдуллин Х., Дәрімбетов Б., Жұмабаев З., - Алматы: Жазушы, 1989. – 448.

СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫНЫҢ ТИІМДІ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІН САБАҚТА ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ АУЫЗЕКІ СӨЙЛЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ДАМУ

НУРУМОВА А. Н.

Қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, педагог-модератор,
А. Байтұрсынұлы атындағы инновациялық үлгідегі ЖОББМ, Павлодар қ.

Белгілі ғалым Дайана Халперн «Сыни ойлау- ойлаған түп нәтижеге жету үшін танымдық техникаларды пайдалану арқылы шығармашылықпен әрі қарай бағыттап ойлану»- деп айтқан екен [1]. Олай болса, оқыту барысында шығармашылық сипаттағы тапсырмаларды жүйелі ұйымдастыру және оны болашақ кәсіби бағдарымен сабақтастыра қарастыру мұғалімнің педагогикалық шеберлігіне байланысты. СТО технологиясының әдіс-тәсілдерін қолдана отырып оқытуда мұғалімнің сабақта біраз жетістіктерге жетуіне мүмкіндік мол. Мұғалім әр сабаққа шығармашылықпен баруы керек, өйткені сабақ- мұғалімнің өнері, шығармасы. Мұғалім еңбегінің түпкі нәтижесінің көрінісі- оқушылардың шығармашылықпен айналысуы. Сыни тұрғысынан ойлау технологиясының мақсаты барлық жастағы оқушыларға кез-келген мазмұнға сыни тұрғыдан қарап, екі ұйғарым бір пікірдің біреуін таңдауға саналы шешім қабылдауға үйретеді. Сыни тұрғыдан ойлай білетін адам:

- Мен не білемін?

- Мен жаңадан нені білдім?

- Білімімді өмірде қалай пайдалана аламын?- деген сияқты сұрақтар қоя алады.Бүгінгі жаһандану заманында оқушыларға қазақ тілін оқыту барысында тілдің қыр- сырын, табиғатын таныта отырып, ертеңгі өмірден орын таба алатын, өзіне сенімді, парасатты ұрпақ тәрбиелеу үшін педагогиканың озық үлгілерін жағашылдықпен пайдаланып, тәжірибені байыта түсуіміз қажет. Сондықтан қазіргі таңда мұғалімнің ең басты назар аударатын мәселесі- сабақтың әдіс-тәсілі. Оқыту үрдісінде көптеген әдіс-тәсілдер бар. Оқушыларға қазақ тілін меңгертуде жақсы нәтижеге жету үшін мұғалім сабақтың түріне қарай әртүрлі әдістерді тиімді қолдану керек. Әдіс-тәсілдер сабақтың мақсатына жетуіне көмектеседі, тілге деген құрмет, қызығушылығын, белсенділігін арттырады.

Ауызекі дағдыларын дамытатын әдістер.

Бастауыш сыныптарда тақырып сайын өтілетін жаңа сөздерді бекіту үшін «Сөздер жарысы» ойыны таптырмас әдіс. Бұл әдіс балалардың ойлау, есте сақтау қабілеттерін дамытып, сөздік қорларын байытуға көмектеседі және өткен тақырыптардағы жаңа сөздерді сөздерді қайталауда айтарлықтай уақытты үнемдейді. [2].

Ойын барысында екі-үш оқушы сынып бөлмесінің соңына қатарға тұрады. Қалған оқушылар осы оқушыларға кезекпен сұрақ қойып отырады. Сұраққа жылдам қолын көтерген оқушы жауап береді. Дұрыс жауап берген оқушы алға бір қадам жасайды. Арнайы белгіленген мәреге кім бірінші болып жетсе, сол оқушы жеңімпаз атанады. Әдіс оқушылардың қазақ тіліне деген қызығушылықтарын арттырып, ынтасын арттыратынын өз іс- тәжірибемнен күнделікті жұмыс барысында байқаймын.

Мысалы: партада отырған оқушылар орыс тілінде сөз айтады,қатарда тұрған оқушылар сол сөздің аудармасын айтып бір қадам алға жасайды. Школа-мектеп, класс-сынып, мяч-доп, книга-кітап, двор-аула т. б.

1-сурет – «Кім жылдам?» ойыны

Пікір: Аталмыш әдіс оқушылардың ауызекі сөйлеу дағдыларын дамытумен қатар, есте сақтау қабілеттерін жетілдіреді. Осы әдісті сабақтың басында, яғни үй жұмысын тексерген кезде, сабақтың ортасында оқушыларды сергітіп алуда және сабақтың соңында сабақты пысықтау кезінде қолдануға болады. Осы ойынды жүргізу барысында сабақ үдерісінде оқушылардың ынтасы асты. Көп сөйлемейтін оқушылардың көңіл-күйлері мен қызығушылықтары көтеріліп, сабаққа белсене қатыса бастады.

Оқушылардың тілдерін ұстарту үшін әр сабақта түрлі тақырыпқа байланысты сұрақ-жауап жұмысын ұйымдастырдым. Тапсырмаларды оқушылардың ыңғайына қарай беруге тырыстым. Оқушылардың сабақта қызығушылықтарын арттыру мақсатында жаңа сөздерді тексеруде «Ыстық орындық», «Қарлы кесек», «Мина алаңы» және т. б. ойындарын жүргіземін. Осы ойындарды жүргізу мақсатым- біріншіден, оқушылардың әр сабақта өткізілетін жаңа сөздерді меңгеруіне мүмкіндік туғызамын, ал екіншіден көңіл-күйлері көтеріңкі болып, сабақтың мақсатына қол жеткізуге ықпал жасаймын. Сабақ барысында сергіту сәтін өткізіп отырамын. Мұнда мен қазақтың ұлттық ойындары «Асық ату» және «Бес тас» ойындарын өткіземін. Оқушылар сабақта сергіп ғана қоймай, қазақ халқының ұлттық ойындарымен танысады. Менің осыдан байқағаным, оқушылар сабаққа өте белсене қатысып, уәждері артты.

2,3-суреттер – «Асық ату» ойыны

Өзге тілді оқытуда бірден- бір тиімді әдіс- коммуникативтік әдіс. Коммуникативтік әдіс оқушылардың ауызекі сөйлеуін, қарым-қатынас жасауын, сұрақ- жауап жүргізуін, әңгімелесуін, сөйлеу қабілетін қалыптастырып, сөздік қорын молайтады, тілді дамытады [3]. Бұл әдістің ішінде ерекше орын алатыны- диалог. Диалог

оқушылардың сөйлесу әрекетін, сұрақты дұрыс қоя білуде, ақпарат алмасуда, жалпы тіл үйренуде таптырмас жұмыс түрі.

4,5-суреттер – «Асық ату» ойыны

Пікір:

Түрлі тақырыпта диалог құрғызуда күтілетін нәтижелер:

Оқуға қызығушылық артады;

Сабақта белсенділік жоғарылайды;

Сөздерді есте сақтау қабілеті дамиды;

Дұрыс сөйлемдер құрауға дағдыланады;

Сөйлеу тілі қалыптасады;

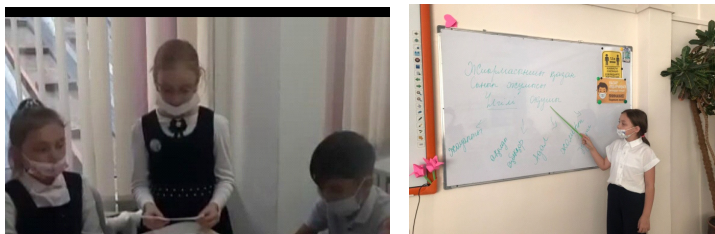
Топпен, жұппен жұмыс жасауды үйренеді. Диалог құрастыруда оқушы дұрыс сұрақ құрастырумен ғана емес, сыни тұрғыдан жан-жақты ойланады. Өзге ұлт балаларына қазақ тілін меңгертуге, ойлау жүйесін едәуір жақсартатын және өзіне сенімді тұлға етіп қалыптасуы үшін ең тиімдісі «Сын тұрғысынан ойлау» модулі. Қорытындысында оқушы ойын тиянақтайды, талдайды [4]. Менің өз тәжірибемнен байқағаным, кейбір оқушылар сұрақ құрастыруда қиналып, сұраулы сөйлемдерді дұрыс құра алмады. Ал бұл әдісті сабағымда жиі пайдаланып, сұраулы сөйлем құрастыру ережелерін күнде қайталаудың нәтижесінде оқушылар өз қиындықтарын шеше бастады.

Сабақта жаңа тақырып өткен кезде, жаңа сөздермен жұмыс жасаймын. Жаңа сөздермен жұмыс жасауда «Сәйкестендіру» кестесі өте ұтымды. Мұнда тақтаға жаңа сөздер мен олардың аудармалары беріледі. Оқушылар сөздерді аударасымен сәйкестендірулері керек. Сөздердің аудармасын тапқан соң, жаңа сөздерден сөз тіркестері мен сөйлемдер құрастырамыз. Бұл әдіс оқушылардың деңгейін ескеруге көмектеседі. Өйткені деңгейі төмен оқушылар сөз тіркестерін құрастырса, деңгейі жоғары оқушылар сөйлемдер құрастырады. [5].

Мысалы:
кесте 1 – «Сәйкестендіру» әдісі

Сөздер	Аудармасы
қарлығаш	воробей
торғай	дятел
көгершін	ласточка
тоқылдақ	голубь

«Кластер» әдісі идеялар мен ақпараттардың арасындағы байланыстарды жинақтау, тұжырымдау. Бұл әдіс оқушының өзіндік пікір қалыптастыру қабілетін дамытады. Сонымен қатар, бұл оқушылардың өзіндік білім беру іс-әрекеттерін, топта да, өз бетінше жұмыс істей білуге ықпал етеді және оқу қызметін белсендіреді. Мысалы: «Қыс» тақырыбын өткен кезде, оқушылар қыс туралы білімдерін, ассоциацияларын, тұжырымдарын жинақтап, кластерге жазады. Бұл әдіс оқушылардың сын тұрғысынан ойлау қабілеттерін дамытады, сабақта белсенділігін арттырады және шығармашылық қабілеттерін қалыптастыруға ықпал етеді.

6,7-суреттер – «Кластер» әдісі

8-сурет «Кластер» әдісі

Ортанғы буында, мәтінмен жұмыс жасаған кезде «ДЖИГСО» әдісін қолданамын. Оқушылар берілген тақырыпты немесе мәтінді топ ішінде талқылап, басқа топтарға өкілдерді жіберіп, өз жұмысы туралы топта талқылайды, идеяларымен бөліседі. Бұл әдіс ынтымақта бірлесе жұмыс жасауға, басқа жолдастарымен бөлісуге, түйінді ойды саралауға және ынтымақтықты дамытуға көмектеседі. Менің осыдан байқағаным, бірінші сабағымда осындай жұмыс түрін өткізгенде оқушылардың кейбіреулері тұйықталып, өз ойларын айта алмады. Кейін келе ол оқушылар алдыңғы сабақтарда берілген дұрыс жауаптарға көңіл бөле отырып, өз ойларын ортаға салу барысында, сұрақтар қою арқылы мәтіннің мазмұнын түсініп, өз ойларын ашуға тырысты. Жұмыстың нәтижесінде оқушыларым сабақта алған білімдерін жеткізе білді.

9,10-суреттер – «ДЖИГСО» әдісі

Жоғары сыныптарда сабақ өткізу, оқыту барысында өткізілетін ең негізгі жұмыс түрлерінің бірі - сабақта мәтінмен жұмысты ұтымды ұйымдастыру.

Мәтінді талдаған кезде оған қойылатын талаптарға да назар аудару керек:- Мәтіннің тәрбиелік мәні бар болуы тиіс;

- Мәтінде оқушылардың дүниетанымын кеңейтетін мәліметтер нақты, түсінікті, қабылдауға қиын болмайтындай болуы керек;

- Жеңілден- қиынға қағидасы сақталу қажет. Мысалы, біз өз ойымызды сөз арқылы емес, негізінен мәтін арқылы жеткіземіз. Мәтінмен жұмыс жасау мынадай кезеңдерге бөлінеді:

- Мәтінді оқығанға дейінгі жұмыс;
- Мәтінмен жұмыс кезеңі;
- Мәтінді оқығаннан кейінгі кезең.

Мәтінмен жұмыс жасап, сұрақ қойғанда жабық сұрақтардан гөрі ашық сұрақтардың қойылғаны тиімді [6].

Пирамида ойыны

11,12,13-суреттер – «Пирамида» ойыны

<https://youtu.be/UoSoQwVhTkA>

Түстер тақырыбымен танысқан кезде «Түстер ойыны» әдісін өткіземін. Түстерді екі топқа бөлемін: жылы түстер және суық түстер деп бөліп, оқушылармен бірге сөзжұмбақ шешеміз. Мысалы:

- Қара немесе қызыл түсті болып келетін балықтың ұрығы.
- Бұлтсыз, ашық аспанның түсі.
- Қысы- жазы жасыл болып тұратын ағаш.
- Жаңбырдан кейін аспанда пайда болатын жеті түсті доға т.б.

[7].

14,15-суреттер – «Түстер ойыны» әдісі

«Дәрігердің қабылдауында» рөлге түсу ойыны

Рөлдік ойындар – оқушылардың шығармашылық ойлау қабілетін дамытуға арналған ойындар.

Режиссер

«Дәрігердің қабылдауы»

Ойынның шарты: берілген тақырып бойынша диафильм жасау.

Ол үшін басты кейіпкер Алина емханаға барып отбасы дәрігерімен кездеседі.

Отбасы дәрігері жүрегін тексереді.

Тіс дәрігері тісін тексереді.
Көз дәрігері көзін тексереді.

16,17-суреттер – «Дәрігердің қабылдауында» ойыны

Сонымен, оқушы- ізденуші, ойланушы, өз ойын дәлелдеуші. Мұғалім- әрекетке бағыттаушы, ұйымдастырушы. Сондықтан мұғалім оқушыларды үнемі бағыттап, тиімді әдіс- тәсілдерді сабақта ұйымдастырып отыру керек. Нәтижесінде білікті, ауызекі сөйлеу дағдылары дамыған, өз ойын дәлелдейтін тұлға қалыптасады. Өр тарау бойынша жоғарыда берілген әдістердің тиімділігі тоқсан аяғында жақсы көрсеткішке жеткінін байқадым.

Қорыта келгенде, М.Әуезов «Халықты халықпен, адамды адаммен теңестіретін- білім»- деп атап көрсеткеніндей, білімді, саналы, дарынды, іскер, ойшыл болашақ ұрпақты даярлауда ең алдымен білім қажет. Жас ұрпақтың рухын оятатын, елін, жерін құметтейтін, мәдени ұлттық қажеттілікке жараған білім- ең мықты білім. Өрбір ұстаз алдындағы басты мақсат- сапалы білім мен саналы тәрбие беру, тұлғаның заман талабы мен ағымына сай қалыптасуына ықпал ету екендігін бәріміз білеміз. Ал мен өз тәжірибемде осы аталған әдістерге ғана шектелмей, басқа да ұтымды әдістерді үнемі іздеуде боламын.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 А.З. Кикумова Тақырыбы: «Қазақ тілі сабақтарында қолданатын әдіс- тәсілдер»

2 Ағылшын тілі мектепте журналы. № 1.2011

3 Еңсегенова А.А. Қазақ тілі сабағында интербелсенді тәсілдерді қолдану жолдары //Білім айнасы- 2018.

4 Жүргенова К.А. Жаңартылған білім мазмұны контексінде оқушылардың сыни тұрғыдан ойлау дағдысын қалыптастыру // Білім айнасы. -2020.

5 «Қазіргі кездегі оқытудың педагогикалық технологиялары», Н. Қошқарбаев, 2010 жыл.

6 «Интерактивті оқыту әдісін қолданып, сабақты жоспарлау және басқару», Ж.А. Жартынова, В. Н. Ким, Н. О. Қойлық, А.Ш. Орақова, 2009 жыл.

7 «Оқушылардың сыни тұрғыдан ойлауын дамыту нысандары мен әдістері» С.Мирсеитова, 2011 жыл.

ҚАЗАҚ ТІЛІ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

ОЛЖАБАЕВА А. М.

қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі, М. Горкий жалпы орта білім беру мектебі,
Павлодар облысы, Ертіс ауданы

Қазақ тілі сабағында оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру

Қазіргі таңда білім беру жүйесінде функционалдық сауаттылықтың маңызы айрықша. Әсіресе, қазақ тілі сабағында оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту — білім берудің басты бағыттарының бірі болып табылады. Функционалдық сауаттылық — бұл тек қана оқу мен жазу дағдылары емес, сонымен бірге білімді өмірде тиімді пайдалану, түрлі жағдайларда дұрыс шешім қабылдай білу қабілеті.

Функционалдық сауаттылық дегеніміз — бұл адамның ақпаратты тиімді қабылдап, оны практикалық өмірде қолдану қабілеті. Бұл сауаттылық білім алушының оқу мен жазуды ғана емес, сонымен бірге қоғамда және өмірде дұрыс бағытта әрекет ете білуін қамтиды. Мысалы, оқушылар ақпаратты іздеу, жинақтау, талдау және оны түрлі контекстерде қолдану қабілетіне ие болуы тиіс. Қазақ тілінің сабағында осы дағдыларды дамыту оқушыларды тек теориялық біліммен емес, сонымен бірге практикалық тұрғыдан да дайын етеді.

Қазақ тілі сабағында функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың жолдары: қазақ тілі сабағында оқушылардың

функционалдық сауаттылығын дамыту мақсатында бірнеше тиімді әдістер мен стратегияларды қолдануға болады. Олардың ішінде:

1. Оқушылардың сөйлеу және жазу дағдыларын дамыту. Қазақ тілін үйренуде сөздерді дұрыс айту, жазу және оларды дұрыс қолдану оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуға негіз болады. Әсіресе, түрлі мәтіндер арқылы оқу мен жазу дағдыларын қалыптастыру маңызды. Бұл мәтіндер күнделікті өмірден алынған, мәселен, хат жазу, жарнамалар, ресми және бейресми тілде сөйлеу үлгілері болуы мүмкін. Оқушылар осы мәтіндерді талдап, мәтіннің мақсатын анықтап, оны дұрыс түсініп, өз пікірін жаза білуі қажет.

2. Шығармашылық тапсырмалар мен жобалар. Оқушыларды шығармашылық тапсырмалар арқылы қызықтырып, олардың функционалдық сауаттылығын дамытуға болады. Мысалы, эссе, мақала, хат жазу немесе өз ойларын пікірталас форматында айту сияқты тапсырмалар арқылы оқушылар өз пікірін еркін білдіруге, аргументтеп қорғауға дағдыланады. Сонымен қатар, жобалық жұмыстар арқылы оқушылардың зерттеу және талдау қабілеттері дамиды, бұл олардың ақпаратты жинақтап, өңдеуге және қолдануға үйретеді.

3. Қазақ тілінде мәтіндермен жұмыс жасау. Қазақ тіліндегі мәтіндермен жұмыс істеу арқылы оқушылардың ақпаратты қабылдауы, оны түсінуі, талдай білуі және өмірде қолдану қабілеттері дамиды. Әр түрлі мәтіндерді оқып, олардың мазмұнын талдай отырып, оқушылардың сөйлеу тілін, сөздік қорын және грамматикалық құрылымын жетілдіруге болады. Мәтіндер арқылы оқушылар өздеріне қажетті ақпаратты қалай табу керектігін, оны қалай пайдалану керектігін үйренеді.

4. Кейіпкерлердің әрекеттерін түсіндіріп, өз пікірін айту. Қазақ тілінде функционалдық сауаттылықты дамытуға арналған тағы бір әдіс — оқушыларға түрлі кейіпкерлердің іс-әрекеттерін түсіндіртіп, өз пікірін айту. Бұл әдіс арқылы оқушылар өз ойын еркін жеткізіп, ситуациялық шешімдер қабылдауды үйренеді. Мысалы, оқушылар әдеби шығармалардың кейіпкерлерін талдай отырып, оларды қандай шешімдер қабылдауға шақыру керек екендігін айтады, сол арқылы өз көзқарасын қалыптастырып, сыни ойлау дағдыларын дамытады.

5. Оқушыларға ақпаратты сараптап, синтездеуді үйрету. Қазақ тілінде оқыту барысында оқушыларға ақпаратты сараптап, сол ақпараттың маңыздылығын анықтап, оны өз мақсаттарына сәйкес қолдануды үйрету керек. Бұл дағдылар оқушыларды өмірде

кез келген мәселелерді шешу кезінде қажетті ақпаратты тиімді пайдалану қабілетіне баулиды. Бұл процесс оқушылардың танымдық белсенділігін арттырады, олар өз шешімдерін аргументтеп дәлелдей алады [1, 566].

Қазіргі педагогикада инновациялық әдістер оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамытуға бағытталған. Бұл әдістердің қатарында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану, интерактивті тапсырмалар мен оқу бағдарламаларын енгізу, онлайн білім беру платформаларының мүмкіндіктерін пайдалану бар. Мысалы, оқушыларға онлайн платформалар арқылы қазақ тіліндегі мәтіндермен жұмыс істеу, сұрақ-жауап сессияларын өткізу, пікірталастар мен дискуссияларға қатысу сияқты тапсырмаларды беру арқылы олардың функционалдық сауаттылығын арттыруға болады.

Қазақ тілінде функционалдық сауаттылықты қалыптастыру кезінде оқушыларға қоғамдағы әлеуметтік мәселелерді түсіндіру де маңызды. Оқушыларға қоғамдағы мәселелерді қазақ тілінде талқылап, шешім ұсыну арқылы олардың әлеуметтік жауапкершілігін арттыруға болады. Әлеуметтік мәселелер мен өмірлік жағдайларды шешу барысында оқушылардың функционалдық сауаттылығы да дамиды.

Қазақ тілі сабағында оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру — бүгінгі заман талабы. Бұл процесс оқушыларды өмірге, қоғамға бейімдеуге, өз ойын жеткізуге, ақпаратты дұрыс қабылдап, қолдануға үйретеді. Оқушылардың функционалдық сауаттылығын дамыту — олардың жеке тұлға болып қалыптасуының негізі. Сондықтан, қазақ тілі мұғалімдері сабақты тек теориямен ғана шектелмей, оқушылардың практикалық тұрғыдан білімді қалай пайдалану керектігін үйретуі тиіс.

Мемлекеттің білім беру саласында өзіндік даму тенденциясы мен ұлттық саясатты ұстану қағидалары бар. Халықаралық кеңістікке ұмтылу арқылы білім беру үрдісін ұйымдастырудың жаңа парадигмасын құру, интеграциялық ортада сауаттылықты жетілдіру маңызды фактор болып табылады.

Олай болса, функционалдық сауаттылық тұлғаның белгілі бір мәдени ортада өмір сүруі үшін қажетті деп саналатын және оның әлеуметтік қарым-қатынас жасауын қамтамасыз ететін білім, білік, дағдылардың жиынтығынан құралады.

Біз қарқынды өзгерістер дәуірінде өмір сүріп жатырмыз, бізге оқу, жазу, есептеу сынды қарапайым дағдыларды меңгеру

жеткіліксіз. Сондықтан, өзгермелі өмір ағымына ілесе алмай түрлі қиындықтарға тап боламыз.

Бұл қиындықтардың бәрі өмір сүруге қажетті дағдыларды меңгермегендіктен, функционалдық сауатсыздықтан болып отыр.

Функционалдық сауаттылық қазіргі ақпараттық қоғамға жылдам бейімделіп, табысқа жету үшін қажетті, негізгі дағдылардың бірі. Бұл дағды тек дұрыс оқу мен жазуды ғана емес, сонымен бірге оқушылардың алған білімдерін нақты өмірлік жағдайларда қолдана білуін де қамтиды.

Заманауи мектеп оқушыларды қажетті біліммен қамтамасыз етеді, бірақ ол әрдайым үйреншікті жағдайлардың шеңберінен шығу қабілетін қалыптастырмайды. PISA мен TIMSS зерттеулері көрсеткендей мектеп мұғалімдері пәндік білімді жақсы береді, бірақ оны өмірлік жағдайларда қалай қолдануды үйретпейді.

Функционалдық сауаттылық — бұл метапәндік құбылыс, сондықтан да ол барлық мектеп пәндері, сонымен қатар қазақ тілі пәнін оқыту барысында қалыптасады. Функционалды сауаттылық адамның өмір бойы білім жинақтауы, алған білімін өмірде қолдана алу дағдысының болуы.

Қазақ тілі пәнін оқытудың мақсаты — оқушыларды шығармашылықпен жұмыс істеуге және сын тұрғысынан ойлауға дағдыландыру. Оқушылар әңгіме, поэзия, драма, сондай-ақ, ғылыми және бұқаралық ақпарат құралдарының материалдарын оқи отырып, өз түсініктерін дамытады.

Оқу сауаттылығы- оқушылардың жазба мәтіндерді түсінуі және қолдануы, мәтін барысында ой толғауы, жаңа білім игеруі, өз ойын сауатты жеткізуі. Қазақ тілі сабағында тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым дағдылары арқылы жүзеге асады.

Тілдік төрт дағды (айтылым, тыңдалым, жазылым, оқылым) оқушының сөйлеу әрекетін және жазу, тыңдау дағдысын қалыптастырады. Тыңдалым кезінде қазақ тілінің фонетикалық, лексикалық, грамматикалық ережелері меңгеріледі. Оқушы мәтінді тыңдау арқылы сауатты жазуға, сөйлеуге, ойын дұрыс тұжырымдауға үйренеді.

Тыңдалым есту арқылы, мәтінді түсінуге мүмкіндік береді. Тыңдалым дағдысы бойынша:

- негізгі ойды түсіну;
- ақпаратты анықтау;
- түсінгенін практикада қолдана білу;
- ақпаратқа өз көзқарасын білдіру;

ой қорыта білу дағдылары.

Оқушылар тыңдалым дағдысы арқылы мәтіндегі негізгі ойды түсініп, оны практикада қолдана алады және түсінген ойына тұжырым жасауға үйренеді.

Тыңдау – адам баласының тілдік қарым-қатынасқа түсу кезіндегі басты құралдардың бірі. Біз тыңдау арқылы қоршаған орта, ондағы болып жатқан оқиғалар туралы ақпараттарды ала отырып, дүниетанымымызды, тілдік қорымызды байытамыз. Оқушылар мәтінді дұрыс тыңдау арқылы, сауатты жаза алады, дұрыс сөйлеуге дағыланады.

Қазақ тілі сабағында мұғалім әртүрлі тапсырмаларды орындату арқылы оқушының сауаттылығын қалыптастырады. Қазақ тілі пәнінен оқушының функционалдық сауаттылығын дамыту мәселесіне мынандай тұжырымдаманы ұсынуға болады:

1 Оқушыларды бірінші сабақтан бастап сөйлесім әрекетінің түрлерін (айтылым, жазылым, тыңдалым, оқылым, тілдесім) меңгерте білу;

2 Оқушылардың алған білімдерін өмірде, кез-келген жағдайда, әлеуметтік ортада қолдана алуға үйрету;

3 Мемлекеттік тілде ауызша, жазбаша қарым-қатынас жасау;

4 Әлеуметтік талаптарына сай келу үшін оқушының ақпараттық технологияларды қолдану және проблемалардың шешімін таба алуға үйрету;

5 Оқушылардың өзгермелі өмірге бейімделуіне мүмкіндік беру;

6 Оқушылардың жеке қабілеттерін дамыту;

7 Оқушылардың әлеуметтік-мәдени дағдыларын қалыптастыру;

8. Қазақ халқының салт – дәстүрі, мәдениеті, тарихын түсіну және құрметтеуге баулу [2, 96б].

Қазақ тілі сабақтарының «Қызықты грамматика әлемінде», «Квест-сабақтар», «Жоба сабақтар», «Ойын сабақтар» сияқты оқу іс-әрекеттері белсенді өтетін түрлермен көбірек ұйымдастырылуы арқылы оқушылардың өз бетімен қазақ тілі меңгеру дағдыларын қалыптастыруға мүмкіндік мол болады. Осы айтылғандармен қатар, қазақ тілі сабақтарында оқушылардың «рефлексиялық жаттығулар» орындауына, білімін тексерудің тестілік түрін қолдануына, жаңа ақпараттық технологияларды мұғаліммен және өз бетімен қолдануына, жоба жұмыстарын түрлі формада қорғауына, өзара пікірталастар мен семинар-сабақтар ұйымдастыруына жағдайлар жасап, белсенділігін арттыру жолдары көзделеді. Көрнекі құралдар, плакаттар, таныстырулар (презентациялар), видеофильмдер, онлайн

мектеп платформасы оқушылардың тақырыпты толық әрі жүйелі меңгеруіне білім салаларымен байланыстыра алуына көмектеседі. Мұны ақпараттық сауаттылыққа жатқызуға болады. Осындай тақырыптар оқушылардың интеграциялық пәндерден білім алуына жағдай жасайды. Еліміздің географиялық, экологиялық проблемаларын зерделеу, оларды қазақ тілімен байланыстыру, шешу жолдарын іздестіру, ақпараттарды талдау, электронды ресурстарды пайдалану мүмкіндігі артады.

Сонымен қатар қазақ тілі сабағында «INSERT немесе түртіп алу» стратегиясын қолдануға болады. Оқушы белгілі бір ақпаратты тыңдай отыра есте сақтау қабілетін дамытады, мәтінді тыңдауға дағыланады. Бұл стратегияны қолданғанда мәтінді бірнеше рет тыңдатуға болады.

Қазақ тілін оқыту барысында оқушылардың пікір айту, ауызша, жазбаша сауатты сөйлеу, яғни әрбір адамға керекті коммуникативтік дағдыларды қалыптастыру мәселелерін шешу маңызды.

Тіл арқылы қазақ халқының тарихы, әдебиеті, мәдениеті, ұлттық салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, болмысы танылады. Мәдени мұраларды меңгеру арқылы оқушылардың эстетикалық талғамы мен мәдени болмысы қалыптасады. Мәдени мұраларды игеру, әрине тіл мүмкіндіктері арқылы жүзеге асады.

Сабақта оқушылардың функционалдық дағдысын диалог, монолог арқылы дамытуға болады.

Монолог арқылы оқушылардың мынадай іскерліктері қалыптасады:

- белгілі бір тақырыпқа өз көзқарасын білдіреді
- белгілі бір тақырып бойынша ақпарат береді
- сөз тіркесі мен сөйлем құрай білу дағдылары қалыптасады
- сөйлеу тілін байытады
- сөздік қорын жетілдіреді
- нақты, дәл, анық жауап беруге үйретеді

Оқушылар арасында еркін, ашық шығармашылық қарым-қатынас орнатылады. Сабақта оқушыларды топқа бөліп, проблемалы сұрақтар құрастырып, соларға тез жауап алу мақсатында «Миға шабуыл», «Дискусиялық карта» әдістерін қолдануға болады.

Кластер құрастыру кең тараған әдістердің бірі болып табылады. Жаңа тақырыпқа болжам жасайды, не білетінін есіне түсіреді, жазады, салыстырады. Кластерлермен жұмыс жасағанда оқушылардың еркін ойлануына мүмкіндік беріледі. Кластерді

сабақтың барлық кезеңдерінде пайдалануға болады. Ол материалды жүйелеуге көмектеседі [3, 986].

Тірек сөздер стратегиясы – мұғалім тірек сөздер береді. Оқушылар тірек сөздердің ретін бұзбай әңгіме немесе мәтін құрастырады. Мәтіннің сауатты, дұрыс құрылуына мұғалім назар аударады. Мәтін құрастыру кезінде оқушылардың логикалық ойлауы жүзеге асады. Әңгіменің мазмұнын жұпта, топта ақылдасады. Оқушылардың оқу, жазу сауаттылығын қалыптастыру барысында көптеген заманауи әдістерді қолдануға болады. Оқушылардың тілдік дағдысын қалыптастыру барысында грамматикалық ойындар қолданылады. Ойын әдісі оқушының логикалық ойлауын қалыптастырады. Әртүрлі грамматикалық тапсырмалар арқылы ойын сюжеті құрылады. Ойын оқушының тез ойлай білу дағдысын қалыптастырады. Ойын шарты алдын-ала белгілі болғанмен, ойын барысындағы күтпеген жағдайларда оқушы тез шешім қабылдай білуге жаттығады. Берілген мәтінге байланысты грамматикалық, дидактикалық және іскерлік ойындарды қолдануға болады. Қазақ тілінің фонетикасына, грамматикасы байланысты тапсырмаларды ұйымдастыруға болады. Қорыта айтқанда, қазақ тілі сабағы әрі тартымды, әрі қызықты, әрі сапалы болуы әр ұстаздың өзіне, білім деңгейіне, кәсіби шеберлігіне байланысты.

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1 Баймұханова, Р. (2018). Қазақ тілін оқытудағы инновациялық әдістер. Алматы: Ардақ.,-215б.
- 2 Бейсенова, Б. Қ. (2020). Қазіргі білім беру жүйесінде функционалдық сауаттылықты дамыту. Астана: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасы.,-195б.
- 3 Жүнісова, С. (2019). Функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың педагогикалық негіздері. Алматы: Қазақ педагогикалық баспасы.,-362б.
- 4 Қожахметова, М. Ж. (2017). Қазақ тілін оқыту әдістемесі. Алматы: Қазақ университеті.,-245б.

ҒАБИДЕН МҰСТАФИННІҢ ҚАЛАМҒЕРЛІК ҚАЛЫПТАСУ ЖОЛЫ

ОМАРХАНОВА А. Н.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, «Бірлік негізгі жалпы білім беру мектебі», Ертіс ауданы, Павлодар облысы

Ғабиден Мұстафин 1902 жылы Қарағанды облысының қазіргі Бұқар жырау ауданында, осы күнгі Теміртау қаласына жақын Жауыр тауы, Нұра өзені бойындағы Сарытөбе деген жерде туған. Болашақ жазушының балалық шағы өз ауылында, ата-анасының қасында өтеді. Жас кезінде Ғабиденнің есінде мықтап сақталған бір нәрсе – туған жерінен көшіп келген орыс шаруаларына тартып әперіп, елді Қарағандының Спасск зауытына қараған бетіндегі қырға зорлап көшіруі еді. Туған жермен амалсыз жылап қаштасқан, өкіметтің әділсіздігінен зардап шеккен халықтың көз жасы жазушының зердесіне әбден орныққан. Оның отаршылдыққа, зорлық-зұлымдыққа қарсы ойының оянуы да осыдан басталады. Оқуға талап қылған ол әуелде ауыл молдасынан оқып, хат таниды да. Спасск зауытының табельшісі Мауқымның Жүсібі деген кісіден орысша сабақ алады. Ғабиденнің ресми оқуы осымен аяқталады. Бірақ ынталы жас өз бетімен ізденіп, үлкен сабақты өмірдің өзінен алады.

Даңқты жазушы Мұхтар Әуезовтің өзі бұл кісі жайында, Қарағанды романы жайында былай деп әңгімелейді: «Жазушылық еңбек пен оған берілген өнердің әр алуан талайы мен тағдыры бар. Кейбір творчестволық тәжірибені болжасаң, жазушы өзіне лайықты, шамасы толық құлаш сермеп шығатын тақырыбын таппай жүретіні болады. Кең өмірде көлдей иен, тамаша тақырыптар арасында көп түртініп, өнімсіз жүріп қалады.

Ірі жазушы болып, үлкен шығарма беріп, кемеліне келгенше көп жазушылықтың алғашқы сапары көбінше осылай келеді. Сәтімен өз арнасын табу - алтын кенін қазушылар арасындағы старательдер артелінің жаңа бір алтын желісін (жиласын) тапқанымен бір теңдес. Талапты табады, табанды жеңеді. Бірде көп ізденумен, кейде сәтімен аз іздену соңынан да өзіне бейім, бой тартқан тақырыбын тапқанда жазушы өнері қанағаттанады. Бойдағы барлық талантты жігері ұшқындай түсіп, нұр шашады. Жазушы еңбегі бел-биіктен аса беріп, бұрын оқушысы да, өзі де аңғармаған, іркіліп жүрген асылын ашады. Ойлап, барлап қарасақ, өзіміз білген бүгінгі жүрген жазушылардың көпшілігінде осындай екі алуан күйлері бары сезіледі.

Сол қатарда Ғабиденді ауызға алсақ, бұл жазушының жолында үлкен бір ырысты сәттілік бар екендігі байқалады. Осы айтқанды анықтау үшін Ғабиденнің жазушылық жолындағы соңғы 13-14 жылды барлап, болжап өтейік. Ең әуелі бұл 13-14 жыл оның жазушылығының ең өнімді, ең көрнекті жемісті жылдары. Осы жылдар ішінде Ғабиден төрт роман жазыпты. Ол төрт кітаптың алғашқысынан бастап, соңғысына дейін бәрі де өз уақытында қазақ совет әдебиетінде және соңғы үш романы бүкіл Одақ әдебиеті көлемінде қатардағы шығармалар ғана емес, елеулі, бағалы үлкен еңбектер боп қалыптанды. Осындай бағаны жазушы ортасы ғана емес және бір қазақ оқушысы ғана емес, бүкіл Одақ көлеміндегі одақтық оқушы айтты. Төрт романның және бәріне ортақ қымбат қасиеті - мұның бәрі де бүгінгі тақырыпқа арналған, социализмді жасаушылардың, коммунизм үшін күресушілердің үлгілі өмірін, өр өнерін, ер еңбегін баян ететін шығармалар. Сонымен, Ғабиден өзінің жазушылық еңбегінің әр кезінде, бүкіл совет әдебиетінде совет халқы қойған, социалистік Отан атаған, Ленин партиясы белгілеген ардақты міндеттерді орындау жолында күресіп келеді [1, 636].

Оның бар тақырыбы - бүгінгі күн, оның барлық жағымды образдары - жарқын келешек үшін, айқын ертеңі үшін күрескен совет азаматтары. Ғабиден романдарының геройлары коммунизмнің мәңгілік болашағын өздеріне ұлы арман еткен адамдар болып танылады. Олардың бәрі де біздің оқушыға жырақ, жұмбақ жандар емес, қайта барлық қимыл, құбылыс әрекеттерімен, бар сезім-санасымен, әрбір үні, дем-тынысымен қалың жұртшылығымызға қымбат, жақын жандар.

Осылардың арасында жақсыларын іріктегенде, жас буындардың өз ағасы есепті Бораштар, Шығанақтар, Жақыптар, Щербаковтар, Ермектер оқушының қымбат, ыстық көретін жандары. Сондай-ақ жаңа тарих тудырған Еркін, Жомарт, Мейрам сияқты жаңа сапалы жас буын, бірақ, жас та болса, жаңа нәсілдің тел басы есепті жандар, барлық іс-әрекеті ғана емес, іштегі сан алуан сезім толқындарымен де, неше алуан ым-емеуірімен де бүгінгі оқушыға өз сырласындай, егіз-ею сыңарындай жақыны.

Жазушының ең үлкен жұбанышы, оның шығармаларындағы геройлардың бүгінгі оқушыға соншалық етбауыр жақындай боп, таныса табысып кетуінде. Әдебиеттің мұндай образдары мәдениеттенген совет адамдарының ұдайы есінде жүретін жақынындай болса, қымбаты, қимасы боп кетсе, жазушыға одан үлкен мұрат, мақтан жоқ. «Қарағанды» романының алғашқы

беттері және бірінші тарауы, бесжылдық жоспар бойынша, бүкіл отандық ұлы өндіріс ошағына айналғалы отырған Қарағандыға мол күштер жұмылдырып, мол қаражат жұмсау кезеңіне арналады. Сол Қарағанды ошағына жан-жақтан ағылып келіп жатқан жұмысшылар жайы баян етіледі. Көп суреттер Орталық Россиядан, Донбастан келген маман жұмысшылардың жайына арналады және әсіресе, жазушының ерекше көңіл, бейіл бергені - ұлы өндіріс арнасына қазақ кедейлерінің жаңа құрылысшылар есебінде, жан-жақтан ағылып келіп жатқан күйіне арналады. Бұлар Қарағанды айналасындағы жақын аудандардан шартпен келіп жатқан бұрынғы ауыл кедейлері. Көпшілігі жаман үй, жарты лашықтарымен, бірен-саран күш-көлігі, сауынымен, азын-аулақ қой-тұяқ, ешкі-лақ дегендерін де ала келген көшпелі ауыл, әлі қоныстанып болмаған аудандардың кедей шаруалары. Осылардан Қарағандыдай үлкен өндіріс ошағының саналы жұмысшылары, өнерлі қайраткерлері, сапалы азаматтары, қысқасы, тарихының жаңа дәуірін тапқан, бақыт шағына жеткен, социалистік ұлттың советтік жұмысшы табы қалыптанады. Роман бойында сол ел кедейлерінен ірі маман жұмысшылар, зор саналы азаматтар, үлкен өндіріс командирлері, партия, совет орындарының білікті, сапалы басшы азаматтары, ірі инженерлері өсіп шығып жатқандарын көреміз [2, 446].

Міне, осы адамдардың көпшілігі Қарағандыға жақын отырған елдерден шыққан қазақтар болатын. Сол түрде Қарағандыға келген бірталай жұмысшылар, қартаң әйелдер, жігерлі жастар атаулының талайы дәл Ғабиден Мұстафиннің өзі туып-өскен елден, бала күннен өзі өмір кешкен жерлерден келген. Көпшілігі тіпті жазушыға туыстаныс адамдар болатын.

Ғабиденнің өзі де жаңағы аталған жақын елдердің арасынан шыққан, Қарағандының қасындағы, осы күні Каргрэс орнаған Нұраның бойы - бұл елдердің қыс - қыстау, жаз - жайлау дейтіндей, ежелгі қоныс мекені. Бұл өлкедегі елге бұрын ағылшын билеген Қарағандының жай-күйі, Ұлы Октябрь революциясының алдындағы Қарағанды мен Спасс, Нілді сияқты болымсыз шұқанақ өндіріс сымалдардың жайлары, тарихы да аса мәлім еді. Сол өлкенің көрі-жасына тек совет дәуірінде, аз заман ішінде дүрілдеп өскен, нұр жайнаған алып Қарағандының тарихы, қазіргі Теміртаудың да үдеп өрлеген қысқа ғана табыс, жеңіс тарихы соншалық айқын.

Сөйтіп, Қарағанды ұлы құрылысының бірнеше жылғы тарихында өзінің жұмысшылық еңбегімен атсалысып, араласқан азаматтық еңбекті көреміз. Мұның өзі, өмірі де, кешегі көшпелі

ауылдан өндіріс ошағына келіп, сонда қара жұмысшыдан бастап, маман жұмысшыға жеткен еңбекші өмір жолын танытады.

Міне, осы айтылған нақтылы, деректі жайлардың тұсында, тарихтық болмыспен, жеке өмірбаяндық шындықпен және содан әрі екінші, өзгеше сапада туған көркем шығармадағы шындықтың араларында қандайлық заңды, терең тамырлы, күрделі байланыстар жатқанын елемеге болмайды. Сонда және бұл жазушы, өмірден оқыған жазушы боп аңғарылатыны, ерекше бір жақсы сипат, аса бағалы шындық. Жазушы кейін өзі жазған романдардың кей ұзақ беттерінен, тарауларынан айқын көрініп, өсіп толысып, қалыптанған тәрізденеді.

Сондықтан да бұл жазушы өз өмірін романның ішіне бір өрім етіп қосқанда әсірелемейді. Қылғынып отырып, қиналып та жазбайды және өзінің менмендігін көріне өзімшілдікпен тықпаламайды. Қайта өз өмірінің көп болмысы мен тынысы, ыстық демі, жан-жігері аралас жүрсе де, сол жайларын үлкен ұстамды мінезділікпен, сабырлы салмақпен, объективтік суретшінің бояуымен бере біледі. Романның бар материалында автордың өз өмірі, сезімдері, қайрат тартысы, арын-арманы мол араласып отырғанын өзге жайдан аңғармайсың да, тек сол өндірістің бар шындығын аса жақсы білетін таныстығынан, сол ортаға өте жақын жанасып барып баяндап отырған көркемдік шындығынан аңғарасың. Сөйтіп, роман өмір шындығынан туғанда, жазушының өзі де басынан кешірген шындықтан қоса туып, өзгеше сыр-сыпат табады.

Бұл айтылған жайлардың бәрі де жазушы Ғабиденнің соңғы елеулі еңбегі «Қарағанды» романының әр тарап қасиеттерін өсіре түсуге көп көмекші болған жайлар. Қарағанды өндірісінің және сол атыраптағы өмір, өлке жаңғырысының әр алуан табыс, туыс шақтарын өзінің жазушылық еңбегіне ұзақ арқау еткен Ғабиден, бұл тұсқа жеткен қалпындай, енді бұдан былай жазушылық еңбегінде де сол арнамен бара бермек. Үлкен тақырыбының тандаулы тармақтарын ілгері тартып жаза бермек.

Сол өзі жақсы білген Орталық Қазақстан өмір шындығынан, тарих табысынан деректер жинап, нәр алып, Ғабиден өзінің колхозды Қазақстан жөніндегі жақсы повесі - «Миллионерді» де жазған болатын. «Миллионер» колхозының адамдары арасында болған кей әңгімелер ішінде «Қарағанды, Теміртау жақын тұста, қасымызда» десіп отыратын сөздер бар. Бұған Қарағанда, «Миллионер» колхозының суреттері, өмір шындықтары жазушылық қиялмен іренделіп, өсіріліп алынса да, сол Орталық Қазақстанның, Қарағанды облысының шындығынан туған шығарма екендігі аңғарылады.

Тақырып, материал жөнінде Ғабиден шығармаларының ішінде басқа облыс, Қазақстанның өзге бір өлкесі - Ақтөбе облысының дәл деректерінен туып, көркем етіліп жазылған шығарма - «Шығанақ» романы. Ол романда да автор өмір жайын, әсіресе өнімді еңбек жайын, өнерлі еңбек туғыза білген, өмір құра білген асыл жандар жайын барынша жақсы ізерлеп, өмірлік көп білім, материалдар жиып барып жазған-ды. Бұл романда жазушының, жоғарыда айтқандай, өз өмірінің арнасымен араласқан шындықтар болмаса да, советтік дәуірде жабайы табиғатты үлкен өнерлі жігермен жаңғыртып отырған Советтік Қазақстан шаруалары көрінеді. Сондай еңбек ерлерінің жайын жазуда Ғабиден бүгінгі өмір тақырыптарын алуға бейімделген өткір талантын танытады, шабытты шындығын табады» деп тұщымды пікірін нақты дектер мен дәлелдерге сүйене отырып жеткізеді [3, 746].

1982 жылы өзін қалыптастырған, өзі қалыптастырған басылым жайында: «Ал енді өз творчесвомның алтын бесігі болған бұрынғы «Қарағанды пролетариаты» бүгінгі «Орталық Қазақстан» газетінің оқырмандарына қандай тілек айтуым керек. Мен реалист адаммын. Тілектің өзін айтқанда, өлшеп айту керек тәрізді. Мен қалдырған еңбектер туған халқымның біраз кәдесіне жараса деген тілекпен кетемін. Бұл бір. Екіншіден, адам алдынан гөрі артына көп қарайтын сияқты. Келешегі қызығы көп жас кезінде адам көбінесе олға қарайды, алға ұмтылады. Ал, карт адамның артына көп қарайтыны – оның небір қызық шақтары, еңбегінің жемісті болған кезеңдері, өмір сырын көріп - біліп таныған шақтары, артта қалып қойды. Сонымен бірге адам өзінің артында келе жатқан ұрпақты көреді. Олардың бірінің жетістігіне қуанады, екіншісінің кемшілігіне қиналады.

Сондықтан, біздің тілегіміз осы кейінгі жас қауым алдындағы толқынмен ілесіп қана қоймай, озып кетсе деймін. Өйткені, оның озуына, шарықтауына керек мүмкіндіктің барлығы қазір бар. Бір кезде біздің арнамыз болған дәуір жас қауымның қолында. Заман қарыштап алға кетіп барады ендеше біздің ұрпақтарымыз да сол дамуға лайық болсын».

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1 Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 7-том. А., 2004-2008, - 2256.
- 2 Қирабаев С. Кеңес дәуіріндегі қазақ әдебиеті. А., 2003, - 320б.
- 3 Ысқақ Д. Әдеби сын тарихы. А., 2012, - 288б.

МӘШҲҮР ЖҮСІПТІҢ МЫСАЛ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТҮЙІН

САДВАКАСОВА Э. А.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

ЖҮСІПОВ Н. Қ.

ф.ғ.д., профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Өткен екі ғасырдың жүгін бірдей көтерген ақыл-ой, өнер саласындағы алыптардың қатарында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы да бар. Талантты қолдан жасау қиын. Білімді жинауға болады. Ол үшін қажыр-қайрат, зерде-жады, алқымы іспес еңбек қажет. Жұмыс тәртібі өз алдына. Мұндай дамыған елдерге тән зиялы салт-машықты XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бірінші жартысында барша қазақ ұстана алған жоқ. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы ел тарихындағы сондай дара саңлақтардың бірі болып қалды.

Оның бала күнінен табиғи зеректігі мен алғырлығы, Құран сөздерін, жыр-дастандарды, даланың ауызекі тарихын (ДАТ) жатқа соғуы сирек кездесетін дарын еді. Құдай берген ерекше қасиет бала Жүсіптің бағын асырып, атағын алысқа мәшһүр етті. Шорманның Мұсасы, Әкімбек сияқты белгілі адамдар алғыр жастың талантын түлетіп ұшыруға қол ұшын созды, азамат ретінде қайырымдылық көрсетті.

Мәшһүр Жүсіп өзінің ақындық қасиетін де Тәңір сыйлаған өнер деп түсінеді:

– Ойланып қаламыңды қолға аласың,

Сүңгіп жүзіп кетуге толғанасың.

Естіген кейінгіге мирас болып,

Саусағым ақ қағазға жорғаласын [1]

Немесе:

– Жабысты он бесімде өлең маған,

Түстеніп, өлеңші ата қона алмаған [1].

Заманынан озық жүрген ғұлама ойшыл сөз өнерінің жазылмаған ережедей мән-мағынасы мен зілмауыр азабын және сол дәуірдің менталитетіне сай өлең сөздің әрі ғибрат, әрі шежіре, әрі пәлсафа ретіндегі қызметін әбден жетік түсінеді. Қазақ үшін «ғалымның хаты» – өлең. Ал «жақсының атын» алу үшін от жүректі Мәшһүр өз бетімен «29 жасында, 1886 жылы Бұхарға барып, оқиды. Араб, фарсы, Орта Азия әдебиетімен танысады. 1896 жылы Ташкент қаласына барып, тағы біраз уақыт оқып қайтады» [2]. Білім – ол

уақытта әсіресе қадірлі саналғанымен, Мәшһүр Жүсіптің бала оқыту, айналасын әлем жаңалықтарынан, халық әдебиеті мен мәдениетінің қайнарынан сусындату, билік айту, шешендік өнері және көріпкел әулиелік болмысы жан-жақты дарын иесінің беделін аспанға көтерді.

Мәшһүр Жүсіп жырлары өмірбаяндық деректермен қабысып отырады. Бастан кешкен жақсы-жаман оқиға, құбылыстардың бәріне дерлік өзіндік субъектілі көзқарас бедері айқын көрініс табады. Ш. Қ. Сәтбаева бір шоғыр қазақ ақындарымен бірге М. Ж. Көпейұлын да Шығыстың классикалық әдебиетінен нәр алып, нәзира дәстүрін қалыптастырған тұлғалардың қатарына жатқызады [3]. Сондықтан Мәшһүр шығармаларындағы ақылмандық пен астарлы ойлау, түспалдап сөйлеу, кесек ой айту үрдісі осынау іргелі көркемдік-эстетикалық дискурс әсерін толық аңғартады.

Бұл орайда оның мысал жанрындағы ізденістері тапқыр да салмақты тұжырымдамаларымен ерекшеленеді. «Жарты нан хикаясында» ұлттық үлгіден гөрі «Мың бір түндегі» Сүлеймен патшаның жазасына ұшыраған дию мен балықшы әңгімесін еске түсіретін сөттер мол. «Сиқырлы тас» [4] ертегісінде бай баласының қанағатсыздығы, сандықтан шығатын жыланның шексіз жақсылығы суреттелетін. Ал мұнда керісінше сандықтан босаған жылан өсе келе айдаһарға айналады, өзіне рахым жасаушының өмірін қатерге салады. Бұл жағынан ол «Айдаһар қатын» ертегісімен үндеседі. Автор көркемдік шарттылық заңдылықтарын еркін пайдаланған.

– Қолыңа алдың ойлап нені – дейді,

– Осынша өуре қылып мені – дейді.

Ауызға ашылған соң қорек керек,

Жұтамын енді амалсыз сені! – дейді [1].

Құмырадан құтылатын дию бірде жалмауыздық танытқанмен, келесі жолы қателігін ұғып, уәдесін бұзбайтын. Әрине, диюдың да, айдаһардың да кішкене сандыққа сыйып жатуы, олардың тілге келіп, сөз таластыруы, әсіресе бірден іске көшпей, дау қуалап, тәжікелесуі – өзі де шартты шындық аясындағы әдеттегі көзбен қарағанда расынан өтірігі көп көріністер. Мәселен, сұм тажал көмектесуге бет қойған отыз адамға тиіспейді, әлгілер амалсыз жөніне кетеді. Бұлардан кейінгі бес адам тіпті қайран қала алмасы тағы түсінікті. Осы екі ортада жарты адам пайда болады. Ол қандай кейіпкер екенін қиялмен болжайсыз.

– Жарты адам ыңғайланып тұра қалған,

Сөзіне мұның айтқан құлақ салған:

– Айдаһар, айтқаныңның бәрі өтірік,
Нанбаймын мен орынсыз сөзге жалған! [1].

Жарты адамның айлалы лебізі аждаһаны ашуға міндіріп, айтқанын дәлелдеу үшін бұрынғы мекені – сандық ішіне қайта түседі. Балықшы да диюды солай жерге отырғызған. Ендігі тұста мінез бен символ кеңістік шарттылығы жағдайында шаң береді.

Мәшһүр Жүсіп осы оқиғаның бәрін екінші деңгейдегі концептуалды емеурінге айналдыра отырып, әрекет – таңбалар легінен философиялық мән түйеді. Бұл көркемдік міндетті автор аясымен егіздес күйдегі жарты адам – жарты нан атқарады. Пәленің үлкені – ауыздан байқаусыз шыққан сөз екен. Айдаһар – сол. Алыстағы отыз кісі де, жақындағы бес досың, туысың да лаулаған өртке араша түсе алмауы мүмкін. Мұндай сандық көрсеткіш иелері діни-философиялық образға көшуімен тек мұсылмандық талаптарына адал болу шын мағынасындағы ізгілікке жеткізе алмайтынын білдіру арқылы адамдық, жақсылық ұғымы аса биік дәрежеге көтеріледі.

– Оразаң отыз күнгі – отыз кісін,
Бес кісі – бес намазың, білемісің.
Жоқ қылып жамандықты жойылтуға,
Бұлармен дәнемеге келмес күшін.
Қысылды, мен болмасам, шыбын жаның,
Дәрменің қалмап еді, құрып әлің.
Танып қой, танымасаң, мен боламын,
Дүниеде қылған қайыр – жарты наның! [1].

Ақынға тән көркемдік ой қанатының топшысы мығым. Бір-екі ауыз нақылмен айтыла салатын ұждандық қағида өлең жолдары, әрекет, шешім, пәлсапа-ғақлиялық идея күдіреті, поэтикалық образ, характерлердің шартты қиял әлеміндегі нанымдылығы нәтижесінде өте зор имандылық тұжырымдаманы өрнектейді. «...колына қаламды мұсылман болып алып, көзін де мұсылман қалпында жұмған» [5] Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы адамға адамның бауырластық, ортақтастық, мүдделестік сезімдерінің бүтіндігін бәрінен жоғары қояды. Сонымен қатар ақын жеке тұлға үшін қажет сапалар құрамында жан-жақты толымды, тұтас мінез үлгісінің сілемін кестелей біледі. Аңқаулық, көрсеқызарлық, пайдакүнөмдік ақылсыздыққа баланса, ұстамдылық, мінезге байлық, жомарттық исламдық инсаниятқа хас бағалы қасиеттер саналады. Ақын-философ барлық жанның қатесіз өмір сүре алмайтынын біледі. Сонда да ағаттықтан сақтандырып, зұлымдықпен күресудің

қиындығын, ол үшін жүрек, қайрат, парасат, кісілік сапалардың, яғни Абай айтатын толық адам сипаттарының керектігін Мәшһүр Жүсіп терең астарлы символикалық нұсқа-белгілер көмегімен шебер мүсіндейді. «Жарты адам хикаясы» – әдеби, философиялық, эстетикалық тұрғыда қазақ әдебиетіндегі құнды жәдігер.

Шығыстық, фольклорлық, діни-ағартушылық сарын, терең қабатты тұспалдар жүйесі М. Ж. Көпейұлының өзге мысалдарынан да мол байқалады. Мәселен, «Мәшһүр Жүсіптің тырнамен айтысында» бір адам, бір хайуанның тілдесуінен екі әлемдегі ортақ жағдаяттар, қуаныш пен реніш, күш пен әлсіздік, зорлық пен қорлық неғұрлым шынайы көңіл өрнегінен өтеді. Аққу бола алмаған тырнаны менсінбей тұрып, мойындап, әнтек қылығынан тосылу ұзын мойын баяндайтын әңгімеге қатысты. Екінші кезектегі фабула сілемі бой көтереді. Тоты құс туралы сөз өз өнеріне дандайсып, еркінсу, артық сенімділік әрі соның салдарынан торға түскендегі біршама шырғалаң сюжеттік оралым барысында, монтаждық композиция түрінде ашылады.

– Халайық: аманы бар, жаманы бар,
Көп малдың жүйрігі бар, шабаны бар.
Біреу жылап, біреулер күлген заман,
Жан бола ма таймайтын табаны бар? [1] –

дейтін Мәшһүр Жүсіп жауабында болашақ оқиға болмысын ишаралаумен бірге мәңгілік ақиқат формуласының поэтикалық шешімін ұсыну бар. Ол үшін өмір-өткінші, бірқалыпты емес, адам – уақыттың, жағдайдың құлы, жұмыр басты пенделердің барлық жағынан теңесуі мүмкін емес. Тырнаның хикаясынан, күнде сайрап жүрген тоты құстың азат күйінен кенет айырылуынан тіршілік сүрлеуінің ойлы-қырлы, әр алуан бұралаң-бұлтарыс жағы тұспалдай кестеленуін ұғамыз. Әйткенмен де ерке де сұлу тоты батылдығы мен тапқырлығының арқасында тұтқыннан құтылып шығады.

– Мен торға түспейін деп аспанға ұштым,
Сізбен емес, баламен ерегістің.
Жер жүзін өрт алыпты, тегіс күйіп,
Көздей жер сау болып көрінді, келіп түстім.

Көрінген өрт боп маған сор екен сол,
Бір тосу хақтан даяр тұр екен сол.
Сау жер болып көрінген титтей ара,
Балалар құрып қойған тор екен сол.

Ілініп қыл мен жіпке қалды аяғым,
 Ұмыт боп ойдан шығып сол баяғым.
 Далақтап ұшып жүрген бір уыс жүн,
 Сендей – жүзік, Мұсадай – жоқ таяғым [1].

Алдында өзін сақтандырған Сүлеймен патшаға қайыратын жауабында Сүлеймен пайғамбардың жүзігі, Мұса пайғамбардың сиқырлы таяғы туралы Құран хикаяларынан келтірілген реминисценциялар тоты құс уәжіне күш қосса, қаламгердің діни-философиялық танымы үшін адасқан жанның айыбын білсе, күнәсін кешу, ол ретте жеке өміріндегі тәжірибе сабағын ұмытпау, тәубасын есте сақтау хақындағы адамгершілік ілімнің роліне екпін түсіру тәрізді логикалық әрі поэтикалық тәсілі елеулі жүк көтереді. Парасат иесі – қасиетті жүзік жоғалғанын жадына салған су патшасы Сүлеймен пайғамбар. Ақын өмірдегі барша іс-хикмет, жақсылық, жамандық Алланың қалауымен болатынын, сондықтан мұндай тосын оқиға, шырғаландар адам баласына ой мен әрекет кеңістігін ашатын сынақ алаңы екенін діни-философиялық айқын тұғырнамаға айналдырады.

Өзге гуманистердің кешірімділігі Мәшһүр Жүсіптің «Аңқау адам туралы» мысалдарында мүлде байқалмайды. Бірде есегін, бірде есегі мен ешкісін, бірде көлігін айлакер ұрыларға алдыратын ұлты сарт шаруаның қырсыздығы адалдық емес, ақымақтық есебінде сынға ұшырайды. Шығармадағы оқиғалар сілемінің күрделілігі мен кейіпкерінің антиномиялық қалпы, іс-әрекеттердің ерекше оқшаулығы батыс әдебиетіндегі плуттық романдардың фабула өрнектерін елестетсе, ақын соңында осынау ересен салақтық пен бейқамдықтың қазақ менталитетімен де жақындастығын ескерткенде, астарлы концептінің тұрмыстық-символикалық реңі нақылнамалық сарынмен толығады.

«Сәйгелді, сона, бөгелек туралы», «Шайтанның саудасы» мысалдарында Мәшһүр Жүсіп қазақ жұртының көбелектей сайраншыл, ұшарын жел, қонарын сай білетін жеңіл мінездеріне, Ғайса пайғамбардан қаймықпайтын шайтандай пысықтардың берекесіз тірлігіне назаланып, ел сөзінің жерде қалғанына шамырқанады.

– Көтерме өтірікпен менен алған,
 Бар күшін сап олар да сөйлер жалған.
 Кім болса бұл заманды сол әктер,
 Қор болып қашан өтірік жерде қалған?! [1], –

дейтін малғұн сөздерімен талай заманалар асып келе жатқан, шындықтың күйген беті сияқты келеңсіз заңдылықтардың өміршендігін аңдату әділеттілікпен оны толық жеңеріне күмәнданса да, жігері мұқалмай күресетін Мәшһүр даусының қайрат-қажыры мен ертеңгі күнге сенімі қайыспас қайсар рух қайнарына кепілдік береді.

Осы тақырып тұрғысынан да мынадай ой қорытуға болар еді: Біріншіден, М. Ж. Көпейұлы туған елін мұсылмандық жол, адамзаттық білім нәрі арқылы болашақтың өріне сүйреуге ұмтылды.

Екіншіден, Мәшһүр Жүсіп жырлары мен өлең, толғауларындағы сияқты мысал туындыларында да адамның кісілік қасиетін, жарық әлемнің шапағатын дәріптейтін діни-ағартушылық, кітаби ақындық дәстүр сілемдері айқын аңғарылды.

Үшіншіден, ақын мысалдарының көркемдік поэтикасынан фольклорлық, шығыстық аңыз, миф үрдістері фабулалық өрнек әрі ұтымды композициялық пішін, тың логикалық шешімдер тапты.

Төртіншіден, М. Ж. Көпейұлының баяндау мәтініндегі реминисценциялық құбылыстар автор білімі мен білігі, сана тасқыны ғана емес, ислам имандылығына тән рухани қуаты мол шынайы ұждандық идеяларды айшықтап бейнеледі.

Бесіншіден, Мәшһүр Жүсіп дүние-болмысты, қайшылықты, тартыс-дауды, қарама-қарсы дилеммалық феномен ретінде қабылдады. Ізгілік, мейірім, шапағат, сана парасатының үстемдігіне жетуді ұлттық өзін-өзі айқындаудың басты талабына санады.

Алтыншыдан, ол символ мен астарлап, әр деңгейде ойлаудың көркемдік-эстетикалық жолын жеке субъект мен заман, дара тұлға мен жағдай, адам мен мәңгілік рухани ақиқаттар арасындағы терең тамырластықтың сырын ашуға шебер пайдаланды.

Мәшһүр Жүсіп есімі – адамдық пен ұждан, ар-иман, ұлттық намыстың, зиялылық пен білім, зерденің, өмір нұрын армансыз сезінудің, тәркі дүние сырын терең түсініп, екі әлемнің пәлсапалық парадигмаларын толық қабылдау, жалғанның жасанды қылықтарына өкінбеудің асыл үлгісі.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Таңдамалы. – Алматы, 1990. – Т. 1. – Б. 135, 139, 165-167, 171, 173, 189.
- 2 Кенжебаев Б. XX ғасыр басындағы әдебиет. – Алматы, 1993. – Б. 60.

- 3 XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті. – Алматы, 1994. – Б. 6.
- 4 Қазақ ертегілері. Көп томдық. – Алматы, 1984. – Т. 2. – Б. 27-31.
- 5 Қалижанұлы У. Қазақ әдебиетіндегі діни-ағартушылық ағым. – Алматы, 1998. – Б. 185.

ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ МИФТІК ТАНЫМ: КЕЙІПКЕРЛЕР МЕН СЮЖЕТТЕР

САҚЫМЗАДА А.

докторант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазақ фольклоры – ұлттық мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі. Оның шеңберінде мифологиялық таным халық дүниетанымының ажырамас элементі ретінде ерекше орын алады. Қазақ мифологиясы халықтың әлемге деген көзқарасын, табиғат құбылыстарын қабылдауын және әлеуметтік қатынастарды реттеудегі рөлін айқындайды. Бұл мақала қазақ фольклорындағы мифологиялық кейіпкерлер мен олардың пайда болу себептерін, сондай-ақ негізгі сюжеттерді талдауға бағытталған.

Қазақ мифологиясы – көне түркілік дүниетанымның жалғасы ретінде қалыптасып, кейінгі кезеңдерде исламдық көзқарастармен толыққан күрделі феномен. Ол табиғат құбылыстарын түсіндіру, адам мен ғаламның байланысын көрсету, сондай-ақ белгілі бір этикалық нормаларды тарату қызметін атқарған. Қазақ мифологиясы шаманизм, анимистік және тотемдік сенімдермен тығыз байланыста дамып, кейін эпикалық дәстүрлер арқылы жүйеленді.

Қазақ мифологиясы өзінің бастапқы формасында толық сақталмағанымен, оның элементтері эпостық жырлардан, аңыздар мен ертегілерден, халықтық наным-сенім жүйесінен, сондай-ақ қазақ тілінің лексикалық қабатынан айқын аңғарылады. Фольклорлық прозаның құрылымында мифологиялық сипат кеңінен таралғанымен, бұл жанрлардың жіктелуі мен ғылыми сараптамасы толыққанды жүргізілмеген. Әсіресе, хикаяттар мен аңыздар құрамынан мифтік негіздерді ажырату өзекті мәселе болып қала береді. Сондықтан қазақ фольклорындағы мифологиялық элементтерді жүйелеп, олардың жанрлық ерекшеліктерін айқындау маңызды ғылыми міндеттердің бірі ретінде қарастырылады.

Фольклорлық прозаның көне қабаттарының бірі – аңыздық сипаттағы миф жанры. Қазақ фольклортану ғылымында бұл ұғымға алғаш анықтама берген ғалым – С. Қасқабасов. Ғалым мифтерді жанрлық тұрғыдан талдап, олардың құрылымдық ерекшеліктерін айқындап, екі негізгі топқа жіктеген: Біріншіден, «миф дегеніміз – дүние туралы фантастикалық түсінік, әлемде билік жүргізетін құдайлар мен рухтардың ғажайып образдарының жүйесі (системасы)». Екіншіден, «миф дегеніміз – құдайлар мен алыптар жайындағы ауыз-екі әңгіме» [1, 152 б.].

С. Қондыбайдың «Қазақ мифологиясына кіріспе» еңбегі қазақ мифологиясын құрылымдық және семантикалық тұрғыдан жүйелеуге бағытталған маңызды ғылыми зерттеулердің бірі болып табылады. Бұл еңбекте мифтік ұғымдар жайлы тұжырымдар былайша талданады:

- миф – қай заманда да өзгермейтін, тұрақты дүние;
- мифте бүкіл жерде, затта кездесетін бар жалпы модельдер, сюжеттер, детальдар бар;
- миф – байырғы адамдардың адамтану, дүниетану көзқарасы, ақиқат танымы;
- миф – бүгінгі бар ғылым мен өнердің, мәдениеттің бастапқы негізі (мысалы, ертегі мен жырдың басында миф жатыр);
- ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан ата-бабаларымыздың естелік мұраларының жиынтығы;
- миф тіпті біздің түйсігімізде (подсознание), қанымызда, генімізде таңбаланған (закодирован) [2, 11-12 бб.].

Фольклорлық шығармаларда мифтік элементтер көптеп сақталған. Мифологияның құрылымдық ерекшеліктері ертегі мен эпостық шығармаларға терең сіңісіп, олардың көркемдік негізін құрайды. Мифологиялық дүниетаным нәтижесінде фольклорлық кейіпкерлердің бейнелері қалыптасқан.

Қазақ эпостарының ішіндегі ең көне үлгілердің бірі – «Алпамыс батыр» жыры. Бұл эпостағы кейіпкерлердің бойынан мифтік мотивтер анық байқалып, олардың мифологиялық дәуірге тән екендігін көрсетеді. Жырда мифтік ойлау жүйесіне негізделген ғажайып күш иелері, тылсым оқиғалар мен табиғат құбылыстары жиі кездеседі, бұл оның мифологиямен байланысын айқындайды. Баба Шашты түкті Әзиздің бір перзентке зар болып, әулиелердің басына түнеп жүрген Байбөрі мен Аналықтың түсінде аян беруінде мифтік элементтер бар:

Аналық жатып түс көрді,

Түсінде жақсы іс көрді.

Бір дуана келеді,

Аналық мұны көреді..

Алпамыс батыр жырының келесі бір бөлігінде де түс көру былайша көрінеді. Тайшық хан түсінде Алпамыстың бейнесін көріп, ажалы Алпамыстан болатынын түсінеді. Алдын-ала әрекет етуге тырысса да, түсінде көрген көрінісі ақиқатқа айналады. Кейіннен түс көру құбылысы Алпамыстың өзіне ауысады: ол өз елінің, отбасының ауыр жағдайын көреді. Тайшық ханның түсі нақты болашақты бейнелесе, Алпамыстың көрген түсі символикалық ишара ретінде көрініс табады.

Алпамыс батыр түс көрді,

Түсінде жаман іс көрді

Төсегінің үстінде

Бір күшіген құс көрді. ...

Р. Бердібай «Эпос – ел қазынасы» атты зерттеу еңбегінде түске қатысты «Түске сену адам баласының өте ертеден келе жатқан, арғы түбі анимистік дүниетанымға барып тірелетін дәстүрі еді» [3, 128 б.], деген пікір білдіреді. Ғалым Ж. Аймұхамбет өз зерттеуінде психоаналитикалық бағыттың негізін қалаушы З. Фрейдтің түс жору құбылысын мифологиялық таныммен сабақтастыратынын атап көрсетеді [4, 5 б.]. Осы пікірлерді негізге ала отырып, түс көру құбылысының мифологиямен тығыз байланысты екенін аңғаруға болады. Түске сену – анимистік дүниетанымнан бастау алатын көне дәстүр, ол халықтық сананың ажырамас бөлігі ретінде қалыптасқан. Сонымен қатар, психоаналитикалық тұрғыдан алғанда, түс көру бейсаналық деңгейде мифологиялық таныммен ұштасып, адам санасындағы архетиптік құрылымдар арқылы көрініс табады. Демек, мифологиялық ойлау мен түс жору арасындағы байланыс халықтың дүниетанымдық ерекшеліктерін айқындайтын маңызды факторлардың бірі болып табылады.

Қазақ фольклорында мифологиялық танымның айқын көрінісі ертегілерде байқалады. Адамдардың жануарлармен тілдесе алуы, жануарларға адамша тіл бітуі, аң мен құстардың адамға айналуы немесе адамның аң-құс кейпіне енуі – мифтік сананың сақталуының дәлелі. Ертегілік қаһармандардың түп-төркіні мифтік кейіпкерлерден бастау алатыны ғылыми зерттеулерде дәлелденеді. Бұл пікірді Ж. Аймұхамбеттің «Миф. Мифология. Мифопоэтика» атты монографиясындағы: «Қазақ мифологиясында көп кездесетін мифтік кейіпкерлер – Көлтауысар, Желаяк, Таусоғар, Саққұлақ. Бұл

кейіпкерлер халықтық қаһарманға серік болып, оның мақсатына жетуіне көмектеседі. «Күн астындағы Күнікей қыз», «Ер Төстік», «Қара үйрек» ертегілерінде бұл кейіпкерлер оқиға желісінде маңызды рөл атқарады. Сондай-ақ, ертегі кейіпкерлеріне қиын жағдайда тылсым күштер көмекке келіп, жөн сілтейді. Алайда мифтік бейнелер кейде жағымсыз сипатта да көрініс табады. Мысалы, Жезтырнақ, Жалмауыз кемпір, Жеті басты Дәу және т.б. Сонымен қатар, мифтік аң-құстар да фольклорлық туындыларда жиі кездеседі (жеті басты айдаһар, самұрық құс және т.б.)» [4, 9 б.], деген тұжырымымен дәлелдеуге болады.

Е. Ысмайлов «Ақындар» атты монографиясында айдаһар, жылан және жезтырнақ секілді мифологиялық кейіпкерлерді зерттей отырып, оларды адамзат баласы ежелден бері күресіп келе жатқан табиғаттағы қуатты күштердің бейнесі ретінде қарастыруға болатынын атап өтеді. Ол бұл кейіпкерлердің халықтың қоршаған ортаны, табиғи құбылыстарды тану үрдісінде пайда болған әртүрлі аңыздар мен ертегілердің ықпалымен қалыптасқанын айқындайды. «Жамбыл дастанындағы жылан, айдаһар, жезтырнақтардың көне замандағы мифтік ұғымдағы мотив, образдармен байланысты қарауға болады» [5, 152 б.].

Мифтік кейіпкер – алғашқы қоғам өкілдерінің қоршаған ортаны қабылдауындағы кез-келген заттың жаны бар, иесі бар деген таным-түсінігінің негізінде пайда болған кейіпкерлер [6, 4 б.]. Бұл тұжырым мифтік кейіпкерлердің адам санасындағы алғашқы дүниетанымдық құрылымдардың көрінісі екенін дәлелдейді. Қоршаған ортаны түсіндірудің рационалды формалары қалыптаспаған кезеңде адамдар табиғи құбылыстарды, жан-жануарлар мен табиғат объектілерін тіршілік иесі ретінде қабылдап, оларға ерекше қасиеттер мен мінез-құлық сипаттарын теліген. Осыған байланысты мифологиялық кейіпкерлер адамның әлемді тану жолындағы алғашқы танымдық әрекеттерінің нәтижесі ретінде пайда болды. Бұл құбылыс қазақ мифологиясында да айқын байқалып, фольклорлық шығармаларда кеңінен көрініс тапқан.

Қазақ фольклорындағы негізгі мифологиялық кейіпкерлердің қатарында жезтырнақ ерекше орын алады. Ол кейде қауіпті әрі зұлым бейнеде көрінсе, кейде жұмбақ әрі тартымды сипатқа ие болады. Сонымен қатар, отбасылық, қоғамдық және моральдық құндылықтарға қарама-қайшы күш ретінде танылатын жалмауыз кемпір хаос пен зұлымдықтың көрінісі болып табылады. Әлемдік мифологиядағы айдаһар бейнесімен ұқсастықтары бар және

фольклорлық қаһармандардың басты қарсыластарының бірі саналатын айдаһар да қазақ мифологиясында маңызды рөл атқарады. Батырлық эпостарда кездесетін ғажайып көмекші – самұрық. Самұрық қаһарманды қиын жағдайдан құтқарып, оған қолдау көрсететін қорғаныш бейнесінде сипатталады. Сонымен қатар, адамзатқа игі ықпал да, залал да тигізе алатын перілер мен жындар екіжақты табиғатымен ерекшеленіп, мифологиялық бейнелер жүйесінде маңызды орын алады.

Қазақ фольклорындағы мифологиялық таным халықтың дүниетанымдық жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Фольклорлық шығармаларда сақталған мифтік кейіпкерлер мен сюжеттер қазақ халқының қоршаған әлемді қабылдау ерекшеліктерін, сенім жүйесін және өмірлік философиясын айқындайды. Қазақ мифологиясын зерттеу ұлттық фольклортану ғылымының өзекті мәселелерінің бірі болып қала береді. Мифтік кейіпкерлер мен сюжеттерді жүйелеп, олардың мәнін тереңірек ашу арқылы қазақ халқының рухани құндылықтарын, дүниетанымын және мәдени-әлеуметтік ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік туады. Болашақта қазақ мифологиясының жанрлық құрылымын, оның түркі халықтарының мифологиясымен сабақтастығын және бүгінгі мәдениеттегі ықпалын зерттеу маңызды бағыттардың бірі болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қаскабасов С. Шығармалары. Т.1. Жаназық. Әр жылғы зерттеулер. – Астана: Фолиант. – 568 б.
- 2 Қондыбай С. Толық шығармалар жинағы. 1-том. Қазақ мифологиясына кіріспе. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2008. – 376 б.
- 3 Бердібай Р. «Эпос – ел қазынасы». Алматы. «Рауан». 1995. 350 б.
- 4 Аймұхамбет Ж. Ә. Миф. Мифология. Мифопоэтика. Монография. Алматы: Эпиграф, 2017. – 512 б.
- 5 Ысмайлов Е. «Ақындар». Алматы, 1956.
- 3 Ускенбаева, Р.М. Қазақ тіліндегі мифогемалардың этно-мәдени танымдық аспектісі (мифологиялық шығармалар негізінде). Диссертация. Алматы, 2016.

ҚАЗАҚ ЭПОСЫНДАҒЫ КОМПОЗИЦИЯ МӘСЕЛЕСІ

СЫЗДЫКОВА Ж. К.
магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Қазіргі бізге белгілі қазақ эпосының нұсқаларында ақындар мен жыршылардың аузынан шыққан, уақиғаны баяндау барысында лирикалық шегініс түрінде айтылатын нақыл сөздер, мақалдар мен мәтелдер жиі ұшырасып отырады. Бірде сол мақал-мәтелдер эпосқа батырдың ел тірегі, халық қорғаны болғанын дәлелдеу үшін енгізілсе, ал енді бірде оның аңқаулығын көрсету үшін қолданылады. Ақындар мен жыршылар батырдың батылдығын, ерлігін айтуға келгенде «Жауға барсаң кесерді ал, дауға барсаң шешенді ал» деп түсіндіреді.

Эпикалық жырларда мақал-мәтелдер, нақыл сөздер, монолог пен диалог ұтымды қолданылады, осы арқылы қатысушы адамдардың сөздері тұжырымдала түседі.

Сөйтіп, нақыл сөздер мен мақалдар халық даналығының ғасырлар бойындағы сипаты іспетті, нақтылы жағдайды қорытады, сонымен бірге жыршы мен тындаушының көзқарасы тұрғысынан оған баға береді [1].

Қазақ эпосындағы дәстүрде бар композициялық тәсіл, «ұқсас жерлер» болып саналады. Көптеген композициялық тәсілдер мен стилистік суреттеу құралдары өмірдегі батырлық кескінді көтеріңкі көрсету үшін жұмсалған. Сондықтан да ол әсірелеумен әдейі берілген. Әсірелеу – батырлық жырының ең негізгі, басты құралы екендігі белгілі. Ақындар мен жыршылар солай болғандықтан да оны сүйіне, сүйсіне пайдаланады.

Мәселен, түркі тілдес халықтары эпикалық жырларының көпшілігінде батырдың образын күшейту үшін қоса айтылатын тұрақты эпитеттерді алуға болады, мәселен, бүркіт, сұңқар, ер, арыстан, жолбарыс, нар тағы басқалар. Ал, оның ерлігін дәріптеуде: аш бөрідей, бурадай, нардай, жолбарыстай деген сияқты тенеу қосып отырады. Батырды ашу қысқанда, кек кернегенде: «Буырқанды, бүрсанды, мұздай темір құрсанды», «Қаланың аузын қан қылды, қақпаның аузын шаң қылды», – дейді. Бұл сипат дәстүрдегі бар форма.

Немесе:
Қауса бұқыра бура боп,
Қарсы қарап шабынды.

Тұлымдымды тұл қылып,
Айдарлымды құл қылып...

Бұл да қазақтың эпикалық шығармасында батырдың даңқын арттыру үшін қолданылатын «ұқсас жерлер» екендігі сөзсіз.

Қазақ эпосында қатысушы адамдардың, әсіресе туған-туыскандардың ішкі дүниесін ашып көрсетудегі монологтар мен диалогтар негізгі композициялық форма болып табылады. Халық арасында кеңірек тараған «Қобыланды», «Қамбар», «Алпамыс» сияқты қазақтың атақты, эпикалық жырларынан осы жағдайды айқын көреміз.

Мәселен «Қобыланды батыр» жырында Қобыландының анасының айтқан мына сөзінде қанша қайғы жатқанын, оның мұңға қалай батқанын көреміз:

Төсімде қатқан қос тері,
Бұлақ болып ашылды.
Шырағым келіп емгендей,
Ернім және тартады,
Он үш жасар шырақтың,
Ақ бетінен сүйгендей.
Жүрегім алып ұшады,
Кеткен қозым келгендей.
Жұмылған көзім ашылып,
Жалғызымды көргендей.

Эпикалық жырларда көп қолданылатын: қозы, құлын, ботам, бал, жал, жая, қанат тағы басқа жеке сөздер, «қанатынан қайрылған, жалғызынан айрылған», «қабырғамда қанатым», «ботадай боздап келеді» тағы басқа толып жатқан сөз тіркестері жағымды кейіпкерлерінің (Қобыландының, Қамбардың, Алпамыстың т. б. әке-шешелерінің, іні-қарындастарының) жан тебіренісін, басынан кешірген қайғы-қасіретті, ауыртпалықты суреттеу үшін дәстүрдегі эпикалық-қасіретті, ауыртпалықты суреттеу үшін дәстүрдегі эпикалық форманы пайдаланып, ақындар мен жыршылардың жасаған творчестволық ісі екенін көрсетеді. Осымен байланысты қазақ эпосында айтылатын аттың түсін атап өту де, яғни «мінген аты бөрте еді», «мінген аты құла-ды», «мінген атың қара кер» тәрізді ұқсас ұғымдар эпикалық жырлардың түрлі-түрлі нұсқасында әр түрлі болып айтылып отырады.

Қазақтың батырлық жырының құрылысы мен стилінде де дәстүрлік элементтер бар. Онда қазақ халқының әдет-ғұрпы мен

салт-дәстүрі кең сипатталып, адамдардың ішкі дүниесі, көңіл-күйі орынды көрсетіледі.

Бізге эпикалық жырлар халық даналығының айнасы ретінде қымбат. Мұнда көптеген тамаша монологтар мен диалогтар, тұрмысты әдемі етіп сипаттаушылық, сан-алуан көркем сөздер мен мақал-мәтелдер ұшырасып отырады. Сол тәрізді батырлық-эпикалық «ұқсас жерлер» де мол.

Қазақ эпосының композициялық тәсілінде әсірелеудің алатын орыны ерекше. Ол кейіпкерлердің портретін жасауда да, батырлардың күрес-айқасын көрсететін жерлерде де, аттың шабысын беретін сипаттаула да кеңінен қолданылады.

Қазақтың эпикалық шығармаларының композициясы жайына зерттеу жасағанда, уақиғаларды баяндау, сипаттау және сөйлету тәсіліменен суреттелетіндігін көрсетеді. Баяндау тәсілі көбінесе шайырдың, бақсы-жыраудың өз сөздері арқылы беріледі. Сипаттау тәсілі дастандағы кейіпкерлердің іс әрекеттерін, түр-түсін кескіндеу арқылы беріледі. Бұларменен жыршы-шайыр дастандағы әрбір персонаждың өзін сөйлетеді (монологтар). Сөйлету арқылы, олардың ішкі сезімдері, қуаныш, қайғысын әсерлі етіп береді. Қоштасу, жоқтау, ырзаласу, қарғау, тілек, пәтуә, күш көрсету, түс көру, оны жору, көңіл айту, өтініш, айтыс сияқты неше түрлі көңіл күйлері осы сөйлету арқылы беріледі. Монологтың көпшілігі қаратпа сөз (обращение) арқылы беріледі. Монологтарда метафоралық жағдайлар көп кездеседі [2].

Батырлық жырлардың композициялық құрылысы өзінің пайда болуы жағынан халық ертегілерінің сюжет құрылысыменен байланысты келетіндігін де көрдік. Эпикалық туындылардағы поэзия менен прозаның араласып келуі, көптеген монологтар мен диалогтар кейіпкерлердің қайғысы мен қуанышының поэтикалық кескінде берілуі жағынан, сондай-ақ, бастан-аяқ халық тарихындағы үлкен бір өмірдің, керемет халық поэзиясымен көркем де келісті өрнектелуі жағынан халықтың сол шығармаларының композициялық өзгешелігі туралы толық түсінік пайда болады.

Әдетте эпикалық туындының басталуы да, аяқталуы да ақын, жыршы сөздерімен беріліп отырады. Ал, сол жырды айтушы, яки орындаушы оқиғаның суреттелуіне белсенді түрде араласады. Батырдың қиналған жерінде қиналады, қуанған жерінде қуанады, ретті жерінде сирек болса да кеңес беріп, ақыл да айтып қояды.

Қандай да болмасын дәстүрлі эпикалық туындының композициялық құрылысы бірнеше ғасырлар дамуында пайда

болған, қалыптасқан, акын, жыршылардың, жеке дара творчестволық өзгешелігі оған белгілі өзгеріс ендіріп отырған. Сондықтан да бұл өзгерістер дәстүрлі форманы сақтау және пайдалану мен бірге кеңейтуге, байытуға, түрлендіруге себепші болады [3].

Қазақ эпостарының бәрі бірдей нақтылы бір тарихи жағдайлармен байланысты туды деп үзілді-кесілді қорытынды жасау қиын. Бұл уақиғалардан бұрын да осы тәрізді уақиғалар болуы, солармен байланысты тууы немесе соңғы тарихи жағдайларға байланысты өткен дәуірдегі ерліктер қайта жырлануы да мүмкін. Бұл тәрізді анахронизм ауыз әдебиетінде бола береді. Дәл осы жерде Н. А. Добролюбовтың орыс эпостарымен байланысты пікірін еске түсіре кету артық емес. Орыстың ерлік эпостары ерте заманда, көп құдайға табынып жүрген кезде-ақ туған. Бертін келе олар ұмытыла бастаған. Бірақ орыс жеріне татар басқыншыларының шабуыл жасаған кезінде халық ертедегі батырлық жырларын, ерлік салтын еске ала отырып, сол жырларды қайтадан жөндеген. Ертедегі жырларды жаңаша жырлаған, оған соңғы кездегі уақиғаларын қосқан. Сөйтіп, осы негізде батырлық жырлар шығарған, бұл жырларда ертедегі және соңғы кезде болған уақиғалар араласып кетіп те отырады [4].

Ертеден ел есінен кетпей, аузынан түспей айтылып келе жатқан қандай да болмасын эпикалық шығарманың толып жатқан нұсқалары болады. Олар, әсіресе, XIX–XX ғасырларда молырақ жасалынады. Ол заңды да. Майкөт, Марабай, Мергенбай, Сұлтанбек, Әбдібайым тәрізді акын, жыршылар шығарған «Ер Тарғын», «Алпамыс», «Қобыланды» эпосын біреуден біреу естіп, жаттап алып, әр түрлі творчестволық өзгеріске ұшыратып жібергенімен, ол елдің ортақ, жалпы мәдени игілігі ретінде сақталып қала берген.

Қазақ халқының аузында жырланып келе жатқан эпостың версиялары мен нұсқалары бұдан ертеректе де айтылған. Алайда, XIX ғасырдың соңы мен ғасырдың басында олар баспа жүзі мен ауызша айтылуы арқылы қалың жұртшылыққа кеңінен белгілі бола бастайды. Ал акын, жыршылар болса, олар елге ертеден белгілі эпостық шығармалармен бірге «Төрехан», «Құбығұл», «Өтеген» сияқты жаңа эпикалық жырларды да шығарған. Сондықтан да эпик ақындардың репертуары орасан бай болған. Мәселен, К. Еламановтың репертуарында онға жуық эпикалық жырлар болған [5].

Фольклор зерттеушісі Н. Смирнованың, тағы басқалардың байқауынша, сол кездегі батырлар жырына кітаби тілдің әсері

көбірек тиген. Бұл жөнінде, әсіресе, дүркін-дүркін шығып тұрған «Қиссалардың» белгілі әсері болған. Мәселен, Жүсіпбек Шейхулисламов Қазан қаласында «Алпамыс» жырын бастырып шығарды. Ол кейіннен өзгеріссіз бірнеше рет жарияланды. «Алпамысты» жер-жерге көбірек тартуға, әрине, бұл себепкер болды. Ал халық болса жалғыз Қазан баспасымен қанағаттана қоймайды, Жүсіпбек «қиссасын» және тағы сол сияқты творчестволық жолмен қайта өңдеп, көбіне оны дамытып отырады. Сонымен бірге Жүсіпбек редакциясынан басқа, өз алдына дара, тәуелсіз саналған мәтіндер де болды. «Қамбар», «Қыз Жібек» жырларының тарауларынан да осыны айқын байқауға болады.

Алайда, сол бір творчестволық қоспалар қаншалықты көп кездескенімен, санқилы түрде көрінгенімен, олардың бәріне бір ортақ, жалпылық дәстүрлі элементтерін тауып, айқындауға болады.

Қазақтың батырлық жырының барлық нұсқаларының идеялық мазмұны, сюжеті, образы мен көркемдік түріндегі ортақ элементтерді қарастырған жағдайда, әрине, олардың мәтіндері бәрі бірдей, біріне-бірі ұқсас келіп отырмайды. Өмірге, ортаға, айналаға халық қалай қарады екен деген мәселе – жырлардың барлық нұсқаларына ортақ негізгі түйін болып табылады. Халық әрқашан олардағы әр кейіпкердің жан-күйін, оның тағдырын айту арқылы өз түсінігін білдіріп отырады. Мәселен, батыр дүниеге келісімен өзіне қалыңдық тандайды, оған үйлену жолында қиын-қыстау шақтардан өтіп барып батыр атағын алады («Алпамыс», «Қобыланды»). Сол өзінің айттырған қалыңдығын алу жолындағы айбарлы күрес халықтың береке-бірлігі жолындағы күреске ұласып кетеді («Ер Тарғын»). Елін, жерін басқыншы жаудан қорғаудағы ерлік күресі жырдың сюжет желісіндегі батырдың дүниеге келуімен байланысып, тарихи шындық көрінеді («Қамбар»).

Әр эпостың ортақ элементтерімен бірге оның қазақ халқының аузында айтылып келе жатқандығымен байланысты әр жыр нұсқаларының өзіндік жеке ерекшеліктері бар. Акын, жыршылар белгілі бір эпикалық шығарманы жадында сақтай отырып, эпостың қай жері тыңдаушыларға қатты ұнайтындығын ескеріп, олар творчестволық жолмен өз тарапынан толықтырулар қосқан. Олар тыңдаушы қауымның жағдайымен, мөлшерімен байланысты жырды кейде көлемірек етіп созып та, ал кейде шағынырақ түрде қысқартып та айтқан. Сондықтан да қазақ эпосының әр нұсқасында акын, жыршының оны орындап отыратындығы творчестволық көңіл-күйі айқын көрінеді. Олар қай жерде, қандай ортада орындалмасын,

өзіндік беті, орындау қабілетіндегі кимыл-әрекеті сезіліп тұрады. Жыршылардың біреуі талантына, творчестволық икемділігіне байланысты эпосты көркем, енді біреуі онан сәл төмен түсіп жатады. Эпосты жырлаудағы сол ақындық ерекшелікті айқындау үшін әр нұсқаны өз алдына жеке-жеке алып, талдау жөн болады¹. «Ауыз әдебиеті шығармасының әрбір нұсқасына да мән беріп, оны көркем факті ретінде өз алдына арнайы қарау қажет. Ел аузынан белгілі бір шығарманы жазып алдық делік, мәселен, ертегіні-ақ алайық. Сюжеті мен тақырыбы ұқсас белгілі бір ертегіні екі ертектің аузынан жазып алғанымызда біз әр түрлі шығарманы оқып отырғандай боламыз» [6], – деп академик Ю. М. Соколов бір кезде орынды көрсеткен еді.

Еліміздің басқа халықтарының эпосы тәрізді, қазақ халқының эпикалық жырлары да, сонымен ертелі-кеш халқымыздың басынан өткізген тарихи-әлеуметтік жағдайының негізінде, тарихи болған адамдардың ерлік істерінің негізінде туған, елдің ерлік салтын, әдет-ғұрпын, рухани күшін бейнелейтін құнды қазынаның бірі. Эпостың мектептерде, жоғары оқу орындарында оқытылуы, кино экрандары мен театр сахналарынан жұртшылықтың көруі – бұл мұраны халықтың қадірлейтінін көрсетеді. Сондықтан оны баспа бетінде бастырудың да, оны әр алуан қырынан алып, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізе берудің де мәні үлкен.

Қазақ эпостары, негізінен алғанда, көп вариантты эпос. Бұрын атап көрсеткеніміздей, қазақтың эпостық жырлары «Алпамыс», «Қобыланды», «Ер Тарғын», «Қамбар» сияқты атақты эпикалық поэмалармен тынбайды, мұнан басқа да толып жатқан шығармалар бар. Мөлшермен алғанда, әрбір жырдың нұсқаларын қоса есептегенде (Кеңес эпосы өз алдына бөлсе) қазірде Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылым академиясының Ғылыми кітапханасының қоры мен Әдебиет және өнер институтының Қолжазба, текстология бөлімінің қорында төрт жүзден астам эпостық жырлар бар. Біздің міндетіміз олардың әрқайсысына жеке тоқтап, кең түрде талдау – болған жоқ, олай ету бұл жолы мүмкін де емес.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы, 1960. – Т. 1. – Б. 300-303.
- 2 Әуезов М. Әр жылдар ойлары. – Алматы, 1959. – Б. 304.
- 3 Максетаев Қ. Қарақалпақ қаһарманлық дастандарының поэтикасы. – Ташкент, 1965. – Б. 154-155.

4 Добролюбов Н. А. О степени участия народности в развитии русской литературы. Собр. соч. – Москва, 1950. – Т. 1. – С. 288-291.

5 Оренбургский край. – 1906. – № 62.

6 Соколов Ю. М. Русский фольклор. – Москва, 1941. – С. 13.

МӘШҲҮР ЖҮСІП КӨПЕЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫ ТІЛІНІҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

ТРУШЕВ А. К.
ф.ғ.д., профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.
АМАНТАЙ А. А.
магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Бұл мақалада ғұлама ғалым Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармалары тілінің сөздік құрамы мен грамматикалық ерекшеліктері талданады. Қазақ тілінің Мәшһүр қолданған байырғы төл сөздерімен бірге ақын мұрасында қолданылатын араб-парсы, орыс тілінен енген кірме сөздері, жандандырылған жаңа сөздерінің морфологиялық-грамматикалық мән-мағынасы жағынан ашылып, сипаты танылады. Мәшһүр сияқты ақын тіліне структуралық жағынан талдау жүргізу арқылы қазақ әдеби тілінің белгілі бір кезеңдегі сипатын, жағдайын тануға болады, өйткені Мәшһүр-Жүсіп дайын тұрған қалып-нормаларды пайдаланған қатардағы тұлғалардың бірі емес, сол тілдің даму барысындағы жаңа кезеңін бастаушы, сапалық жаңа түрінің ірге тасын қалаушы.

Атақты ғалым, мәшһүртанушылар оның қазақ тілі мен әдебиетіне қосқан үлесін тереңірек түсіну және айқындау үшін М.Ж. Көпейұлының еңбектерін зерттеумен айналысты. Осындай зерттеушілердің қатарында тіл мен әдебиет, тарих және философия, этнография, мәдениеттану салаларындағы ғылым докторларын, фольклортанушы-ғалымдарды атауға болады, олардың жұмыстары Мәшһүр Жүсіптің шығармашылығы және сөз құрамы мен грамматикасы туралы түсінігімізді кеңейтуге көмектеседі. Мәшһүр Жүсіптің шығармашылығына қатысты жазылған түрлі еңбектерді, зерттеу жұмыстарын сараптай отырып, ақынның мол мұрасын қаншалықты деңгейде зерттелгенін қарастыру, сонымен бірге Мәшһүр Жүсіп мұраларында кездесетін тілдің грамматикалық сипатын айқындау мақаланың мақсатын ашып көрсетеді.

Кілтті сөздер: Мәшһүр Жүсіп Көпеев, грамматика, төл сөздер, кірме сөздер, жалғау, жұрнақ.

Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің қазақтың ұлттық әдеби тілінің даму тарихында алатын орны да, сіңірген еңбегі де зор екені белгілі. «Мәшһүр-Жүсіп Көпеев өз мақалалары мен өлендерін жиі бастырып, ел өміріне маңызды деген мәселелерді өзінше көтеріп отырған» [3] деп белгілі ғалымдар айтпақшы, оның шығармаларының тілі, алушы рөлі көп зерттеліп, алуан түрлі құнды еңбектер қосылуда. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін дархан даланың ұлы тұлғасы Мәшһүр Жүсіптің шығармашылығын зерттеу мен насихаттау кең ауқымға ие болды. Солардың бірі 2005 жылы жарық көрген А.Қ. Тұрышевтың «Көпеев шығармаларындағы кірме сөздер тарихы» [1] оқу құралын айта кетуді жөн көрдік, осы еңбектің нәтижесі бойынша бірнеше монографиялар жарық көрді. Мәшһүр шығармаларында төмендегідей грамматикалық ерекшеліктер көптеп кездеседі:

Көсемше арқылы жасалған сөздер: сабап, естіртіп, тіріліп, кеңесіп, өтініп, сайрап, айрылып және т.б. Көсемше формасы арқылы ауызекі айтылатын жырлардың өз ерекшеліктері бар, әсіресе, Мәшһүр-Жүсіп шығармалары ішінде айтыс, қолма-қол суырып салғанда ақын-жыршылардың негізгі қаруына айналған деседі.

Есімшенің –ған, -ген, -қан, -кен формасы арқылы жасалады: қалшылдаған, батпаған, теңгерген, тебіскен, келіскен, қайтқан.

Қос сөздер: басалып мұңлы-зарлы кем кетікті; Қалмады-ау өл-өлгенше есімізден; Сай-сайдан ағып дария көл болады; Екі қоңып жап-жаңа тың болады; Көре бер үйтіп-бүйтіп күніңізді.

Туынды мағыналы етістіктер: сарт айдады, келе жатыр, кеңеске кір, зорға жетті, шап берді.

Мәшһүр шығармаларында фонетикалық өзгерістер, дыбыстық құбылыстар, орын ауыстырулар да кездеседі. Мысалы ретінде «Түлкіше қылып хайла бұлаңдаған», «Хакімдер атып тастар көзін жойып», «Ғадет қып алып еді» деген жолдардағы «хайла», «хакім», «ғадет» сөздерінде «х» әріпі протеза бойынша сөздің алдына қосылып, «қулық, айла», «әкім», «әдет» деген мағыналарды үстеп тұр. Сол сияқты «Бір құдай болысқанға дұшман азай», «Тірідей жеп тауысып әркім өзін» дегенде «дұшман» сөзінде «п» әріпінің орнына «м» әріпі ауысып, «тірілей» сөзінде «д» әріпінің орнына «л» әріпі ауысып, метатеза болып тұр.

М.Ж. Көпеевтің тілінде көптік ұғымды беретін сөздерге көптік жалғауы жалғанады. [2] Атап айтқанда, III жақтағы етістіктің көпше мағынасын -лар жалғауы арқылы білдіру тенденциясы, бірде ортақ етіс тұлғасын ұсынса, бірде түркі тілдерінің байырғы тәсілі -лар

аффикісін жалғауды көрсетеді (Р.Сыздықова). Мысалы: булар, сулар, шындар, микроптар, тозандар, жерлер, зорлар, жұрттар, денелер, түнжрлар, түнғиықтар, омыраулар, пайдалар, тағаттар, армандар өнерлер, күйінділер, замандар, тереңдер, күйгенлер. Көптік жалғаулар сонымен қатар:

1) Төл сөздерге жалғанады: тастар, жүйріктер, жұлдыздар, іздер, шөптер, баршалар, пайдалар, тамырлар т.б.

2) Түркілік тәсіл арқылы араб, парсы сөздеріне жалғанады: нәбилер, жұһүдтер, борқандар, ғалымдар, көпірлер, шахзадалар, сахабалар, бірәдарлар, қаылар, зекетшілер, ғазизлар.

3) Басқа тілден енген кірме сөздерге жалғанады: микроптар, ісмерлер, машиналар.

Өздік етістіктер болымсыз мәнді есімше арқылы жалғанған сөздер шығыс септігінде тұрып, іс-әрекеттің себеп-салдарын білдіреді: бармастан, төгілместен, сөйлеместен, бүгілместен және т.б.

Бол етістігі есім сөздермен тіркесіп келіп, құранды етістік жасайды: бұйрық болды, күндіз болды, түнсіз болды, мінсіз болды, жолсыз болды, сөз болды, үнсіз болды т.б.

Болжалды келер шақ ақынның қолданылуына орай айтылар ойды ұштайды: кимас, бармас, симас, етпеске, келмес, білмес, ондырмас, ашпас, кірмес, айтпас, желмес, айнымас т.б.

-Сіп, -сып тұлғасы арқылы жасалған сөздер де М.Ж. Көпеев шығармаларында кездеседі: кісімсіп, жауаптасып, жақындасып, ұтасып.

- Сіз есім сөзден болымсыздық мағына білдіріп туынды сын есім жасайды. Мысалы, түнсіз, мінсіз, жолсыз.

- Тұғын көне формалы сөздер жиі ұшырайды, ықшамдалған күйі –түр, -дүр, -дүр формасы да кездеседі: дейтұғын, қалмайтұғын, ойнайтұғын, тонайтұғын, сөйлейтұғын, баратұғын, кірмейтұғын, қозтайтұғын, ойлайтұғын, жейтұғын, болатұғын, жалмайтұғын, білетұғын, еретұғын, айтатұғын т.б.

М.Ж. Көпеев тілінде фразеологиялық сөздер өте көп ұшырасады. Тұрақты тіркестер дегенде іш пен сырттың қапысыз жымдасқан жақұт жолдары, «Іші – алтын, сырты – күміс» сыртқы мінсіз форма мен ішкі сыры ішке бүгілген терең мазмұн елестейді. Сол сияқты, Көпеев шығармашылығындағы мақал-мәтел, жұмбақ жаңылтпаш өз өзектілігін сақтаған тілдік элементтер. Мысалы: Көзін тігіп, көз салып, сөз аяғы, құрғақ тілмен, көз жетпейді, мойнына жіңішкенің әбден мініп, тілме әуре боп камшауымен,

есітіді құлақтыдан әбден бұрын және тағы да басқа. «Естиді құлақтыдан әбден бұрын» тіркесінде «құлақты» сөзіне –дан шығыс септігінің жалғануы арқылы «біреудің сөзін жасырын тындаушы, жеткізушіден білген» мағынасын білдіріп тұр.

Мәшһүр-Жүсіп ауыз әдебиетін қағазға түсірерде сөздердің мағыналы реңкіне аса мән бере отырып жазған. Мәселен, экспрессивті-эмоционалды қолданыстағы сөз (Ботақайдың) -қай тұлғасының ілік септігінде тұруы арқылы «бота» сөзіне жұмсақ еркелету мағынасын үстеп, «ботақай» деп оқырманға жағымды әсер береді.

Көсемшенің құранды -лап, -дап, -деп, -тап, -деп жұрнақтары вербалды мағына білдіретін етістікке тән қасиеті бар сөздер: салпылдап, қолпылдап, сүйректеп. Мұндай сөздердің үлгісі де жырларда орын тапқан:

Мүйізі пышаққа сап болар,
Терісі бүтқа қап болар.
Бұты толған бұлақ болар,
Іші толған шырақ болар .

Мұндағы бол етістігі -ар есімшелі жұрнақпен тіркесіп, іс-әрекеттің образды суреттемесін жасайды, көз алдымызға әкеледі. -ғай, -гей, -қай, -кей қалау райының аффикстері де қазақ тілінің ауызекі сөйлеу тілінде ұшырасады:

Құлдай малын баққайсың,
Күндей жұмыс қылғайсың,
Ата - енеңе жаққайсың

Құрбың келсе күлгейсің,
Әдеппенен жүргейсің...

II жақтағы (жіктік жалғауы) болымсыз етістіктің, шартты рай арқылы жасалып, белгілі бір ұйқастың мәнін, сынын лексикаландырып семантикалық мағынасын көтереді:

Адам болсаң өлмессің,
Еш жамандық көрмессің
Жақсы болсаң, білмессің ...

-Ші, -шы қосымшалары М.Ж. Көпеев шығармаларында «сөз тудырушылық» мақсатта қолданылады. Мысалы: жар+шы, дау+шы, тосқауыл+шы.

Келесі кезекте М.Ж. Көпеевтің –дүр және –дүр тұлғасына тоқтала кетсек. -Дүр тұлғасы тек етістіктермен ғана емес, сонымен қатар есімді сөздерімен тіркесіп, -мін жіктік жалғауы жалғанады. Оның үстіне кей жағдайларда -дүр тұлғасы заттық мағынамен қоса, сын есімнің қызметін атқарады.-Дүр тұлғасының варианты -дүр да кездеседі.

Мысалы: Мынау қалай айуан – дүр деп айтты,
Белдеу ұстап, жағалай жүр деп айтты...

Кірме сөздерге әсіресе орыс тілінен енген сөздерге қосымшалар жалғанып, мәтінде былайша өрнектелген: миллион + шік, піркән + шік, бұқа+шық, теке+шік (кішірейту мағынасында).

-Менен, -пенен, -бенен жалғаулығы: Шал болдық, он бес пенен жиырмада; Айырылмай жақсы менен жаман парқы.т.б. [4] Көмектес септігінің -менен жалғаулығы былайша қолданылады:

Көп жаман қорған болмас жинауменен,
Түзелмес ақылсыз жан сыйлауменен.
Сый-құрметпен түзелмей кеткен жаман,
Түзелер қорлықпенен, қинауменен.

Әдеби тілде қалыптасқан -да, -де шылауының орнына –дағы сияқты ескі тұлға қолданылады.

-Бей префиксінің сөз алдынан жалғануы Мәшһүр шығармаларында болымсыз мағынаны үстеп, бір нәрсенің жоқтығын білдіреді [6]. Мысалы, бейбак, бейтарап, бейпіл, бейшара және т.б.

«Шынымен де қазіргі ұлттық тарихымызды қайта зерделеу заманында ерекше тұлғаның бұған дейін айтылмай келген өмір белестерінің белгісіз беттері енді ашылып, талай жылдар бойы тыйым салынып келген сүбелі шығармаларын қайта тануға бет бұрылды. Екі ғасырдың жүгін бірдей көтерген ақыл-ой, өнер саласындағы алыптардың қатарында Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы да бар. Талантты қолдан жасау қиын» [5] деп белгілі ғалымдар айтпақшы, ақын, этнограф және фольклор жинаушы Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының ұлттық тұрмысты, салт-дәстүрлерді, тарихты, тілді, өзін-өзі тануды және ұлттың өзін-өзі тануын зерделеу тұрғысынан шығармашылық мұрасы зор мәнге ие және ерекше түр. Сондықтан Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының шығармашылық тілін үйрену тілді үйренуге, оның грамматикалық және лексикалық құрылымы, сөздің құрылысы, синтаксистік және стиль ерекшеліктері туралы бай мұра

калыптастыруға әкеледі. Осы аспектілерді зерттей отырып, тек тілдің байлығына, оның тереңдігіне таң қалуға болады.

Жоғарыда айтылғандарды қорыта келгенде, артына мол мұра, өшпес із қалдырған Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармаларының тілін зерттеу мәселесі бүгінгі күні екпінді қарқынмен жүруде. Көптеген ғалымдар, зерттеушілер грамматикалық сипатын негізгі зерттеу нысанына айналдырып, толық түрде зерттеу жүргізіп жатыр десек артық айтпаған боламыз. Мәшһүр ауызша дамыған әдеби тілді меңгерген, соның жұрнақтарын бойына жұқтыра отырып, өз шығармаларына арқау еткен біртуар тұлға. Шығармаларының тіл ерекшелігі осы жазылғанмен ғана шектелмейді, болашақ үлкен зерттеудің теңіз тамшысындай ғана бір бөлігі болып табылады. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы ескі дәстүрлерді, халық жадында өше бастаған ауызша әдебиет үлгілерін және оның еңбектерін жинақтады. Халықтың өткенін қағазға түсіре отырып, ол ұлттық құндылықтарды сақтап қалды. Сондай-ақ, өз еңбектерінде замандастарының рухани сұраныстарына жауап берді. Осыдан-ақ біз Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің өткен мен болашақты байланыстыратын ерекше көпір, шоқтығы биік жарқыраған жұлдыздардың бірегейі болғанын байқаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Тұрышев, А. Қ. М.-Ж. Көпеев шығармаларындағы кірме сөздер тарихы: оқу құралы. – Павлодар: С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2005. – 163 б.

2 Тұрышев, А. Қ. «Мәшһүр-Жүсіп шығармалары тілінің морфологиялық ерекшеліктері»: Оқу әдістемелік құралы – Павлодар: Кереку, 2009. – 73 б.

3 Қайым Мұхаметқанов, Қуандық Мәшһүр Жүсіпов//Мәшһүр - Жүсіп мұрасы жөнінде. («Жұлдыз» журналы. 1984 жыл).

4 Тұрышев, А. Қ. Мәшһүр-Жүсіп шығармаларының лексикасы: монография / А. Қ. Тұрышев. – Павлодар: С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2013. – 234 б.

5 С.Е. Нұрмұратов, Б.М. Сатершинов, А.Д. Шағырбаев. Мәшһүр Жүсіп Көпеев. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2013. – 359 б.

6 Тұрышев, А. Қ. Мәшһүр-Жүсіп шығармаларының лексикасы: монографияға қосымша II том / А. Қ. Тұрышев. – Павлодар: С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2004. – 214 б.

С. ТОРАЙҒЫРОВТЫҢ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ГРАММАТИКАЛЫҚ СИПАТЫ

ТРУШЕВ А. К.

ф.ғ.д., профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

АНАРБАЕВА М. М.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

С. Торайғыровтың шығармашылығы XX ғасырдың басында қазақ әдебиетінде ерекше орын алады. Оның шығармалары ойдың тереңдігімен және әлеуметтік мәселелердің өткірлігімен ғана емес, сонымен қатар оларға ерекше дыбыс пен мәнерлілігін беретін грамматикалық құрылымымен де ерекшеленеді. Алайда, идеялық мазмұннан басқа, оның мәтіндерінің грамматикалық құрылымы да маңызды, ол сол кездегі қазақ тілінің байлығы мен ерекшелігін көрсете білген.

С. Торайғыровтың грамматикасының ерекшеліктері.

1. Архаизмдер және ескірген формалар: С. Торайғыров өз шығармаларында өз уақытында белсенді қолданылмаған архаикалық сөздер мен грамматикалық формаларды жиі қолданады. Бұл оның поэзиясына ежелгі және салтанатты реңк береді, қазақ ауызша әдебиетінің дәстүрлерімен байланысын көрсетеді.

Мысал: «Көңілге кірбің түсірді кәрілік» [1]. «Кірбің» сөзі қазіргі қазақ тілінде сирек қолданылады, бірақ ол көңіл-күйдің тереңдігін, қайғы-мұңды білдіреді. Торайғыровтың бұл сөзді қолдануы оның поэзиясына ерекше мәнер береді, оқырманның сезімін тереңдетеді. Бұл мысал ақынның тілдік байлығын, оның ескі сөздерді шебер қолдана білуін көрсетеді. Бұл арқылы Сұлтанмахмұт Торайғыровтың көңіл күйінің қаншалықты терең екенін көруге болады.

«Ескірген формалар», «бар еді» орнына «бар иді» деп қолдануы [1]. «Бар иді» формасы ескі қазақ тілінде қолданылған, қазіргі тілде «бар еді» деп айтылады. С. Торайғыровтың бұл форманы қолдануы оның поэзиясына ескілік реңк береді, оқырманды өткен дәуірге саяхаттатады. Бұл ақынның тілдік дәстүрді сақтай білуін, оның ескі формаларды қолдану арқылы поэзиясына ерекшелік беретінін көрсетеді.

2. Инверсиялар және ерекше сөз тәртібі: ақын көбінесе инверсияларға жүгінеді, яғни сөйлемдегі сөздердің әдеттегі тәртібін өзгертеді. Бұл тосын әсер тудырады және оқырманның назарын сол немесе басқа сөздерге, бейнелерге аударады.

Мысал: «Таудан ақты өзен» [2]. Әдетте қазақ тілінде сөйлем құрылымы «субъект-баяндауыш-толықтауыш» тәртібінде болады. Бұл мысалда «өзен» субъектісінің орны ауыстырылып, «таудан» толықтауышының алдына қойылған. Инверсия арқылы ақын өзеннің қозғалысына, оның таудан ағуына ерекше мән береді. Оқырманның назары өзеннің қайдан бастау алғанына аударылады. Бұл инверсия табиғат көрінісін суреттеуде көркемдік әсерді күшейтеді.

«Келді көктем жаңадан» [2]. Бұл мысалда да сөздердің әдеттегі тәртібі өзгертілген. «Көктем жаңадан келді» деп айтылуы тиіс еді. Инверсия арқылы ақын көктемнің жаңадан келуіне, оның жаңалығына ерекше мән береді. Бұл инверсия көктемнің келуінен туындайтын қуаныш пен жаңару сезімін күшейтеді.

3.Эмоционалды боялған бөлшектер мен қиылыстар: С. Торайғыров өз шығармаларында эмоционалды боялған бөлшектер мен қиылыстарды белсенді қолданады, бұл оның сезімдері мен тәжірибелерін жеткізеді, оның поэзиясын жанды және стихиялы етеді.

Мысал: «Аһ, дүние-ай, сен не деген тарсың!» [3]. Бұл мысалдағы «аһ» қиылысы ақынның ішкі күйзелісін, өкінішін және наразылығын күшейтеді. «Дүние-ай» деп атау арқылы ақын өзінің өмірге деген көзқарасын, оның қиындықтарын және әділетсіздігін көрсетеді. «Тарсың» сөзі дүниенің шектеулігін, адамның еркіндігінің жоқтығын білдіреді. Бұл арқылы Сұлтанмахмұт Торайғыровтың өмірге деген наразылығын, ішкі күйзелісін көруге болады.

«Ой, жаным-ай!» [3]. Бұл қиылыс ақынның ішкі сезімдерінің күштілігін, оның жан күйзелісін білдіреді. «Жаным-ай» деп атау арқылы ақын өзінің жақын адамына, сүйіктісіне немесе өзіне деген жанашырлығын көрсетеді. Бұл жерде Сұлтанмахмұт Торайғыровтың ішкі сезімдерінің күштілігін көруге болады.

4.Грамматикалық құрылымдардың алуан түрлілігі: С. Торайғыровтың шығармашылығында қарапайым сөйлемдерден күрделі кезеңдерге дейінгі әртүрлі грамматикалық құрылымдарды кездестіруге болады. Бұл ритақты өрнек пен интонацияның әртүрлілігін тудырады, оның поэзиясын мәнерлі және есте қаларлық етеді.

Мысал: Қарапайым сөйлем: «Күн шықты.» [4]. Бұл қарапайым сөйлем, бірақ ол табиғаттың қарапайым құбылысын бейнелейді. Торайғыровтың шығармаларында қарапайым сөйлемдер жиі кездеседі, бұл оның тілінің қарапайымдылығын және түсініктілігін

көрсетеді. Қарапайым сөйлемдер ақынның ойын қысқа және нақты жеткізуге көмектеседі.

Күрделі сөйлем: «Егер біз бірге болсақ, онда барлық қиындықты жеңер едік.» [4]. Бұл күрделі сөйлем, ол шарттылықты және нәтижені білдіреді. Торайғыровтың шығармаларында күрделі сөйлемдер де кездеседі, бұл оның ойының тереңдігін және күрделілігін көрсетеді. Күрделі сөйлемдер ақынның ойын толық және жан-жақты жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл сөйлем арқылы адамдардың бірге болуы арқылы қиындықтарды жеңе алатынын көрсетеді.

5.Мақал-мәтелдерді қолдану: С. Торайғыров өз шығармаларына ұлттық нақыл мен даналық беретін қазақ мақал-мәтелдерін жиі қосқан.

Мысал: «Өнер алды - қызыл тіл» [5]. Бұл мақал Торайғыровтың сөз өнеріне деген ерекше құрметін көрсетеді. Ақын үшін тіл - өнердің негізі, адамның ой-сезімін жеткізудің құралы. Торайғыровтың өзінің шығармаларында тілдің байлығын, көркемдігін шебер қолдануы осы мақалдың дәлелі. Бұл мақал ақынның ағартушылық идеяларымен де байланысты. Ол халықты білімге, өнерге шақырып, олардың рухани дамуына үлес қосуды көздеген.

«Жүз сомын болғанша, жүз досың болсын» [5]. Бұл мақал Торайғыровтың адамгершілік құндылықтарды жоғары бағалайтынын көрсетеді. Ақын үшін байлық пен дүние-мүлік уақытша, ал адамдар арасындағы достық пен ынтымақтастық мәңгілік. Торайғыровтың шығармаларында достық, сүйіспеншілік, жанашырлық сезімдері жиі көрініс табады. Бұл жерде Сұлтанмахмұт Торайғыровтың адамгершілік қасиеттерді жоғары бағалайтынын көруге болады.

С.Торайғыровтың шығарылымынан:

Торайғыровтың грамматикалық қасиетін көрсету үшін оның өндірісінен келесі мысалдарды келтіруге болады:

1. Архаизм: «ежелгі көші-қон» [6]. Бұл мысалдағы «ежелгі көші-қон» сөз тіркесі қазақ халқының тарихи өмірін, көшпелі тұрмысын бейнелейді. «Ежелгі» сөзі өткен заманға, тарихқа сілтеме жасайды, ал «көші-қон» сөзі көшпелілердің тұрмыс-тіршілігін, орын ауыстыруын білдіреді. Торайғыровтың бұл сөз тіркесін қолдануы оның шығармаларына тарихи реңк береді, оқырманды өткен заманға саяхаттатады. Мысалы, ақынның шығармаларында: «Ежелгі көші-қонның ізімен, біздің ата-бабаларымыз кең далаларды шарлады» деген секілді жолдар кездеседі. Бұл жерде ақын өткен ұрпақтың өмір салтын суреттейді.

2. Инверсиялар: «Жанымды жаралаған», «Көзімнен жас төгілді» [6]. «Жанымды жаралаған» - бұл жердегі сөздердің орын тәртібі әдеттегідей емес. Әдетте «жаралаған жанымды» деп айтылуы керек еді. Инверсия арқылы ақын жараның жанға тигізген ауырлығын күшейтеді. «Көзімнен жас төгілді» - бұл мысалда да сөздердің орын тәртібі өзгертілген. Әдетте «жас көзімнен төгілді» деп айтылуы керек еді. Инверсия арқылы ақын жастың төгілуіне, көзден шығуына ерекше мән береді. Инверсия ақынның ойын ерекше жеткізуге, оқырманның назарын белгілі бір сөзге аударуға көмектеседі.

3. Эмоционалды боялған бөліктер: «Ах, менің жаным!», «Ой, менің күнім!» [6]. «Ах, менің жаным!» - бұл мысалдағы «ах» сөзі ақынның ішкі күйзелісін, өкінішін, сағынышын білдіреді. «Жаным» сөзі арқылы ақын өзінің жақын адамына, сүйіктісіне деген сезімін білдіреді. «Ой, менің күнім!» - бұл мысалдағы «ой» сөзі ақынның қуанышын, сүйіспеншілігін білдіреді. «Күнім» сөзі арқылы ақын өзінің жақын адамына деген ерекше ықыласын білдіреді. Эмоционалды боялған бөліктер ақынның ішкі сезімін шынайы жеткізуге, оқырманның жүрегіне жол табуға көмектеседі. Сұлтанмахмұт Торайғыровтың шығармаларында осы секілді грамматикалық ерекшеліктер жиі кездеседі. Олар ақынның тілдік шеберлігін, шығармаларының көркемдігін арттырады.

Түйін:

С. Торайғыров шығармаларының грамматикалық сипаты оның поэтикалық стилінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Бұл оның шығармашылығына бірегейлік пен мәнерлілік береді, оның поэзиясын тереңірек және есте қаларлықтай етеді. С. Торайғыров шығармашылығының грамматикалық ерекшеліктерін зерделеу оның қазақ әдебиеті мен мәдениетін дамытуға қосқан үлесін жақсы түсінуге көмектеседі.

С. Торайғыров грамматикасы тек ережелер жиынтығы ғана емес, сонымен бірге терең ойлар мен сезімдерді жеткізуге болатын құрал екенін дәлелденді.

Оның тілді күрделі әлеуметтік және философиялық идеяларды білдіру құралы ретінде қолдану қабілеті оның шығармашылығын тек қазақ әдебиеті контекстінде ғана емес, сонымен қатар кең мәдени контексте де өзекті әрі маңызды етеді.

Оның шығармашылығы қазақ тілінің бірегей ерекшеліктерін және оның мәнерлі мүмкіндіктерін көрсетеді. Осының арқасында С. Торайғыровтың шығармалары қазақ әдебиетінің маңызды бөлігі

болып қана қоймай, филологтар мен лингвистердің зерттеу нысаны болып қала береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. 1 том. – Алматы, 1993. – 280 б.
2. Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. 2 том. – Алматы, 1993. – 200 б.
3. Торайғыров Сұлтанмахмұт. Алаш ұраны: Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Жазушы, 2002. – 156 б.
4. Торайғыров Сұлтанмахмұт. Асыл сөз: өлеңдер мен дастандар. – Алматы: ҚазАқпарат, 2005. – 117 б.
5. Торайғыров С. Сарыарқаның жаңбыры: Өлеңдер мен дастандар / Құраст. Е. Дүйсебайұлы. – Алматы: Раритет, 2007. – 208 б.
6. Торайғыров Сұлтанмахмұт. Дүние дөңгелегі айналады. Таңдамалы. - Алматы: Халықаралық Абай клубы, 2009. – 356 б.

ТІЛДІК ТҰЛҒАНЫҢ ТІЛ БІЛІМІНДЕ ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕСІ

ТУЛЕУОВА А. Б.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Тіл – қоғамда адамдардың бір-бірімен сөйлесуін, түсінісуін, пікірлесуін қамтамасыз ететін қатынас құралы. Егер тілді функционалдық жағынан анықтайтын болсақ, оны қатынас құралы, адамдардың бір-бірімен пікір алысып, өзара түсінісуінің құралы деп атаймыз.

«Тілдік тұлға – тіл жүйесінде бір-бірінен қызметі, құрылысы, орны жағынан дараланатын тұрақты тілдік элементтер. Тілдік тұлға тілдің негізгі қызметін атқаратын материалды-заттық мағыналық атауыш сөздер. Сөздер тілдік тұлға ретінде жеке айтылғанда заттар мен құбылыстардың аты, түр-түсі, саны мен сапасы, қимыл-әрекеті сияқты алуан түрлі мағыналарды білдіреді (адам, жақсы, төрт, кел, бүгін). Тілдік тұлға, жалпы алғанда, тілдің сөздік құрамын (лексикасын) құрайды да, сөйлемдер мен сөз тіркестерінің құрамында айтылып, бір-бірімен қарым-қатынасқа түскенде, тілдің грамматикалық құрлысын жасайды. Ондайда тілдік тұлға қолданылу ретіне қарай түр-түрпаты, тұлғасы жағынан әр түрлі морфологиялық өзгерістерге түсіп, әр алуан синтаксистік қарым-қатынастарға

ие болады. Тілдік тұлғалар атауыш, коммуникативтік және құрылымдық болып бөлінеді. Атауыш тілдік тұлға жеке – ұғым, түсінік, заттарды атайды. Негізгі атауыш тілдік тұлға – сөз. Негізгі коммуникативтік тілдік тұлға – сөйлем. Негізгі құрылымдық тілдік тұлға – фонема, морфема. Ол тілде сөзжасам, сөз тіркесі, сөйлем модельдері арқылы атауыш, коммуникативтік тілдік тұлға құрайды», - деген Уикипедия – Ашық энциклопедиясында анықтамасы берілген [1].

XX ғасырдың соңы парадигмалардың ауысымен, алмасуымен ерекшеленеді. Адамның жеке өзіндік қасиеттері, сонымен қатар, тіл жүйесін өзінше пайдалануы да жаңа зерттеудің орталығына айналды. Антропоцентристік парадигма бағдарынан қарағанда зерттеу нысаны таным объектісінен субъектіге ауысады, яғни тілде көрініс беретін адам тұлғасы мен адамның сөз саптауындағы тіл мәселесі талдауға түседі. Антропоцентристік тіл білімінің дамуына өзіндік үлес қосқан Ю.Н.Карауловтың: «Тілдің шекарасынан аспай, ауқымнан алыстамай тұрып, тілді жасаушы мен тұтынушыға, яғни нақты тілдік тұлға – адамға назар аудармай тұрып, тіл құдыретін түсіну мүмкін емес... адамның әуелі тілін түсініп алмай немесе адамды тілінен танымай тұрып, өзін жете тани алмайсың» деген пікірімен келіспеуге болмайды [2, 7-б.].

Тіл білімінде тіл мен тұлғаның арақатынасына ертеден көңіл бөлініп келуде. Бұл бағытта еңбек еткен шетелдік ғалымдар қатарына В. Фон Гумбольдт, Л. Шлейхер, Г. Штейнталь, Г. Остгоф, К. Бругман, Г. Пауль, И.Д.Бодуэн де Куртенэ, Б. Дельбрюк, Ф. Ф. Фортунатов, Г. Шухардт, К. Фосслер, Ф. де Соссюр, Ж. Вандриес, Э. Сепир, В. В. Виноградовтарды жатқыза аламыз. «Тілдік тұлға» құбылысына XX ғасырдың соңғы жылдарынан бастап ерекше назар аударыла бастады. «Тілдік тұлға» мәселесін зерттеуде С. Г. Воркачев, В.В.Воробьев, М.А.Канчер, В.И.Карасик, Ю.Н.Караулов, К.Ф.Седов тілдік тұлғаны адамның сөйлеу қабілетімен байланыстыра отырып, оны шығарма тілін қабылдау мен жасаудың әлеуметтік және жеке тұлғаның сипаттамалық тұтастығы ретінде анықтайды.

Тілдік тұлғаның құрылымы жүйелі түрде алғаш рет Ю.Н.Карауловтың еңбектерінде қаралатынын атап өткеніміз жөн. Орыс тіл білімінде тілдік тұлға туралы жазған Ю. Н. Карауловтың зерттеуіне сүйене келіп, тілдік тұлғаның құрылымын үш деңгейде көрсететінін байқаймыз [2, 11-б.].

Тілдік тұлға құрылымының үш деңгейі:

1) тілді қолданушы үшін табиғи тілді қалыпты меңгеруді көздейтін вербалды-семантикалық, ал зерттеуші үшін – белгілі бір мағыналарды білдірудің формалды құралдарының дәстүрлі сипаттамасы;

2) когнитивті, оның бірліктері әрбір тілдік даралықта құндылықтар иерархиясын көрсететін «әлем бейнесіне» қалыптасатын ұғымдар, идеялар, тұжырымдамалар болып табылады. Тілдік тұлға құрылымының және оны талдаудың танымдық деңгейі мағынаның кеңеюін және білімге көшуді білдіреді, яғни зерттеушіге тіл арқылы, сөйлеу және түсіну процестері арқылы – білімге, санаға, адамның таным процестеріне жол бере отырып, тұлғаның зияткерлік саласын қамтиды;

3) мақсаттарды, уәждерді, мүдделерді, көзқарастар мен ниеттерді қамтитын прагматикалық. Бұл деңгей тілдік тұлғаны талдауда оның сөйлеу әрекетін бағалаудан әлемдегі нақты ісәрекетті түсінуге тұрақты және шартты ауысуды қамтамасыз етеді.

Әрбір тілдік тұлға өзінің алдындағы тұлғалар қалдырып кеткен барлық тілдік байлықты меңгеруімен, соны иелене алуымен қалыптасады. Әр тілдік тұлғаның тілі көп дәрежеде жалпыға ортақ тілден, біршама деңгейде өзіндік жеке тілдік ерекшеліктен тұрады.

Егер тілді ой мен санаға қатысы жағынан анықтайтын болсақ, онда тілді ойды қалыптастыратын, оны жарыққа шығаратын құрал, ойлау құралы дейміз.

Қазіргі тіл білімінде дүниені тіл арқылы танудың әлемдік моделі және сонымен сабақтас ұлттық моделі анықталуда. Демек, қазіргі заманда тілдің қызметі жалаң коммуникативтік құрал ретінде ғана емес, тілдік санада ойды түзетін, құратын, сақтайтын, жеткізетін таным тетігі, ел тарихын сақтаған мәдени-құжаттық қор деп тұжырымдалады. Осы қағидаға сәйкес тілді зерттеу оны тұтынушымен тығыз байланыста зерттейтін антропоэктік (адамтанымдық) бағыт өріс алуда. Яғни мұнда сөз иесінің болмысына (тұлғасына) ерекше мән берілуде. Бұл арада мұндай зерттеулерге нысан болатын – тіл арқылы ұлттың болмысы мен мәдениетін дәйектейтін ел тұлғаларының ісі мен сөзі, рухани шығармашылық мұрасы.

«Тілдік тұлға» ұғымына деген жаппай қызығушылық тіл білімі ғылымында XX ғасырда туындады дедік. Бұның себебі тілді жасаушы, ұстанушы, пайдаланушы болып табылатын тұлғаға қызығушылықтың барлық ғылым түрлері сияқты тіл білімінде де артуымен, туындауымен байланысты болды. Адамның даралық,

тұлғалық, жекелік қасиеті оның өзіне ғана тән, басқаға ұқсамайтын, оның өзіне тән коммуникативтік қасиетінің болуында дей аламыз. Тіл білімі ғылымында тұлғаның тілді меңгеруі – оның маңызды компоненті ретінде қарастырылады. Қазақ тіл білімінің негізін салушы ғалым А.Байтұрсынов: «Адам ана тілін жасынан естуінше үлкендерден үйренеді. Содан соң тіл танытқыш кітаптардан таниды. Одан кейін үлгілі жазушылардың сөзін оқып, өзі іс жүзінде иә ауызша айтып, иә жазып қолданумен біледі», – деп адамның тілдік тұлға ретінде қалыптасу кезеңін атап көрсеткен [3, 142-6].

Кез келген мәтіннің негізгі элементтерінің бірі, автордың негізгі құралы – тіл. Ал тіл тек ойды білдірудің құралы, не болмаса оның тікелей құрылысы емес. Тіл – ең әуелі сол ойды әр ұлттың өзіндік танымына ғана тән, мыңдаған жылдар бойына дарытқан дүниетанымдық негізде құрап беруші құрал.

Тіл біліміне «тілдік тұлға» категориясының енгізілуі жалпы «тұлға» ұғымының жаңа мазмұнымен толығына мүмкіндік жасап, тілді зерттеудің құрылымдық-функционалдық аспектісі аясынан шығып, адамның санасы, ойы мен рухани қызметімен тығыз байланыстағы антропологиялық тіл біліміне айналуына негіз жасалды. Соның әсерімен тіл ғылымында тілді тұтынушы адамға, шығармашылық тұлғаға деген қызығушылық күшейіп, қазіргі таңда жаңаша зерттеулердің өзегіне айналған, ғылыми еңбектерде жүйеленген «тілдік тұлға» теориясының орны бөлек.

Адамды тілден тысқары зерттеуге болмайды, тілді жасаушы, қолдаушы, пайдаланушы – адамға назар аудармай, тілдің шегінен аспай, тілдің өзін тану мүмкін емес. Себебі адамның бір ауыз сөзін естімейінше, оның қандай адам екені жайлы мәлімет алу мүмкін емес. Сондай-ақ, тілді адамнан тысқары да қарастыру да мүмкін емес, себебі, сол тілде сөйлейтін тұлғасыз тіл жай таңбалар жүйесі болып қана қалады. Сондықтан «Тұлғаның тілдік тұлға ретінде қалыптасуы тек тіл арқылы ғана жүзеге асады».

Тілдік тұлғаның даралық сипатын оның шығармаларының ерекшелігін танытатын мәтіндер негізінде зерттеуге арналған еңбектер қатары көбейе түсуде.

Бүгінгі таңда «тілдік тұлға» мәселесі өзекті де күрделі мәселелердің қатарында болып табылады. Қазір тілдік тұлға мәселесіне қатысты ресейлік ғалымдарымен қатар, қазақтың тілші ғалымдары да нәтижелі жұмыстар атқарып келе жатқанын атап өтуіміз қажет. «Тілдік тұлға» мәселесі қазақ тіл білімінде ертеден сөз болып келеді. Қ.Жұмалиев тілдік тұлғаны акын не жазушының өз

образы ретінде сипаттап, әдеби және тілдік тұрғыдан зерттесе [4], Р.Сыздықовада «Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы» [5], «Абай шығармаларының тілі» [6], «Абайдың сөз өрнегі» [7], Е.Жанпейісовтің «М.Әуезовтің «Абай жолы эпопеясының тілі» [8] атты еңбектерде суреткер тілінің сипаты, көркемдік ерекшелігі, сөз байлығы, көріктеу амалдарын (метафора, теңеу, эпитет, т.б.) шебер қолдануы, стильдік қолданысы талданды. Тілдік тұлға мәселесі Э.Сулейменова, З.Ахметжанова, Ж.Манкеева, Н.Уәли, Г.Смағұлова және т.б. зерттеу жұмыстарында «тілдік тұлға» мәселесі зерттеліп, жеке сала ретінде дамып келеді.

Тіл арқылы бекітіліп, қоғамдық санада, сонымен қатар жеке тұлғаның санасында сақталатын ұлттық-мәдени тәжірибе сол жеке тұлғаның тілдік әрекетіне де өз таңбасын түсіреді.

Тілдік тұлғаның айқындалуы барысында адамды өзгелерден ерекшелеп тұратын өзіндік қасиет – жекелік фактор маңызды рөл атқарады. Жекелік автор алдымен өзін-өзі танудан көрінеді. Адамның тілді өз деңгейінде игеруге қадам жасауына жеке өзіне байланысты себептер, белгілі бір мақсаттар, адамның қоғамдық жүйедегі өзінің орнын сезіну, жекелік және топтық сәйкестіктегі өзіндік «мен» проблемасы әсер етеді.

«Тілдік тұлға» ұғымын «интеллектуалдық қызмет» ұғымымен тікелей байланыста қарастырудың маңызы зор. Оның тарихи шығу тегін, өсуін, дамуын зерттей келе, оның психологиялық табиғатына үңілу – заңды құбылыс. Бізді қызықтыратыны – тілдік тұлғаның көркем мәтінде көрініс табатын тілдік әрекеті барысында белгілі бір лексемаларды таңдауы себебі алып келетін психологиялық негіз, тұлғаның болып жатқан оқиғаларға деген қарым-қатынасын бейнелеу барысында қолданатын ассоциативтік байланыстары мен оларды қисындастыру ерекшеліктері. Адамның өзінің психикалық әлемі туралы пікірі – адамның өркениеттің әсері арқылы дамитын өз ішкі әлемін және басқа адамдардың ішкі әлемін түсіну тәсілін бейнелейтін мәдени-ғаламдық бейнесінің қалыптасуының маңызды бөлшегі.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақ тілі. Энциклопедия. Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі, Қазақстан даму институты, 1998 жыл, 509 бет. ISBN 5-7667-2616-3.

2 Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987.

3 Байтұрсынов А. Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991.

4 Жұмалиев Қ. Шығармалары. Алматы: Ана тілі, 2007. – 272 с.

5 Сыздыкова Р. Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы. – Алматы: Ғылым, 1968. – 128 б.

6 Сыздыкова Р. Абай шығармаларының тілі. – Алматы: Ғылым, 1971. – 328 б.

7 Сыздыкова Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы, 2004. – 137 б.

Жанпейісов Е. М. Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының тілі. – Алматы, 1976. – 276 б.

ТІЛДІК ТҰЛҒАНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ: ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕР МЕН ҒЫЛЫМИ ТАЛДАУ

ТУЛЕУОВА А.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Тілдік тұлға мәселесі түрлі ғылым салаларында, соның ішінде лингвистикада да терең зерттеуге нысан болып жүрген тақырып екені белгілі. Алдымен тілдік тұлға туралы ғылыми негіздерге талдау жасасақ. Тілдік тұлға – бұл тіл арқылы өз ойларын, сезімдерін, көзқарастарын, қажеттіліктерін және мінез-құлқын білдіретін адам. Тілдік тұлға адамның тілдік қызметін, оның коммуникативтік әрекеттері мен сөйлеу тәсілдерін сипаттайтын күрделі ұғым. Яғни, тілдік тұлға – бұл тілде көрініс табатын, сөйлеу әрекетінде өзін танытатын адам. Бұл тұжырымдама тіл мен тұлғаның өзара байланысын, тұлғаның әлемді қабылдауын, оның әлеуметтік және мәдени контекстте өзін қалай көрсететінін түсінуге мүмкіндік береді. Тілдік тұлғаны бірнеше қырынан сипаттаймыз. Олар:

Коммуникативтік қыры: Тілдік тұлға қоғаммен және басқа адамдармен қарым-қатынас жасау үшін тілдік құралдарды пайдаланады. Бұл қарым-қатынас оның ішкі әлемін сыртқа шығаруға және қоғамдағы өз орнын анықтауға көмектеседі. Тілдік тұлға қоғаммен қарым-қатынас жасау үшін қажетті құрал ретінде қызмет етеді. Адамның тілдік тұлғасы оның сөйлеу тілінде көрініс табады, осы арқылы ол өз пікірін, ойын, тілегін, мақсатын басқаларға жеткізеді. Тілдік тұлғаның коммуникативтік қызметін зерттеген ғалымдардың бірі Л. В. Щерба (1954) тілдің қоғамдағы қарым-қатынас құралы ретінде қажеттілігін атап өткен

Когнитивтік қыры: Тілдік тұлға адамның ойлау жүйесімен, дүниетанымымен тығыз байланысты. Оның тілдік құрылымы ойлау мен қабылдау жүйесіне әсер етеді. Яғни, тілдік тұлға ойлау процесін жүзеге асырып, сол арқылы өзінің танымдық қажеттіліктерін қанағаттандырады. Тілдік тұлға тек ақпарат беру құралы ғана емес, ол ойлау процесінің де құралы болып табылады. Адамның ойлау жүйесі тілмен тығыз байланысты, себебі ол өзінің ішкі дүниесін, сезімдерін, қажеттіліктерін, ойларын тіл арқылы білдіреді. Тілдік тұлғаның когнитивтік қызметі туралы В. М. Ярцева (1975) тіл мен ойлау арасындағы тығыз байланысты түсіндірген.

Әлеуметтік қыры: Тілдік тұлға тіл арқылы өзінің әлеуметтік мәртебесін, қоғамдағы орнын көрсетеді. Әр адам әртүрлі әлеуметтік топқа жататындықтан, олардың тілдік тұлғалары да сол ортаға тән ерекшеліктермен сипатталады. Тілдік тұлғаның тілдік тандауында, сөйлеу стилінде әлеуметтік факторлар көрініс табады. Тілдің әлеуметтік аспектісі тілдік тұлғаның қоғамдағы орны мен рөлін айқындайды. Тілдік тұлға құрылымы тек жеке адамның тілін ғана емес, сонымен қатар оның қоғамдағы қызметін, әлеуметтік мәртебесін, мәдениетін білдіреді. В. И. Шахматов (1952) тілдік тұлғаның қоғамдық тұрғыдан қалыптасатынын, оның жеке тұлғаның әлеуметтік мәртебесіне тәуелді екенін атап өткен. Әлеуметтік ортада адам тіл арқылы өзінің әлеуметтік ұстанымдарын, көзқарастарын, мінез-құлқын көрсетеді.

Психологиялық қыры: Тілдік тұлға адамның психологиялық ерекшеліктерін, эмоцияларын, көңіл-күйін тіл арқылы білдіреді. Бұл аспект оның жеке тұлға ретінде өзін көрсету тәсілдерін көрсетеді.

Тілдік тұлға құрылымының негізгі аспектілерін анықтау үшін, алдымен, тұлға мен тілдің өзара байланысына назар аудару қажет. Лингвистикалық тұлға – бұл адамның тіл арқылы өзін танытатын, сыртқы әлеммен байланыс жасайтын субъект. Осы тұрғыда тілдік тұлға тек жеке тұлға деңгейінде ғана емес, сонымен қатар ұжымдық деңгейде де қарастырылуы мүмкін. Көптеген зерттеушілер (Г. В. Карелин, В. И. Шахматов, т.б.) тілдік тұлға құрылымын, оның ішкі және сыртқы құрамдас бөліктерін талдай отырып, тілдің әлеуметтік функциясын айқындайды. Тілдік тұлға құрылымы мәдениетпен тығыз байланыста болады. Әрбір тілдің өзіндік мәдени сипаты, оның ұлттық ерекшеліктері бар. Тілдік тұлға мәдени контексте қалыптасып, сол мәдениетке тән қасиеттерді көрсетеді. Л. И. Булаховский (1991) тілдің мәдениетпен байланысын зерттей отырып, оның тілдік тұлғаның қалыптасуына әсер ететін

маңызды фактор екенін анықтаған[1]. Тілдік тұлға құрылымы тіл мен қоғамның арасындағы маңызды байланысты білдіреді. Тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, адамның ішкі әлемін, оның әлеуметтік қатынастарын, мәдениеттегі орнын бейнелейтін күрделі құрылым болып табылады. Сонымен тілдік тұлғаның қалыптасуы мен дамуы көптеген факторларға байланысты: әлеуметтік, мәдени, психологиялық, когнитивтік аспектілер. Алдағы уақытта тілдік тұлға құрылымын тереңірек зерттеу оның қоғамдағы орны мен рөлін түсінуге мүмкіндік береді, әрі тілдің дамуы мен өзгерісін болжауға көмектеседі.

Тілдік тұлға құрылымын зерттеу барысында орыс тіл білімінің белгілі ғалымы, профессор Сергей Иванович Карауловтың еңбектері маңызды орын алады. Оның жұмыстары тілдік тұлғаның психологиялық, әлеуметтік және когнитивтік аспектілерін терең талдауға бағытталған. Караулов тілдік тұлғаның тұжырымдамасын қалыптастырып, тілдің адам өміріндегі рөлі мен мәнін, оның құрылымдық компоненттерін жан-жақты зерттеді. Бұл ғылыми жұмыс тілдік тұлғаны түсінудің көптеген аспектілерін аша отырып, осы саладағы теориялық негіздерді кеңейтті. С. И. Карауловтың тілдік тұлға мәселесіне қатысты зерттеулері оның еңбегінде анық көрініс тапқан. 1980 жылдары, әсіресе, оның «Личность в языке» (1988) атты жұмысы жарық көргеннен кейін, тілдік тұлға концепциясы жаңа сатыға көтерілді. Караулов тұлғаның тілде қалай көрініс табатынын, тілдік тұлғаның адамның сөйлеу тілінде, ойлау процесінде, қоғамдық қарым-қатынастарында қалай байқалатынын талдайды. Караулов тілдік тұлғаны тек әлеуметтік, психологиялық тұрғыдан ғана емес, оның жүйелік аспектілерін де қарастырады. Ол тілдік тұлғаны зерттегенде оны белгілі бір функционалды жүйе ретінде қарастырып, оның құрылымын талдауға тырысады. Ғалым тілдік тұлғаның құрылымында когнитивті, психологиялық және коммуникативтік факторлардың маңызды рөл атқаратынын атап көрсетеді. С. И. Караулов тілдік тұлғаның қоғамдағы рөлі мен орнын да зерттеген. Оның айтуынша, тілдік тұлға тек жеке адамның ішкі әлемін ғана емес, сонымен қатар оның қоғамдағы әлеуметтік мәртебесін, ұлттық ерекшеліктерін де білдіреді. Карауловтың зерттеулерінде қоғам мен тілдің тығыз байланысы ашылған. Ғалым адамның тілдік тұлғасы қоғамдық қатынастардың нәтижесінде қалыптасатындығын, яғни тілдің әлеуметтік аспектісін атап өтеді. Осылайша, тілдік тұлға – бұл тек жеке тұлғаның емес, сонымен қатар оның қоғамдағы орны мен рөліне де қатысты кең мағыналы

ұғым. С. И. Карауловтың еңбектері тілдік тұлға құрылымын ғылыми тұрғыдан түсінуге үлкен үлес қосты. Ол тілдік тұлғаны тек жеке тұлғаның сөйлеу тілінде көрінетін феномен ретінде ғана емес, сонымен қатар оның психологиялық, когнитивтік және әлеуметтік ерекшеліктері арқылы түсіндіреді. Тілдік тұлға құрылымын зерттеу арқылы біз тілдің қоғамдық және жеке тұлға деңгейіндегі рөлін тереңірек түсініп, тілдің адам өміріндегі маңызды аспектілерін аша аламыз.

Тілдік тұлғаның құрылымы күрделі және көпқырлы сипатқа ие, ол тек грамматикалық емес, сонымен бірге лексика-семантикалық, когнитивтік және прагматикалық деңгейлерде де көрініс табады. Осы деңгейлердің әрқайсысы тілдік тұлғаның тілдегі орны мен рөлін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Лексика-семантикалық деңгей – тілдік тұлғаның сөздер мен олардың мағыналары арқылы көрінетін деңгейі. Бұл деңгейде тілдік тұлға адам ойларының, сезімдерінің, ниеттерінің, әлеуметтік мәртебесінің және мәдени ерекшеліктерінің көрініс табуын білдіреді. Әрбір сөздің мағынасы тілдік тұлғаның жеке ойлау жүйесімен байланысты болады, ал сөздердің қолданылу ерекшелігі мен таңдалуы адамның белгілі бір әлеуметтік контексте өзін қалай танытуына тәуелді. Лексика-семантикалық құрылым – бұл тілдік тұлғаның жеке сөздерді немесе сөз тіркестерін қалай қолдануынан байқалады. Бұл құрылым адамды қоршаған әлем туралы түсініктерін, көзқарастарын, мәдениетін көрсетеді. Мысалы, адамның сөз таңдауы оның білім деңгейі, мәдениеті мен тәрбиесі туралы ақпарат береді. Тілдік тұлға белгілі бір әлеуметтік ортада қалыптасқан сөздік қорды қолданады, бұл тілдің семантикалық кеңістігін шектейді. Семантикалық өріс – тілдік тұлға әртүрлі ұғымдар мен сөздерді таңдағанда, белгілі бір мағыналық топтар немесе семантикалық өрістерді құрады. Мысалы, бір адам экология мәселесін талқылағанда, оның сөздік қорында экологияға қатысты терминдер жиі кездеседі, ал екінші бір адам күнделікті тұрмыстағы мәселелерді қозғағанда, тұрмыстық лексиканы жиі қолданады.

Когнитивтік деңгей тілдік тұлғаның ойлау жүйесімен және тілдің әлемді тану мен қабылдауға әсер етуімен байланысты. Бұл деңгейде тілдік тұлға өз ойларын, пікірлерін және түсініктерін қалай жеткізетінін көрсетеді. Тіл мен ойлау арасындағы тығыз байланыс адамның когнитивтік процесін, яғни әлемді түсіну, есте сақтау және танымдық қызметтерін айқындайды. Тілдік тұлғаның когнитивті сипаттамасы – адамның ойлау стилін, дүниетанымын және ақыл-

ой қабілеттерін сипаттайды. Тілдік тұлға тек нақты сөздермен ғана емес, олардың мағыналарын қалай түсінетіндігімен де айқындалады. Мысалы, екі түрлі адам бір нәрсеге қатысты түрлі көзқарас ұстануы мүмкін, бұл олардың когнитивтік ерекшеліктерін көрсетеді. Тұжырымдар мен түсініктер – адамның сөздерді таңдауына, олардың мағынасын қалай түсінуіне әсер ететін маңызды фактор когнитивті құрылым болып табылады. Тілдік тұлғаның когнитивтік аспектісі арқылы біз тілдің адамның әлемді қалай қабылдайтынын, оның қиялын, пайымдауын көруге мүмкіндік аламыз. Мысалы, белгілі бір мәдениетке тән ұғымдар мен түсініктер тілдік тұлғаның когнитивті құрылымын айқындайды. Схемалар мен фреймдер – Карауловтың (1988) теориясында когнитивті схемалар мен фреймдер ерекше орын алады[2]. Олар адам санасындағы белгілі бір құрылымдар, олар жаңа ақпаратты қабылдауға және оны реттеуге көмектеседі. Тілдік тұлғаның когнитивтік деңгейі осы схемалар мен фреймдердің тіл арқылы көрініс табуы ретінде қарастырылуы мүмкін.

Прагматикалық деңгей тілдік тұлғаның тілдегі коммуникациясын және оның нақты жағдайдағы әрекеттерін зерттейді. Бұл деңгейде тілдік тұлға нақты әлеуметтік контексте қалай сөйлеуі, сөздерді қалай қолдануы және қандай мақсатпен сөйлейтіні айқындалады. Тілдің прагматикалық деңгейі коммуникативтік мақсаттарды, тыңдаушыларды ескеру, сөздер мен әрекеттердің әлеуметтік әсерін түсінуді қамтиды. Тілдік тұлғаның коммуникативтік мақсаттары – әрбір сөйлеу әрекетінде тілдік тұлғаның белгілі бір мақсаты бар: ақпарат беру, сұрақ қою, өтініш жасау, бұйрық беру және т.б. Прагматикалық деңгейде тілдік тұлға осы мақсаттарды жүзеге асыру үшін қандай тәсілдер қолданатынын зерттеу маңызды. Мысалы, сұхбаттасушының дәрежесіне, әлеуметтік контекстке және тілдің формалдылығына қарай сөйлеу стилі өзгеруі мүмкін. Әлеуметтік контекст және тілдік таңдау – прагматикалық тұрғыдан тілдік тұлға қоғамның талаптарына, мәдениетке, әлеуметтік мәртебесіне және қарым-қатынас жағдайына байланысты сөйлеу тәсілін таңдайды[3]. Әлеуметтік контекстті ескере отырып, тілдік тұлға неғұрлым формалды немесе бейресми сөздер мен тіркестерді пайдаланады. Мысалы, дәрігер мен пациент арасындағы сөйлесу формасы басқаша болады, ал достар арасындағы сөйлесу мүлдем басқа стильде жүзеге асады. Импликациялар мен мақсаттылық – тілдік тұлға тек нақты мәлімет бермейді, сонымен қатар ол белгілі бір әлеуметтік мақсаттарды жүзеге асыру үшін сөйлеу актілерін қолданады. Бұл жерде тілдің прагматикалық аспектісі аса маңызды

болып табылады. Мысалы, «Мұнда суық» деген сөйлем тек ауа температурасының көрсеткішін білдірмейді, ол тыңдаушыны терезені жабуға немесе басқа әрекет жасауға итермелеуі мүмкін.

«Тілдік тұлғаның лексика-семантикалық, когнитивтік және прагматикалық деңгейлері тілдің тек сөздер мен сөйлемдерден тұратын құрылымнан әлдеқайда терең, көпқырлы екенін көрсетеді. Әрбір деңгей тілдік тұлғаның жеке және қоғамдық аспектілерін анықтауға көмектеседі, бұл оның ішкі дүниесін, ойлау процесін және әлеуметтік қатынастардағы орнын толықтай түсінуге мүмкіндік береді»[4]. Осы деңгейлердің әрқайсысы тілдің адамның жеке тұлғасын қалыптастырудағы маңызды рөлін көрсетеді, әрі тілдің қоғам мен мәдениеттегі қызметін айқындайды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Булаховский Л. И. Язык и культура. М.: Издательство МГУ, 1991.
- 2 Караулов С. И. (1988). Личность в языке: Языковая личность как объект лингвистического исследования. М.: Наука. – 1988
- 3 Караулов С. И. Язык и личность. М.: Наука. -2004
- 4 Кадырова Б.М. Қазіргі ғылыми парадигмадағы тілдік тұлға. С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ғылыми журналы. №4, 2010 99-105 беттер

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЭТНОМӘДЕНИ ЛЕКСИКА

УЗЫХАНОВА Б.

магистрант, Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Этномәдени лексика – бұл тілдегі сөздер мен тұрақты тіркестердің этникалық, мәдени және әлеуметтік ерекшеліктерді білдіретін лексикалық бірлігі болып табылады. Оның концептуалдық мәні көп қырлы, әрі түрлі мәдениеттің өзара ықпалы мен түсінігін көрсететін негізгі құралдардың бірі болып саналады. Бұл мақаланың мақсаты – қазақ тіліндегі этномәдени лексиканың мәнін талдау, оның әдебиет пен мәдениет арасындағы байланысын көрсету. Этномәдени лексика тілдің ерекше қабатын құрайды, ол халықтың тұрмыс-салтын, дәстүрін, наным-сенімін, дүниетанымын сипаттайды. Бұл лексика сөздердің немесе сөз тіркестерінің

көмегімен мәдени ерекшеліктерді, қоғамның рухани әлемін ашуға мүмкіндік береді. Этномәдени лексикаға жататын сөздер тек тілдің лексикалық қорында ғана емес, сонымен бірге ұлттың мәдени кодын сақтайтын, оның дүниетанымын бейнелейтін маңызды элементтер болып табылады.

Көркем мәтіндерде этномәдени лексика жиі қолданылып, шығарманың мазмұны мен кейіпкерлерінің психологиясын тереңірек ашуға қызмет етеді. Ол арқылы автор оқырманға белгілі бір ұлттың ерекшеліктерін жеткізеді, этникалық түсініктер мен ұлттық дүниетанымды айқындайды. Этномәдени лексиканың концептуалдық мәні оның ұлттың немесе қоғамның дүниетанымын, құндылықтарын, әлеуметтік құрылымын білдіретін қасиеттерінде жатыр. Концепт — адамның ой-санасында ерекше орын алатын, оның әлемді тану тәсілін қалыптастыратын негізгі ұғым немесе түсінік. Этномәдени лексикада концепт нақты этностың мәдени ерекшеліктерін, салт-дәстүрін, діни наным-сенімін, тұрмысын көрсету үшін қолданылады. Мысалы, қазақ тіліндегі «ұстаз», «ақылғөй», «қонақжайлық» сияқты сөздер қазақ халқының рухани әлемін, білімге деген құрметін, ізгілік пен ізеттілікті бейнелейді. Осы сөздер арқылы авторлар өз шығармаларында ұлттық дүниетанымның тереңдігін көрсетуге тырысады.

Көркем әдебиетте этномәдени лексика тек сөздің мәнін ғана емес, сонымен қатар ұлттық танымды, рухани құндылықтарды да жеткізеді. Әдеби шығармаларда этномәдени лексика арқылы кейіпкерлердің мінез-құлқы, әлеуметтік ортасы, тарихи кезеңі көрінеді. Сонымен қатар, этномәдени лексика ұлттық болмыс пен идентичностьті сақтау және дәріптеу үшін маңызды құрал болып табылады. Әрбір мәдениет өзіне тән символдар мен метафораларды қолданады, бұл арқылы ол өз ұлттың ерекшеліктерін айқындайды [1]. Мысалы, М. Әуезовтің «Абай жолы» романында қазақ халқының салт-дәстүрі мен тұрмысын бейнелейтін көптеген этномәдени элементтер кездеседі. Олар қазақ халқының символикалық мәнін көрсететін этномәдени лексика болып табылады. Көркем шығармада қолданылған этномәдени лексика шығарманың концептуалдық мазмұнын ашады, ұлттық болмысқа тән ерекшеліктерді суреттейді.

Этномәдени лексика тілдің басқа элементтерімен тығыз байланысты, себебі ол халықтың тарихы, мәдениеті, әлеуметтік құрылымы туралы ақпарат береді. Сонымен қатар, этномәдени лексика тілде белгілі бір қалыптасқан жүйеге ие. Ол көбіне метафоралық, бейнелі мағыналармен, ұлттық салт-дәстүрмен

байланысты болады. Этномәдени лексика тілдік бірліктердің кеңейтілген мағынасына ие, олардың қолданылуы адамның дүниетанымының, әдет-ғұрпының бейнесі болып табылады. Ол — ұлттың мәдениеті мен дүниетанымын бейнелеудің маңызды тәсілі. Халықтың рухани әлемін, құндылықтарын, әлеуметтік құрылымын тіл арқылы жеткізуші. Этномәдени лексика әдеби шығармаларда ұлттың ұлттық ерекшеліктерін көрсету, оқырманды белгілі бір мәдениетке тереңірек енуге шақыру үшін маңызды құрал болып табылады.

Мұндай лексика көркем шығармаларда ұлттық колоритті көрсету үшін қолданылады. Төменде қазақ әдебиетінен этномәдени лексиканың контекстік қолданысына мысалдар келтірсек:

1. Қазақтың киіз үйі мен тұрмысына қатысты:

«Күн еңкейген шақта ауыл сыртындағы қараша үйдің түтіні түзу көтеріліп, ошақ басында қазан қайнап жатты» [2].

Қараша үй — қазақтың дәстүрлі киіз үйінің қарапайым түрі.

2. Ұлттық тағамдарға байланысты:

«Әже, құрт жегім келіп тұр!» — деді бала еркелеп» [3].

Құрт — қазақтың сүттен жасалатын ұлттық тағамы.

3. Салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпқа қатысты:

«Кеше ғана беташар жасап, келін түсіргеніміз кеше сияқты еді» [4].

Беташар — келіннің бетін ашу рәсімі, қазақтың дәстүрлі салт-дәстүрінің бірі.

4. Ұлттық киімге қатысты:

«Күміс шолпысы сылдырлап, бүрмелі көйлегінің етегі жерге тиер-тимес шайқала басып келе жатты» [5].

Шолпы — әйелдердің бұрымға тағатын әшекей бұйымы. Этномәдени лексика — белгілі бір ұлттың мәдениетін, тұрмыс-салтын, дүниетанымын, салт-дәстүрін, ұлттық ерекшеліктерін бейнелейтін сөздер мен тұрақты тіркестер. Бұл лексикалық қабат әр халықтың өзіндік мәдени кодын сақтай отырып, ұлттың өмір салты, рухани құндылықтары, әлеуметтік құрылымы туралы маңызды ақпарат та береді.

Этномәдени лексиканың ерекшеліктері:

1. Ұлттық ерекшеліктерді бейнелеуі — әр халықтың өзіндік әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін сипаттайды. Мысалы, қазақ халқы үшін «қонақжайлық», «құдалық», «сырға салу», «қымыз», «дастархан» т.б. ерекше мәнге ие).

2. Тұрмыс пен дәстүрге байланысты болуы – халықтың күнделікті өмірінде қолданылатын сөздерге «бесік», «киіз үй», «саумал» т.б. мысал болады.

3. Мифологиялық және символикалық мәнінің болуы – белгілі бір ұғымдар ұлттық танымда ерекше рөл атқарады. Мысалы «аққу» – тазалық пен адалдық символы, «бөрі» – батырлықтың белгісі және т.б.

4. Тарихи және географиялық факторлармен байланыстылығы – ұлттың қалыптасу тарихына, өмір сүретін ортасына сәйкес қалыптасқан сөздерге «күмді дала», «шөлейт жер», «жылқы шаруашылығы» т.б. сөздер мысал болады.

Әр халықтың өзіне тән этномәдени лексикасы бар. Мәселен, қазақ тіліндегі этномәдени лексика: қымыз, домбыра, ақсақал, бәйге, көкпар, отау, салт-дәстүр, асар, жеті ата, ұлттық киім т.б. Орыс мәдениетіндегі этномәдени сөздер: самовар, изба, балалайка, боярин, матрешка т.б. Жапон мәдениетіндегі этномәдени сөздер: самурай, сакура, харакири, гейша, кимоно т.б.

Этномәдени лексиканың маңызы:

- ұлттық мәдениеттің тіл арқылы сақталуына ықпал етеді;
- халықтың дүниетанымын, рухани құндылықтарын бейнелейді;
- көркем әдебиетте ұлттық нақыш беріп, мәтіннің мазмұнын

терендетеді.

Әр ұлттың өзіндік ерекшелігін көрсететін мәдени және рухани құндылықтардың тілдік көрінісі болып табылатын этномәдени лексиканы көптеген ғалымдар зерттеуге нысан еткен. Қазақ тіл білімінде этномәдени лексиканы зерттеген ғалымдар қатарына бірнеше тілші, әдебиетші, мәдениеттанушы ғалымдарды жатқызуға болады. Олардың еңбектері қазақ халқының рухани құндылықтарын, дүниетанымын, салт-дәстүрін, этностық ерекшеліктерін тілдік деректер негізінде талдауға арналған.

Этномәдени лексиканы зерттеген қазақ ғалымы Әбдуәли Қайдар «Этнолингвистика» саласына үлкен үлес қосқан[6]. Оның «Қазақтар ана тілі әлемінде», «Қазақ тілінің өзекті мәселелері» атты еңбектерінде этнолингвистикалық зерттеулер жүргізілген. Ғалымды түркі тілдерінің этнолингвистикалық негіздерін қарастырған.

Қазақ тілінің тарихи даму жолдарын, тілдік нормаларды зерттеген ғалымдар қатарында Рәбиға Сыздықты айтамыз. Оның «Сөз құдіреті», «Абай шығармаларының тілі», «Қазақ әдеби тілінің тарихы» атты еңбектерінде қазақ халқының сөз мәдениеті, ұлт болмысы мәселелері қарастырылады. Е. Мусабеков қазақ

этнолингвистикасы бойынша зерттеулер жүргізсе, қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың мәнін ашып, олардың концептуалды мағынасын қарастырған ғалым ретінде Г. Мадиеваны айтуға болады.

Қазақ және басқа да түркі тілдеріндегі этнолексиканың мағынасын салыстырмалы түрде талдаған ғалым – Нүргелді Уәли. Қазақ тіліндегі ұлт болмысына қатысты фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерді этнолингвистикалық тұрғыдан зерттеп, «Қазақ сөз мәдениеті», «Тіл және этнос» атты еңбектерінде ұлттық мәдениет пен тіл байланысын қарастырған. Этнолингвистика, лингвомәдениеттану, көркем әдебиеттегі этномәдени лексика туралы жазған бұл ғалымдардың еңбектері ғылымның осы бағытын дамытуға ықпал еткен еңбектер деп айтуымызға болады. Бұл ғалымдардың еңбектері қазақ тілінің этномәдени аспектілерін зерттеуге үлкен үлес қосты. Олардың зерттеулері қазақ халқының мәдени коды мен ұлттық болмысын тіл арқылы тануға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Сейітова Ж. Қазақ тіліндегі этномәдени лексиканың көркем әдебиетте қолданылуы. – Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. –Алматы, 2012

2 Мүсірепов Ф. Ұлпан. – Алматы: Жазушы, 1986

3 Мұқанов С. Өмір мектебі. –Алматы: Жазушы,1980.

4 Әуезов М. Абай жолы (2 томдық). –Алматы: ҚазАқпарат, 2002

5 Кекілбаев Ә. Үркер. Алматы: Өнер, 1992

6 Қайдар Ә Қазақтар ана тілі әлемінде. –Алматы: Дайк-Пресс, 2004

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАННЫҢ ӘДЕБИЕТТЕГІ БЕЙНЕСІ

ШИНГИСОВА Ж. Т.

қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, № 2 Ертіс жалпы орта білем беру мектебі, Ертіс ауданы, Павлодар облысы

Әлихан Бөкейхан — қазақтың ұлы ағартушысы, саясаткері, ғалымы және қоғам қайраткері ғана емес, сондай-ақ әдебиетімізде ерекше із қалдырған тұлға. Оның әдебиетке қосқан үлесі өте кең

өрі терең. Әлихан Бөкейханның шығармашылығы оның жалпы ұлттың мәдениетін, әдебиетін, тарихын жаңғыртуға бағытталған маңызды жұмыстарының бір бөлігі болып табылады. Ол қазақ әдебиетіндегі алғашқы модернистік бағытты ұстанушылардың бірі ретінде де белгілі.

Әлихан Бөкейхан қазақ әдебиетінің дамуын ұлттық сана-сезімнің оянуымен, халықтың еркіндігі мен өркениеттілігімен байланыстыра қарады. Ол әдебиеттің қоғамды дамытудағы күшті құралы екендігін түсініп, оны халықтың мұң-мұқтажын, мәдениетін, тілін сақтап қалуда, оның әлеуметтік және саяси мақсаттарын жүзеге асыруда маңызды деп санады. Сонымен қатар, Әлихан Бөкейхан ұлттық әдебиетті дамыту үшін көркемдік, эстетикалық деңгейдегі шығармаларды жазу мен оқыту мәселелеріне көп көңіл бөлді.

Әлихан Бөкейхан әдебиетке деген көзқарасын қазақ қоғамының даму деңгейімен байланыстырып, ұлттық тіл мен әдебиетті жаңғыртудың қажет екенін ұғынды. Оның көптеген мақалаларында, сөздерінде және саяси еңбектерінде қазақ халқының мәдениетінің, әдебиетінің жаңаруын талап ететін ұстанымдары жиі кездеседі. Ол қазақтың ұлттық әдебиетін ғылыммен, философиямен байланыстырып, оны солардың рухани кеңістігінде дамыту қажеттігін атап өтті.

Әлихан Бөкейхан қазақ әдебиетінің классикалық үлгілеріне құрметпен қарап, сол дәстүрлерді жаңаша бағытта жалғастыруды мақсат еткен. Оның шығармашылығында қазақ халқының тарихи мұралары мен дәстүрлерін сақтай отырып, қоғамның жаңа заманына сай әдебиетті қалыптастыру ұстанымы басым болды. Әлихан Бөкейхан өз кезеңінің саяси жағдайына байланысты түрлі әдеби еңбектер жазған, алайда оның шығармалары көбіне ғылыми және публицистикалық бағытта болды.

Әлихан Бөкейхан тек қазақ әдебиетінің ғана емес, сонымен қатар әлем әдебиетінің де маңызды шығармаларын қазақ тіліне аударумен айналысты. Оның аудармалары қазақ қоғамында жаңашылдықты қалыптастыруға, қазақ халқының білім деңгейін көтеруге бағытталған. Мысалы, ол орыс әдебиетінен, шетел классиктерінен аудармалар жасап, қазақ оқырмандарын әлемдік әдебиетпен таныстыруда үлкен рөл атқарды.

Әлихан Бөкейханның әдебиеттегі бейнесі: көркемдік және идеялық тұжырымдары

Әлихан Бөкейханның әдебиеттегі бейнесі оның саяси, қоғамдық және ғылыми қызметімен тығыз байланыста. Ол шығармашылық

пен қоғамдық жұмыстарын ұлттық мүдде мен тәуелсіздік үшін күрес ретінде қарастырды. Әлиханның әдебиеттегі бейнесі көп қырлы болды: ол тек қана идеология мен теорияны ұстанушы емес, сонымен қатар халықтың рухын көтеретін, оның мәдениетін паш ететін шығармашылық тұлға болды.

Әлихан Бөкейханның әдебиеттегі бейнесі — оның қазақ халқының мәдениетін, тілін, әдебиетін дамытуға қосқан үлкен үлесімен айқындалады. Оның шығармашылық жолы халықтың рухани өрлеуіне, ұлттық әдебиеттің жаңаруына және қазақ халқының тәуелсіздік жолындағы күресіне әсер етті. Әлихан Бөкейхан тек саяси тұлға ғана емес, қазақ әдебиетін дамытудың негізін қалаған, оның мазмұнын тереңдетіп, оны әлемдік деңгейде танытқан бірегей қайраткер болып қалды.

Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан – қазақ тарихында, руханиятында төрден орын алатын ерекше қайталанбас тұлға. Ұлт көсемінің қазақ ұлтына сіңірген еңбегі әлі күнге зерделеніп келе жатыр. Алты Алаш көсемінің кім екенін, қандай қызметтер атқарғанын, негізінен, дүйім жұртшылық жақсы біледі. Бұл тұрғыдан алғанда К.Нұрпейісов, М.Қойгелді, С.Аққұлы сияқты бірсыпыра әлихантанушы ғалымдардың зерттеулері өз мақсатында жеткендігін көзбен көре аламыз. Ал көркем әдебиетте Әлихан Бөкейхан деген образ бар ма? Бар болса, қандай туындыларда кездеседі, қай шығармада басты кейіпкер немесе жанама эпизодтарда кезігеді деген сауалдар бірінен соң бірі туындай түсіп, ақыр соңында мақала жазуымызға тікелей түрткі болды. Шынымен де, қойылған сұраққа жауаптың болғаны абзал. Бірінші сұраққа жауап – Әлихан Бөкейхан образы көркем әдебиетте бар және бұл образдың өзіндік орны да бар. Осы мәселені белгілі алаштанушы, әдебиеттанушы, профессор С.Жұмағұл арнайы зерттеп, «Әдебиеттегі Әлихан Бөкейхан бейнесі» атты хрестоматиялық жинақ құрастырды, оның алғысөзі мен түсініктерін жазды. Бұл еңбек Әлихан Бөкейханды жаңаша тұрғыдан саралауға, бағалауға, көркем бейнесін көз алдымызға елестетуге зор үлес қосқанын айта кеткен жөн. Ал қалған сауалдарға біртіндеп жауап беріп көрейік.

Әлихан Бөкейханның көркем бейнесі алғаш поэзиядан көрініс тапты. Әрине, бұл заңдылық еді, себебі Әлиханның өмір сүрген ортасы, әріптестері мен достарының көбі – ақындар еді. Мысалы, Шөкәрім, К. Жанатайұлы, А.Байтұрсынұлы, Ғ.Қараш, М.Дулатұлы, М.Жұмабайұлы, С.Торайғырұлы және т.б. Бұл қылқалам шеберлерінің әрқайсысы - өз ісінің шебері, нағыз ақын,

өзіндік мектеп қалыптастырған біртуар тұлғалар. Олардың ақындық шеберлігін сол себептен дәлелдеп жатпайық. Алаш көсемінің патша заманындағы саяси оқиғаларға белсене араласып, 1913-1917 жылдары А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлымен бірге «Қазақ» газетінің бетінде өткір мәселелерді қозғауы Абайдың ақын шәкірті Көкбай Жанатайұлы тарапынан зор бағаға ие болады. Белгілі абайтанушы Қ.Мұхамедхановтың мына пікірінен осыған көз жеткізуге болады: «Көкбай ақын өз заманында Әлихан Бөкейхановты қазақтың алғашқы оқымысты, қамқор азаматы деп білген. Көкбай ақынның 1914 жылы Бөкейхановқа арнап жазған бұл күнге шейін жариялауға мүмкін болмай келген өлеңін келтірейік:

Қарағым, жалғызымсың қазақтағы,
Ұл тумақ сендей болып аз-ақ тағы.
Өгіз өліп, болмаса арба сынып,
Өмірің өткен жансың азаптағы.

Бал тамған, ханзадам-ай, қаламыңнан,
Тәңірім айырмасын талабыңнан!
Қалған жоқ қоңсы қонбай ақылыңа,
Қазақтың – хан, қырғыздың манабынан...» [1,25 б.]

Ал Әлиханның жан досы, партиялас әріптесі, ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлы ұлт көсеміне арналған «Достыма хат» деген өлеңінде былайша тебіренеді:

«Қырағы, қия жазбас сұңқарым-ай!
Қажымас қашық жолға тұлпарым-ай!
Үйілген өлексені өрге сүйреп,
Шығармақ қыр басына іңкәрім-ай!» [2,25 б.]

Әлиханды көзі тірісінде өлеңге қосқан келесі ақын әрі публицист – Сұлтанмахмұт Торайғырұлы болды. Ақын 1918 жылы «Таныстыру» поэмасын жарыққа шығарды. Шығарма екі қазақ: қара (яғни, оқымаған) және оқыған қазақтың өзара тілдесуінен тұрады. Қара қазақ - жас шамасы біраз жасқа келген, заманның әсерінен білім ала алмай қалған қартаң адам. Ал оқыған қазақ, керісінше, мейлінше жас, білімді, өмірге деген талпынысы мол, балғын кейіпкер. Екеуінің өзара әңгімесі арқылы ақын С.Торайғырұлы Ә.Бөкейханның көркем тұлғасын суреттеп, Алаш серкесіне лайықты баға береді:

«Ешкімнің Әлиханға бар ма сөзі?
Демейді қандай қазақ оны оң көзі,
Семей тұрсын, жеті облыс бар қазақтан,

Талассыз жеке дара түр ғой өзі.

Елі үшін құрбандыққа жанын берген,
Бит, бүрге, қандалаға қанын берген.
Ұрыдай сасық ауа, темірлі үйде.
Зарығып алаш үшін бейнет көрген.

Түймеге жаркылдаған алданбаған,
Басқадай бір бас үшін жалданбаған.
Көркейер қайткенде алаш деген ойдан,
Басқа ойды өмірінде малданбаған...» [3,63 б.].

С.Торайғырұлының Ә.Бөкейханның азаматтық бейнесін толық ашатын «Әлиханның Семейге келуі» атты мақаласын айта кеткен жөн. Аталмыш шығармада 1917 жылдың 21 қазанындағы Ә.Бөкейханның Семей өлкесіне келіп, жергілікті халықпен өткен кездесуі сипатталады. Әлиханның аман-есен елге келгеніне халық атынан Ш.Мұсатаев, комитет атынан А.Қозыбағаров, мұғалімдер алқасынан М.Тұрғанбаев құттықтау сөз сөйлегеннен кейін, сөз кезегі жастарға келіп, олардың жалынды жаршысы С.Торайғырұлы мынадай құттықтау өлең жолдайды:

«Көш бастаған еріміз,
Қуанышта еліңіз.
Төбеміз көкке жеткендей,
Көкіректен бүгін кеткендей,
Сізді көріп шеріміз.
Алаш туын һәм бағын,
Көзбен көріп төленді,
Көптен бергі теріңіз,
Алаш туын қолға алған
Қараңғыда жол салған
Арыстаным, келіңіз!» [4,106 б.]

Әлиханның ел тағдырындағы орнын айқындауға арналған бұл мақаланы көркем шығарма қатарына жатқызып отырған бір себебіміз осы өлең жолдары еді. Қарапайым халықтың шынайы құрмет-қошеметі мен зиялы қауым өкілдерінің алғысына ие болған Алаш көсемінің осынша құрмет пен мадақтауларға берген жауабын келтіру арқылы қайраткердің бейнесін ашуға өз үлесін тигізетінін аңғарамыз: «Халық! Бұлай құрмет көрсетулеріңе лайық еңбегім сінді деп, мақтана алмаймын. Бұрын мұндай құрметпен қарсы алынып көргенім жоқ, сондықтан құрметтеріңе лайық жауап беруге

тосырқап тұрмын»[4,107 б.]. Патшалық дәуірде ұлттық мүдделерді көздеп, үкіметтің озбырлығын сынап, үш мәрте түрме азабын тартқан Ә.Бөкейханның қарапайымдылығына осы жерден көз жеткіземіз. Халықтың отарлықтың бұғауынан босату үшін толассыз қуғын-сүргін көрсе-дағы, Алаш серкесі өзінің халқынан әлдеқайда төмен екенін өзінің жауабымен көрсетті.

Ә.Бөкейханды кейіпкер ретінде суреттеген драмалық шығарма - 1935 жылы жазылған М.Титақұлының «Мұрат үшін майдан» тарихи драмасы. Өкінішке орай, бұл пьесаның толық мәтіні бізге жеткен жоқ, сол себепті жазушы, драматург Ө.Ахмет шығарманы аяқтауға жәрдемдесті. Драманың авторы Мұқтызар Төлекұлы Титақов жайында мәліметтер аса көп емес, деректерге сүйенсек, драматург 1904 жылы Қарқаралыда дүниеге келген. Семей қаласында тұрған, партия қатарында болмаған адам, 1936 жылы тұтқындалып, ату жазасына кесілген. Мамандығы – экономист-плановик.

38-дің қанды қырғыны ұлттың қаймағын толық сыпырып алғаннан кейін, идеология әдебиеттен де, тарихтан да олардың есімдерін өшіріп тастағандай асығыс қорытындыға келді. Әдебиетте «тұрпайы социализм» дәуірі кең қанат жайып, тарихи тақырыпқа барған жазушылар «ескілікті аңсаушы, кертартпа» деген аттарға ие бола бастады. Әйтсе де 1941 жылы Кеңес одағына жеткен екінші дүниежүзілік соғыс И.Сталинның жауынгерлердің рухын ояту мақсатында ертедегі батырлардың ерлікті істерін қайта жаңғыртуына әкеп соқты. Осы оңтайлы сәтті қазақ ғалымдары мен жазушылары сәтті пайдаланып үлгерді. Тарихшы-ғалым Е.Бекмаханов Кенесары Қасымұлының патшалық Ресейге қарсы соғысын зерттеумен айналысса, кемеңгер жазушы, драматург, ғалым, қоғам қайраткері М.Әуезов қазақ халқының XIX ғасырдың екінші жартысындағы тұрмыс-тіршілігі мен тарихи тұлғалардың өмірінен сыр шертетін атақты «Абай жолы» роман-эпопеясын осы дәуірде дүниеге келді.

Кітап жарық көргенге дейін 1929-1932 жылдары М.Әуезовтың репрессияның алғашқы толқынында қуғын-сүргін көріп, тағдыры талқыға түскенін жақсы білеміз. Жазушыға «алашордашыл, ұлтшыл» деген негізсіз айыптар тағылып, темір тордың ар жағынан бір-ақ шыққаны өмірінде өшпес із қалдырды. Алаш-Ордадан бас тартуы жайлы ашық хат жазып, тар жерден аман қалса да, М.Әуезов қашан да еліне елеулі, халқына қалаулы азамат ретінде тарихта қалды. Алаш қайраткерлерінің тағы бір аманаты - Абайды келешек ұрпаққа жеткізуді өзінің мойнына алды. Аманатқа қиянат жүрмейді,

осының айқын дәлелі 1942-1956 жылдары жарық көрген «Абай жолы» романы еді.

«Бұндай білімді кімнен көрдік», «қай қазақтың ділмөрі мен білгірі осындай қып қазақтың басын түгелдеп беріп еді», «мынау анық-ақ Оразекең айтқандай, ендігі қазаққа бас болғалы тұр екен», «өзі де текіден шыққан ғой», «бұның ойы тегі қазақтың бәрін санап алып, содан іргелі ел құрайын деп жүр екен!» десіп, кең үйдің екі жақ деңгейінде созыла отырған Жанатай, Сәмен, Әзімбай, Шұбар, Жиреншелер кейде төреге естіртіп, кейде өзара қызып алып, қымыздың желегімен дәуірлей түсіп, мақтанға да басып, гу-гу етісіп қалады» [2, 296 б.]. М.Әуезовтің дарындылығы сонда, Ә.Бөкейханның санақ жүргізген кезіндегі қайраткерлігімен қоса, оның ұзақ жолдар бойы еңбектеніп, қазақ халқын бір тудың астына жинап, тәуелсіз ел етуді жоспарлағанын шығармадағы жағымсыз кейіпкерлердің өзара тілдесуі арқылы талғамы биік, көкірегі ояу оқырманға жеткізіп отыр. Сол кезеңдегі әдебиет жазушыға осыдан басқа жол қалдырмады, бірақ ұлт көсемінің шынайы бет-бейнесін жанама кейіпкер арқылы көркем шығармаға енгізу, сөз жоқ, М.Әуезовтің болашақты бағдарлай алатын кемеңгерлігі еді. Түбі ақиқат ашылып, қазақтың мақтанышы болған Ә.Бөкейханның ұлт санасында қайта жаңғыратынын жазушы алдын ала сезгенін осы кішігірім эпизодтар мен диалогтар арқылы көруімізге болады.

Осы қарқында ары қарай жалғастыра берсе, Ә.Жабайқановтың шын өмірде кім болғанын, шығармада жағымсыз кейіпкер еместігін идеология біліп қоюы ғажап емес еді. Жазушының шеберлігі сонда, Ә.Жабайқановты Абайға қарсы топтың үйіне түсіріп қана қоймай, сюжет барысында Әзімқанның Абайдың кейбір өлеңдерін, іс-әрекеттерін ұнатпай, түбі ақынның ауылына бармай, қалаға қайтып кетуінен айқын көрінеді. Бұл сол заман үшін ең дұрыс көркемдік шешім деп кесіп айта аламыз, себебі Әзімқан Абайдың жақтастарының қатарында көрініс берсе, бұл кейіпкердің прототипін іздеу жұмысы қарқынды жүріп кетуі ғажап емес еді. Сонымен қатар, М.Әуезов «Шайқаста» бөлімінде Әзімқанның төрені қолдаушы топтың ішінде болашақ адвокат, Петербург университетінің студенті Сақпаевтың болғанын тілге тиек етеді. Ендеше, адвокат Сақпаев шын өмірдегі прототпі Алаш-Орда үкіметінің мүшесі, қазақтан шыққан тұңғыш құқық ғылымдарының магистрі Жақып Ақбайұлы екендігін де айта кеткен жөн.

Ал осы бөлімде Әзімқан төре мен Абайдың өзара кезіге алмай қалмауы, тарихтағы Әлихан мен Абайдың кездескені туралы әр түрлі ғылыми болжамдарды теріске шығарғандай көрінді. Біріншіден, Ә.Бөкейханның тұңғыш абайтанушы екендігін ескерсек, ол Абаймен кездесуі жайлы бір мақаласында болсын жазар еді, бірақ ондай мәтін кезікпейді, екіншіден, жазушы Ә.Жабайқанов деген кейіпкердің Абайдың ауылына барғанын суреттемейді, демек, шын өмірде де екеуі кезіккен жоқ, бәлкім, сәті түспеді ме, жоқ әлде шын мәнінде екеуара кедергілер табылды ма, нақтысын айта алмаймыз, бізге белгілісі – Ә.Бөкейхан бастаған Алаш зиялылары үшін Абайдың рухани ұстаз болып қалғаны.

Айта кететін маңызды жайт, абайтанушылардың біраз бөлігі бүгінгі таңның өзінде Абайға қол жұмсағаны үшін Оразбай Аққұлыұлын қатты сөгеді, тіпті, қазақ халқының жауы деп есептейді. Мұндай көзқарастардың болуы заңдылық, бірақ Оразбай Абайды сабатқан кезде өрескел қателік жіберсе де, қазақтың жауы емес. Бірсыпыра зерттеулерге сүйенсек, О.Аққұлыұлы Алаш әскери жасақтары құрылған шақта Ә.Бөкейханның осы бастамасын қолдап, қаржылай көмек көрсеткен. Сол себепті көркем шығармада да, шын өмірде де қателікке бой алдырған Оразбайдың жауыздығымен қоса, қайраткерлігін де қоса айтып отырған жөн. Біздің ойымызша, М.Әуезовтің де осы бөлімде Әзімқан мен Оразбайды өзара кездестіргендегі айтар ойы осы еді.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Байтұрсынов А. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. (Құраст. Шәріпов Ә., Дәуітов С.) – Алматы: Жазушы, 1989, – 320 б.
- 2.Мұхамедханов Қ. Көп томдық шығармалар жинағы. 4-том. – Алматы, «Алаш», 2005. – 328 б.
- 3.Торайғыров С. Үш томдық шығармалар жинағы. Екінші том. – Алматы, «Жібек жолы» баспа үйі, 2003. – 256 б.
- 4.Торайғыров С. Үш томдық шығармалар жинағы. Үшінші том. – Алматы, «Алаш» баспасы, 2005. – 232 б.

МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

ШОПАНОВА Г. И.

қазақ тілі мен әдебиеті мұғалімі, М. Горкий жалпы орта білім беру мектебі, Павлодар облысы, Ертіс ауданы

Мағжан Жұмабаев — қазақ әдебиетінің классигі, қазақ поэзиясының дамуына зор үлес қосқан ұлы ақын. Оның шығармалары жанрлық тұрғыдан алғанда әртүрлі және көп қырлы. Мағжанның шығармашылығы әр кезеңнің әлеуметтік, саяси, мәдени мәселелеріне жауап берген, бірақ ең бастысы, ол өзінің поэзиясында ұлттық болмыс, адамгершілік, махаббат, табиғат сұлулығы, елдің еркіндігі мен ұлттың тәуелсіздігі сияқты тақырыптарды көтерді.

Мағжан Жұмабаев шығармашылығында бірнеше жанрлық ерекшеліктер байқалады. Олар:

1 Поэзия. Мағжан Жұмабаев қазақ поэзиясын жаңа белестерге көтерген ақын ретінде белгілі. Оның шығармашылығында лирикалық өлеңдер, эпикалық поэмалар, философиялық және әлеуметтік тақырыптағы шығармалар басым. Мағжанның поэзиясы терең сезім мен ойды қатар жырлаған, әртүрлі стильдер мен формаларды қолдана отырып жазылған.

2 Лирикалық өлеңдер. Мағжанның лирикалық өлеңдері — оның шығармашылығының негізгі бөлігі. Бұл өлеңдерде ақын өзінің ішкі сезімдерін, арман-мұраттарын, елге деген сүйіспеншілігін, махаббат пен табиғатқа деген сүйіспеншілігін ерекше лиризммен бейнелейді. Мысалы, «Сен болмасаң», «Өткен күндер», «Жан сөзі» өлеңдері — Мағжанның лирикалық шығармаларының классикалық үлгілері.

3 Эпикалық поэмалар. Мағжан Жұмабаевтың поэзиясында эпикалық шығармалар да кездеседі. «Түркістан», «Қазақ елінің туы» сияқты шығармаларында ол өз халқының өткен тарихын, ұлттық рухты, ел болашағын арқау етеді. Бұл поэмаларда Мағжан тарихи тақырыптарды да кеңінен қамтып, ұлттың тәуелсіздігі мен азаттықты жырлайды [1, 156].

Мағжан Жұмабаев драматургия саласында да шығармалар жазған. Оның драмалық шығармалары қоғамдағы маңызды мәселелерді қозғап, әлеуметтік және рухани дағдарыстарды сипаттайды. Мағжанның драмаларының ішіндегі ең белгілісі — «Шахнама» атты поэтикалық драмасы, бұл шығарманың негізінде қазақ халқының өткен тарихы мен оның ерлік дәстүрлері жатыр.

Мағжан Жұмабаев балалар әдебиетіне де үлкен үлес қосты. Оның балаларға арналған шығармалары, әсіресе, тәрбиелік мәні бар, ұлттық рухты насихаттайтын өлеңдерінен тұрады. «Балаларға» атты өлеңінде ол қазақтың салт-дәстүрін, елін сүйген патриоттық сезімдерді балаларға үйретуді мақсат тұтқан. Сонымен қатар, Мағжанның қазақ балаларына арналған бірнеше өлеңдері мен шағын шығармалары бар.

Мағжан Жұмабаевтың шығармаларында философиялық тақырыптар да кең орын алады. Оның поэзиясында адам өмірінің мәні, қоғамдағы өзгерістер, ұлттың болашағы туралы ойлар жиі кездеседі. Мысалы, «Мен жастарға сенемін» атты өлеңінде Мағжан болашақ ұрпаққа үміт артып, олардың елдің тәуелсіздігі мен бостандығын қорғауға шақырады.

Мағжан Жұмабаев өзінің көркем әдебиет саласындағы қызметімен қатар, публицистикалық жұмыстар жазды. Оның мақалалары мен зерттеу еңбектерінде әдебиеттің даму мәселелері, қазақ халқының мәдениеті мен тарихы, білім мен ғылымның маңызы туралы ой-пікірлері айтылады. «Қазақтың әдебиеті», «Жаңа мектеп» сияқты еңбектерінде ол қазақ әдебиетінің жаңа кезеңіне деген қажеттілік, оқытудың жаңа тәсілдері мен әдістері туралы көптеген ойлар айтып, әдебиеттің болашағына қатысты өз пікірін білдірді.

Мағжан Жұмабаевтың шығармаларының жанрлық ерекшелігіне романтика мен реализмнің үйлесуі де тән. Оның поэзиясы көбінесе романтикалық тұрғыда жазылған, бірақ сол арқылы қоғамның нақты әлеуметтік және саяси мәселелерін де қозғайды. Бұл әсіресе «Түркістан» поэмасында айқын көрінеді. Ақын туған жерінің сұлулығын жырлай отырып, қазақ халқының азаттығы мен тәуелсіздігі үшін күресін көрсетуге тырысады.

Мағжан Жұмабаевтың шығармаларының жанрлық ерекшелігі оның көпқырлы тұлғасын, кең ауқымды ойлары мен шығармашылық ізденістерін көрсетеді. Поэзиядағы терең лиризм мен философиялық ойлар, эпикалық поэмалардағы тарихи тақырыптар, драмалық шығармалардағы әлеуметтік мәселелер, балалар әдебиетіндегі тәрбиелік мән — бәрі де оның шығармашылығын ерекшелендіріп тұрады. Мағжан Жұмабаевтың шығармалары қазақ әдебиетінің өркендеуіне зор ықпал етіп, оның жанрлық алаңының кеңдігімен қазақ әдебиетінің алтын қорына енді.

Қазақ поэзиясында лирикалық сыршылдықтың шыңына лайық, поэмаларында суреткерлік пен ойшылдығы қат-қабат келіп жататын өлең өлкесінде өшпес мұра қалдырған ұлы ақын —

Мағжан Жұмабаев. Ақын 1893 жылы Қызылжар уезінің Сарыайғыр болысында дүниеге келген. Үлкен атасы Қажы атанған Жұмабай болса, өз әкесі Бекен де елге беделді, ауқатты, болыс болып ел тізгінін ұстаған жан.

Мағжан — өз жерін де, өз тегін де мадақтаумен өткен, өмірдегі азаматтық орнын ақтауға ұмтылған, асыл маржанға теңелген сұлу лирикалық жырларымен оқырманын еліткен халқының дара перзенті. Мағжан поэзиясының тіл кестесі, лирикасындағы нәзік сезім мен терең ой тоғысы ерекше ілтипатқа бөленген ақын. Мағжан поэзиясы — одан рухани азық алып, жандүниенді байытып, өмір құбылыстарына деген көзқарасын кеңейтіп, қоршаған ортаның қыр-сырын түсінуге көмектесетін көркем дүние. Мағжан — сыршыл да өршіл маржан жырларының құдіреті арқылы өзінің бүкіл болмысы мен поэзиясының ерекшелігін танытып кеткен ұлы ақын. Құбылмалы өмір күйінен өз әуезін таба білген ақын қашанда тек ұлтының керегін іздеп, мұны мен зарын жоқтауға, қуанышын көркейтуге, жаманын жасырмай, жақсысын асырмай жырлауға берік бекінген. «Мақсаты тіл ұстартып, өнер шашпақ» болған ұлы ұстазы Абайша бар мақсаты ұлтының азаттық пен бостандыққа қол жеткізуі болған. Мағжанның алғаш жарық көрген өлеңінің өзінен-ақ ақынның кейінгі ұлы мақсаттары көзге шалынды. Тұтасымен алғанда Мағжан өлеңдері қазақтың сөз өнері үшін жаңа дүние. Ақын өлеңдерін оқи отырып, оның түйсіну, қабылдау қабілетінің айрықша мол, әрқилы екенін аңғарасың, терең эстетикалық талғамды сезінесің. Біз Мағжанды сыршыл ақын дегенімізде, көбіне оның махаббат, сүйіспеншілік тақырыбына жазылған өлеңдері төңірегінде ой қозғап келеміз. Бірақ азамат ақын бұл тақырыптағы өлеңдерінде де азаматтық жүкті алға қояды. Біршама өлеңдерінде ол махаббат, сезіміне тән азығы емес, жан азығы ретінде қарайды. Ұлы күрестер жолында бойға қуат күш берер рухани азық деп біледі. Ұлы сезімнен жаны гүлденген ақын ұлты үшін күреске нық сеніммен қадам жасайды [2, 96б].

Мағжан поэзиясының тақырыбы әр алуан. Өзі өмір сүрген жаңа ғасыр басында Мағжан бармаған, ол жырламаған тақырып жоқ деуге болады. Ақындық өнерге енді ғана мойын бұра бастаған тұста, Мағжанның жан-дүниесін кеңейтіп, іздегені алдынан шамшырақ болып жанған бір құбылысты айтпай кету мүмкін емес. 1909 жылы қазақ оқырмандарына қазақ поэзиясының бүкіл болмыс-бітімінің бүтіндігін танытқан үш кітап арналды. Олар Абайдың «Өлеңдер жинағы», Ахметтің «Қырық мысалы», Міржақыптың «Оян қазағы»

еді. Міне, осынау кітаптар ұлтын сүйген ұланның, өнерді құдірет түсінген акынның айтар ойын, барар бағытын айқындап берді. Алдындағы толқынның асыл ойдан өрілген шығармаларына еліктей отырып, өзіндік жолын іздестіруге ұмтылды. Елінің тағдырына ортақтаса білген акынның «Ләззат қайда», «Жазғы таң», «Зарлы сұлу», «Балалық шақ», «Қазағым» және т.б. жырларынан тұнба тұнық ойларды аңғарамыз. «Сағындым», «Сарғайдым», «Түс», «Анама», «З-ға» сияқты өлеңдері Мағжанның түрмеде жазған шығармалары. Акын бұл өлеңдерінде темір торға қамалған жан арпалысын суреттей отырып, тілегені өлім емес ерлік екендігін дәлелдейді [3, 1516].

Мағжан поэзиясының сыршылдығына тән құбылысты біз оның сүйікті әйел, ыстық махаббатты жырлаған отты өлеңдерінен нақтырақ табамыз. Бұл тақырыпқа арналған өлеңдерін әйел, оған деген адал сезімді ардақ тұту, өз тұсындағы әйел затының тағдырына араша түсіп, зарына үн қосып, жырымен жұбату деп бөлуге болады. Мағжанның қазақ әйелінің теңсіздік тұрмысын көрсетіп, қасіретін жырлаған өлеңдері қатарына: «Домбыра», «Зарлы сұлу», «Жәмила», «Тілегім» өлеңдерін жатқызуға болады.

XX ғасырдың басында әдебиет әлемінде қатар қанат қаққан ақындардан Мағжан Жұмабаевтың басты ерекшелігі өлең өрімінің өзгеше сұлулығы мен саздылығының ерекше үйлесім табуында. Мағжан Жұмабаев – қазақ поэзиясының жарық жұлдызы ұлы – Абайға еліктей отырып, ұлы ұстаз жолын ұстанғанмен өзінше жол табудан әсте жалықпай, көп ізденген жан.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жұмабаев, М. (2010). Шығармалары. 1-том. Алматы: Жазушы.,-295б.
- 2 Жұмабаев, М. (2017). Мағжан Жұмабаевтың поэзиясы: шығармашылық ізденістері. Алматы: Ғылым.,-196б.
- 3 Мұсабаев, Ж. (2015). Мағжан Жұмабаевтың өмірі мен шығармашылығы. Алматы: Атамұра.,-289б.
- 4 Сыздықова, Р. (2013). Мағжан Жұмабаевтың әдеби мұрасы. Алматы: Қазақ университеті.,-185б.

Секция 27
Дене шынықтыру мен спорттың өзекті мәселелері
Актуальные вопросы физической культуры и спорта

ФИЗИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА, КАК ОСНОВА ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ

БЕЙСЕКИН Д. Е.
учитель, СОШ №18, г. Павлодар

Физкультура — это не просто дисциплина в образовательных учреждениях, но и основа для формирования здорового образа жизни, который включает в себя комплекс факторов, направленных на поддержание и улучшение физического и психоэмоционального здоровья человека. В последние десятилетия вопросы здорового образа жизни становятся все более актуальными, и физкультура играет важную роль в их решении.

Физкультура и здоровье человека. Здоровье человека является важнейшей ценностью, от которой зависит качество жизни. Оно включает физическое, психическое и социальное благополучие. Физкультура, являясь неотъемлемой частью повседневной жизни, способствует укреплению всех аспектов здоровья:

- Физическое здоровье: Регулярные занятия физической культурой укрепляют иммунную систему, повышают выносливость, улучшают работу сердечно-сосудистой и дыхательной систем. Это помогает предотвратить многие заболевания, такие как гипертония, диабет, остеопороз, ожирение.

- Психическое здоровье: Физическая активность способствует выработке эндорфинов — гормонов счастья, которые повышают настроение и снижают уровень стресса и тревожности. Спортивные занятия помогают людям справляться с депрессиями и негативными эмоциями.

- Социальное здоровье: Спортивные коллективы и группы активных людей способствуют развитию социальных навыков, формированию чувства принадлежности к команде, а также укреплению межличностных отношений.

Роль физкультуры в образовательном процессе. Занятия физкультурой в школе и других образовательных учреждениях играют ключевую роль в формировании у детей и подростков привычки к здоровому образу жизни. Важно, чтобы дети с раннего

возраста привыкали к физической активности, поскольку это помогает:

- Развить у детей моторику и координацию.
- Поддерживать физическое здоровье на высоком уровне.
- Формировать у школьников чувство дисциплины и ответственности.
- Способствовать социальной адаптации через групповые спортивные мероприятия.

Физкультура учит детей работать в команде, следовать правилам и достигать целей, что является важной частью воспитания здоровой личности.

Физкультура и профилактика заболеваний. Одним из важнейших аспектов физкультуры является ее роль в профилактике заболеваний. Регулярные занятия физической культурой помогают:

- Профилактировать заболевания опорно-двигательного аппарата (например, остеопороз, остеоартрит).
- Предотвращать заболевания сердца и сосудов (например, ишемическую болезнь сердца, гипертонию).
- Снижать риск развития диабета 2 типа и ожирения.
- Улучшать обмен веществ и нормализовать уровень холестерина в крови.
- Снижать уровень стресса и улучшать психоэмоциональное состояние.

Таким образом, физкультура является мощным инструментом для поддержания здоровья и профилактики различных заболеваний.

Здоровый образ жизни как система. Здоровый образ жизни — это комплексный подход, включающий правильное питание, отказ от вредных привычек (курение, злоупотребление алкоголем), соблюдение режима дня, регулярную физическую активность и правильный психологический настрой. Физкультура является неотъемлемой частью этого процесса, обеспечивая регулярные физические нагрузки, которые способствуют нормализации обмена веществ, улучшению работы всех органов и систем [1, 16 с.].

Занятия физической культурой должны быть не случайными, а систематическими, чтобы иметь положительный эффект. Для этого важно подобрать подходящие физические нагрузки в зависимости от возраста, физического состояния и предпочтений.

Мотивация к занятиям физкультурой. Для того чтобы физкультура стала основой здорового образа жизни, необходима мотивация. Это может быть достигнуто через:

- Создание условий для занятий спортом, доступных всем слоям населения.
- Повышение осведомленности о пользе физической активности для здоровья.
- Пример активного образа жизни со стороны родителей и педагогов.
- Поддержка спортивных инициатив и мероприятий в сообществе.

Также важно развивать у детей и подростков интерес к разнообразным спортивным дисциплинам, чтобы они могли выбрать для себя наиболее подходящее направление (футбол, баскетбол, плавание, бег, фитнес и т. д.).

Физкультура — это основа здорового образа жизни, играющая важнейшую роль в поддержании и укреплении здоровья человека. Регулярная физическая активность способствует улучшению физического, психического и социального состояния, а также помогает предотвратить множество заболеваний. Включение физкультуры в ежедневную жизнь, начиная с детства, формирует у человека правильные привычки, которые сохраняются на протяжении всей жизни и являются залогом долгого и активного существования.

Секции физкультуры являются отличной возможностью для детей и взрослых развивать свои физические способности и учиться новым видам спорта. В секциях можно заниматься самыми разными видами спорта — футболом, баскетболом, теннисом, плаванием и многими другими. Регулярные тренировки в секции помогут улучшить физическую форму, укрепить мышцы и суставы, а также повысить выносливость [2, 90 с.].

Кроме того, занятия физической культурой и спортом имеют положительное влияние на психическое здоровье человека. Они помогают справиться со стрессом, улучшают настроение и повышают уровень энергии. Регулярные физические нагрузки способствуют выработке эндорфинов - гормонов счастья, которые благоприятно влияют и на психическое, и на физическое состояние.

Таким образом, физкультура и занятия спортом являются неотъемлемой частью здорового образа жизни и позволяют поддерживать хорошую физическую форму, укреплять здоровье и повышать работоспособность. Присоединение к секциям физкультуры позволяет получить систематическую тренировку и развивать свои физические способности.

На мой взгляд, привитие такой привычки как здоровый образ жизни необходимо начать с разбора режима дня. Для начала, нужно качественно распределить время работы и отдыха, время для сна и для приема пищи. В наше время дети, в основном, питаются некачественной едой. Частые перекусы в виде пиццы, чипсов, гамбургеров и хот-догов, распитие кока-колы и энергетиков могут привести их к проблемам в будущем, а именно к ожирению. Именно поэтому так важно правильно питаться. А помочь, направить детей в нужное русло может физкультура в школе. Занятия на уроках физкультуры помогают сжигать ненужные калории, а также прививают любовь к спорту. Выполняя разные физические упражнения, дети получают много энергии. Также такие занятия помогают в укреплении костей. Особенно прыжки. Режим сна, особенно полноценный ночной сон — спутники счастливой и здоровой жизни. Давно всем известно, что люди, которые дают телу отдохнуть полноценно ночью, не имеют усталости с утра. Также полноценный здоровый сон придает детям внимательность, энергию и здоровье. Занимаясь физическими упражнениями, мы помогаем своему организму избавляться от стресса. Глубокое дыхание во время выполнения упражнений способствует более тщательному насыщению мозга кислородом, а тот, в свою очередь, помогает нам не пропускать стресс. Также во время занятий спортом мы отключаемся от плохих мыслей, устремляем свой взгляд лишь на выполнение определённых заданий. Физически здоровый человек счастлив в повседневной жизни.

Конечно, для того, чтобы понять, что физкультура важна для нашей жизни, необходимо долго и тщательно проработать над самим собой. И очень хорошо, если человек быстро это поймет. Именно поэтому необходимо как можно раньше прививать любовь к спорту детям. Как говорится, спорту любые возрасты покорны. Особенно интересно наблюдать за пожилым поколением. Милые бабушки и дедушки, которые занимаются ходьбой с палками, бегом, доставляют колоссальное удовольствие, глядя на них. Только посмотрите, как выглядит их кожа, посмотрите на их грациозную осанку, вы сразу поймете, что спорт очень важен и для вашей жизни тоже. Также спорт тренирует дисциплину. Дети, занимаясь в кружке или секции, обязательно должны слушать тренера или учителя, иначе у них мало что получится. Благодаря спорту, физкультуре и здоровому образу жизни мы гордимся своими олимпийскими чемпионами. Фигуристы, хоккеисты, биатлонисты, бобслеисты и

т. д. Понятно, что физическая культура играет ключевую роль в развитии жизни детей. Существуют различные факторы, которые следует учитывать при развитии спортивной деятельности. Один из них — возраст ученика. Учителю физкультуры важно помочь учащимся сделать правильный выбор физических нагрузок либо сейчас, либо в будущем. Поэтому есть несколько веских причин, почему физическое воспитание должно быть включено в школьную программу. Каждый здравомыслящий человек хочет прожить свою жизнь счастливо. Здоровье не купишь и в подарок не получишь. И никакой интернет-магазин подарков в этом не поможет. Поэтому нужно сделать все, чтобы спасти его, пока не поздно. Обычно из-за неправильного образа жизни у человека возникают нервные расстройства, различные заболевания, проблемы на работе и дома. Но нужно только подумать: делаем ли мы все возможное, чтобы сохранить свое здоровье? Ведь походов к врачу часто можно избежать, если правильно выстроить свой образ жизни [3,152 с.].

Сохранению здоровья, укреплению общего состояния человека содействует физическая культура. Проблема сохранения здоровья была всегда актуальной, и остается по сей день. В настоящее время в Казахстане огромное значение уделяется спорту как важному направлению социальной политики страны. Еще издавна говорили о великой значимости спорта для организма человека. Целитель и врач Гиппократ обширно применял физические упражнения для лечения заболевших, а также доказал важность их применения. Он говорил: «Гармония функций является результатом правильного отношения суммы упражнений к здоровью данного субъекта». Древнеримский врач Галлен говорил: «Тысячи и тысячи раз возвращал я здоровье своим больным посредством упражнений». Актуальность данной темы в том, что современная молодежь не уделяет должного внимания занятиям физической культурой. Важно приобщать к спорту с самого раннего возраста, ведь все мы знаем, что спорт — залог здоровья! Самое главное в формировании здорового образа жизни — мотивация человека на реализацию своих социальных, физических, интеллектуальных и психических способностей и возможностей. Любой спорт направлен на сохранение здоровья людей, его улучшение. Здоровый образ жизни способствует сохранению и укреплению здоровья и является основой профилактики большинства заболеваний. Важными составляющими физической культуры как здорового образа

жизни являются: двигательная культура, культура тела и культура здоровья.

Физкультура – это основа здорового образа жизни и ключ к сохранению физического и психического благополучия человека. В наше время, когда большинство людей ведут сидячий образ жизни и проводят много времени за компьютером или перед телевизором, физкультура и спорт становятся особенно важными.

ЛИТЕРАТУРА

1 Балашова, М. А. (2010). Здоровье человека: основы гигиены и профилактики заболеваний. М.: Просвещение.,-186 с.

2 Фролов, А. М. (2012). Основы физической культуры и здоровья. М.: Академия.,-250 с.

3 Черняховский, А. Н. (2009). Физическая культура и здоровье: принципы формирования здорового образа жизни. М.: ВЛАДОС.,-195 с.

ОТБОР КАЗАХСКИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИГР ДЛЯ РАБОТЫ СО СТУДЕНТАМИ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

БЕРКИНОВ Н. Р.

преподаватель-ассистент, Торайгыров университет, г. Павлодар

КСЕМБАЕВА С. К.

к.п.н., доцент, Торайгыров университет, г. Павлодар

КРИВЕЦ О. А.

ст. преподаватель, Торайгыров университет, г. Павлодар

Игры являются частью национальной культуры детства любого народа. Их значение многогранно: оно выходит далеко за функцию организации досуга.

С древних времен у разных народов игры помогали развивать внимательность, ловкость, гибкость ума и многие другие качества. Игры имели воспитательную направленность.

Готовность преподавателей вузов к обучению студентов с особыми образовательными потребностями представляет собой системное интегральное качество, предполагающее наличие у преподавателей определенных личностных качеств и комплекса знаний и представлений об особенностях, возможностях и потребностях студентов, а также владение способами, методами

и приемами работы с этими студентами с учетом указанных особенностей и потребностей.

В связи с тем, что многие стороны национальной культуры в настоящее время теряют свое традиционное культурное значение, исследование национальных игр видится нам актуальным.

Национальные игры могут играть важную роль в работе со студентами, в том числе особыми, по следующим причинам:

Универсальное средство развития: национальные игры оказывают всестороннее воздействие на развитие физических, умственных и нравственных качеств человека.

Обогащение содержания занятий: использование национальных игр позволяет повысить интерес студентов к знаниям, расширить их кругозор, усилить жизненный интерес.

Средство активного отдыха: подвижные и спортивные игры служат хорошим средством активного отдыха, ведь хорошая игра сопровождается эмоциональным подъёмом.

Передача традиций и культуры: казахские национальные игры – это историческое наследие, один из важнейших элементов культуры казахского народа. Они могут передавать подрастающему поколению житейский опыт уважения к старшим, приверженности к народным традициям, обязанностям перед обществом, родными и близкими [1].

Игра – один из верных способов и форм, развивающих не только навыки и умения мыслить, но и мировоззрения у учащихся. Самая распространенная и древняя игра, которая дошла до сегодняшних дней является игра «Тогыз кумалак». Игра развивает логику и смекалку, логическое мышление и выдержку. Ученые называют игру «алгеброй чабанов», так как в ходе игры соперникам приходится использовать основные математические действия. Игра строится не только на скорости подсчета, но и на тактике соперников. Согласно игре, у каждого игрока имеется по 81 шарик одного определенного цвета, то есть по 9 шариков для 9 лунок. Они должны накопить лунки в так называемую доску «казан». Игрок, которому выпало по жребию право первого хода, вынимает из любой лунки своего ряда все шарики, кроме одного, и переносит их слева направо, опуская по одному в каждую последующую лунку с таким расчётом, чтобы последний шарик попал в лунку противника. Если число шариков в этой лунке после окончания хода окажется чётным, то все они являются «добычей» играющего и переносятся в его kazan. Право следующего хода переходит к сопернику. И так

перекладывая камушки в игровые лунки, кто-то из соперников в конце концов должен набрать больше 81 камешка. Эта игра была популярна в древности, когда игроки, даже не имея игровой доски, могли просто вырыть лунки для игры в земле. В наше время «Тогыз кумалак» – самое распространенное состязание среди ловких и смелых молодых [2].

Национальная игра, развивающая богатырские качества юношей является игра «Аударыспак». В такой игре принимают участие лучшие наездники среди джигитов, которые демонстрируют выносливость, силу и ловкость. Согласно правилам игры, игрокам дается определенное время, в течение которого они должны постараться свалить друг друга из седла. Если они не смогут этого сделать, то приглашается другая пара игроков. Победивший игрок будет бороться со следующим победителем. Состязание, определяющий быстроту и ловкость наездников — это национальная игра «Байга». Не только юноши, но и казахские девушки были отличными наездницами. Для девушек специально организовывались игра «Жорга жарыс», в которой испытывались мягкость, ритмичность ходьбы на лошадях. С помощью таких игр казахи воспитывали в девушках величие и достоинство, красоту и изящество, манеру и аристократичность. Очень интересная по смыслу и испытательная игра на выносливость называется «Кумис алу». Друг от друга на определенном расстоянии бросаются несколько узелков с серебром. Участники игры выстраиваются друг за другом в порядке очереди и не останавливая коня ни на секунду стараются достать эти узелки с земли. Обычно с одного заезда невозможно достать узелки, поэтому вслед за одним игроком выезжает другой. Для большего интереса зрители вновь наполняют узелки деньгами. Победители заслуженно оставляют деньги себе. Как видим, многие казахские национальные игры осуществляются верхом на лошади.

Среди самых распространенных национальных игр можно назвать игру качели «Алтыбакан», который является неизменным видом развлечений казахского торжества и праздника. А такие мероприятия – самые излюбленные места встречи молодежи. Здесь молодые поют, танцуют, развлекаются. Следующая распространенная игра казахского народа, влияющих и развивающих талант и богатырское умение молодых юношей является игра «Кыз куу», то есть догони девушку. Данная игра бытует с сакских времен, и прежде чем молодые женятся, джигит претендующий

на руку определенной девушки, должен догнать и поцеловать в щеку свою избранницу верхом на скакуне. Такую игру затевали во время народных празднеств, и считалось доказательством мужества и доблести молодого человека. Организация таких игр – есть вера родителей девушек-невест в светлое и надежное будущее. Казахские джигиты проверяли свои умения держаться в седле, силу, ловкость и выносливость состязавшись в игре, под названием «Кокпар». В древние времена игра «Кокпар» организовалась среди соседствующих джигитов по аулу. На расстоянии 50–60 шагов от участников бросалась, туша козла или овцы, и начиналась борьба за кокпар. Борьба же велась верхом на лошади, что было испытанием выносливости и умения. В тогдашние времена побеждали юноши целого аула. Игра «Кокпар» имеет древние корни, когда наши предки вели кочевой образ жизни.

Следующая игра называется «Хан алчи», в которой принимают участие от 5 до 10 участников. Для игры необходимо достаточное количество асыков. Из них вам нужно будет выбрать самый крупный и перекрасить его в красный цвет. Этот асык будет «ханом». С помощью считалки выбирается ведущий, он должен собрать все асыки в горсть, затем бросить их перед остальными игроками, сидящими по кругу. После чего, внимательно посмотреть, какой стороной выпал «хан». Если «хан» выпал стороной «бук», «шик» или «тайки» то ведущий должен указательным пальцем, при помощи большого пальца, выбить близлежащие асыки. Выбитые асыки он забирает себе. «Хана» можно выбить лишь самым последним асыком, который выпал той же стороной, что и сам «хан». Если ведущий случайно заденет другие асыки рукой или асыком, то право вести игру переходит к другому игроку. Если «хан» выпадает стороной «алчи», то каждый из вас должен постараться заполучить его себе. Тот, кому попадет «хан», и будет победителем. В казахские национальные игры могут играть не только дети, но и взрослые. Для детей придумывали интеллектуальные игры, такие как «Бурук – телпек». В данной игре участники становились в шеренгу по кругу и бросали камни, завернутые в разноцветные платки. Затем тот, чей камень упадет ближе всех идет собирать их. Тот игрок, чей камень трижды упадет дальше всех, считается первым победителем. Игра обычно ведется до определения трех победителей. Одним из детских игр, который развивает ловкость и быстроту считается игра «Лак устау». В этой игре могут принимать участие 3–5 учащихся. Согласно игре, на поле выпускается козленок, а участники

должны его поймать. Кто первым поймает козленка, тот считается победителем. Следующая игра, схожая игре «Лак устау» является игра «Токты алу». Но в отличие от вышеназванной игры участники играют верхом на лошадях. Также на поле выпускают козленка, всадники пытаются поймать козленка верхом на лошади. Эта игра – на выносливость и умение держаться на седле. Развивая любовь к национальным играм предки казахов учили детей сидеть верхом на лошадях, дабы подготовить их к кочевой жизни [3].

Обеспечение возможностей студентов с ограниченными возможностями здоровья эффективным и качественным высшим образованием способствует максимальному развитию их потенциальных способностей, конкурентоспособности и возможностей получения высокооплачиваемой работы, дальнейшему успешному трудоустройству, что способствует их самоутверждению и полноценной самореализации как нормальных представителей современного общества [4].

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Журнал «Қазақстан кәсіпкері». – № 2, № 5, 2007 Сағындықов Е. Казахские национальные игры. — Алматы: Рауан, 1991 Казахи. – Алматы: Казахстан, 1995 Казахская ССР. Краткая энциклопедия. Том 3. – Алматы, 1990.
- 2 Турдиматов, Д. Б. Воспитательная функция национальных казахских игр в жизни молодежи / Д. Б. Турдиматов. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2016. № 7.
- 3 Конвенция о правах инвалидов, принятая Генеральной Ассамблеей Организации Объединенных Наций 13.12.2006 г. Ратифицирована Законом Республики Казахстан от 20 февраля 2015 года № 288-V ЗРК.
- 4 Колумбаева Ш.Ж., Рысбаева А.К. Профессиональное самопознание педагога в контексте компетентностного подхода (для студентов педагогических вузов)\ А.К. Рысбаева. – Алматы, 2012. – 128 с.

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ САБАҒЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРЫНЫҢ БАЛА ДАМУЫНДАҒЫ МАҢЫЗЫ

КАЛИЕВ Д. А.
мұғалім, № 5 ЖОББМ, Павлодар қ.

Тәрбие – адамның бойындағы тәртіп пен мінез-құлық дағдысы. Ол сәби дүниеге келгеннен бастап жеке тұлғаға айналғанға дейін қалыптасатын дағдылар жиынтығы болып табылады. Қазіргі қоғамда тәрбие маңызды орынға ие. Алаш арысы Мағжан Жұмабаев өзінің «Педагогика» атты еңбегінде тәрбие жайында: «Жана туған баланы бір кесек ет қана деуге болады. Оның жан тұрмысы әлі білінбейді. Сондықтан ата-ана жас баланы тәрбие қылғанда, күшінің көбін баланың дене тәрбиесіне жұмсауға міндетті», — дейді [1, 31 б.]. XX ғасырдың бас кезеңінде жазылған Мағжан Жұмабаевтың осы сөздері бүгінгі таңда құндылығын жоғалтпады. Баланың дене тәрбиесіне балабақшадан бастап ерекше көңіл бөлінуінің себебі осында жатыр.

Дене тәрбиесі жаттығу мен қозғалыс, бұлшықеттің белсенділігі арқылы физиологиялық механизмдердің жұмысына, дененің жұмыс қабілетін арттыруға мүмкіндік береді. Ал, оқушылардың үздіксіз спортпен шұғылдануы дене бітімінің дұрыс қалыптасуы мен рухани баюына әкеледі. Сол себепті, әрбір денешынықтыру сабағы ойын, жаттығу арқылы өткізіліп, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын арттырады.

Қазіргі уақытта ұлттық құндылықтарға баса мән берілген. Ұлттық сана, ұлттық киім мен ұлттық ойындар дәріптелуде. Жас ұрпақ өз халқының мәдениетімен, асыл мұраларымен ұлттық әдебиеттер ғана емес, тәрбие құралының біріне айналған ұлттық ойындар арқылы да танысады. Демек, сабақты ұлттық ойын элементтерін қосып өткізу оқушылардың ақыл-ой тәрбиесіне әсер етіп, өзгермелі ойын жағдайында саналы әрекет жасауға, ойын ережелерін сақтауға үйретеді. Зейін, ойлау, қиялдау сияқты қабілеттерді дамытады. Және өз халқының асыл мұраларын оқушылардың бойына сіңіріп, кейінгі ұрпаққа жеткізе білу құралына айналады. Осы орайда, ұлы педагог В.И. Сухомлинский: «Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, творчествосыз, фантазиясыз толық мәніндегі ақыл-ой тәрбиесі болмайды» [2, 4 б.], - деген. Бұл оқушылардың ақыл-ойы, парасаты ұлттық сананы сіңіру арқылы кеңейетініне дәлел бола алады.

Оқу үрдісінде ұлттық ойын элементтерін пайдалану сабақтың тақырыбы мен мазмұнына сай алынады. Сонда ғана оның танымдық, тәрбиелік маңызы арта түседі. Ойынның тәрбиелік маңызы мынада: ол баланы зеректікке, білгірлікке баулиды. Батылдыққа, өжеттікке тәрбиелейді. Халқымыздың ұлы перзенттерінің бірі, аса көрнекті жазушы М.Әуезов мынадай пікір қалдырған: «Біздің халқымыздың өмір кешкен ұзақ жылдарында өздері қызықтаған алуан өнері бар ғой. Ойын деген менің түсінуімше көңіл көтеру, жұрттың көзін қуанытып, көңілін шаттандыру ғана емес, ойынның өзінше бір ерекше мағыналары болған» [3, 134 б.].

Ұлттық ойындар – халықтың болмысын, тұрмыс-тіршілігінен және әлеуметтік-мәдени тұрмысынан хабар беретін ұлттық сипатқа ие әрекет түрі. Қазақтың ұлттық ойындарының дамуына үлесін қосып, тәрбие құндылықтарын, оның ішінде дене тәрбиесіне қатысты құнды пікірлер айтқан қазақтың зиялы қауым өкілдері қатарында А. Құнанбаев, Ш. Уәлиханов, Ә. Диваев, С. Торайғыров, Ы. Алтынсарин, Ш. Құдайбердіұлы, А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, Х. Досмұхамедов, т.б. бар.

Ә. Диваевтың «Игры киргизских детей» атты еңбегінде тарихта алғаш рет қазақтың ұлттық ойындары үш топқа бөліп қарастырылады. Ә. Диваев алғашқы топтағы ойын түріне рулық-қауымдық құрылыс кезеңінде өмірге келген ойындарды, екінші топтамадағы дәстүрлі ойындарға қозғалыс ойындарын, үшінші топқа – спорттық ойын түрлерін жатқызады. Ізденуші этнографтың дәлелдеуінше, халық ойындары балалардың іс-әрекетін, қимыл-қозғалысын дамытумен қатар денсаулығын шыңдауда тездетуші үрдіс әрекетін атқарады. Қазақ балаларының ұлттық ойынына тоқталғандардың бірі – орыс ғалымы А. Алексеев. Мәселен, оның «О рождении и воспитании детей киргизов, правилах и власти родителей» (Орынбор, 1891) атты еңбегін атауға болады. Автор бұл еңбегінде көшпенді қазақ халқының өмір сүрі салтындағы баланың дүниеге келген сәтінен бастап өсі динамикасына дейін ұлттық ойын мен қимыл-қозғалыс әрекетінің алатын орны және балғындардың денсаулығы мен дене мүшесінің қалыптасып дамуындағы жеке халық ойындарының қажетті жақтарын ашып көрсетеді [2, 6-7 б.].

Қазақтың ұлттық ойындары бес түрге бөлінеді. Олар: аңға байланысты, малға байланысты, түрлі заттармен ойналатын, зеректікті, ептілікті және икемділікті қажет ететін ойындар. Этнограф-ғалымдардың пайымдауынша, ата-бабаларымыздан бізге жеткен ұлттық ойындарымыздың тарихы Қазақстан жерінде

б.з.б. I мыңжылдықта қалыптасқан. Олардың ішінде тоғызқұмалақ, асық ойындары Азия елдерінде тайпалық одақтар мен алғашқы мемлекеттерде кеңінен тарады. Ұлттық ойындардың түрлеріне тоқталатын болсақ:

1 Аңға байланысты ойындар: ақсерек-көксерек, аңшылар, аңшылар мен қояндар, ордағы қасқыр.

2 Малға байланысты ойындар: асау көк, соқыртеке, түйе мен бота.

3 Түрлі заттармен ойналатын ойындар: ақсүйек, алтыбақан, арқан тартыс, асық, батпырауық, белбеу тартыс, күміс ілу, қыз қуу, т.б.

4 Зеректілікті, ептілікті және икемділікті қажет ететін ойындар: айгөлек, аударыспақ, бөріктастамақ, жасырынбақ, көкпар, күрес, ұшты-ұшты.

5 Соңғы кезде қалыптасқан ойындар: әріп таңдау, сымсыз телефон, сыңарын табу. Бұлардың ішінде бірқатар ойындар спорттық, той ойындары болып саналады.

Денешынықтыру сабағында қолданылатын келесі ұлттық ойындардың белгілі бір тәрбиелік мақсат көздейтін маңызы зор:

Мәселен, «арқантартпақ». Оны арқан тартыс деп те атайды. Бұл ойынның екі түрі бар. Біріншісі жазда көгал үстінде, екіншісі қыста қар үстінде ойналады. Жазда ойыншылардың саны 10 баладан көп болмаса, ойын қызықты болады. Ойынға ұзындығы 8-10 метрлік екі ұшы түйілген арқан әзірленеді. Оның тең ортасында белгі ретінде матаны байлап қояды. Ойынға қатысушы екі топтағылар өз жағында бойларына қарай сап түзеп, ойын бастауға белгі берілгенде арқанды өз жағына қарай тартады. қыста он-он бес бала тартқанда үзілмейтін арқан таңдап алынып, үлкен адамның алақанының көлеміндей екі тақтайдың ортасынан өткізіліп, ортасына аққала үйіліп, екі жақ өзіне қарай құлату үшін тартады [4, 34 б.].

Келесі оқушылардың жақсы көретін ойындарының бірі «соқыртеке» ойыны. Ойыншылар дөңгелене тұрады. Ортаға орамалмен көзі байланған адамды – «соқыртекені» шығарады. Шеңбер бойынша тұрған ойынға қатысушылар «соқыртекені» түрткілейді. Ол сол кезде түрткен ойыншыны ұстап алып, атын айтуға тиіс. «Соқыртекенің» тыныш тұрған ойыншыны да ұстап алуына болады. Ұсталынып қалған ойыншы «соқыртекеге» айналып, ойын жалғаса береді [4, 34 б.].

«Ақсүйек» ойыны. Бастаушы ақсүйекті басқаларға көрсетпей жасырады. Ойыншылар қай жаққа жасырғанын көрмей тұрады.

Жасырып болғаннан соң, бастаушы: «Ал, іздендер» деп бұйырады. Бәрі іздейді. Ақ сүйекті тапқаны: «Мен таптым!» деп айқайлайды да, ақ сүйекті жоғары көтеріп көрсеткеннен кейін сөреге қарай жүгере жөнеледі. Қарсыластары оны қуып жетіп ұстап алуға тиіс. Ұсталып қалса, ол ақсүйекті өзін ұстаған ойыншыға береді. Ол әрі қарай жүгіреді. Сөйтіп ақ сүйекті қай топтың ойыншысы сөреге жеткізсе, қарсы топтағылар жеңілген есебінде ән салып береді. Ойын осылайша жалғаса береді. Кім көп ұпай жинаса, немесе ақсүйекті қай топ көп лақтырса, солар жеңіске жетеді [4, 51 б.].

«Асық» ойыны. Бұл ойын негізінен ер балаларға тән. Дегенмен қыз балалар да қатысулары мүмкін. Үлкен оңқай асықты сақа дейді. Ол көбінесе еркек қойлардың, не қошқарлардың асығы болып келеді. Сақаның ішін ойып, қорғасын құйып, салмағын арттырады. Содан кейін сақаны оң қолмен ұстап асықтарды атады. Асық ойынын жаздығүні тақыр жерде, ал қыстығүні кең бөлмеде ойнайды. Екі бала, не екі топ ойнауы мүмкін. Ойынның негізгі мақсаты бір-біріне асық ұту [4, 40 б.].

«Ақ серек, көк серек» ойыны. Аралары 20-25 қашықтықта екі топ қарама – қарсы тұрады. Ойынды бірінші топ былай бастайды:

Ақ серек, көк серек,

Бізден Сізге кім керек? – деп сұрайды.

Ал оларға екінші топ:

Ай керек – ау, ай керек,

Айдың жүзі дөңгелек.

Ақ серек пен көк серек,

Тауып алдым дөңгелек.

Сонау тұрған Серіктің өзі керек, – деп қарсы жақтың бір баласының атын айтады.

Аты аталған бала жүгіріп келіп, өзін қуып жете алмайды – ау деген біреуді алақанынан ұра сала өз тобына қайта қаша жөнеледі. Ұрылған ойыншы оны қуып жетсе, ойыншы ұсталады, ал егер ұстай алмаса қуған ойыншы қолға түседі де, қарсы топқа қосылады. Ойын жылдамдыққа, шапшаңдыққа және бірлікке (ұжымдыққа) тәрбиелейді.

Денешынықтыру сабағында қазақтың дәстүрлі тоғызқұмалақ ойынын оқушыларға үйрету де маңызды. Себебі, ол ата-бабамыздан қалған мұра, ақыл-ой ойыны. Соңғы деректерге қарағанда, оның шығу тарихы 4 мың жылдық кезеңді қамтиды. Тоғызқұмалақ өткен ғасырларда қазақ даласындағы ең кең тараған ойын. Тоғызқұмалақ ережесі: тоғызқұмалақ ойыны арнайы тақтада екі адам арасында

ойналады. Ойын тақтасы – 2 қазан, 18 отау, 162 құмалақтан тұрады. Ойын басында әр ойыншыға бір қазан, тоғыз отауға тоғыз-тоғыздан салынған сексен бір құмалақ тиесілі. Алғашқы жүріс жасаған ойыншыны – бастаушы, қарымта жүріс жасаған ойыншыны □ қостаушы деп атайды [4, 39 б.]. Тоғызқұмалақ ойыны арқылы балаларда тапқырлық, логикалық сана, шығармашылық қабілеті, қол моторикасы дамиды. Миы шыңдалады.

Қорыта келгенде, бала тәрбиесінде қазақтың ұлттық ойындары маңызды болған соң, денешынықтыру сабағында осы ойындарды қолдануды жалғастырамыз. Себебі, ұлттық сананың жаңғыруы үшін ұлттық элементтерді күнделікті пайдалану тиімді үрдіс. Біздің қоғамға бүгінгі күні ұлттық код қажет. Ол, әрине, баланың бойына ұлттық ойындарды кішкентайдан сіңіру арқылы жүзеге асады. Балалық шақтағы әсерлер өте терең, адамның жадынан өшпейтін қасиетке ие. Олар оның адамгершілік сезімдерін, санасын дамытуға, оқушылардың қоғамдық және шығармашылық іс – әрекеттерінде одан әрі көрініс табуына негіз болып қалады.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы, 2022. – 184 б.
- 2 Абишев К.С., Теміров Н.В. Қазақтың ұлттық спорт турлері. – Алматы, 2015, - 184 б.
- 2 Әуезов М. Шығармалар, 12-томдық, 11-том. - Алматы, 1969. - 234 б.
- 4 Құрманбаева С.К. Ұлттық ойындардың бүгіні мен келешегі. – Алматы, 2004. – 209 б.

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ БІЛІКТІЛІГІН АРТТЫРУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

ҚАБЫЛБЕК А. Б.

оқытушы (ассистент), Торайғыров университеті, Павлодар қ.

Дене шынықтыру мұғалімдерінің кәсіби дамуы білім беру сапасын қалыптастыруда және оқушылар арасында денсаулық және дене белсенділігі мәдениетін қалыптастыруда шешуші фактор болып табылады. Қазақстанда, көптеген басқа елдердегідей, дене шынықтыру мұғалімдері өздерінің кәсіби өсуінде бірегей сын-қатерлер мен мүмкіндіктерге тап болады. Жаһандық тенденциялар

мен ұлттық реформалардың әсерінен өзгертін білім беру ландшафты мұғалімдерді даярлау бағдарламаларын үнемі жетілдіруді және олардың біліктілігін арттыруды талап етеді. Біліктілікті арттыру дене шынықтыру мұғалімдерінің соңғы педагогикалық тәсілдер, спорт саласындағы ғылыми зерттеулер және білім берудегі технологиялық жетістіктер туралы хабардар болуын қамтамасыз етеді. Біліктілікті арттырудың тиімді бағдарламалары мұғалімдерге оқыту әдістерін жетілдіруге, әртүрлі қабілеттері бар оқушылар үшін инклюзивті тәжірибелерді біріктіруге және өмір бойы физикалық белсенділікті ынталандыруға көмектеседі. Денсаулық пен дене бітімі білім беру саласындағы ұлттық саясатта барған сайын басым болып келе жатқан Қазақстанда дене шынықтыру мұғалімдерінің рөлі дәстүрлі спорттық оқыту шеңберінен шығып, кешенді сауықтыру білімін қамтиды.

Құзыреттілікке негізделген оқу бағдарламасына көшу сияқты Қазақстандағы білім беру реформалары дене шынықтыру мұғалімдерінен оқытудың жаңа әдістемелеріне бейімделуді талап етеді. Дегенмен, көптеген мұғалімдер оқу мүмкіндіктерінің жетіспеушілігіне тап болады, бұл олардың заманауи тәсілдерді қабылдау қабілетін шектейді. Құрылымдық оқыту бағдарламаларына қатысатын мұғалімдер сабақ өткізуге үлкен сенімділік көрсетеді, сыныпты басқаруды және оқушылардың қатысуын жақсартады. Осы артықшылықтарға қарамастан, Қазақстанда сапалы оқытуға қолжетімділік әртүрлі өңірлерде тең емес болып қалуда [1, 727 б.].

Соңғы жылдары Қазақстанда мұғалімдерді даярлау мен аралас оқытудың цифрлық форматтарына біртіндеп көшу байқалады. COVID-19 пандемиясы онлайн курстарды, вебинарларды және виртуалды семинарларды енгізуді жеделдетті, бұл шалғайдағы дене шынықтыру мұғалімдеріне біліктілікті арттыру бағдарламаларына географиялық шектеулерсіз қатысуға мүмкіндік берді. «Өрлеу» ұлттық біліктілікті арттыру орталығында цифрлық технологиялар, инклюзивті білім беру және медициналық-педагогикалық бақылау бойынша модульдер енгізілген бағдарламалар жүзеге асырылуда. Дегенмен, мұндай курстар тек 35%-дан аз мұғалімді ғана қамтиды [2, 98 б.].

Бүгінгі күні пайда болған үрдіс – үздік халықаралық тәжірибелерді жергілікті біліктілікті арттыру бағдарламаларына енгізу. Қазақстан заманауи спорттық педагогиканы, инклюзивті білім беру стратегияларын және денсаулықты нығайту әдістерін енгізу үшін шетелдік сарапшылармен және ұйымдармен

ынтымақтасады [3, 131 б.]. Мысалы, еуропалық және азиялық оқу орындарымен орнатылған әріптестік қарым-қатынастар білім алмасуға ықпал етті, бірақ бұл әдістерді қазақстандық жағдайларға бейімдеуді жүзеге асыру әлі де қиындық тудырады.

Осы жетістіктерге қарамастан, көптеген дене шынықтыру бастамалары интерактивті, тәжірибеге бағытталған семинарларға емес, дәстүрлі дәріс форматтарына негізделген. Дене шынықтыру мұғалімдері үшін құрдастар тәлімгерлігі, сыныпты бақылау және сабақты бірлесіп жоспарлау сияқты тәжірибелік оқыту мүмкіндіктерін кеңейту қажеттілігі туындады. Сонымен қатар, дене шынықтыру мұғалімдері медицина мамандарымен және психологтармен бірігіп жұмыс істейтін, оқушылардың физикалық және психикалық әл-ауқатына қамқорлық жасайтын пәнаралық тәсілдердің маңыздылығын мойындау да артып келеді.

Қазіргі таңдағы ең өзекті мәселелердің бірі – қалалық және ауылдық жерлер арасындағы кәсіби дамуға қол жеткізудегі теңсіздік. Алматы және Астана сияқты ірі қалалардағы мұғалімдердің семинарлар мен конференцияларға қатысу мүмкіндігі көбірек, ал ауылдық жерлердегі мұғалімдер көбінесе материалдық-техникалық және қаржылық кедергілерге тап болады. Кейбір аудандардағы шектеулі ғаламтор байланысы онлайн оқытуға қол жеткізуді одан әрі шектейді, бұл кәсіби өсудегі теңсіздікті күшейтеді. Одан бөлек, стандартталған, дене шынықтыру мамандығына негізделген бағдарламалардың болмауы мәселесі де туындады. Көптеген қолданыстағы бағдарламалар әмбебап болып табылады және спорттық қауіпсіздік, бейімделетін дене шынықтыру немесе фитнесі бақылауда технологияны пайдалану сияқты дене шынықтырудың бірегей қажеттіліктерін қанағаттандырмайды. Арнайы дайындықсыз мұғалімдерге оқытудың инновациялық әдістерін тиімді енгізу қиынға соғуы мүмкін.

Дене шынықтырудың дамуына кедергі келтіретін келесі жағдай – қаржылық қиындықтар. Үкімет білім беруге инвестицияларды ұлғайтқанымен, дене шынықтыру саласына негізгі оқу пәндерімен салыстырғанда басымдық беріле бермейді. Нәтижесінде дене шынықтыру мұғалімдері сертификаттау курстарына, халықаралық тәжірибе алмасуларға немесе спорт ғылымы бойынша біліктілік деңгейін арттыруға аз қаражат алады [4, 143 б.].

Сондықтан дене шынықтыру мұғалімдері үшін біліктілікті арттыру сапасы мен қолжетімділігін көбейтудің жүзеге асыруға болатын бірнеше стратегияларын ұсынуды жөн көрдім. Біріншіден,

саясаткерлер қалалық және ауылдық тәрбиешілер үшін тең қолжетімділікті қамтамасыз ете отырып, дене шынықтыруға бағытталған оқу бағдарламаларын қаржыландыруды арттыруы керек. Мобильді оқу бөлімдері немесе аймақтық орталықтар географиялық айырмашылықтарды азайту арқылы шалғай аудандарда оқу мүмкіндіктерін ұсына алады.

Екіншіден, кәсіби даму бағдарламалары интерактивті және тәжірибеге негізделген модельдерге көшуі керек. Әріптестерді бақылауды, микрооқыту сабақтарын және оқу бағдарламаларын бірлесіп әзірлеуді қамтитын семинарлар пассивті дәрістерге қарағанда пайдалы болар еді. Оқыту сценарийлерін модельдеу үшін виртуалды шындық (VR) сияқты технологияларды енгізу де қатысуды арттыруы мүмкін [5, 20 б.].

Үшіншіден, білім алмасуға жәрдемдесу үшін халықаралық ұйымдармен және университеттермен әріптестік қатынастарды нығайту қажет. Erasmus+ немесе спорт академияларымен ынтымақтастық сияқты бағдарламалар қазақстандық дене шынықтыру мұғалімдеріне үздік әлемдік тәжірибелермен танысуға және оларды жергілікті қажеттіліктерге бейімдеуге мүмкіндік береді. Онымен қоса, дене шынықтыру мұғалімдерін сертификаттаудың ұлттық жүйесін құру стандарттарға сәйкестікті қамтамасыз ете алады. Мансаптық өсуге байланысты үздіксіз білім берудің міндетті ұпайлары мұғалімдерді дене шынықтырумен белсенді айналысуға ынталандыруы мүмкін.

Осылайша, Қазақстандағы дене шынықтыру мұғалімдерінің кәсіби дамуы әлі де сыни кезеңде және оның болашағы сын-қатерлермен де, мүмкіндіктермен де айқындалады деген қорытынды жасауға болады. Цифрлық трансформация мен халықаралық ынтымақтастық өсудің перспективалы мүмкіндіктерін ашқанымен, қаржыландырудың жетіспеушілігі, ауылдық және қалалық аудандар арасындағы айырмашылықтар және ескірген оқыту әдістері сияқты жүйелік мәселелерді шешу қажет. Мамандандырылған, тәжірибелік және қолжетімді біліктілікті арттыру бағдарламаларына инвестициялай отырып, Қазақстан дене шынықтыру мұғалімдерінің жоғары сапалы білім беру мүмкіндіктерін кеңейте алады, бұл түптеп келгенде дені сау және белсенді оқушылардың контингентін қалыптастыруға әкеледі. Мұғалімдерді даярлау саласындағы тұрақты реформалар сыныптарда оқытуды жақсартып қана қоймайды, сонымен қатар елдің қоғамдық денсаулық сақтау мен

білім беру сапасын жақсарту жөніндегі кең мақсаттарына қол жеткізуге үлкен үлес қосады.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Yakavets N., Winter L., Malone K., Zhontayeva Zh., Khamidulina Z. Educational reform and teachers' agency in reconstructing pedagogical practices in Kazakhstan // Journal of Educational Change. – Volume 24. – 2023. – P. 727–757 [ағылшын тілінде].

2 Алимова, Ш. Ж. Modification factors in the system of higher pedagogical education: global and national levels // Вестник Торайгыров университета, ISSN 2710-2661 Серия Педагогическая - № 4. - 2020. - 98 б.

3 The Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. The National Report on the State and Development of the Education System of the Republic of Kazakhstan (as of 2020). – “Information Analytic Centre” JSC, 2021. – 143 pp. [ағылшын тілінде].

4 European Commission. Education and Training Monitor 2019 // Publications Office of the European Union, 2019. – 131 p. [ағылшын тілінде]

5 Губаева, Л. Р. Педагогтардың біліктілігін арттырудың заманауи тәсілдері // Білім және мансап. – №4. – 2020. – 20–25 бб.

ҚАЗІРГІ БІЛІМ МЕН ТӘРБИЕНІҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

КУДАЙБЕРГЕНОВА К. А., ДЖАУБАЕВА А. З., БЕКОВА М. С.
бастауыш сынып мұғалімдер, № 18 ЖОББМ, Екібастұз қ.

Біздің қоғам толықтай дамудың жаңа кезеңіне – ақпараттық кезеңге өтуде, оның барысында компьютерлік технологиялар мен онымен байланысты барлық ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мұғалім қызметінің барлық саласына еніп, оның табиғи ортасына айналады. Бүгінгі таңда білім кеңістігін заманауи ақпараттық технологияларсыз елестету мүмкін емес.

Бастауыш білім берудегі оқытудың қазіргі заманғы педагогикалық технологиялары Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Қазақстан-2030» атты Республика халқына жолдауында айқындалған негізгі басым бағыттар мен міндеттерді жүзеге асыру үшін білім мазмұнын жаңартумен қатар оқытудың өзіндік жаңа жолын, қазіргі заманғы педагогикалық технологиясын

калыптастыру – өмірдің талабы болып отыр. Педагогикалық технология, оқыту технологиясы туралы мәселелер соңғы жылдары педагог-ғалымдардың назарын аударып, әр түрлі қырынан зерттелуде. Жүсіпбек Аймауытов: «Сабақ беру үйреншікті жәй ғана шеберлік емес, ол – жаңадан жаңаны табатын өнер» деген екен. Сондықтан қазіргі педагогика жаңалықтарын пән ерекшелігіне қарай қолдана білу – оқыту мақсатына жетудің бірден-бір жолы. Осы жолда педагогикалық технология оқыту мақсатына жетудің тиімді, нақты жолдарын көрсетеді. Оқытудың қазіргі заманғы педагогикалық технологиясы іс-әрекеттің жоспарланған нәтижесіне жетудің шартты тәсілі ретінде қарастырылатын жаңа әдістердің жиынтығынан тұрады.

Білім беруде жаңа ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданылу-заман талабы. Әр мұғалім өз сабағын түрлендіріп өткізгісі келеді. Себебі қазіргі ақпараттық технологияларды өз дәрежесінде пайдалану-білім сапасын арттырудың кепілі. Бүгінгі күні инновациялық әдістермен оқытуды қолдану арқылы білім алушының қабілетін арттырып, ізденушілігін дамытып, құзыреттілігін қалыптастыру ең негізгі мақсат болып айқындалады. Сондықтанда күнделікті сабақта оқытудың тиімді әдістерін қолдану үшін оқытушыға үнемі ізденіс керек. Осы мақсатта біз өзіндік білім көтеру үшін түрлі әдістемелік құралдарға сүйенеміз.

«Қызығушылықты ояту» кезеңінде сөзжұмбақ шешу, «Мен бастайын, сен қоста», «Кім жылдам» ойынын, ал үй тапсырмасын тексеруде немесе өткенді пысықтауда «Ыстық орындық» әдісін қолдану арқылы оқушылардың білімін тексеріп отырамын. «Мағыныны тану» кезеңінде, яғни жаңа тақырыппен таныстыруда «көр, жаз, тексер» әдісін жиі ұсынамын. Бұл әдістің тиімділігі оқушылардың ойын, қиялын, есте сақтау дағдысын қалыптастырады. Бұл әдістің мақсаты: естіктің сыртына жаңа сабақ тақырыбын ашатын мәлімет жазылады. Оқушылар біртіндеп шығып, оқып, есте сақтап, келіп қағазға жазады, соңынан тексереді. Соңында жаңа сабақтың тақырыбы ашылады.

Сабақтың қорытынды бөлімі «Ой толғаныс» кезеңінде эссе жазу, «Синквейн» стратегиясы» бес жолды өлең» құрастыру, «артық затты тап» әдіс-тәсілдерін пайдаланамын.

Сабақты түрлендіріп өткізу оқушылардың сабаққа деген ынта-жігерін арттырады. Оқушыны өз бетімен жұмыс істеуге дағдыларын қалыптастыру белгілі бір бала бойында тұрақтылық

пайда болып, шығармашылықты тудырады. Қабілетті ұштайды, дарынды оятады, нәтижелі жеке тұлға қалыптастырады.

Сабақ барысында оқушылар «сәйкестендіру», «Екі» көпіршік» әдісі арқылы салыстыру, топтастыру, теріп жазу. Логикалық ойлауын дамытатын ойындар мен берілген тапсырмаларды шешу. Әңгіменің ұқсастығын салыстыру, бөліктерге бөлу, ат қою сияқты өздігінен орындайтын тапсырманы да белсене орындайды.

Ұстаз қандай әдіс-тәсілді қолданса да, мақсат біреу – ол оқушыларға тиянақты да сапалы білім беру.

Бұл технологиялардың ерекшелігі – білім алушыға жан-жақты ықпал етуі. Яғни, тек білімді немесе оқу бағдарламасын меңгертіп қоймай, жеке тұлғаның танымдық қабілеттерін, танымдық процестерін, өзін-өзі өзектендіру, бекіту, шығармашылық қабілеттерін қалыптастыру, белсенді сөздік қорын дамытуға, өз бетімен білім алуға, ізденуге деген ықыласы мен іскерлігін, оқу-танымдық ынтасын жетілдіру, әрі жеке тұлғаны жан-жақты дамытуға жетелейді.

Сабақта жаңа әдістерді пайдалану арқылы сабақтарды жаңаша ұйымдастыру, оқытушының рөлі мен қызметінің артуына жағдай жасау, теориялық, ғылыми-педагогикалық және психологиялық зерттеулерге сүйене отырып, тыңдаушылардың құзыреттілігін қалыптастыру, ақпараттық технологиялар мен инновациялық оқыту әдістері арқылы оларды ізгілікке, елжандылыққа, саналылыққа, адамгершілікке, имандылыққа, еңбексүйгіштікке тәрбиелеу ұстаздың басты мақсаты. Инновациялық әдістерді тыңдаушылардың білім деңгейіне және жас ерекшелігіне қарай оқу үрдісінде пайдалану негізгі міндет болып табылады. Теориялық білімді игерту мен жаңғырту және жаңа жағдайға іс жүзінде лайықтап қолдануға үйреткенде ғана тіл үйренушілердің алған білімімен біліктілігі шынайы да нақтылы қалыптасады. Осындай жолмен қалыптасқан білім мен біліктіліктің танымдық маңызы да зор болады.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар үш бағытта қарастырылады:

1. Оқыту объектісі
2. Оқу құралы
3. Болашақ кәсіби-педагогикалық іс-әрекет құралы.

1 Оқыту процесінде АКТ-ны пайдалану әр оқушының оқу процесіндегі әртүрлі максаттарын, мотивтерін, қызығушылықтарын жүзеге асыруға көмектеседі;

2 АКТ білім алудың өнімді ақпараттық өрісін құруға ықпал етеді, оқушылардың өзін-өзі жүзеге асыруына, өзін-өзі ұйымдастыру қабілетіне, оқу іс-әрекетінде белсенділік пен шығармашылыққа жаңа мүмкіндіктер береді;

3 АКТ білім беруде педагогикалық технологиялардың бірі ретінде информатиканың жобалау әдісін қолдануға көмектеседі.

Баланың танымдық белсенділігі мен интеллектін дамытатын ойындардың бірнеше топтары бар:

Бірінші топ-заттық ойындар -бойыншықтар мен заттар арқылы жүзеге асады. Ойыншықтар мен заттар арқылы балалар түрді, түсті, материалдарды, адамдар мен жануарлар әлемін, олардың арасындағы қарым- қатынастарды зерттеп таниды.

Екінші топ шығармашылық, сюжеттік рольдік ойындар.Мұнда сюжет- интеллектуалдық іс- әрекеттің формасы.

Үшіншітоп-еңбек, техникалық, конструкторлық, құрылыс ойындар. Бұл ойындар ересектердің кәсіби қызметтерін бейнелейді. Бұл ойындардың барысында оқушылар өз жұмысын жоспарлауға, керекті материалдарды жинақтауға, өзінің және басқалардың жұмысына сын көзбен қарауға, шығармашылық міндеттерді тез және дұрыс шеше білуге үйренеді. Еңбек белсенділігі таным белсенділігіне ұштасады.

Төртінші- баланың психикалық сферасына әсер етуге негізделген жаттығу ойындары, тренингтер. Өзара жарысқа негізделген бұл ойындар ойнаушы балаларға салыстырмалы түрде өздерінің дайындық, жаттығу деңгейін аңғарып, одан әрі детілдіру жолдарын көрсетеді.

Ең жақсы деген ойындар өз бетімен оқуға негізделген. Олар оқушыларды біліммен, біліктермен және дағдылармен қарулануға бағыттайды. Оқытудың екі негізгі компоненттен тұратыны белгілі: керекті ақпаратты жинау және дұрыс шешім қабылдау. Оқушылардың дидактикалық тәжірибесін толықтыратын да осы компоненттер. Бұл жерде психологиялық сипаттағы дамушы ойындарды да атап кеткен жөн: кроссвордтар, викториналар, ребустар, криптограммалар т.б.

Сондықтан да әрбір бастауыш сынып оқушысының қабілетіне қарай білім беруді, оны дербестікке, ізденімпаздыққа, шығармашылыққа тәрбиелеуді жүзеге асыратын жаңартылған педагогикалық технологияны меңгеруге үлкен бетбұрыс жасалуы қажет. Өйткені мемлекеттік білім стандарты деңгейінде оқу үдерісін ұйымдастыру қазіргізаманғы педагогикалық технологияларды

ендіруді міндеттейді. Бастауыш сынып мұғалімдерінің алдына қойылып отырған міндеттердің бірі – бастауыш мектепте оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және қазіргі заманғы педагогикалық технологияларды меңгеру. Қазіргі таңда бастауыш сынып мұғалімдері инновациялық және интерактивтік әдістемелерін сабақ барысында пайдалана отырып, сабақтың сапалы әрі қызықты өтуіне ықпалын тигізуде. Сонымен, қазіргі заманғы педагогикалық технология бастауыш мектепте оқытудың ұтымды жолдарын зерттейтін ғылым ретінде жұмыс істейді және оқуда қолданылатын тәсілдер жүйесі ретінде, оқытудың шынайы барысы ретінде де қарастырылады.

Оқушылардың білім-білік дағдыларын дамытуға, логикалық ойлау қабілетін дамытуға деген қызығушылықтарын арттыру үшін әр мұғалім АКТ-ны өз сабақтарында пайдалана алады. Негізгі мақсатымыз – ұстаздар мен оқушылардың шығармашылық ізденістеріне мүмкіндік туғызып, алған білімдерін өмірде пайдалана білуге үйрету.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Сегізбаева Б. Ойын технологиясын қолдану арқылы баланың тілін дамыту.// Қазақ тілі мен әдебиет орыс мектебінде. - №10. – 2014.

2 Тұрғынбаева Б.А. Дамыта оқыту технологиялары. –Алматы: Атамұра, 2015.

3 З.Ж.Оспанқұлова Оқушыларының ой өрісін дамытудың кейбір тиімді әдістері //№ 12. – 2013.

4 Егембердиева А.С. Оқытудың педагогикалық технологиялары туралы жалпы мағлұматтар әдістемелік көмекші құрал. – Алматы: Алматы кітап, 2016.

5 Селевко Г. К. Авторские программы, педагогические технологии, инновационные школы. – Ярославль: Изд-во ИПК ПиРРО, 1997. –12 – 192 б.

ФИТНЕС – АЭРОБИКА КАК СРЕДСТВО ПОВЫШЕНИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ

СЕРИКОВА С. К.

преподаватель, Павлодарский колледж сферы обслуживания, г. Павлодар

КРИБОБОВА Я. В.

студент, Павлодарский колледж сферы обслуживания, г. Павлодар

Здоровье нации – это один из ключевых факторов стабильности и процветания любого государства. Оно влияет на экономику, демографию, безопасность и социальное благополучие. Здоровые граждане работают продуктивнее, реже болеют и дольше остаются активными в трудовой деятельности. Это снижает нагрузку на систему здравоохранения и повышает экономическую стабильность страны. Высокий уровень здоровья способствует увеличению продолжительности жизни и снижению детской смертности, что ведёт к росту численности населения и укреплению трудовых ресурсов. Здоровая нация требует меньше затрат на лечение хронических заболеваний, что позволяет государству направлять ресурсы на другие важные сферы — образование, науку, инфраструктуру. Физически и психически здоровые граждане формируют сильную армию, полицию и службы спасения, что повышает уровень защиты страны. Когда население ведёт здоровый образ жизни, снижается уровень преступности, алкоголизма и наркомании, улучшается общий уровень жизни, а также укрепляются семейные и социальные институты.

Физическая активность играет ключевую роль в развитии детей и подростков. Она не только способствует укреплению здоровья, но и оказывает положительное влияние на психическое состояние, социальные навыки и учебную деятельность. Фитнес-аэробика является одним из самых популярных и универсальных направлений физической культуры, которое сочетает в себе оздоровительные, развивающие и профилактические функции [1, с. 54]. В условиях современной образовательной среды, где наблюдается значительное снижение уровня двигательной активности молодежи, фитнес-аэробика приобретает особую актуальность [2, с. 23].

Регулярные упражнения укрепляют сердечно-сосудистую систему, развивают мышцы, улучшают координацию движений и гибкость. Они также способствуют формированию правильной осанки, снижению риска ожирения и укреплению иммунитета. Основной причиной недостаточной физической активности

студентов является рост учебной и психоэмоциональной нагрузки, а также преобладание сидячего образа жизни, что приводит к увеличению числа заболеваний сердечно-сосудистой, дыхательной и опорно-двигательной систем [3, с. 18]. В этом контексте особенно важным становится внедрение эффективных форм двигательной активности, направленных на укрепление здоровья, повышение физической работоспособности и формирование устойчивой мотивации к регулярным занятиям физической культурой [4, с. 84]. Физическая активность улучшает кровоснабжение мозга, что положительно сказывается на памяти, концентрации внимания и способности к обучению. Спорт также помогает справляться со стрессом, тревогой и депрессией, повышая общий уровень энергии и мотивации.

Фитнес-аэробика как динамичная и доступная система упражнений под музыкальное сопровождение отвечает всем этим требованиям, поскольку сочетает элементы гимнастики, танца, боевых искусств и силовых упражнений, предоставляя возможность студентам разнообразить свою физическую активность и получать удовольствие от занятий [5, с. 71].

Сам термин «аэробика» был впервые введен американским врачом К. Купером в 1960-х годах для обозначения системы физических упражнений, направленных на повышение аэробной выносливости организма и укрепление сердечно-сосудистой системы. С момента появления фитнес-аэробика активно развивалась и на сегодняшний день включает множество направлений, каждое из которых имеет свою специфику и предназначение. Одним из важнейших преимуществ фитнес-аэробики является ее универсальность, так как занятия подходят людям разного возраста, уровня подготовки и состояния здоровья, включая студентов, для которых особенно важно сочетание физической активности с эмоциональной разрядкой и социализацией.

Занятия спортом учат детей работать в команде, следовать правилам и преодолевать трудности. Они помогают развить самодисциплину, целеустремленность и уверенность в себе, что важно для дальнейшей жизни. Среди основных положительных эффектов занятий фитнес-аэробикой следует отметить укрепление сердечно-сосудистой и дыхательной систем, улучшение функций опорно-двигательного аппарата, развитие силы, выносливости, гибкости, координации движений, снижение уровня тревожности и стресса, повышение общей работоспособности, профилактику

нарушений осанки и избыточной массы тела, а также улучшение психоэмоционального состояния.

В процессе занятий фитнес-аэробикой активизируются процессы терморегуляции, дыхания и кровообращения, что способствует улучшению обмена веществ, а также формированию правильной осанки и профилактике сколиоза, что крайне важно для студентов, ведущих малоподвижный образ жизни.

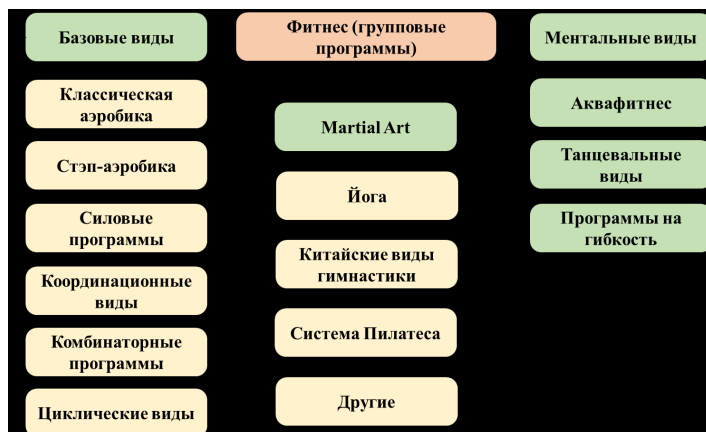

Рисунок 1 – Виды групповых фитнес-программ

Современная классификация направлений фитнес-аэробики охватывает несколько больших групп (рис. 1). Первая группа – оздоровительная аэробика, которая включает танцевальную аэробику, степ-аэробику, аквааэробику и слайд-аэробику. Танцевальная аэробика представляет собой синтез ритмичных движений под музыку, направленных на развитие общей выносливости и координации. Степ-аэробика, использующая специальную платформу, эффективна для тренировки сердечно-сосудистой системы и нижних конечностей. Аквааэробика проводится в воде и особенно рекомендована лицам с избыточной массой тела или проблемами суставов. Слайд-аэробика основана на скользящих движениях, развивает координацию и выносливость. Вторая группа – силовые направления фитнес-аэробики, ориентированные на развитие силы и мышечного тонуса: памп-аэробика с мини-штангами, фитбол-аэробика с большими мячами и резист-бол с использованием эластичных лент. Эти

направления способствуют гармоничному развитию мускулатуры, формированию рельефа тела и повышению силовой выносливости.

Третья группа – боевые направления, включающие кик-аэробику, тай-бо и ки-бо, где используются удары руками и ногами, что позволяет сочетать кардионагрузку с элементами боевых искусств, формируя силу, скорость, ловкость и координацию.

Четвертая группа – психофизические направления, направленные на гармонизацию физического и психоэмоционального состояния: фитнес-йога, пилатес и стретчинг. Эти направления способствуют развитию гибкости, укреплению глубоких мышц, улучшению дыхания и снятию мышечного напряжения.

Для студентов особенно актуальны психофизические направления, так как они помогают справляться со стрессом, усталостью, повышают концентрацию внимания и способствуют релаксации. Таким образом, многообразие направлений фитнес-аэробики позволяет учитывать индивидуальные потребности студентов, а занятия становятся доступными и интересными для всех. Следует отметить, что фитнес-аэробика является не только физической активностью, но и важным социальным фактором, поскольку групповые занятия способствуют развитию коммуникативных навыков, формированию положительных эмоций и укреплению дружеских связей. На фоне распространенности гиподинамии среди молодежи внедрение фитнес-аэробики в образовательный процесс вузов становится необходимой мерой по оздоровлению студенческой среды. Важно подчеркнуть, что фитнес-аэробика может быть эффективно интегрирована в программу обязательных занятий по физической культуре, а также реализована в рамках внеучебной деятельности через создание спортивных секций и клубов. Кроме того, рекомендуется регулярно организовывать на базе вузов мастер-классы, открытые занятия и фестивали фитнес-аэробики, направленные на повышение мотивации студентов к физической активности.

Государству важно заботиться о здоровье нации, потому что это основа его развития и процветания. Инвестиции в здравоохранение, спорт, экологию и образование помогают создать крепкое, продуктивное и устойчивое общество. Физические упражнения необходимы для гармоничного развития подрастающего поколения. Они помогают не только быть здоровыми, но и становиться более организованными, уверенными в себе и успешными в разных сферах жизни. Поэтому важно поощрять детей к активному образу

жизни и создавать условия для занятий спортом. Особого внимания заслуживает разработка адаптированных программ для студентов с ограниченными возможностями здоровья, в частности аквааэробики и йоги, что позволит сделать занятия доступными для всех. Перспективным направлением является внедрение инновационных форм фитнес-аэробики, таких как фитнес-квесты, командные тренировки, микс-программы, которые сочетают элементы различных направлений и способствуют повышению интереса студентов к занятиям. Разработка комплексной системы мотивации к регулярным занятиям фитнесом, включая зачетные формы контроля, рейтинги активности, поощрительные мероприятия, может стать дополнительным стимулом для студентов. Таким образом, фитнес-аэробика представляет собой эффективное средство профилактики гиподинамии, укрепления здоровья, развития физических качеств и формирования устойчивой мотивации к занятиям физической культурой среди студентов. Внедрение фитнес-программ в образовательный процесс вузов является важным шагом на пути к формированию здорового, активного и социально ответственного поколения.

ЛИТЕРАТУРА:

- 1 Анисимова М.В. Занимаясь оздоровительной аэробикой. // Физическая культура в школе. 2014. №6. – С. 52–56.
- 2 Купер К. Аэробика. – М.: Физкультура и спорт, 2010. – 225 с.
- 3 Давыдов В.Ю. Методика преподавания оздоровительной аэробики. – Волгоград: ВолГУ, 2014. – 165 с.
- 4 Матвеев Л. П. Теория и методика физического воспитания. – М.: Омега-Л, 2014. – 115 с.
- 5 Виру А. А. Аэробные упражнения. – М.: Физкультура и спорт, 2013. – 288 с.

Мазмұны

Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдары Гуманитарные и социальные науки

Секция 25 Орыс филологиясы Русская филология

Бейсембаева Л. Ж.

Развитие функциональной грамотности на уроках русского языка и литературы.....3

Гусева Л. Ю.

Обучение написанию эссе: от продуктивного чтения к продуктивному письму 7

Жумабекова Б. Б., Толокольников Н. И.

Мировоззренческий анализ рассказа М. Шолохова «Судьба человека» 13

Кайкенова А. А.

Функциональная грамотность на уроках русского языка: от теории к практике.....18

Калелова А. Б.

Абай и Пушкин – созвучие двух сердец.....23

Кривенко Г. А., Беспрозванная О. В.

Формирование читательской грамотности в 5-6 классах как подготовка к международной оценке PISA 28

Мусина К. М.

Использование комиксов в обучении литературе: анализ, критическое мышление и развитие речи.....35

Сагумбаева А. А.

Современные методы и приёмы развития навыков написания эссе в школьной практике 39

Сахимзадина М. Д., Толокольников Н. И.

Организация работы по восполнению пробелов в изучении сложных тем предмета «Русский язык и литература» (5-6 классы) 47

Семенцова Т. В.

Привитие ценностей через содержание образования на примере изучения легенд и преданий 52

Сеник Е. А.

Русский язык в эпоху цифровизации: новые слова, мемы и тренды 57

Смагулова С. М., Иост О. А.

Функционирование темы поэта и поэзии в лирике К. С. Аксакова.....61

Толокольникова Н. И., Аубакирова Р. Н.	
Семья как отражение общества (в повести Ю. В. Трифонова «Обмен»)	69
Усенова Г. Р.	
Методы и приемы работы с текстом по формированию читательской грамотности.....	74
Шаяхметова А. Ш.	
Развитие критического мышления и медиа-грамотности через чтение школьной художественной литературы.....	79
Шевелёва А. А.	
Роман Сабита Муканова «Ботагоз» в контексте казахской литературной традиции XX века.....	84

Секция 26

**Қазақ тіл білімі мен әдебиеттанудың өзекті мәселелері
Актуальные проблемы казахского языкознания
и литературоведения**

Абигузина А. Б.	
Шәкәрім поэзиясындағы қаһармандардың портреті.....	91
Абилшаикова П. Ж.	
Қазақ тілі сабақтарында жаңа технологияларды қолдану.....	97
Анарбаева М. М.	
Б. Майтановтың еңбектеріндегі көркем әдебиеттегі психологизм мәселелері	103
Ахат Қ. З.	
Цифрлық технология: қазақ әдебиетін заманауи әдістермен оқыту.....	107
Ахатова З. С.	
Қазіргі әдебиеттану саласының өзекті мәселелері мен даму бағыттары.....	115
Балтабаева У. А.	
Абайдың қара сөздерін мектеп оқушыларына оқыту әдістері.....	120
Баратова М. Н. Өсербайұлы С.	
Қазақ романының қалыптасу кезеңдері және дамуы.....	124
Баратова М. Н., Өсербайұлы С.	
Эпикалық баяндаудың теориялық негіздері	130
Бегалинова Ж. К.	
Ұлттық құндылықтар және Мұхтар Әуезов.....	135
Бейсенова К. Р.	
Қазақ тілін оқытуда Kahoot, Quizlet, Duolingo қолдану	141

Бүкенова М. Ж.	
Жасанды интеллектіні қазақ тілін үйренуде пайдалану өте тиімді	147
Ғазез Д.	
Даралық жаңалықтар	152
Гулнара Ж.	
Қазақ топонимикасы. Түркі сипаттамасы (географиялық белгілер жағынан)	157
Гулнара Ж.	
Қазақ топонимикасының заманауи өзектілігі	161
Егорова Э. Д.	
Көркем мәтіндегі сөз – символдардың лингвомәдени мәні	165
Егорова Э. Д.	
Шығарма тіліндегі стилистикалық құрылымдардың лингвомәдени ерекшеліктері	171
Жайкбаева Г. А.	
Мәйіт жерлеу рәсімдерінің этнография мен фольклордағы көрінісі	175
Жаканова М. А., Баратова М. Н.	
Қазақ жазушыларының шығармашылығы: Ғабиден Мұстафин	182
Жетписбаева Г. К.	
Ш. Уәлиханов жазбаларындағы ұлттық мәселе	189
Жұнусбаева Д. Б.	
«Қобыланды Батыр» эпосының тілдік құрылымы	194
Ильясова Г. М.	
Паралингвистика: нормативтік аспект	200
Ильясова Г. М., Кадырова Б. М.	
Әлеуметтік желілердегі бейвербалды қарым-қатынас.....	205
Исаханова Б. С.	
Шешендік өнер – рухани байлық	211
Қадырбай Б. А.	
Қалалық кеңістіктегі қазақ тілінің лингвистикалық қауіпсіздігі: орал қаласы эпиграфикасының талдауы	218
Камзина А. Д.	
Шәкәрім шығармаларындағы рухани – адамгершілік құндылықтар.....	224
Канзелхан А.	
«Сапарғали мен Нұржан» айтысы тіліндегі инверсия құбылысының көрініс табуы.....	231
Кожас Д. А.	
Қазақстандағы ұлттық дискурстың қалыптасуындағы медианың рөлі	241
Kokashev E.	
State Cluster Policy as a Tool for Enhancing National Economic Competitiveness.....	245

Курбанова А. Т.	
Функционалдық сауаттылық – сапалы білім берудің кепілі	249
Күшербаева И. К., Ерғалиев Қ. С.	
Прецеденттік құбылыс түрлері.....	256
Майкаринова Г. Ж.	
Шешендік сөздер - ұлттың ұлы мұрағаты	262
Машенова Г.Қ., Шарпекова А. С.	
Тілдік дағдыларды дамытуда мәтінмен жұмыс жүргізудің тиімді әдіс-тәсілдері	267
Машрапова З. С.	
Иіс сезу семантикасының перцептивті лексика арқылы репрезентациясы	273
Мейрамова Г. З.	
Қазіргі мектепте қазақ тілі мен әдебиетін оқытудың өзекті мәселелері	278
Муканова Н. У.	
Роман, уақыт және эстетикалық құндылық	283
Мусаева М. А., Ерғалиев Қ. С.	
Оқытуда лингвомәдениеттанымдық тәсілді жүзеге асыру	288
Мусаева М. А., Ерғалиев Қ. С.	
Фразеологизмдерді зерттеудегі лингвомәдени ұстаным	294
Муталиева Р. М., Бектасова У. Е.	
Оралхан Бөкейдің «Құм мінезі» повесіндегі сөз қолдану шеберлігі.....	298
Муталиева Р. М., Тілеуғабыл Ж. С.	
Абай өлеңдеріндегі бейнелілік	304
Муталиева Р. М., Муталиева Р. М.	
Оралхан Бөкейдің «Атау кере» повесіндегі тіл шеберлігі.....	308
Мұхаметжанова А. Ш.	
М. Жұмабаев «Жан сөзі»: акын тағдырының философиялық толғанысы	315
Нурумова А. Н.	
Сын тұрғысынан ойлау технологияларының тиімді әдіс-тәсілдерін сабақта қолдану арқылы оқушылардың ауызекі сөйлеу дағдыларын дамыту	322
Олжабаева А. М.	
Қазақ тілі сабағында оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру	330
Омарханова А. Н.	
Ғабиден Мұстафиннің қаламгерлік қалыптасу жолы.....	337
Садвакасова Э. А., Жүсіпов Н. Қ.	
Мәшһүр Жүсіптің мысал өлеңдеріндегі философиялық түйін	342
Сақымзада А.	
Қазақ фольклорындағы мифтік таным: кейіпкерлер мен сюжеттер.....	348
Сыздыкова Ж. К.	
Қазақ эпосындағы композиция мәселесі.....	353

Трушев А. К., Амантай А. А.	
Мәшһүр Жүсіп Көпеев шығармалары тілінің грамматикалық сипаты.....	359
Трушев А. К., Анарбаева М. М.	
С. Торайғыровтың шығармаларындағы грамматикалық сипаты.....	365
Тұлұова А. Б.	
Тілдік тұлғаның тіл білімінде зерттелу мәселесі	369
Тұлұова А.	
Тілдік тұлғаның құрылымы: теориялық негіздер мен ғылыми талдау ..	374
Узыханова Б.	
Қазақ тіліндегі этномәдени лексика	379
Шингисова Ж. Т.	
Әлихан Бөкейханның әдебиеттегі бейнесі	383
Шопанова Г. И.	
Мағжан Жұмабаев шығармаларының жанрлық ерекшеліктері	391

Секция 27

Дене шынықтыру мен спорттың өзекті мәселелері Актуальные вопросы физической культуры и спорта

Бейсекин Д. Е.	
Физическая культура, как основа здорового образа жизни.....	395
Беркинов Н. Р., Ксембаева С. К., Кривец О. А.	
Отбор казахских национальных игр для работы со студентами с особыми образовательными потребностями.....	400
Калиев Д. А.	
Дене шынықтыру сабағындағы қазақ ұлттық ойындарының бала дамуындағы маңызы.....	405
Қабылбек А. Б.	
Дене шынықтыру мұғалімдерінің біліктілігін арттырудың қазіргі жағдайы.....	409
Қудайбергенова К. А., Джаубаева А. З., Бекова М. С.	
Қазіргі білім мен тәрбиенің мәселелері.....	413
Серигова С. К., Кривобокова Я. В.	
Фитнес – аэробика как средство повышения физической активности студентов	418

**ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
65 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН
«XXV СӘТБАЕВ ОҚУЛАРЫ» АТТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

XVIII ТОМ

Техникалық редактор З. Ж. Шокубаева

Корректор: Д. А. Кожас

Компьютерде беттеген: З. Ж. Шокубаева

Басуға 23.04.2025 ж.

Әріп түрі Times.

Пішім $29,7 \times 42 \frac{1}{4}$. Офсеттік қағаз.

Шартты баспа табағы 24,63. Таралымы 500 дана.

Тапсырыс №4388

«Toraighyrov University» баспасы

«Торайғыров университеті» КЕАҚ

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64.